AUGUST

CEZAR

Indro Montanelli

ROMA

O ISTORIE INEDITĂ

Indro Montanelli

ROMA

O ISTORIE INEDITĂ

Traducere de
GEORGE MICIACIO

EDITURA ARTEMIS
București
1995

Coperta: MIHAIL BOITOR
Redactor: MIRELLA ACSENTE

Indro Montanelli, *Storia di Roma*
© Rizzoli Editore, Milano, 1969
Toate drepturile
asupra acestei versiuni în limba română
aparţin Editurii Artemis

ISBN 973 - 566 - 054 - 7

Către Cititori

Pe măsură ce această Istorie a Romei apărea în foileton în gazeta Domenica del Corriere, *am început să primesc scrisori tot mai pline de indignare, care mă acuzau de neseriozitate, de superficialitate şi de defetism; ba au existat şi unii care vorbeau de o impietate evidentă în modul meu de a înţelege să tratez un astfel de subiect considerat sacru.*

Nici n-am fost foarte surprins, pentru că, de fapt, chiar în zilele noastre, când se vorbeşte în Italia despre Roma, nu se foloseşte niciodată alt limbaj decât cel aulic şi apologetic. Eu sunt convins că, tocmai din acest motiv, în mintea cititorului de istorie n-a prea rămas mare lucru şi că, la noi, aproape nimeni, după terminarea liceului, nu se mai simte tentat să-şi reîmprospăteze cunoştinţele în acest domeniu. Nimic mai plictisitor decât să urmăreşti o istorie populată de monumente. Eu însumi a trebuit să lupt - şi nu puţin - împotriva căscatului atunci când, cu câţiva ani în urmă, dându-mi seama că uitasem totul, sau aproape, am dorit să studiez din nou această istorie. Dar asta numai până în ziua când i-am descoperit pe Suetoniu şi pe Dio Cassius, contemporani cu monumentele sau cel puţin trăitori în secolele acelea, care nu au simţit pentru ele nici un fel de respect, ca să nu mai vorbim de deferenţă sau cucernicie.

Pe drumul trasat de ei, m-am apucat să-i răsfoiesc şi pe ceilalţi istorici şi memorialişti romani. Parcă ar fi înviat pietrele. Deodată toţi aceşti protagonişti care ne fuseseră prezentaţi la şcoală mumificaţi în aceeaşi veşnică atitudine, nu ca oameni, ci ca simboluri abstracte, şi-au pierdut imobilitatea lor minerală, au prins viaţă, s-au colorat cu sânge, cu vicii, cu slăbiciuni, cu ticuri, cu manii mai mari sau mai mici, într-un cuvânt au devenit vii şi adevăraţi.

De ce trebuie să purtăm acestor personaje mai mult respect decât le-au purtat romanii înşişi? Şi li se face, oare, o mare favoare dacă sunt lăsaţi pe un soclu într-o sală rece de muzeu, unde numai şcolarii - fiindcă au de dat examene - vin, în mod obligatoriu conduşi de către profesorii lor? Cunosc iezuiţi care, fără să se abată de la dreapta credinţă, au scris hagiografii îndrăzneţe, în care sfinţii apar aşa cum au fost: oameni printre oameni, cu ciudăţeniile şi încăpăţânările lor. Faptul că mulţi dintre ei au comis greşeli şi că toţi, fără deosebire, au fost tentaţi să le comită, nu impietează cu nimic asupra sfinţeniei lor. Din contră, chiar Iisus Hristos l-a făcut apostol pe Sf. Petru - acela care se lepădase de dânsul.

Ceea ce constituie măreţia istoriei Romei nu e faptul că a fost opera unor oameni altfel decât suntem noi, ci tocmai pentru că a fost făcută de oameni la fel ca noi. Ei nu au avut în persoana lor nimic supranatural. Şi chiar dacă ar fi avut - ce motive am avea noi acum să-i admirăm? Între Cicero şi Carnelutti există multe puncte comune. Cezar a fost încă de tânăr o mare secătură; toată viaţa lui, un afemeiat care se pieptăna aducându-şi părul pe frunte, fiindcă îi era ruşine că e chel. Dar asta nu micşorează cu nimic valoarea lui de general şi de om de stat. August nu-şi petrecea tot timpul, ca o maşină, să-şi organizeze imperiul, ci a mai luptat şi împotriva unei colite şi a reumatismului; şi mult nu i-a lipsit să piardă prima sa bătălie, împotriva lui Cassius şi a lui Brutus, din cauza unei crize de diaree.*

Eu cred că cea mai mare nedreptate ce li se poate face acestor oameni este tocmai trecerea sub tăcere a realităţii lor umane, ca şi cum ne-am teme să nu-i vedem cumva micşoraţi din această cauză. Roma a fost Roma nu pentru că eroii istoriei sale n-ar fi comis delicte şi prostii, ci tocmai pentru că nici măcar acele delicte şi prostii, oricât de mari, ba uneori chiar imense, nu au putut umbri dreptul ei la întâietate în lume.

Cu această carte, eu nu am descoperit nimic. Ea nu are pretenţia să aducă „noutăţi" şi nici să dea o interpretare originală istoriei Cetăţii.

Tot ceea ce povestesc eu aici a mai fost o dată povestit. Sper doar ca eu s-o fi făcut într-un mod mai simplu şi mai sincer, într-un stil mai limpede şi mai uşor de acceptat de către cititori, folosind o serie de portrete care să arunce asupra protagoniştilor o lumină mai reală, să înlăture zorzoanele sub care au fost ascunşi.

---

* Francesco Carnelutti (1879 - 1965), jurist şi eminent avocat, specialist în dreptul procesual.

Unora ar putea să li se pară acest lucru o ambiţie modestă. Mie, nu. Ba o socotesc chiar orgolioasă. Dacă voi reuşi să câştig pentru istoria Romei vreo câteva mii de italieni, până azi îndepărtaţi de ea din cauza preţiozităţii acelora care le-au povestit-o înaintea mea, mă voi considera un scriitor util, norocos şi pe deplin realizat - şi în bună pace cu cei care mă acuză acum de neseriozitate, superficialitate, defetism sau de-a dreptul de sacrilegiu.

Milano - Noiembrie 1957

INDRO MONTANELLI

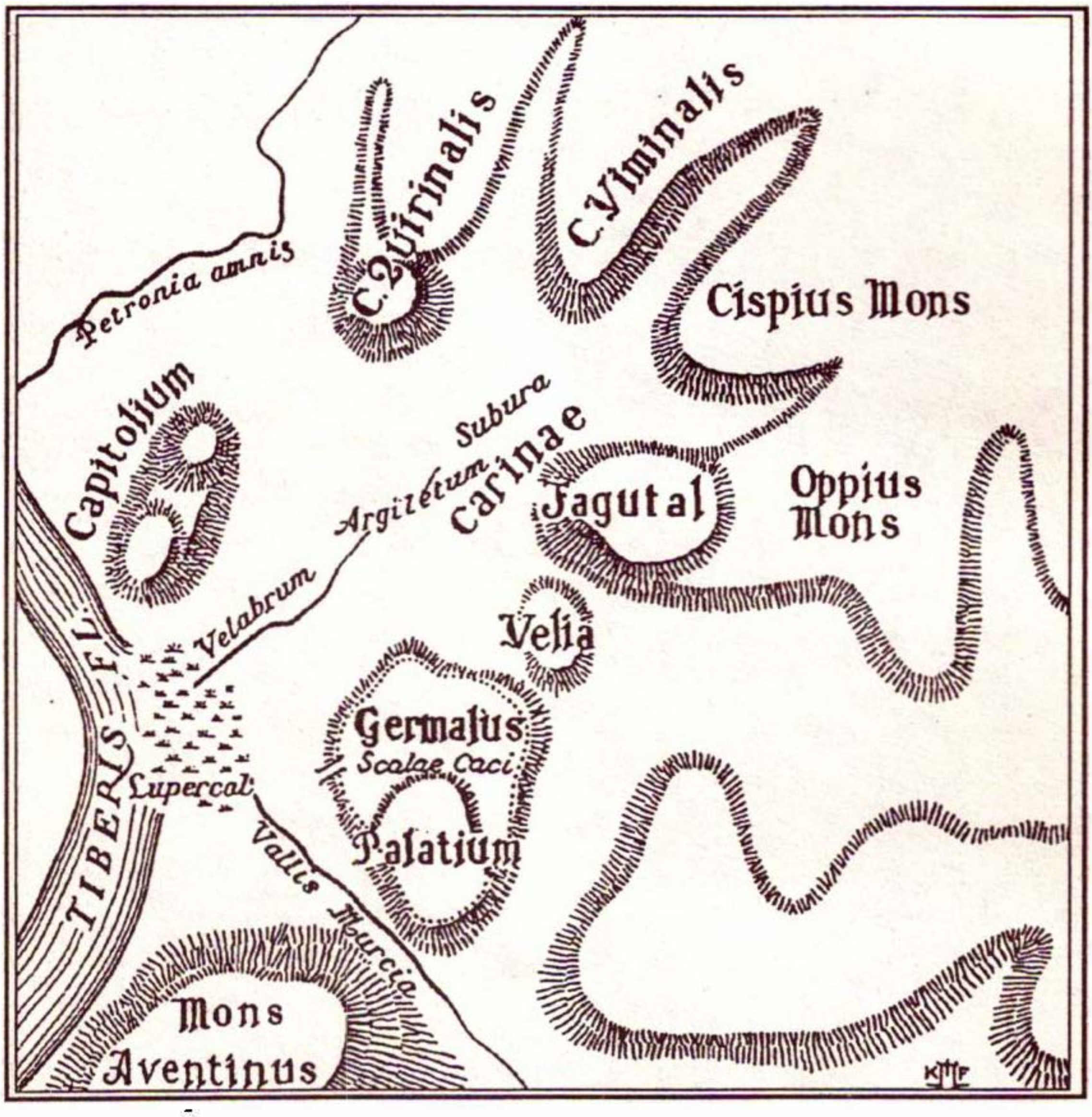

LOCUL ÎNTEMEIERII ROMEI

I

AB URBE CONDITA

Nu ştim exact când au fost instituite la Roma primele şcoli organizate, adică „de stat". Plutarh spune că au luat naştere către anul 250 înainte de Hristos, cu alte cuvinte după aproximativ cinci sute de ani de la întemeierea oraşului. Până la această dată copiii romani erau educaţi acasă; cei mai săraci de către părinţi, cei mai bogaţi de către *magistri*, adică de învăţători sau institutori, aleşi de obicei dintre liberţi, sclavi eliberaţi care, şi ei la rândul lor, erau selectaţi din grupul prizonierilor de război, preferaţi fiind cei de origine greacă, întrucât erau mai culţi.

Ceea ce ştim sigur este că micuţii trebuie să fi muncit mai puţin decât şcolarii noştri de azi. Latina o ştiau deja. Dacă ar fi fost obligaţi s-o înveţe, spune poetul german Heine, n-ar mai fi avut timp să cucerească lumea. Cât despre istoria patriei lor, ea le era povestită cam aşa:

Când grecii lui Menelau, Ulise şi Ahile, au cucerit Troia, în Asia Mică, şi au trecut-o prin foc şi sabie, unul din puţinii ei apărători care au reuşit să se salveze a fost Enea, om cu serioase relaţii datorită mamei sale (asemenea lucruri se mai practicau şi pe vremuri). Ea nu era, nici mai mult nici mai puţin, decât zeiţa Venus-Afrodita. Cărând în spinare o valiză plină cu imagini ale protectorilor săi celeşti, printre care, evident, locul de cinste îi revenea bunei sale mame, dar neavând nici un gologan în buzunar, bietul de el s-a apucat să colinde lumea la întâmplare. Şi, după nu se ştie câţi ani de aventuri, unele mai plăcute, altele mai puţin, debarcă, tot cu valiza pe umeri, în Italia, o ia spre nord, ajunge în Latium, se căsătoreşte cu fiica regelui Latinus, pe nume Lavinia,

întemeiază un oraş pe care îl botează cu numele nevestei şi, împreună cu ea, trăieşte fericit şi mulţumit tot restul zilelor sale.

Fiul lor, Ascaniu, întemeiază Alba Longa, oraş din care face capitala ţinutului. Iar după opt generaţii, ceea ce ar fi cam la două sute de ani de la venirea lui Enea, doi descendenţi ai acestuia, Numitor şi Amulius, se găseau încă pe tronul ţinutului Latium. Din păcate însă, pe un tron se stă cam înghesuit în doi. Aşa că, într-o bună zi, Amulius l-a alungat pe fratele său, ca să domnească singur, şi i-a ucis şi toţi copiii, lăsându-i în viaţă doar o fată: pe Rea Silvia. Însă, ca nu cumva aceasta să dea naştere vreunui fiu care, odată ajuns mare, să aibă chef să-şi răzbune bunicul, a obligat-o să se facă preoteasă a zeiţei Vesta, cu alte cuvinte călugăriţă.

Într-o zi, Rea, care probabil că dorea grozav să se mărite şi se împăca greu cu gândul că nu putea s-o facă, s-a dus pe malul râului să mai ia aer, căci era o vară afurisit de caldă; şi a furat-o somnul. Tocmai atunci trecea pe acolo din întâmplare zeul Marte. El cobora deseori pe pământ, aşa, ca să mai facă puţin câte un mic război, că asta îi era meseria, sau să mai umble după fete, că asta era distracţia lui preferată. A văzut-o pe Rea Silvia, s-a îndrăgostit de ea şi, fără s-o trezească măcar, a lăsat-o însărcinată.

Când a aflat Amulius, s-a făcut foc. Dar n-a ucis-o. A aşteptat ca fata să nască nu unul, ci doi băieţei gemeni, i-a urcat apoi pe o plută minusculă pe care a încredinţat-o fluviului ca s-o poarte curentul pe firul apei până la mare, şi acolo să-i lase pe copii să se înece. Dar el nu pusese la socoteală şi vântul, care în ziua aceea, suflând destul de tare, a împins firava ambarcaţie până a împotmolit-o în nisip, în plină câmpie. Acolo cei doi naufragiaţi, plângând cu mult zgomot, au atras atenţia unei lupoaice care a alergat la ei şi le-a dat să sugă. Şi iată de ce animalul acesta a devenit de atunci simbolul Romei, cetate sortită să fie întemeiată mai târziu de doi gemeni.

Gurile rele spun însă că lupoaica noastră nu era nicidecum un animal, ci o femeie adevărată, Acca Larentia, poreclită Lupoaica din cauza firii sale sălbatice şi a mulţimii de coarne pe care i le punea bărbatului, un biet cioban, mergând să facă dragoste în pădure cu toţi tinerii de prin împrejurimi. Dar poate că nu sunt decât vorbe.

Cei doi gemeni au supt lapte, apoi au trecut la păpică, le-au ieşit dinţii, au fost botezaţi, unul Romulus, celălalt Remus, s-au făcut mari, şi până la urmă au aflat şi toată povestea lor. Atunci s-au înapoiat la Alba Longa, au organizat o revoltă, l-au ucis pe Amulius şi l-au înscăunat pe Numitor. După care, nerăbdători să realizeze ceva deosebit, ca toţi tinerii, în loc să aştepte o domnie gata făcută de bătrân, care sigur că tot lor avea să le-o lase, au plecat să înfiinţeze una nouă, ceva mai departe. Şi au ales tocmai locul unde se împotmolise cândva pluta lor, printre colinele pe unde curge Tibrul când stă să se verse în mare. Aici, cum se întâmplă adeseori între fraţi, s-au luat la ceartă, neînţelegându-se asupra numelui ce-l vor da cetăţii. Până la urmă au căzut de acord ca numele să-l dea cel ce avea să vadă mai multe păsări. Remus, urcat pe Aventin, a văzut şapte. Romulus, de pe Palatin, a văzut douăsprezece: prin urmare, cetatea avea să se numească Roma. Au înjugat doi boi albi, au tras o brazdă şi au ridicat un zid, jurând să-l ucidă pe oricine va trece peste el. Remus, necăjit că pierduse oarecum, a zis că zidul e slab şi, lovindu-l cu piciorul, a dărâmat o bucată din el. Iar Romulus, credincios jurământului, şi-a ucis fratele cu o lovitură de sapă.

Toate astea, se spune, s-au întâmplat cu şapte sute cincizeci şi trei de ani înainte de Hristos, exact la 21 aprilie, dată când se sărbătoreşte şi azi întemeierea oraşului născut, după cum se vede, în urma unui fratricid.

Poate că şi popoarele vecine făceau la fel: fiecare dată istoria lumii de la întemeierea propriei sale capitale: Alba Longa, Rieti, Tarquinia sau Arezzo, care or fi fost ele. Dar nu au reuşit s-o impună şi altora, pentru că au comis mica eroare de a pierde războiul, ba chiar războaiele. Pe când Roma le-a câştigat. Pe toate. Pământul de câteva hectare hotărnicit de Romulus şi Remus între colinele Tibrului, a devenit în decurs de câteva secole centrul ţinutului Latium, apoi al Italiei şi, în cele din urmă, al lumii întregi, atât cât era cunoscută ea pe atunci. Iar în toată această lume s-a vorbit limba Romei, s-au respectat legile ei şi s-a făcut numerotarea anilor *ab urbe condita*, adică de la acel faimos 21 aprilie 753 înainte de Hristos, începutul istoriei Romei şi al civilizaţiei sale.

Sigur că lucrurile nu s-au petrecut chiar aşa. Dar, vreme de multe secole, aşa au vrut tăticii romani să fie povestite copiilor aceste întâmplări, puţin pentru că şi ei înşişi le credeau, puţin pentru că, şi pe ei, mari patrioţi, îi măgulea foarte mult faptul să poată spune că nişte zei influenţi, ca Venus şi Marte, şi nişte persoane de prim rang, ca Enea, contribuiseră la întemeierea oraşului lor. Ei simţeau instinctiv că era foarte important să-şi educe copiii în convingerea că aparţineau unei patrii la naşterea căreia luaseră parte fiinţe supranaturale şi care, fără îndoială, nu ar fi făcut aşa ceva dacă nu ar fi intenţionat să-i rezerve un destin măreţ. Lucrul acesta a oferit o solidă bază religioasă întregii vieţi a Romei, care s-a prăbuşit de fapt tocmai în momentul în care această bază a slăbit. Urbea a fost *caput mundi*, capitala lumii, atâta timp cât locuitorii ei ştiau prea puţine şi erau destul de naivi ca să creadă în legendele învăţate de la părinţii şi de la *magistri*-i lor; atâta vreme cât erau convinşi că sunt descendenţii lui Enea, că au în vine sânge divin, că sunt „unşii Domnului", chiar dacă pe vremea aceea el se numea Jupiter. În clipa însă când au început să se îndoiască de toate acestea, Imperiul lor s-a făcut mici fărâme şi *caput mundi* a devenit o colonie. Dar să nu ne grăbim.

Poate că frumosul basm al lui Romulus şi Remus nu este chiar în întregime un basm. O fi existând în el şi o oarecare fărâmă de adevăr. Să încercăm să-l disecăm, sprijinindu-ne pe puţinele date suficient de certe pe care ni le furnizează arheologia şi etnologia.

Cu vreo treizeci de mii de ani înainte de întemeierea Romei, se pare că Italia era locuită de fiinţe omeneşti. Că au fost omeneşti o mărturisesc specialiştii competenţi, care spun că le-au reconstituit din oscioare ale scheletului, găsite pe ici pe colo, şi care aparţin aşa-zisei epoci de piatră. Noi să nu ne prea încredem în astfel de deducţii şi, deci, să facem un salt mai încoace, într-o epocă mai apropiată, cea „neolitică", aproximativ acum vreo opt mii de ani. Deci cu cinci mii de ani înainte de Roma. Se pare că pe atunci peninsula noastră a fost populată la nord de aşa-zişii liguri şi la sud de siculi, oameni cu capul în formă de pară, care locuiau parte în caverne, parte în colibe făcute din lut şi bălegar; domesticeau animale şi trăiau din vânat şi din pescuit.

Să mai facem încă un salt de patru mii de ani şi să ajungem în anul 2000 înainte de Hristos. Şi iată că dinspre miazănoapte, adică dinspre Munţii Alpi, coboară nişte triburi, cine ştie de cât

timp pornite în marş din patria lor de origine: Europa Centrală. Aceşti oameni nu sunt mult mai evoluaţi decât localnicii cu cap în formă de pară; dar obişnuiesc să-şi construiască locuinţele nu în caverne, ci pe stâlpi de lemn înfipţi în apă, aşa-zisele „locuinţe lacustre". Se vede că veneau din zone mlăştinoase şi, într-adevăr, sosind la noi, preferă regiunile cu lacuri: lacul Maggiore, lacul Como, lacul Garda, anticipând cu câteva milenii preferinţele turiştilor moderni. Ei introduc în ţara noastră câteva importante noutăţi: creşterea vitelor şi cultivarea pământului, ţesutul pânzei şi înconjurarea aşezărilor cu bastioane de mâl şi pământ bine bătătorit, pentru a le apăra de atacuri, atât din partea animalelor, cât şi din partea oamenilor.

Încet-încet, au început să coboare spre sud şi s-au obişnuit să-şi dureze colibele chiar pe uscat, dar tot înălţate pe pari; învăţaseră de la unele rubedenii de-ale lor, se pare instalate în Germania, folosirea fierului, cu care îşi fabricau o mulţime de unelte noi: securi, cuţite, brice etc., şi au întemeiat un oraş adevărat, care s-a numit Villanova şi care trebuie că se găsea cam pe unde este astăzi Bologna. Acesta a fost centrul unei civilizaţii care a căpătat exact denumirea de „villanoviană" şi care, treptat, s-a răspândit în toată peninsula. Din ea se crede că provin, în ceea ce priveşte rasa, limba şi obiceiurile, umbrii, sabinii şi latinii.

Ce-au făcut aceşti villanovieni cu ligurii şi cu siculii când s-au stabilit de-o parte şi de alta a Tibrului, nu se ştie. Poate că i-au exterminat, aşa cum se obişnuia în vremurile acelea aşa-zise „barbare", spre deosebire de ale noastre, când se face acelaşi lucru, deşi noi le numim „civilizate"; poate că s-au amestecat cu ei după ce i-au supus. Lucru sigur e că în anul 1000 înainte de Hristos nou-veniţii au întemeiat multe aşezări între gurile Tibrului şi golful Neapole, cu populaţii care, deşi de acelaşi sânge, se războiau între ele şi nu se împăcau decât atunci când aveau de înfruntat un inamic comun sau cu ocazia unor sărbători religioase.

Cea mai mare şi mai puternică dintre aceste aşezări a fost capitala ţinutului Latium, Alba Longa, situată la poalele muntelui Alban, cam pe locul unde se află astăzi Castel Gandolfo. Şi credem că alba-longani au fost şi componenţii acelui grup de tineri aventuroşi care au emigrat într-o bună zi la câteva zeci de kilometri spre nord, unde au întemeiat Roma. Se poate să fi fost niscaiva muncitori cu braţele, în căutare de pământ pe care să pună

VECHILE POPULAŢII ALE ITALIEI

stăpânire şi să-l cultive. Dar e posibil să fi fost şi nişte lichele în mare încurcătură cu poliţia şi cu triburile din oraşul lor. Se mai poate, iar, să fi fost nişte emisari ai propriului lor guvern, cu misiunea de a supraveghea punctul acela de graniţă cu Toscana, pe coastele căreia tocmai debarcase atunci o populaţie nouă, etruscii, care nu se ştie dincotro veneau, dar despre care se spuneau vrute şi nevrute. Şi, printre aceşti pionieri, poate să fi existat cu adevărat doi cu numele Romulus şi Remus. Dar, oricum, nu cred ca aventuroşii să fi fost mai mult de o sută la număr.

Locul ales de ei avea mari avantaje, dar şi dezavantaje. Se găsea la vreo douăzeci de kilometri de mare, şi asta era bine, fiind departe de piraţii care devastau coastele, dar permiţându-le totuşi să facă din oraş un port: deoarece braţul Tibrului ce ducea la vărsarea în mare era uşor navigabil. Însă mlaştinile şi bălţile din jur îl condamnau la malarie, nenorocire care a mai bătut încă până nu de mult la porţile sale. Existau însă colinele. Acestea, cel puţin în parte, îi mai fereau pe locuitori de ţânţari. Şi, de fapt, chiar pe una din ele, pe Palatin, s-au instalat ei la început, cu intenţia să le populeze şi pe celelalte şase din jur.

Dar, ca să le populeze, trebuiau să aibă copii. Şi, ca să aibă copii, le trebuiau neveste. Iar pionierii aceştia erau burlaci.

Aici, din lipsă de date istorice, suntem nevoiţi să ne întoarcem la legendă, unde ni se povesteşte cum a procedat Romulus, sau care o fi fost numele şefului acestor indivizi, ca să facă rost de femei pentru el şi pentru tovarăşii săi. A organizat o mare serbare, poate sub pretextul celebrării întemeierii oraşului, şi i-a invitat să ia parte la ea şi pe vecinii lor mai apropiaţi, sabinii (sau quiriţii), împreună cu regele lor Titus Tatius, dar mai ales împreună cu fiicele lor. Sabinii au venit. Şi, în timp ce erau ocupaţi cu participarea la întreceri sportive, alergări pe jos şi călare, jocurile lor preferate, gazdele, într-un fel foarte puţin sportiv, le-au răpit fetele, iar pe ei i-au alungat din cetate cu câte un picior în fund.

Bătrânii noştri erau foarte sensibili în materie de femei. Cu puţin timp în urmă, răpirea uneia singure, Elena, provocase un întreg război de zece ani, terminat cu distrugerea unui regat, acela al Troiei. Romanii răpiseră cu zecile şi era deci normal ca a doua zi să aibă de-a face cu taţii şi fraţii fetelor, întorşi înarmaţi ca să le recupereze. S-au baricadat ei în Capitoliu, dar au comis greşeala de neiertat să încredinţeze cheile fortăreţei unei tinere romane,

Tarpeia, îndrăgostită, se spune, de Titus Tatius. Aceasta a deschis invadatorilor poarta, iar ei, oameni de onoare, deci refractari la orice gest de trădare, inclusiv la unul comis în propriul lor interes, au răsplătit-o zdrobind-o sub scuturi. Romanii au dat mai târziu numele acestei fete stâncii de pe care obişnuiau să-i arunce pe trădătorii de patrie.

Şi totul a luat sfârşit cu un banchet de nuntă pantagruelic. Pentru că femeile, în numele cărora se încinsese bătaia, au intervenit între cele două armate, declarând că nu aveau de gând să rămână orfane, dacă ar fi învins soţii lor romani, şi nici văduve, dacă ar fi învins părinţii lor sabini. Aşa că era cazul să înceteze, pentru că ele cu bărbaţii ăştia ai lor, deşi cam grăbiţi şi iuţi de mână, se simţiseră bine. Că era de preferat să legalizeze căsătoriile decât să se măcelărească unii pe alţii. Şi aşa au şi făcut. Romulus şi Tatius au hotărât să guverneze împreună, purtând amândoi titlul de rege, asupra acestui popor nou născut din fuziunea celor două triburi, care a căpătat numele combinat de *romani-quiriti*. Şi, întrucât Tatius, curând după aceea, a avut amabilitatea să moară, experimentul cu tronul în doi a mers bine de astă dată.

Cine ştie ce se mai ascunde şi în povestea asta? Poate să nu fie decât o versiune a cuceririi Romei de către sabini, sugerată de sentimente patriotice şi de orgoliu. Dar e posibil şi ca cele două popoare să se fi unit de bunăvoie, iar faimoasa răpire să nu fi fost decât o obişnuită ceremonie de nuntă, aşa cum se celebrau pe vremuri, prin răpirea miresei de către ginere, dar cu asentimentul tatălui fetei, lucru care şi azi se mai practică la unele popoare primitive.

Dacă a fost într-adevăr aşa, atunci e probabil ca această fuziune, mai mult decât sugerată, să fi fost impusă de primejdia unui duşman comun: acei etrusci care între timp se răspândiseră dinspre coasta tireniană în Toscana şi Umbria şi, înarmaţi cu o tehnică mult mai avansată, se îndreptau acum spre sud. Roma şi Sabinum se găseau pe direcţia acestui marş şi sub iminenta lui ameninţare. De fapt nici n-au scăpat.

Cetatea de-abia se născuse şi deja trebuia să facă faţă unuia din cei mai dificili şi mai vicleni duşmani ai săi. L-a învins până la urmă, realizând mai întâi minuni de diplomaţie şi apoi de curaj şi tenacitate. Dar i-au trebuit secole.

II

SĂRMANII ETRUSCI

Spre deosebire de romanii de azi, care le fac pe toate în glumă, cei din vechime făceau totul în serios. Şi mai ales, când îşi puneau în gând să distrugă un duşman, nu se mulţumeau doar să pornească război împotriva lui, ci se înverşunau să-l poarte până când îşi vedeau rivalul doborât la pământ, chiar cu preţul sacrificării unor armate întregi şi a o mulţime de bani; după aceea îi pătrundeau în casă şi nu-i lăsau din ea piatră peste piatră.

Un tratament deosebit de sever le-au rezervat romanii etruscilor atunci când, după ce înghiţiseră de la ei multe umilinţe, s-au simţit destul de tari ca să-i poată înfrunta. A fost un război de durată, cu sorţi adesea schimbători şi care, până la urmă, nu i-a lăsat învinsului nici măcar ochii ca să plângă. Rar s-a văzut în istorie un popor care să dispară de pe faţa pământului, şi un altul care să-i şteargă urmele cu atâta înverşunată sălbăticie. Acesta este chiar şi motivul pentru care azi nu ne-a mai rămas aproape nimic din toată civilizaţia etruscă. Nu mai supravieţuiesc decât unele opere de artă şi câteva mii de inscripţii, din care doar puţine cuvinte au fost descifrate.

Pe baza unor elemente atât de sărace, fiecare a reconstituit lumea etruscă în felul său.

Dar, până una alta, nimeni nu ştie de unde au venit aceşti oameni. După felul cum ei înşişi s-au înfăţişat în obiecte de bronz şi pe vase de teracotă, se pare că aveau corpul cam bondoc şi capul mai masiv decât villanovienii; iar trăsăturile lor ne duc cu gândul spre populaţiile din Asia Mică. De fapt, sunt mulţi care susţin că au venit de prin părţile acelea, pe mare; e un lucru care s-ar confirma şi prin faptul că au fost cei dintâi locuitori ai Italiei care

au posedat o flotă. E sigur că denumirea de „tireniană", ceea ce înseamnă exact „etruscă", de ei a fost dată mării care udă coastele Toscanei. Să fi sosit oare în masă, copleşind populaţia indigenă, sau să fi debarcat puţin câte puţin, mărginindu-se s-o supună cu armele lor mai perfecţionate şi cu o tehnică mai evoluată?

Că civilizaţia lor a fost superioară celei villanoviene o demonstrează craniile găsite în morminte, care scot în evidenţă lucrări de proteze dentare destul de rafinate. Dinţii dovedesc multe în viaţa popoarelor. Ei se deteriorează o dată cu progresul şi fac tot mai imperioasă nevoia de îngrijiri perfecţionate. Etruscii cunoşteau deja „puntea" care le întărea măselele, precum şi metalul necesar confecţionării ei. De fapt ştiau să lucreze nu numai fierul, pe care se duceau să-l caute - şi-l găseau - în insula Elba, şi pe care îl transformau din fier brut în oţel; dar cunoşteau chiar şi arama, cositorul şi chihlimbarul.

Oraşele pe care s-au apucat imediat să le construiască în interior, Tarquinia, Arezzo, Perugia, Vejo, erau mult mai moderne decât aşezările întemeiate de latini şi de sabini, sau de celelalte populaţii villanoviene. Toate aveau întărituri pentru apărare, străzi, dar mai ales canalizare. Pe scurt, urmăreau un „plan urbanistic", cum am spune noi azi, încredinţând competenţei inginerilor, foarte capabili pentru acele vremuri, ceea ce alţii lăsau pe seama întâmplării şi a capriciilor individului. Ştiau să se organizeze pentru lucrări colective de interes general, şi asta o demonstrează canalizările cu care au înzestrat aceste locuri infestate de malarie. Erau însă, mai ales, nişte negustori grozavi, ahtiaţi după bani şi gata oricând, cu orice sacrificiu, să-i multiplice. Romanii nu ştiau încă ce se găsea dincolo de Soratte, micuţul munte din apropierea oraşului lor, pe când etruscii ajunseseră deja în Piemont, Lombardia şi Veneto; trecuseră Alpii pe jos şi, urcând pe cursul Ronului şi al Rinului, ajunseseră cu mărfurile lor pe pieţele franceze, elveţiene şi germane, ca să facă negoţ cu localnicii. Ei au fost aceia care au adus în Italia moneda ca mijloc de schimb, pe care romanii au copiat-o apoi, imprimând pe ea, nu-i mai puţin adevărat, prora unei nave, mai înainte de a fi construit una.

Erau oameni veseli, care luau viaţa uşor; de aceea au şi pierdut până la urmă războiul contra melancolicilor romani, care o luau mai în serios. Scenele reproduse pe vasele şi în mormintele lor ne înfăţişează nişte oameni bine îmbrăcaţi, cu toga pe care romanii au împrumutat-o de la ei şi au făcut-o costumul lor naţional; purtau

părul lung şi bărbi cârlionţate, cu multe bijuterii la mâini, la gât, la degete, şi erau oricând gata să bea, să mănânce şi să converseze, atunci când nu erau ocupaţi cu vreunul din exerciţiile lor sportive.

Acestea constau mai ales din pugilat, aruncarea discului şi a suliţei, din lupte şi din alte două jocuri pe care noi le credem azi în mod greşit rafinamente moderne şi străine: polo şi corida. Sigur că regulile acelor jocuri erau altele decât cele de azi. Încă de pe atunci, spectacolul luptei omului cu taurul în arenă era foarte mult apreciat, şi tot atât de adevărat era că cine murea dorea să aibă în mormânt câteva vase pictate cu scene- amintiri, pentru a continua să se distreze şi pe lumea cealaltă.

Un mare pas înainte faţă de arhaicele obiceiuri romane şi ale altor indigeni era condiţia socială a femeii, care, la etrusci, se bucura de o mare libertate; şi într-adevăr, o vedem reprezentată în tovărăşia bărbaţilor, luând parte la distracţiile lor. Se pare că erau femei foarte frumoase şi cam libere în apucături. Picturile ni le înfăţişează încărcate cu bijuterii, bine fardate şi fără prea multe preocupări de pudoare. Mănâncă pe rupte şi trag zdravăn la măsea, alungite alături de bărbaţii lor pe sofale încăpătoare. Câteodată cântă din flaut sau dansează. Una din ele, care a devenit mai târziu foarte cunoscută la Roma, Tanaquilla, era o „intelectuală", avea cunoştinţe serioase de matematică şi de medicină. Ceea ce vrea să spună că, spre deosebire de colegele lor latine, condamnate la cea mai crasă ignoranţă, etruscele mergeau la şcoală şi studiau. Romanii, mari moralişti, le numeau „toscane", adică etrusce, pe toate femeile de moravuri uşoare. Şi într-o comedie a lui Plaut există o tânără care practica „obiceiul toscan", pentru că era prostituată.

Religia, reflectarea dintotdeauna a moralei unui popor, avea ca personaj central un zeu numit Tinia, care îşi exercita puterea prin tunete şi trăsnete. El nu guverna direct asupra oamenilor, ci îşi încredinţa poruncile unui fel de cabinet executiv compus din doisprezece zei mari, al căror nume nu putea fi pronunţat fără ca acest lucru să nu constituie un sacrilegiu. Aşa că să ne abţinem şi noi, ca să nu-i zăpăcim de cap pe cititori. Toţi aceştia la un loc formau marele tribunal din ceea lume, unde „geniile", un fel de funcţionari mai mărunţi sau gardieni publici, conduceau sufletele celor morţi de îndată ce părăseau corpul respectiv. Şi aici începea un proces în regulă. Cine nu reuşea să facă dovada că a trăit

conform preceptelor judecătorilor era condamnat la Infern, doar dacă nu cumva rudele şi prietenii rămaşi în viaţă nu se rugau mult pentru el şi nu aduceau serioase ofrande ca să-i obţină iertarea. În acest caz era primit în Paradis, unde se bucura în continuare de plăcerile pământeşti, pe bază de băutură, mâncare, încăierări şi cântece, aşa cum şi le reprezentase în scene vesele pe pereţii mormântului.

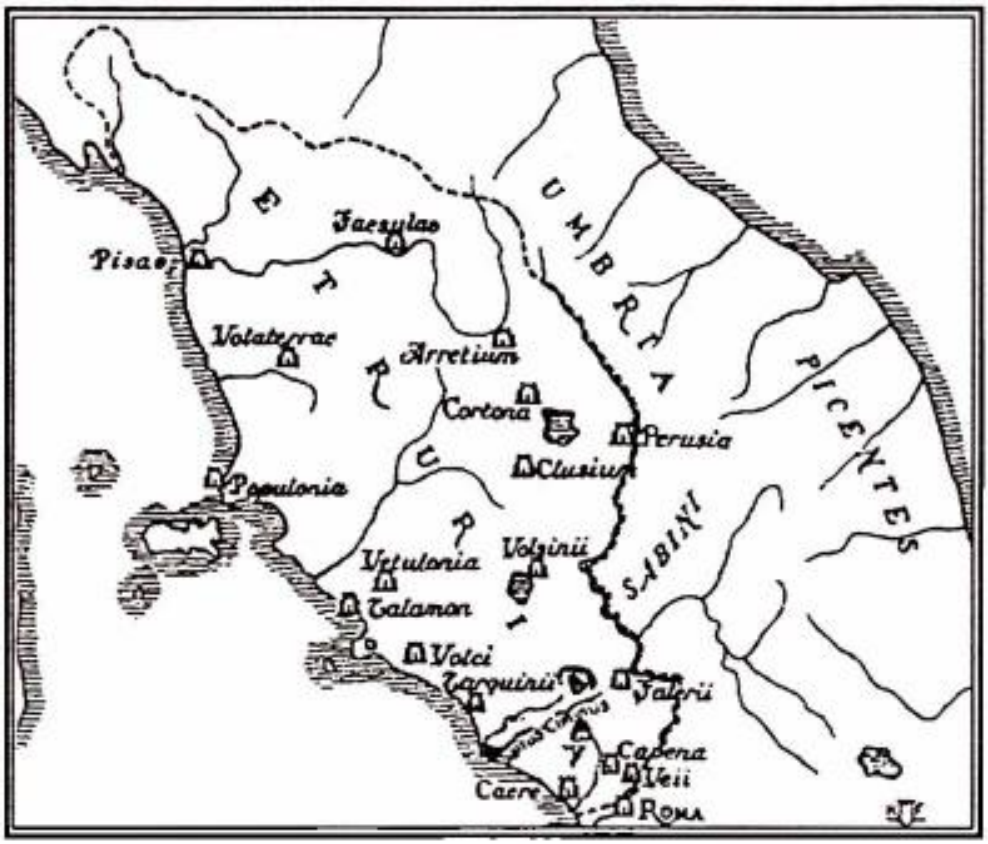

PRINCIPALELE ORAŞE ETRUSCE

Dar despre Paradis etruscii se pare că vorbeau prea puţin şi mai rar, lăsându-l să plutească în vag. Probabil că nu mulţi mergeau acolo ca să aibă cunoştinţe mai precise despre el. Acela asupra căruia însă aveau informaţii mai numeroase era Infernul; aici cunoşteau unul câte unul toate chinurile ce le stăteau la dispoziţie. Sigur că preoţii lor ştiau că, pentru a-i ţine pe oameni în frâu, mai mult valorau ameninţările cu osânda veşnică decât speranţa în Paradis. Şi felul acesta de a vedea lucrurile s-a perpetuat până în zilele noastre, până la Dante, care, născut în Etruria, a rămas de aceeaşi părere şi a insistat mai mult asupra Infernului decât asupra Paradisului.

Dar cu asta nu trebuie să credem că etruscii erau nişte bobocei drăgălaşi. Ucideau destul de uşor, chiar cu buna intenţie de a oferi victima drept ofrandă pentru mântuirea unui prieten sau a unei rude. În special prizonierii de război erau destinaţi unor asemenea treburi. Trei sute de romani, capturaţi într-una din luptele încinse între două armate, au fost ucişi cu pietre în Tarquinia. Şi pe ficaţii lor, încă palpitând de viaţă, preoţii au încercat să prevadă viitoarea desfăşurare a războiului. Sigur că n-au reuşit, altfel ar fi renunţat imediat să-l mai continue. Dar obiceiul acesta era frecvent, chiar dacă, în general, foloseau măruntaiele unui animal, ca oaia sau taurul; romanii şi l-au însuşit.

Din punct de vedere politic, oraşele lor împrăştiate nu au ajuns niciodată să se reunească şi, din păcate, nu a existat nici unul destul de puternic care să le ţină în mână pe celelalte, aşa cum a făcut Roma cu rivalii săi latini şi sabini. A existat o federaţie dominată de Tarquinia, dar ea nu a reuşit să oprească tendinţele separatiste ale cetăţilor. Cele douăsprezece mici state care făceau parte din ea, în loc să se alinieze împotriva duşmanului comun, s-au lăsat bătute şi înghiţite de acesta, unul câte unul. Diplomaţia lor era la fel cu aceea a unor naţiuni europene moderne, care preferă să moară singure pe rând, decât să trăiască împreună.

Toate acestea au fost reconstituite, făcându-se mereu deducţii, din resturile artei etrusce care au ajuns până la noi şi care constituie singura moştenire lăsată de acest popor. E vorba mai ales de vase şi de lucrări în bronz. Printre vase există şi unele frumoase, cum ar fi „Apollo din Vejo", căruia i se mai spune şi „Apollo umblând", făcut din teracotă policromă, de unde înţelegem că modelatorii etrusci aveau o mare dibăcie tehnică şi un gust rafinat. Toate sunt aproape întotdeauna imitaţii greceşti şi, în afara unor exemplare rare, ca „buchera neagră", nu ni se par cine ştie ce.

Dar, oricât de puţine sunt aceste resturi, ele ajung să ne facă să înţelegem cum romanii, după ce i-au înfrânt pe etrusci, şi după ce au mers câtva timp la şcoala lor şi şi-au însuşit cunoştinţele lor superioare, mai ales în domeniul tehnic şi organizatoric, nu numai că i-au distrus, dar au căutat şi să şteargă orice urmă a acestei civilizaţii. O considerau rea şi corupătoare. Au copiat din ea numai ce le-a convenit. Şi-au trimis copiii la Vejo şi la Tarquinia ca să-i facă doctori, mai ales în medicină şi în inginerie. Au imitat toga. Au adoptat folosirea monedei. Şi poate că au luat cu împrumut de

la ei şi organizarea politică, pe care etruscii o aveau însă la fel ca toate celelalte popoare ale antichităţii; organizare care a trecut şi la ei de la regimul monarhic la cel republican, sub conducerea unui *lucumone*, magistrat ales, şi în sfârşit la o formă de democraţie dominată de clasele înstărite. Însă obiceiurile proprii, stoice şi sănătoase, bazate pe sacrificiu şi disciplină socială, romanii au ţinut să le ferească de viaţa uşuratică a etruscilor. Din instinct, şi-au dat seama că a-l învinge pe duşman în război şi a-i ocupa teritoriul nu era suficient, dacă acesta era lăsat apoi, în calitate de sclav sau de educator, aşa cum se întâmpla pe atunci cu învinşii, să contamineze casa stăpânului. Şi l-au distrus. Şi au ţinut să-i desfiinţeze toate documentele şi monumentele.

Aceasta s-a petrecut totuşi multă vreme după ce avusese loc un prim contact între cele două popoare care s-au întâlnit la Roma, când au venit albalonganii şi au găsit acolo, după cât se pare, deja instalată o micuţă colonie etruscă, ce dăduse locului un nume de-al lor. Se crede că, de fapt, „Roma" vine de la „Rumon", care în etruscă înseamnă „fluviu". Şi, dacă acest lucru este adevărat, atunci trebuie să înţelegem că cea dintâi populaţie a Urbei nu a fost formată doar din latini şi sabini, popoare de acelaşi sânge şi acelaşi neam, cum vrea să ne facă să credem povestea faimoasei „răpiri", ci şi din etrusci, lume de altă rasă, limbă şi religie. Ba încă, după unii istorici, chiar Romulus ar fi fost etrusc. Dar, oricum, sigur etrusc a fost ritualul întemeierii cetăţii, cu săparea unei brazde de către un plug tras de un taur şi o junincă de culoare albă, după ce le zburase deasupra capului, în semn de bun augur, un stol de douăsprezece păsări.

Fără să vrem să concurăm cu persoanele competente care de secole discută asupra acestor evenimente şi nu reuşesc să se pună de acord, noi vom susţine ceea ce ni se pare că e versiunea cea mai probabilă dintre toate.

Etruscii, care aveau pasiunea turismului şi a comerţului, întemeiaseră deja o mică aşezare pe Tibru când au ajuns acolo latinii şi sabinii. Şi aşezarea aceasta trebuia să le servească lor drept staţiune de triaj şi de aprovizionare pentru liniile de navigaţie spre sud. Aici, dar mai ales în Campania, întemeiaseră ei deja colonii bogate: Capua, Nola, Pompei, Herculaneum, unde populaţiile locale, cunoscute sub numele de samnite, şi ele de origine villanoviană, veneau să-şi schimbe propriile produse

agricole cu cele industriale sosite din Toscana. Era greu să ajungi până acolo de la Arezzo sau de la Tarquinia pe uscat. Drumurile lipseau, iar regiunea era bântuită de sălbăticiuni şi de tâlhari. Mult mai uşor le venea etruscilor, având în vedere că erau singurii care posedau o flotă, să ajungă pe mare. Dar calea era lungă, cerea săptămâni întregi. Vasele, mari cât nişte coji de nucă, nu puteau încărca multe provizii pentru oameni, şi aveau nevoie pe drum de porturi, de unde să se aprovizioneze cu făină şi apă pentru tot restul călătoriei. Gurile Tibrului, aflate exact la jumătatea drumului, ofereau un loc potrivit pentru completarea rezervelor epuizate; mai mult chiar, cum erau şi navigabile pe vremea aceea, ele constituiau şi un mijloc comod de a pătrunde în interior, pentru a încheia ceva afaceri cu latinii şi cu sabinii localnici. Regiunea era împânzită cu mici aşezări, nu se ştie exact dacă treizeci sau şaptezeci la număr, fiecare dintre ele reprezentând un mic punct comercial şi de schimb. Nu că s-ar fi putut realiza mari afaceri, deoarece Latium pe vremea aceea nu era bogat decât în lemn, datorită (cine ar mai spune-o azi?) minunatelor sale păduri. În rest, nu producea nici măcar grâu, ci doar un fel de alac, puţin vin şi măsline. Însă etruscii - numai bani să iasă - se mulţumeau şi cu puţin; şi viciul le-a rămas.

De aceea au întemeiat Roma; că au numit-o aşa sau altfel, lucrul nu are mare importanţă. Cine ştie câte Rome existau risipite de-a lungul coastei tireniene, între Livorno şi Neapole? Au lăsat aici o garnizoană de marinari şi de negustori care s-o păzească şi care, probabil, considerau strămutarea asta a lor drept o pedeapsă. Aveau mai ales misiunea să ţină în ordine şantierele de reparaţii pentru vasele stricate de furtună, şi magaziile de aprovizionare. Apoi, într-o bună zi, au început să sosească, grupuri-grupuri, latinii şi sabinii, fie că nu mai aveau loc la ei acasă, fie că şi ei doreau să facă schimburi cu etruscii, de ale căror produse aveau nevoie. Că ar fi conceput cumva încă de pe atunci un plan strategic de cucerire, a Italiei mai întâi, apoi a lumii, şi deci de aceea considerau importantă poziţia Romei, astea sunt fantezii ale istoricilor moderni. Latinii şi sabinii acelor vremi erau nişte ţărănoi grosolani, ale căror cunoştinţe geografice se limitau doar la grădina casei.

Şi e probabil ca aceşti nou-veniţi să se fi luat la harţă între ei. Dar tot atât de probabil e că, după aceea, în loc să se omoare unul

pe altul, s-au aliat ca să facă front comun contra etruscilor, care trebuie că se uitau la ei cam cum se uită azi englezii la indigenii din colonii. În faţa acestor străini, care îi priveau de sus şi care vorbeau un grai de neînţeles, şi-or fi dat seama că între ei erau fraţi de sânge, având o limbă comună şi o mizerie identică. Şi, din acest motiv, au pus laolaltă puţinul pe care îl aveau: femeile. Faimoasa răpire nu este probabil decât simbolul unui acord, de la care era firesc ca etruscii să rămână excluşi; dar numai pentru că aşa au vrut-o ei, deoarece se simţeau superiori şi nu voiau să fie amestecaţi cu o asemenea plebe.

Discriminarea rasială a ţinut vreo sută de ani cel puţin, timp în care latinii şi sabinii, transformaţi acum în romani, au avut de înghiţit multe. Când, după Tarquinius Superbus, care a fost ultimul lor rege, romanii au deţinut superioritatea, răzbunarea lor a fost de nedescris. Şi poate că îndârjirea cu care au distrus Etruria, nu numai ca stat, ci şi ca civilizaţie, să le fi fost inspirată tocmai de umilinţele suferite de la acest popor, în propria lor patrie. Aşa că au vrut să le desfiinţeze de tot până şi istoria, dând un certificat de naştere latin chiar şi lui Romulus, care probabil că îl avea etrusc, şi stabilind originea Urbei la data unirii lor cu sabinii.

III

REGII MOŞIERI

Când, după mulţi ani de la înmormântarea lui Titus Tatius, a murit şi Romulus, romanii spuneau că zeul Marte l-ar fi răpit ca să-l ducă în cer şi să-l facă zeu: zeul Quirinus. Şi aşa l-au venerat după aceea, cum fac azi napolitanii cu San Gennaro.

După el a urmat, ca al doilea rege al Romei, Numa Pompilius, pe care tradiţia ni-l înfăţişează pe jumătate filozof, pe jumătate sfânt, aşa cum a fost considerat multe secole mai târziu Marc Aureliu. Ceea ce îl interesa pe el mai mult era problema religioasă. Şi, deoarece în acest domeniu trebuie să fi existat o mare zăpăceală, pentru că fiecare dintre cele trei popoare îşi venera zeii proprii, fără să se ajungă la recunoaşterea celui mai important dintre ei, Numa s-a hotărât să facă ordine. Şi, ca să o poată impune zurbagiilor săi de supuşi, a lăsat să se răspândească zvonul că, în fiecare noapte, venea la el în vis din Olimp nimfa Egeria, ca să-i transmită direct instrucţiuni. Cine nu li se supunea, nu cu regele, om ca toţi oamenii, avea să se socotească, ci cu Tatăl Ceresc în persoană.

Stratagema poate să pară copilărească, dar şi în zilele noastre ea a mai ţinut câteodată. În plin secol al douăzecilea, Hitler, ca să se facă ascultat de nemţi, nu a trebuit să inventeze o alta mai bună. Cobora din când în când de la munte, din Berchtesgaden, cu câte o nouă poruncă a bunului Dumnezeu în buzunar: aceea de a-i extermina pe evrei, de exemplu, sau de a distruge Polonia. Şi ceea ce e mai nostim e că, pe cât se pare, o credea şi el. În astfel de treburi omenirea, de la Numa încoace, n-a progresat prea mult.

Totuşi ceva adevăr există poate şi într-o asemenea legendă, sau cel puţin un indiciu care să ne permită să-l reconstituim. Indiferent cum s-au numit ei şi care a fost originea lor, regii Romei

străvechi, mai mult decât regi propriu-zişi, trebuie să fi fost şi nişte papi, cum era de altfel şi „Arhontele Basileu" al Atenei.

Orice autoritate pe vremea aceea se sprijinea pe religie. Însăşi puterea lui *pater familias*, stăpânul casei, exercitată asupra soţiei, asupra fraţilor mai mici, asupra copiilor, nepoţilor, asupra sclavilor, nu era nimic altceva decât autoritatea unui înalt sacerdot căruia bunul Dumnezeu îi încredinţase anumite funcţii. Şi de aceea era atât de puternic. Şi de aceea familiile romane erau atât de disciplinate. Şi de aceea fiecare îşi înţelegea foarte bine îndatoririle şi le îndeplinea atât în timp de pace, cât şi în timp de război.

Numa, stabilind o ordine ierarhică între diferiţii zei pe care diferitele popoare ale Romei îi aduseseră cu ele, a realizat poate o operă politică fundamentală: aceea care a îngăduit mai târziu succesorilor săi, Tullius Hostilius şi Ancus Martius, să conducă poporul unit în războaie victorioase contra cetăţilor rivale din regiune. Dar probabil că prea multe prerogative politice propriu-zise nu avea, pentru că cele mai importante şi cu caracter mai decisiv rămâneau în mâinile poporului care îl alegea şi în faţa căruia trebuia întotdeauna să răspundă.

Acest lucru, în sine, nu însemna nimic, deoarece în toate vremurile şi sub orice regim, cine conduce zice că o face în numele poporului. La Roma, însă, nu a fost cazul unor vorbe goale, cel puţin până la instaurarea dinastiei Tarquinilor, care de altfel şi-au pierdut tronul tocmai pentru că ţineau să stea pe el ca stăpâni, nu ca „delegaţi". Iar organizarea conducerii era făcută cam în felul următor.

Cetatea era împărţită în trei *triburi*: latinii, sabinii şi etruscii. Fiecare *trib* se împărţea în zece *curii* sau cartiere. Fiecare *curie*, în zece *ginţi* sau neamuri. Fiecare neam se împărţea în familii. *Curiile* se adunau în general de două ori pe an şi, în asemenea ocazii, formau *comiţia curiată* care, printre altele, se ocupa şi cu alegerea regelui, când cel precedent murea. Toţi aveau acelaşi drept de vot. Majoritatea hotăra. Regele executa.

Era o democraţie absolută, fără clase sociale; şi a funcţionat atâta vreme cât Roma a rămas un mic oraş paşnic, având puţini locuitori care rareori scoteau capul dincolo de ziduri. După aceea, numărul locuitorilor a crescut, şi au crescut şi pretenţiile. Regele, care, la început, în afară de oficierea slujbei religioase, adică de celebrarea sacrificiilor şi a altor ritualuri liturgice, mai trebuia să aplice şi legile, deci să facă şi pe judecătorul, n-a mai avut timpul

necesar să îndeplinească singur toate aceste îndatoriri, şi a început să numească „demnitari" cărora să li se încredinţeze. Astfel s-a născut aşa-zisa „birocraţie". Cel care fusese doar preot devine episcop şi-i numeşte pe parohii şi pe preoţii care să-l ajute la oficierea slujbelor religioase. Pe urmă mai era nevoie şi de cineva care să se ocupe de drumuri, de recensământ, de cadastru, de igienă; şi numeşte şi persoanele competente care să se ocupe de aceste treburi. Astfel ia naştere cel dintâi „minister": aşa-numitul Consiliu al Bătrânilor, sau Senatul, compus din vreo sută de membri care erau descendenţi, prin drept de primogenitură, ai pionierilor veniţi împreună cu Romulus să întemeieze Roma şi care, la început, aveau numai sarcina de sfătuitori ai suveranului, dar care apoi devin din ce în ce mai influenţi.

În sfârşit, ia fiinţă, ca organizaţie stabilă, armata, bazată şi ea pe împărţirea în treizeci de *curii*, fiecare din ele trebuind să furnizeze o *centurie*, adică o sută de pedestraşi, şi o *decurie*, adică zece cavaleri cu cai cu tot. Cele treizeci de *centurii* şi cele treizeci de *decurii*, deci trei mii trei sute de oameni, alcătuiau toate o legiune, primul corp de armată al Romei antice. Regele, care este comandantul suprem, are asupra soldaţilor drept de viaţă şi de moarte. Dar şi această putere militară nu o exercită în manieră absolută şi fără control. El conduce operaţiunile, însă numai după ce a cerut sfatul *Comiţiei centuriate*, adică al legiunii în arme. Tot acesteia i se solicită şi aprobarea pentru numirea ofiţerilor care, pe vremea aceea, se chemau *pretori*.

Pe scurt, romanii luaseră toate măsurile pentru ca regele lor să nu se preschimbe într-un tiran. El trebuia să rămână un „delegat" al voinţei poporului. Când un stol de păsări se ivea pe cer, sau trăsnetul dobora un copac, era de datoria lui să-i convoace pe sacerdoţi pentru a cerceta ce au vrut să anunţe aceste semne; şi, dacă i se părea că nu prevedeau nimic bun, atunci hotăra ce fel de sacrificii trebuiau făcute pentru a-i linişti pe zeii evident supăraţi. Când două persoane particulare se înfruntau între ele, chiar dacă una o prăda sau o ucidea pe cealaltă, asta nu era o problemă de care să se ocupe el. Dar dacă cineva comitea un delict împotriva statului sau a colectivităţii, atunci omul era dus de paznici înaintea regelui, care îl putea condamna chiar la moarte. În alte probleme nu putea lua nici o hotărâre. La vreme de pace trebuia să se adreseze *Comiţiei curiate*, iar în timp de război, celei

centuriate. Dacă era însă şiret, reuşea, cum se mai întâmplă şi azi, să prezinte voinţa sa personală drept „voinţa poporului". Altfel, trebuia să se supună acesteia. Dar întotdeauna, ca s-o aplice, trebuia să fie de acord cu Senatul.

Aceasta era ordinea pe care primul rege al Romei, că o fi fost el Romulus sau altul, şi indiferent cărei rase i-a aparţinut, a stabilit-o în Urbe. Şi, tot aşa, a încredinţat-o înţeleptul Numa succesorului său Tullius Hostilius, un om care s-a dovedit a avea o fire cam înfierbântată.

El purta în sânge politica, aventura şi lăcomia. Şi faptul că tocmai pe un asemenea om îl alesese *comiţia* ca suveran însemna că, după patruzeci de ani de pace asigurată de Numa, Roma întreagă avea acum mare chef să încingă o bătaie. Din toate cetăţile care o înconjurau, Alba Longa era cea mai bogată şi cea mai importantă. Nu ştim ce fel de pretext o fi inventat Tullius ca să pornească împotriva ei războiul. Poate că nici unul. Adevărul e însă că într-o bună zi a atacat-o şi a ras-o de pe faţa pământului, deşi legenda a transformat acest act de forţă brutal şi abuziv într-un episod cavaleresc şi aproape elegant. Se spune că, de fapt, cele două armate au încredinţat soarta armelor lor unui duel între cei trei Horaţi romani şi cei trei Curiaţi albalongani. Aceştia din urmă au ucis doi Horaţi. Dar ultimul din ei, rămas în viaţă, i-a ucis la rândul său pe ceilalţi trei, hotărând astfel rezultatul războiului. Ceea ce este însă adevărat e că Alba Longa a fost distrusă, iar regele ei a fost legat cu picioarele de două care conduse în sens opus, care l-au rupt în două. Aceasta a fost maniera în care a tratat Roma pe cea considerată drept patria sa mumă, locul de unde recunoştea singură că veniseră întemeietorii ei.

Sigur că evenimentul trebuie să le fi alarmat pe toate celelalte oraşe din regiune care, lipsite de influenţa etruscă, rămăseseră mai înapoiate în ceea ce privea aşa-zisul progres, şi deci se simţeau mai slabe şi mai prost înarmate decât Roma. Tullius Hostilius şi Ancus Martius, succesorul care i-a urmat exemplul, au început ostilităţile aproape cu toate.

În concluzie, în ziua când s-a urcat pe tron Tarquinius Priscus, cel de-al cincilea rege, Roma devenise deja inamicul public numărul unu al unui ţinut căruia nu-i cunoaştem exact graniţele, dar care probabil că se întindea la nord până cam pe la Civitavecchia, la est până la Rieti, şi la sud până la Frosinone.

Acum, e foarte probabil ca această politică de cuceriri, destinată să devină şi mai agresivă sub ultimii trei regi din familia Tarquinia, să fi fost mai ales de inspiraţie etruscă. Şi asta dintr-un simplu motiv: că, în timp ce latinii şi sabinii erau simpli agricultori, etruscii erau fabricanţi şi negustori. Cei dintâi, ori de câte ori izbucnea un nou război, trebuiau să-şi părăsească pământul şi să-l lase în paragină, ca să se înroleze în legiune, şi riscau să-l piardă dacă era învingător duşmanul. Ceilalţi, însă, aveau totul de câştigat: consumurile creşteau, ploua cu „furnituri" pentru guvern şi, în caz de victorie, apăreau noi pieţe de desfacere. În toate timpurile şi la toate popoarele a fost întotdeauna aşa: locuitorii de la oraş, capitaliştii, intelectualii, negustorii doresc războiul, contra voinţei ţăranilor care trebuie să-l facă. Cu cât se industrializează mai mult un stat, cu atât oraşul capătă un ascendent asupra satului, iar politica sa devine aventuroasă şi agresivă.

Până la cel de al patrulea rege, la Roma a predominat elementul ţărănesc, iar economia a fost mai ales agricolă. Cei trei mii trei sute de oameni care constituiau armata sa arată că populaţia, în totalitatea ei, trebuia să atingă vreo treizeci de mii de suflete, din care probabil că cea mai mare parte erau răspândite prin împrejurimi. În oraşul propriu-zis să fi locuit mai mult sau mai puţin de jumătate, instalaţi pe Palatin şi pe celelalte coline. Cea mai mare parte trăiau în colibe de pământ, clădite de-a valma şi fără nici o ordine, având drept intrare o uşă, dar nici o fereastră; o singură încăpere în care mâncau, beau, dormeau laolaltă tatăl, mama, copiii, nurorile, ginerii, nepoţii, sclavii (cine avea), găinile, măgarii, vacile şi porcii. Bărbaţii plecau de dimineaţă la câmp, să are pământul. Iar printre ei erau şi senatori care, ca toţi ceilalţi, înjugau boii, aruncau sămânţa, sau secerau spicele. Copiii îi ajutau, pentru că munca la câmp era singura şi severa lor şcoală, unicul lor sport adevărat. Iar părinţii profitau de ocazie să-i înveţe că sămânţa dă roade bune numai atunci când cerul trimite pe brazde apă şi căldură atât cât este necesar; că cerul dă apă şi căldură atât cât este necesar numai dacă zeii o vor; şi că zeii o vor numai dacă oamenii îşi îndeplinesc îndatoririle faţă de ei; şi că cea mai importantă îndatorire este aceea ca tinerii să asculte de cei bătrâni.

Astfel creşteau cetăţenii romani, cel puţin cei de origine latină şi sabină, care trebuie să fi constituit majoritatea. Igiena şi îngrijirea propriei persoane par să fi fost reduse la minimum, chiar

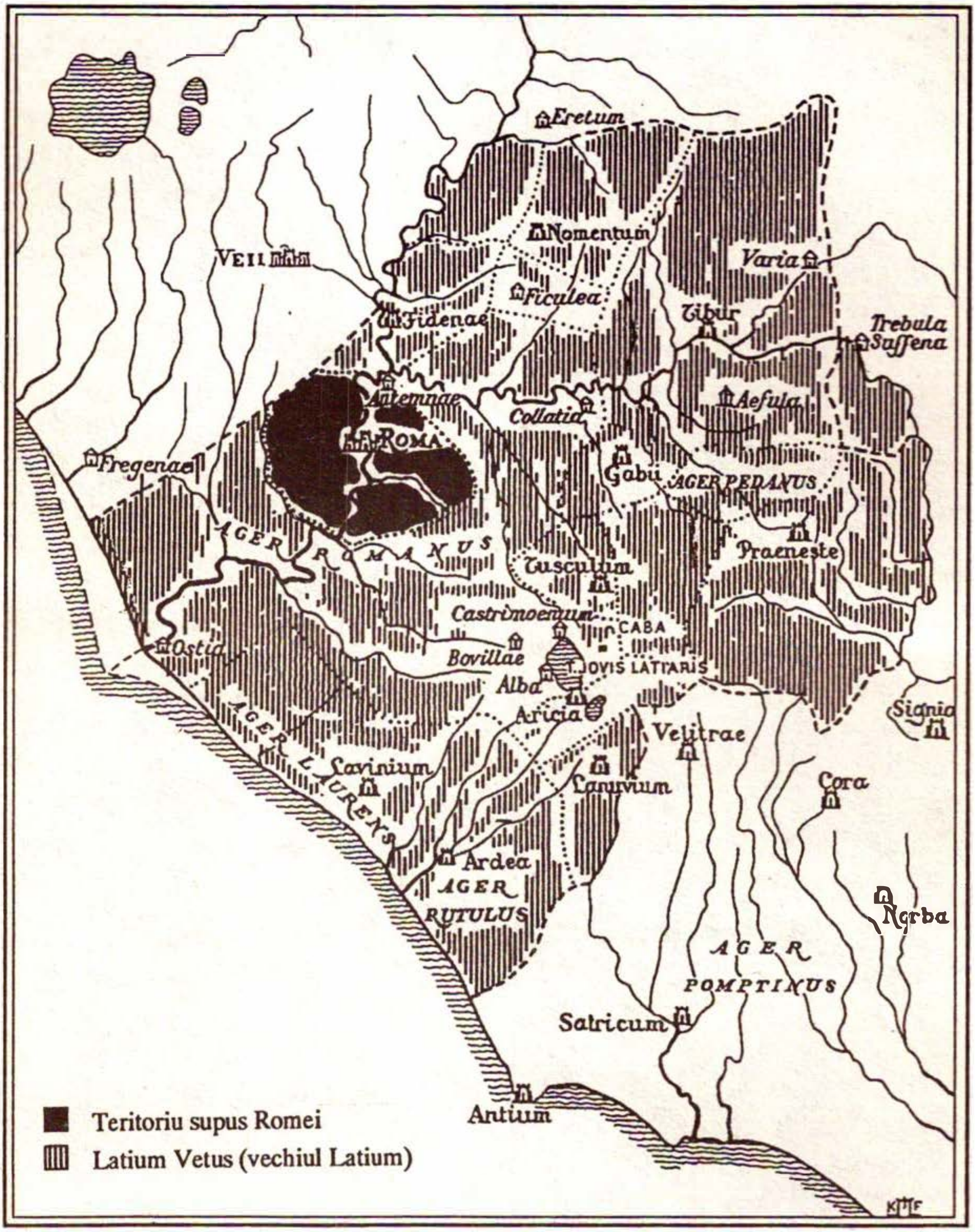

LATIUM VETUS DUPĂ PRIMUL RĂZBOI LATIN (493 î.d.Hr.)

şi pentru femei. Nici cosmetice, nici cochetărie, apă puţină sau deloc, apă pe care femeile se duceau s-o scoată din fântâni şi o cărau în amfore purtate pe cap. Nu existau nici latrine, nici haznale. Nevoile se făceau în faţa casei şi acolo rămâneau. Barba şi părul creşteau neîngrijite. Cât despre îmbrăcăminte, nu vă uitaţi la monumente, care de altfel aparţin unor epoci mai târzii, când Roma a avut o adevărată industrie textilă proprie şi o clasă evoluată de croitori, în cea mai mare parte de origine şi şcoală greacă. În vremurile acelea îndepărtate, toga, devenită mai târziu atât de impunătoare, nici nu se născuse măcar, sau se reducea la ceva de croială elementară. Semăna probabil cu cămeşoiul pe care îl poartă azi abisinienii: o bucată de pânză albă, ţesută în casă de neveste şi de fete, din lână de oaie, având o gaură la mijloc pe unde să-şi vâre capul. Puţini erau aceia care mai aveau şi una de schimb. În general pe asta o purtau tot timpul, vara şi iarna, ziua şi noaptea; imaginaţi-vă cu ce consecinţe.

Nu-şi permiteau nici un fel de plăceri, nici măcar pe cele ale burţii. Contrar teoriilor savanţilor americani moderni, conform cărora puterea unui popor e condiţionată de consumul de vitamine şi de calorii, care la rândul său depinde de varietatea hranei, romanii au demonstrat că se poate cuceri lumea chiar dacă înghiţi o mâncare prost gătită, din apă şi făină, două măsline, ceva brânză, udate doar în zilele de sărbătoare cu un pahar de vin. Uleiul se pare că a apărut mai târziu; şi se crede că la început l-au folosit numai ca să îl aplice pe piele contra efectelor frigului şi ale căldurii. Lucru care trebuie să fi contribuit oarecum la sporirea duhorii generale.

De la acest regim nu era exceptat nici regele care, numai o dată cu dinastia Tarquinilor, a beneficiat de o uniformă, de un coif şi de însemne speciale. Până la Ancus Martius el a fost un egal printre egali, a arat şi el pământul în urma boilor înjugaţi, a semănat şi a secerat. Nu rezultă de nicăieri că s-ar fi bucurat de vreun palat sau măcar de un birou. Reiese, în schimb, că umbla printre oameni fără nici o escortă, pentru că, dacă ar fi avut vreuna, l-ar fi acuzat toţi că vrea să domnească prin forţă şi nu cu asentimentul poporului. Hotărârile le lua la umbra unui copac, sau stând în pragul casei, după ce în prealabil ceruse părerea celor bătrâni care stăteau roată în jurul său. Se urca la tribună şi poate că îmbrăca şi o haină specială numai când trebuia să îndeplinească un sacrificiu sau să oficieze o altă ceremonie religioasă.

Chiar şi la război, romanii plecau fără nici o rânduială care să aducă a adevărată organizaţie militară. Ofiţerul care comanda centuria sau decuria nu purta însemne ale gradului. Armele ostaşilor erau, în special, ciomege, pietre şi săbii grosolane. A fost nevoie de mult timp până să se ajungă la coif, la scut şi la cuirasă, invenţii care pe atunci trebuie să fi făcut efectul mitralierelor şi carelor armate din zilele noastre. Aşa că primele mari campanii întreprinse de romani sub belicoşii lor regi semănau mai mult cu nişte expediţii de vendetă, reduse doar la câteva zdravene ciomăgeli de la om la om, fără nici o umbră de tactică sau de strategie. Romanii le-au câştigat pe toate, nu atât pentru că erau mai puternici, ci pentru că aveau convingerea că patria lor fusese întemeiată de zei întru fapte măreţe, şi că a muri pentru ea constituia nu un merit, ci doar achitarea unei datorii contractate în clipa când se născuseră.

Duşmanul, odată învins, înceta să mai fie un „subiect", pentru a deveni un „obiect". Romanul care îl lua prizonier îl considera ca pe un bun al său propriu: dacă era prost dispus, îl ucidea; dacă era bine dispus, îl lua acasă ca sclav şi putea să facă din el ce voia: să-l omoare, să-l vândă, să-l pună la muncă. Pământurile era rechiziţionate de stat şi arendate supuşilor. Oraşele erau foarte adesea distruse, iar populaţiile deportate.

Cu sistemul ăsta, Roma s-a mărit pe spezele latinilor la sud, a sabinilor şi a equilor la est şi a etruscilor la nord. Pe mare, de care o despărţeau puţini kilometri, nu îndrăznea să se aventureze, pentru că nu avea încă o flotă; iar populaţia sa de ţărani se temea instinctiv de ea. Sub Romulus, Titus Tatius, Tullius Hostilius şi Ancus Martius, romanii au fost „pământeni", iar politica lor, „terestră".

Lucrurile s-au schimbat radical, atât în politica internă cât şi în cea externă, numai atunci când tronul a fost ocupat de o dinastie etruscă.

IV

REGII NEGUSTORI

Nu se ştie precis când şi cum a murit Ancus Martius. Dar asta trebuie să se fi întâmplat cam la o sută cincizeci de ani de la data când legenda vrea să fixeze întemeierea Romei, adică pe la 600 înainte de Hristos. Se pare că în momentul acela trăia în oraş un oarecare Lucius Tarquinius, personaj foarte diferit de cei pe care romanii obişnuiau să-i aleagă regi şi demnitari.

El nu era de-al locului. Venea din Tarquinia şi era fiul unui grec, Demarat, emigrant din Corint, căsătorit cu o etruscă. Din încrucişarea asta s-a născut un băiat vioi, inteligent, fără prejudecăţi şi foarte ambiţios, pe care romanii, probabil, când a venit să se stabilească printre ei, l-au privit cu un amestec de admiraţie, de invidie şi de neîncredere. Era bogat, risipitor, în mijlocul unei lumi sărace şi avare. Era elegant, într-o lume de văcari. Şi era singurul care ştia filozofie, geografie şi matematică, printre nişte sărmani analfabeţi. Cât despre politică, sângele grec plus sângele etrusc trebuiau să facă din el un diplomat cu multiple resurse printre concetăţenii săi, care aveau prea puţine. Titus Livius spunea despre el: *A fost primul care a tras sforile ca să fie ales rege şi care a ţinut un discurs ca să-şi asigure sprijinul plebei.*

Că a fost primul, noi ne îndoim. Dar că a tras sforile suntem siguri. Probabil că familiile etrusce, care constituiau o minoritate, bogată însă şi puternică, au văzut în el pe omul lor; şi, plictisite să mai fie guvernate de nişte regi ciobani şi ţărani, de neam latin şi sabin, surzi la nevoile lor negustoreşti şi expansioniste, s-au hotărât să-l pună pe tron.

Cum s-au petrecut lucrurile nu ştim. Dar aluzia lui Titus Livius la plebe ne permite să ne facem o idee. Plebea este un

element nou în istoria romană, sau cel puţin un element ce nu s-a făcut simţit sub primii patru regi, care nici nu aveau nevoie să i se adreseze ca să fie aleşi, pentru simplul motiv că, pe vremea lor, plebea nici nu exista. În *Comiţiile curiate*, unde se proceda la investitura suveranului, nu existau diferenţe sociale. Toţi erau cetăţeni, toţi erau proprietari mai mici sau mai mari de pământ; toţi aveau deci, formal, aceleaşi drepturi, chiar dacă, prin forţa lucrurilor, în practică, până la urmă hotărârile le luau şi le impuneau celorlalţi câţiva profesionişti în politică.

Era o perfectă democraţie gospodărească, unde totul se făcea la lumina zilei, şi discuţiile se purtau între cetăţeni egali; iar ceea ce conta în distribuirea demnităţilor erau stima şi prestigiul de care se bucura fiecare. Dar toate acestea presupuneau micul oraş care era Roma în primul ei secol de viaţă, închisă în cercul ei restrâns de cocioabe, unde toţi se cunoşteau unul pe altul şi ştiau cine al cui fiu este şi ce făcuse, cum se purta cu nevasta, cât cheltuia cu mâncarea şi ce sacrificii aducea zeilor.

La moartea lui Ancus Martius, însă, situaţia era cu totul alta. Necesităţile războiului stimulaseră industria şi, prin urmare, favorizaseră elementul etrusc, acela care îi procura pe tâmplari, pe fierari, pe fabricanţii de arme şi pe negustori. Veniseră din Tarquinia, din Arezzo, din Vejo; atelierele erau pline de lucrători, de ucenici care, odată meseria stăpânită bine, deschideau şi ei alte ateliere. Creşterea lefurilor adusese la oraş mână de lucru de la ţară. Soldaţii, după terminarea războiului, nu mai veneau cu plăcere pe ogoare, ci preferau să rămână la Roma, unde găseau mai uşor vin şi femei. Dar, mai ales, victoriile făcuseră să curgă râuri de sclavi. Şi această mulţime de străini forma acel *plenum* de la care vine expresia *plebe*.

Lucius Tarquinius şi amicii săi etrusci trebuie să-şi fi dat imediat seama de câte foloase puteau trage de la masa aceasta de oameni, în majoritatea lor excluşi din *Comiţiile curiate*, dacă ar fi reuşit s-o convingă de faptul că numai un rege străin ca şi ea ar fi putut s-o pună în drepturi. Şi de aceea vorbeau mulţimii, promiţându-i câte şi mai câte, chiar dacă până la urmă s-au şi ţinut de cuvânt. El avea în spatele său ceea ce noi am numi azi Confindustria*. Cini, Marzotto, Agnelli, Pirelli şi Falck ai Romei de

* Confindustria: denumire generică dată în Italia grupurilor industriale de mari producători de bunuri de consum.

atunci, oameni care, pentru propaganda electorală, aveau bani să cheltuiască atât cât le trebuia, şi care erau gata s-o facă pentru un guvern mai dispus decât celelalte să le apere interesele şi să urmeze o politică expansionistă, condiţie a prosperităţii lor.

Au reuşit, bineînţeles, căci Lucius Tarquinius a fost ales sub numele de Tarquinius Priscus, şi a rămas pe tron treizeci şi opt de ani. Apoi, ca să scape de el, „patricienii", adică „pământenii", au fost nevoiţi să-l asasineze. Degeaba însă. Mai întâi pentru că, după el, coroana a luat-o fiul său, şi apoi nepotul său. Iar în al doilea rând pentru că, mai mult decât o cauză, venirea dinastiei Tarquinilor a fost un efect: efectul unei adevărate cotituri luate de istoria Romei, care nu-i mai permitea să revină la primitiva şi arhaica ei ordine socială, cu politica ce rezultase din ea.

Regele Confindustriei şi al plebei a fost un rege autoritar, războinic, planificator şi demagog. A vrut un palat şi şi l-a construit în stil etrusc, mult mai rafinat decât cel roman. Pe urmă, în palat a înălţat un tron pe care s-a instalat cu mare pompă, cu sceptrul în mână şi cu un coif cu panaş. Trebuia s-o facă, niţeluş din vanitate, niţeluş pentru că îşi cunoştea prea bine „orătăniile" şi ştia tot atât de bine că plebei, căreia îi datora alegerea, îi plăcea fastul şi voia să-l vadă pe rege în mare ţinută, înconjurat de gărzi. Spre deosebire de predecesorii săi, care îşi petreceau cea mai mare parte a timpului oficiind slujbe religioase şi consultând horoscoape, el şi-l petrecea exercitându-şi puterea mai realist, adică făcând politică şi războaie. Mai întâi a subjugat întregul Latium, apoi s-a încăierat cu sabinii şi le-a mai ciupit şi lor încă o parte din moşie. Pentru a face asta a avut nevoie de arme multe, pe care industria grea i le-a procurat realizând afaceri grase, şi de furnituri asigurate cu mari profituri de către negustori. Istoricii republicani şi anti-etrusci au scris mai târziu că domnia lui a fost în întregime o afacere, o hoţie generală, triumful bacşişului şi al „şperţurilor", şi că prada luată de la învinşi s-a utilizat nu pentru înfrumuseţarea Romei, ci a oraşelor etrusce, în special Tarquinia, patria părinţilor săi.

Noi ne cam îndoim, pentru că, iată, tocmai sub domnia lui Roma a făcut un salt înainte, mai ales în domeniul monumentelor şi al urbanisticii. În primul rând el a construit aici *cloaca massima*, canalizarea, care i-a scăpat în sfârşit pe cetăţeni de murdăriile cu care trăiseră până în acel moment. Şi, în definitiv, oraşul abia atunci a început să devină cu adevărat un oraş, cu străzi bine

trasate, cu cartiere adevărate, cu case care nu mai erau cocioabe, cu construcţii ca lumea, având acoperişul înclinat în ambele părţi pentru scurgerea apei de ploaie, cu ferestre şi cu atrium, şi cu un for, adică o piaţă centrală unde se adunau toţi cetăţenii.

Din păcate, ca să realizeze toată această autentică revoluţie care schimba nu numai faţa exterioară a Romei, ci şi modul ei de viaţă, el a trebuit să suporte ostilitatea senatorilor, depozitari ai vechilor tradiţii, puţin dispuşi să renunţe la drepturile lor de control asupra regelui. În alte vremuri aceştia l-ar fi detronat sau l-ar fi obligat să abdice. Acum însă trebuiau să ţină seama de plebe, de acea mulţime care nu avea încă un reprezentant politic, dar care spera că Tarquinius o să i-l ofere; şi era gata să-şi susţină regele chiar şi pe baricade. Era deci mai uşor pentru senat să-l ucidă. Şi aşa au şi făcut. Dar au comis greşeala de neiertat să-i lase în viaţă copilul şi nevasta, convinşi fiind că unul, datorită vârstei, şi cealaltă, datorită sexului, nu aveau să se poată menţine la putere.

S-ar fi putut să aibă dreptate, dacă Tanaquilla ar fi fost romană, adică obişnuită doar să asculte. Dar ea era etruscă, studiase împreună cu soţul său, împărţise cu dânsul nu numai patul, ci şi munca, interesându-se de problemele de stat, de administraţie, de politica externă, de reforme; dar mai ales ştia mai multe decât senatorii înşişi, printre care mulţi erau analfabeţi.

După înmormântarea regelui, ea a ocupat tronul şi l-a păstrat cald pentru Servius, care creştea mare între timp şi care a fost primul şi ultimul rege al Romei moştenitor de coroană fără să fie ales. Nu se ştie bine dacă era copilul ei sau al unei sclave, după cum pare s-o sugereze numele său. Oricum însă, istoricii romani, toţi republicani fervenţi, au încercat să-l vorbească şi pe el de rău. Numai că n-au reuşit. Au trebuit chiar, împotriva voinţei lor, să admită că guvernarea lui Servius a fost o guvernare luminată, şi că sub el au fost duse la bun sfârşit câteva din cele mai importante activităţi. Mai întâi, el a construit o incintă de zid în jurul oraşului, dând astfel de lucru zidarilor, tehnicienilor şi meşteşugarilor care vedeau într-însul pe protectorul lor. Apoi s-a apucat de înfăptuit marea sa reformă politică şi socială, care a stat la baza întregii structuri administrative ce a urmat.

Vechea împărţire în treizeci de *curii* presupunea un oraş de treizeci sau patruzeci de mii de locuitori, având toţi aproximativ aceleaşi titluri, aceleaşi merite şi aceleaşi averi. Dar acum oraşul

crescuse foarte mult; şi sunt unii care spun că populaţia sa se ridica pe vremea lui Servius la şapte sau opt sute de mii de suflete. Probabil însă că sunt calcule greşite: la cifra asta se va fi ridicat nu numărul locuitorilor Romei, ci al celor din întregul teritoriu cucerit de ea. Oricum, oraşul trebuie să fi depăşit cifra de o sută de mii, şi marile lucrări publice întreprinse de Tarquinius şi de Servius cred că au fost şi rezultatul unei acute crize de locuinţe.

Din această masă de oameni, numai cei ce făceau parte din *Comiţiile curiate* îşi puteau spune cuvântul şi puteau vota. Ceilalţi continuau să rămână excluşi; iar printre ei se numărau şi cei mai de vază industriaşi, comercianţi şi bancheri: aceia care furnizau bani statului, pentru a face războaiele şi marile lucrări de asanare a pământurilor. Acum aveau şi ei dreptul la o recompensă.

Ca primă măsură, Servius a acordat cetăţenia *libertinilor*, adică fiilor sclavilor eliberaţi, *liberţii*. Trebuie să fi fost multe, multe mii de persoane care, din momentul acela, au devenit susţinătorii săi cei mai înfocaţi. Apoi a abolit cele treizeci de *curii* împărţite după cartiere, şi în locul lor a instituit cinci *clase* diferenţiate, nu pe bază de domiciliu, ci pe bază de avere. Clasei întâi îi aparţineau cei care posedau un minimum de o sută de mii de *assi*; din ultima făceau parte aceia care aveau mai puţin de douăsprezece mii cinci sute. E greu de stabilit cât reprezenta în banii de azi un *asse*. Poate zece lire, poate mai mult. În orice caz, toate aceste diferenţieri pe bază economică le-au determinat şi pe cele de ordin politic. Pentru că, în timp ce în *curii* toţi erau egali, cel puţin în mod formal, şi votul unuia valora cât şi al celuilalt, *clasele* votau pe *centurii*. Dar nu toate aveau un număr egal. Prima clasă avea nouăzeci şi opt. Şi toate centuriile erau o sută douăzeci şi trei. Aşa că, practic, a jungeau doar cele nouăzeci şi opt de voturi ale primei clase ca să se obţină majoritatea. Celelalte, chiar dacă se coalizau, nu reuşeau s-o învingă.

Era un regim capitalist sau plutocratic în bună regulă, ce oferea Confindustriei monopolul puterii legislative, răpindu-i-l proprietarilor de pământ, adică Senatului, care avea mult mai puţini bani. Dar ce putea el să facă? Servius nu-i datora nici măcar alegerea la tron, pentru că pe acesta îl moştenise de la tatăl său; şi avea de partea sa banii celor bogaţi, care îi erau îndatoraţi pentru puterea recent dobândită, precum şi sprijinul poporului căruia îi dăduse de lucru, salarii şi cetăţenie. Sprijinit de aceste forţe, s-a

înconjurat cu o gardă înarmată care să-i apere persoana împotriva răuvoitorilor, şi-a pus pe cap o diademă de aur, şi-a fabricat un tron din fildeş, şi s-a aşezat maiestuos pe el, ţinând în mână un sceptru cu o acvilă în vârf. Patricieni sau nu, senatori sau cerşetori, oricine ar fi vrut să ajungă la el trebuia să se anunţe mai întâi şi apoi să aştepte cu răbdare în anticameră ca să-i vină rândul.

Era greu să elimini un astfel de om. Şi, într-adevăr, duşmanii lui, ca să izbutească, au fost nevoiţi să-i încredinţeze o atare misiune unui nepot şi ginere al său care, în calitate de rudă, putea circula liber prin palat.

Acest al doilea Tarquinius, mai înainte de a risca lovitura, a încercat să-şi îndepărteze unchiul, acuzându-l de abuz de putere. Dar Servius s-a prezentat în faţa centuriilor, care l-au reconfirmat prin aclamaţii. (Aşa relatează Titus Livius, mare republican, şi deci trebuie să fie adevărat.)

Nu mai rămânea altceva decât pumnalul; şi Tarquinius l-a folosit fără prea multe scrupule. Numai că oftatul de uşurare al senatorilor, cu care se aliase, le-a rămas acestora în gât când l-au văzut pe ucigaş aşezându-se şi el, la rândul său, pe tronul de fildeş, fără să ceară voie, aşa cum se obişnuia în trecut; un trecut pe care ei sperau să-l reinstaureze.

Noul suveran s-a dovedit imediat mai tiranic decât cel pe care îl expediase în lumea dreptilor. Şi l-au botezat, pe bună dreptate, „Superbul", ca să-l deosebească de întemeietorul dinastiei. Dacă i s-a dat această poreclă trebuie să fi existat vreun motiv, deşi ce s-a povestit mai târziu despre prăbuşirea lui n-a fost adevărat. Se pare că se distra ucigând oameni în For. Că avea o fire agresivă, acesta e un lucru sigur, pentru că cea mai mare parte din timp, ca rege, şi-a petrecut-o făcând războaie. Războaie norocoase, deoarece, sub comanda sa, armata, care acum dispunea de câteva zeci de mii de oameni, a cucerit nu numai Sabinum, ci şi Etruria cu coloniile din sud, cel puţin până la Gaeta. De aici şi până aproape de gurile râului Arno, Roma a fost cea care dădea tonul. Războiul nu întotdeauna era înfierbântat. Adesea era doar „rece", cum se spune azi. Cu alte cuvinte, Tarquinius a fost, parte prin forţa armelor, parte datorită diplomaţiei sale, şeful a ceea ce, pentru vremurile de atunci, constituia un mic imperiu. Acesta nu se întindea până la Adriatică, dar domina deja Marea Tireniană.

Poate că Tarquinius s-a bătut atât şi pentru ca să facă să-i fie uitat felul cum ajunsese să ocupe tronul, peste cadavrul unui rege generos şi popular. Succesele din afară servesc de multe ori să ascundă slăbiciunile dinăuntru ale unui regim. Totuşi, pe cât se pare, tocmai acestei frenezii a cuceririlor trebuie să-i fi datorat Tarquinius şi căderea sa.

Se povesteşte că, într-o zi, se afla în tabără împreună cu ostaşii, cu fiul său Sextus Tarquinius şi cu nepotul său, Lucius Tarquinius Collatinus. Aceştia doi, stând în cort, au început să discute despre virtutea nevestelor, fiecare, ca bun soţ, lăudând-o pe cea a propriei consoarte. Probabil că unul din ei spusese celuilalt: „A mea e soţie cinstită. A ta îţi pune coarne." Şi au hotărât să se întoarcă chiar în seara aceea acasă, cu gândul să le surprindă asupra faptului. Au încălecat pe cai şi la drum.

La Roma au găsit-o pe nevasta lui Sextus consolându-şi văduvia temporară benchetuind cu amicii şi lăsându-se curtată. Cea a lui Collatinus, Lucreţia, îşi făcea aşteptarea mai plăcută ţesând o haină pentru soţ. Collatinus, triumfător, a încasat pariul şi a revenit în tabără. Sextus, umilit şi domic de răzbunare, s-a apucat să-i facă Lucreţiei curte şi, până la urmă, mai cu forţa, mai prin viclenie, i-a învins rezistenţa. După comiterea infidelităţii, biaţa femeie a trimis să-i cheme pe tatăl său, care era senator, şi pe bărbat, le-a mărturisit totul şi şi-a curmat zilele împlântându-şi un pumnal în piept. Lucius Iunius Brutus, şi el nepotul regelui, care îi ucisese tatăl, a convocat Senatul, i-a relatat întreaga poveste a acestei infamii şi a propus detronarea lui Superbus, precum şi expulzarea din oraş a întregii sale familii (în afară de el bineînţeles). Tarquinius, informat, a pornit spre Roma, pe când Brutus galopa spre tabără; şi s-au încrucişat probabil în drum. În timp ce regele încerca să stabilească ordinea în oraş, Brutus semăna dezordinea printre legiunile care au luat pe loc hotărârea să se revolte şi să pornească în marş asupra Romei.

Tarquinius a fugit spre nord şi s-a refugiat în acea Etrurie din care coborâseră strămoşii săi şi căreia îi terfelise orgoliul, reducându-i oraşele la situaţia de vasale ale Romei. Trebuie să fi fost pentru el o mare umilinţă să ceară ospitalitate lui Porsenna, *lucumone*-le, adică primul judecător, al cetăţii Chiusi, care pe vremea aceea purta numele de Clusium. Însă Porsenna, adevărat gentleman, i-a oferit azil.

La Roma a fost proclamată republica. La fel ca şi cea a Plantageneţilor din Anglia şi a Burbonilor din Franţa, monarhia Romei durase şi ea tot cât domnia a şapte regi.

Era anul 509 înainte de Hristos. Trecuseră două sute patruzeci şi şase *ab urbe condita.*

V

PORSENNA

Ca întotdeauna când popoarele îşi schimbă regimul, şi romanii l-au salutat cu mare entuziasm pe cel nou şi şi-au pus în el toate speranţele, inclusiv pe cele de libertate şi de dreptate socială. A fost convocată o mare *Comiţie centuriată*, la care au luat parte toţi cetăţenii-ostaşi, proclamându-se definitiv înmormântarea monarhiei, căreia i-au aruncat în spinare răspunderea pentru toate ororile şi abuzurile cu care se mânjise administraţia treburilor publice în acele două veacuri şi jumătate de existenţă; iar în locul regelui au fost numiţi doi *consuli*, aleşi în persoana celor doi protagonişti ai revoluţiei: bietul văduv Collatinus şi sărmanul orfan Lucius Iunius Brutus. Cel dintâi, renunţând la funcţie, a fost înlocuit cu Publius Valerius.

Publius Valerius a rămas cunoscut în istorie sub porecla de „Publicola", ceea ce vrea să însemne „amicul poporului".

Această amiciţie Publicola şi-a dovedit-o propunând şi făcând să se aprobe de către *Comiţie* câteva legi care au rămas fundamentale pe toată perioada cât a ţinut republica. Ele sancţionau cu pedeapsa capitală pe oricine ar fi încercat să-şi asume o demnitate publică fără aprobarea poporului. Acordau cetăţeanului care fusese condamnat la moarte dreptul de recurs în faţa Adunării, adică a *Comiţiei centuriate*. Şi dădeau tuturor dreptul să-l ucidă, chiar fără proces, pe acela care ar fi încercat să se proclame rege. Această ultimă prevedere uita totuşi să precizeze pe baza căror elemente i se putea atribui cuiva o atare ambiţie. Şi o astfel de lege a dat senatului, în anii care au urmat, libertatea să se debaraseze de mulţi duşmani incomozi, numai etichetându-i drept regi-aspiranţi. Sistemul mai este încă şi azi în vigoare la multe popoare: regii-aspiranţi se numesc uneori

„deviaţionişti", „duşmani ai poporului", alteori „agenţi în slujba imperialismului străin". Delictele,o dată cu progresul, nu se schimbă. Li se schimbă doar titulatura.

În zelul său democratic, Publicola a mai introdus obiceiul ca atunci când consulul intra în sediul *Comiţiei curiate*, lictorii care îl precedau să închine insemnele puterii: acele faimoase *fascii*, pe care Mussolini le-a reactualizat mai târziu şi care constituiau simbolul puterii. Asta ca să demonstreze în mod plastic că puterea venea de la popor care, după ce i-o delegase consulului, rămânea mai departe tot el stăpânul.

Astfel de gesturi erau foarte frumoase şi de mare efect. Dar când entuziasmul s-a mai răcit, lumea a început să se întrebe în ce fel se concretizau practic avantajele noului sistem. Toţi cetăţenii aveau drept de vot; bine, dar în *comiţii* continua să se practice sistemul acela pe clase, combinat cu schema lui Servius, în care milionarii din prima clasă, având nouăzeci şi opt de centurii, deci nouăzeci şi opt de voturi, puteau singuri să-şi impună celorlalţi voinţa. De fapt, una din primele hotărâri pe care le-a luat Publicola a fost aceea de a revoca distribuirea către săraci a pământurilor cucerite, drept acordat de Taquinius. Aşa că au apărut numeroşi mici proprietari care şi-au văzut confiscate, de la o zi la alta, casa şi averea, şi, neştiind cum să se mai descurce, veneau la Roma să caute de lucru.

Dar de lucru la Roma nu se prea găsea, deoarece consulii, fiind numiţi numai pe un singur an, nu puteau întreprinde nici una din acele mari lucrări publice care erau specialitatea regilor, primii cinci aleşi pe viaţă, iar următorii doi cu titlu ereditar. În afară de asta, republica, dominată de senatul care îi dăduse naştere, la rândul său şi el alcătuit din proprietari de pământ de origine sabină şi latină, era zgârcită, spre deosebire de monarhia risipitoare dominată de industriaşii şi negustorii de origine etruscă şi greacă. Ea voia să „reechilibreze balanţa", cum se spune azi, adică să practice o politică financiară de economii, şi asta pentru că nu avea nici un interes să mărească numărul noilor îmbogăţiţi, duşmanii săi fireşti.

Pe scurt, Urbea era în criză; şi bieţii ţărani, care veneau la oraş ca să scape de foamea şi de şomajul de la sate, găseau aici o altă foame şi un alt şomaj. Şantierele erau închise, casele şi drumurile rămâneau neterminate. Întreprinzătorii îndrăzneţi, aceia care fuseseră marii susţinători ai Tarquinilor şi care dăduseră de lucru la mii de tehnicieni şi la zeci de mii de muncitori, erau îndepărtaţi

sau se temeau să nu fie. Localurile publice se închideau unul după altul, atât din lipsă de clienţi, tot mai rari pentru că nu mai exista numerar, cât şi din cauza climatului puritan pe care îl răspândesc, sau încearcă să-l răspândească întotdeauna republicile. Propagandiştii noului regim se adresau neîntrerupt mulţimii, ca să-i reamintească de crimele pe care le comiseseră regii. Oamenii ascultau şi priveau în jurul lor, gândind că printre aceste „crime" era şi Forul în care se găseau în acel moment, şi care fusese construit chiar de regii contestaţi.

Un subiect asupra căruia insistau propagandiştii erau mârşăviile comise de ultima dinastie, care încercase să facă din Roma o colonie etruscă. Ceva adevărat era, dar tocmai datorită acestui lucru romanii aveau acum un *Circus Maximus, Cloaca* şi pe inginerii şi pe meşteşugarii săi, pe *histrioni* (actorii acelor vremuri), pe pugilişti şi pe gladiatori, protagoniştii acelor spectacole după care ei erau atât de ahtiaţi; şi zidurile şi canalele, prezicătorii şi liturghia în care erau adoraţi zeii: toate, lucruri de import din Etruria.

Sigur că nu toţi ştiau asta, pentru că nu toţi fuseseră în Etruria. Dar tinerii intelectuali erau mai conştienţi de acest lucru decât alţii, căci studiaseră şi-şi luaseră atestatele în universităţile etrusce din Tarquinia, Arezzo şi Chiusi unde îi trimiseseră părinţii să înveţe; iar acum ei păstrau o frumoasă amintire a acelor zile. Ei, în general, nu aparţineau familiilor patriciene care îşi educau copiii în casă, urmărind nu să-i facă oameni instruiţi, ci oameni de caracter. Proveneau din familiile burgheze, şi viaţa lor era legată de comerţ, de industrie şi de profesiunile libere, îndeletniciri care erau acum cel mai greu lovite de noul mers al lucrurilor.

Din toate aceste motive, nemulţumirea nu a întârziat să ia naştere. Şi, din păcate, ea a coincis cu declaraţia de război făcută de Porsenna, la instigarea lui Tarquinius.

Cum s-au petrecut lucrurile, nu se ştie exact. Însă, ţinând seama de situaţie, nu e greu să ne imaginăm care trebuie să fi fost argumentele monarhului detronat pentru a-l convinge pe *lucumone* să-i ofere ajutorul. Etruscul nu se poate să nu-i fi amintit că Tarquinii, deşi de acelaşi sânge cu el, nu s-au prea dovedit copii buni faţă de Etruria, pe care au hărţuit-o tot timpul cu războaie şi cu expediţii punitive, aducând-o aproape sub stăpânirea Romei. Dar Superbul i-o fi răspuns probabil că, în acelaşi timp când el şi

predecesorii săi romanizau Etruria, făceau etruscă şi Roma, cucerind-o din interior, ca să zicem aşa, în dauna elementului latin şi sabin care o dominase la început. Lupta nu s-a dat între puteri străine, ci între cetăţi rivale, fiice ale aceleiaşi civilizaţii. Roma, deşi ultima născută, încercase nu să distrugă oraşele etrusce, ci să le reunească sub un comandament unic, pentru a le instala la dominaţia Italiei. Poate să fi şi greşit, poate să fi şi exagerat pe ici pe colo, respectând mai puţin autonomiile municipale. Dar Tarquinii nu au rezervat nici uneia, de exemplu, soarta cetăţii Alba Longa şi a atâtor oraşe şi sate din Latium şi Sabinum, distruse din temelii. Apoi, nici un oraş etrusc nu a fost vreodată prădat. Negustorii, meşteşugarii, inginerii, actorii şi pugiliştii din Tarquinia, Chiusi, Volterra şi Arezzo, odată sosiţi la Roma, nu au împărtăşit soarta sclavilor, ci au fost bine primiţi, şi toată economia, cultura, industria şi comerţul oraşelor erau practic în mâna lor.

Adică au fost, atâta timp cât Tarquinii au rămas pe tron ca să le protejeze. Acum, o dată cu republica, reveneau la putere aceşti latini şi sabini, neciopliţi şi avari, neîncrezători, reacţionari şi din instinct rasişti, care întotdeauna au avut sentimente ascunse de ură împotriva burgheziei etrusce liberale şi progresiste. Să nu-şi facă iluzii asupra modului cum are să fie tratată Etruria. Dispariţia lui ar însemna afirmarea la gurile Tibrului a unei puteri străine şi duşmane, în locul celei prietene şi de acelaşi sânge (deşi cam certăreaţă şi bătăioasă), ce s-ar putea întovărăşi mâine şi cu alţi duşmani, care să-i grăbească sfârşitul.

Putea oare Porsenna să nu ţină seamă de o astfel de ruptură a echilibrului? Sau nu găsea el că era mai convenabil să prevină catastrofa, sărind asupra Romei acum, când acolo domnea marasmul, iar la exterior, în Latium şi Sabinum mai ales, îi mai dureau încă pe cetăţeni oasele de pe urma loviturilor primite de la soldaţii romani? La un simplu semn făcut de puternicul *lucumone* din Chiusi, toate aceste oraşe s-ar răscula împotriva slabelor garnizoane care le păzesc; iar Roma s-ar vedea, singură şi învrăjbită, la discreţia inamicului.

Despre Porsenna nu ştim aproape nimic. Dar, după felul cum a procedat, trebuie să deducem că însuşirile sale de general viteaz erau dublate de acelea ale unui cap politic isteţ. El şi-a dat seama că în argumentele lui Tarquinius exista un pic de adevăr. Dar, mai

înainte de a se angaja, a vrut să se încredinţeze de două lucruri: că Latium şi Sabinum erau într-adevăr gata să i se alăture, şi că în interiorul Romei exista o „coloană a cincea" monarhică, dispusă să-i uşureze, printr-o insurecţie, sarcina.

Insurecţia a avut efectiv loc; şi la ea au participat chiar cei doi fii ai consulului Lucius Iunius Brutus, amnezici se pare la sfârşitul rezervat de Superbus bunicului lor. După potolirea energică a revoltei, au fost amândoi arestaţi şi condamnaţi la moarte. Şi se spune că însuşi tatăl lor a vrut să asiste personal la decapitare.

Numai că războiul a mers prost. Cetăţile latine şi sabine au masacrat garnizoanele romane şi s-au alăturat forţelor lui Porsenna care venea dinspre nord în fruntea unei armate confederate, la care contribuise cu contingente întreaga Etrurie. Dacă ne luăm după istorici, împotriva acestei invazii Roma a făcut minuni. Mucius Scaevola, pătruns în tabăra lui Porsenna ca să-l ucidă, a greşit persoana şi şi-a pedepsit singur mâna vinovată, ţinând-o deasupra unui vas cu jăratic încins. Horatius Cocles a blocat de unul singur pătrunderea duşmanului pe podul de peste Tibru, pe care camarazii săi din spate îl distrugeau. Războiul însă a fost pierdut, şi înseşi aceste legende o dovedesc. Tonul lor exaltat constituie unul din primele exemple de „propagandă de război". Când o ţară suferă o înfrângere, inventează sau exagerează „episoade glorioase" care să atragă asupra lor atenţia contemporanilor şi a urmaşilor şi să le-o distragă de la rezultatul final. Iată de ce pe „eroi" îi găseşti mai ales în armatele învinse. Cei care învinge nu au nevoie de ei. Cezar, de exemplu, nu vorbeşte de nici unul în *Comentariile* sale.

Capitularea Urbei a avut loc, cum se spune azi, necondiţionată. Ea a trebuit să-i restituie lui Porsenna toate teritoriile etrusce. Latinii au profitat de ocazie ca să atace la rândul lor Roma, care a reuşit totuşi să se salveze prin bătălia de la lacul Regillo, unde Dioscurii, Castor şi Polux, fiii lui Jupiter, i-au venit în ajutor. Dar, oricum, la capătul atâtor adversităţi, aceea care sub regi fusese capitala unui mic imperiu ajunsese ceea ce am numi noi azi un fel de district, care la nord nu se întindea nici până la Fregene, iar la sud se oprea înainte de a atinge Anzio. Era o mare catastrofă, şi i-au trebuit o sută de ani Romei ca să-şi revină.

Dar războiul a făcut o victimă şi mai grozavă: Tarquinius. Acesta îşi pregătise deja valizele pentru Roma, când Porsenna l-a

oprit şi i-a spus că n-avea intenţia să-l repună pe tron. Să-şi fi dat seama oare că restaurarea monarhiei nu mai era posibilă, sau nu se mai încredea în intrigantul acela care, odată întors în fruntea poporului şi a armatei sale, ar fi putut să uite ajutorul primit şi să înceapă să hărţuiască iar Etruria?

Înclinăm spre a doua ipoteză. Etruria era o ţară anarhică, unde fiecare oraş dorea să rămână independent şi nu admitea să-şi vadă limitată propria-i autonomie. Tarquinius ar fi făcut din Roma o cetate definitiv etruscă, iar din Etruria o provincie definitiv romană. Etruria n-a vrut asta: şi a plătit-o scump. Liga pe care Porsenna reuşise cu atâta greutate s-o pună pe picioare s-a dizolvat mai înainte chiar ca armata sa confederată să poată relua legătura cu coloniile etrusce din sud, erodate între timp de greci. *Lucumone*-le s-a înapoiat la Chiusi, unde s-a închis, în timp ce grecii avansau din sud; iar la nord se profila o altă ameninţare teribilă: aceea a galilor care coborau din Alpi şi ocupau coloniile etrusce din Valea Padului. Dar nici chiar în faţa acestei primejdii Etruria n-a reuşit să-şi găsească unitatea pe care Tarquinius voia să i-o dea sub semnul şi numele Romei. Bătrânul rege a mai continuat să tragă sforile, dar degeaba. Oraşele victorioase din Latium, în frunte cu Vejo, au colaborat la împiedicarea revenirii sale. Preferau să aibă de a face cu o Romă republicană, ale cărei dificultăţi interne le cunoşteau şi deci nu se temeau de o eventuală tentativă de revanşă care, de fapt, a aşteptat un secol ca să se profileze.

„Eliberările" costă întotdeauna scump. Roma a plătit eliberarea sa de rege cu Imperiul. Îi trebuiseră două secole şi jumătate ca să cucerească hegemonia asupra Italiei centrale, şi o obţinuse sub conducerea a şapte suverani. Republica a fost nevoită, pentru a rămâne ca atare, să renunţe şi la tot acest patrimoniu.

Ce n-a funcţionat oare sub monarhie ca romanii, numai pentru a scăpa de ea, să ajungă la această renunţare?

Le-a lipsit creuzetul, fuziunea între neamuri şi clase din care să se nască poporul. Primii patru regi umiliseră elementul etrusc, acela care constituia Burghezia, Bogăţia, Progresul, Tehnica, Industria, Comerţul. Ultimii trei umiliseră elementul latin şi sabin care constituia Aristocraţia, Agricultura, Tradiţia şi Armata, toate găsindu-şi expresia politică în Senat. Iar acum Senatul se răzbuna. Se răzbuna instituind republica, opera sa în exclusivitate.

De acum înainte la Roma totul era republican, şi în special istoria, care începea să fie astfel povestită încât să discrediteze tot mai

mult perioada monarhică şi grandioasele succese pe care Urbea le obţinuse sub regi. Nu trebuie să le uităm nici atunci când citim cărţile ei de istorie, toate la unison în a face să coincidă începutul măreţiei Romei cu momentul alungării ultimului Tarquinius.

Dar nu este adevărat. Roma era deja o capitală puternică pe vremea regilor şi, în mare parte datorită operei lor, avea să redevină. Magistraţii austeri care le-au luat locul şi au exercitat puterea „în numele poporului", găsiseră gata realizate premisele viitoarelor timpuri: un oraş bine organizat din punct de vedere urbanistic şi administrativ, o populaţie cosmopolită şi plină de resurse, o elită de tehnicieni de prima mână, o armată instruită, o Biserică şi o limbă bine puse la punct, o diplomaţie care îşi făcuse ucenicia legând şi rupând alianţe cam cu toţi vecinii casei.

Această diplomaţie s-a dovedit pricepută şi în momentul catastrofei. Ea s-a grăbit să stipuleze două tratate: unul cu Cartagina, ca să-şi asigure liniştea dinspre mare, şi altul cu Liga Latină, ca să şi-o asigure pe uscat. Ambele implicau cele mai radicale renunţări. Pe mare, Roma abandona orice pretenţii în Corsica, Sardinia şi Sicilia, dincolo de care se obliga să nu treacă pe apă cu navele sale, şi de unde se putea numai aproviziona fără să debarce. Era o renunţare care o costa prea puţin, dacă ţinem seama că Roma nu poseda încă o flotă demnă să poarte acest nume.

Mai dureroase erau condiţiile privitoare la uscat, ratificate de consulul Spurius Cassius la sfârşitul ostilităţilor cu Vejo şi cu aliaţii ei. Roma a rămas stăpână doar pe cinci sute de mile pătrate, şi a trebuit să accepte o poziţie de egalitate cu ceilalţi componenţi ai Ligii Latine.

Acest *foedus*, pactul din anul 493 înainte de Hristos, începe cu emfaticele cuvinte: *Fie pace între romani şi celelalte cetăţi latine atâta vreme cât poziţia cerului şi a pământului va rămâne aceeaşi...*

Poziţia cerului şi a pământului nu se schimbase deloc atunci când, la mai puţin de un secol, republica romană a reluat calea războiului de acolo de unde se opriseră regii săi, şi n-a mai lăsat oraşelor latine nici măcar ochii ca să plângă.

De atunci, alianţele între state au continuat să stipuleze mereu că vor dura atâta timp cât cerul şi pământul nu-şi vor schimba poziţia. Şi, după mai mulţi sau mai puţini ani, unul din contractanţi determină inevitabil sfârşitul cetăţii Vejo. Dar diplomaţii, impasibili, insistă să folosească această formulă, sau alta la fel, iar popoarele continuă s-o creadă.

VI

SPQR

Din acel an 508 în care a fost instaurată republica, toate monumentele ridicate cam peste tot de romani au purtat mereu iniţialele *SPQR*, care înseamnă: *Senatus Populus-Que Romanus*, adică „Senatul şi poporul roman".

Ce a fost senatul am mai spus-o. În schimb, n-am spus încă ce era poporul, noţiune care nu se potriveşte deloc cu ceea ce înţelegem noi azi prin ea. În vremurile acelea îndepărtate ale Romei el nu-i cuprindea pe „toţi" cetăţenii, cum se întâmplă azi, ci numai două „ordine", sau clase sociale: pe „patricieni" şi pe „cavaleri", *equites*.

Patricienii erau cei ce descindeau din *patres*, adică întemeietorii cetăţii. După Titus Livius, Romulus alesese vreo sută de capi de familie care l-au ajutat să construiască Roma. Aceştia, desigur, au pus mâna pe cele mai bune pământuri şi s-au considerat oarecum stăpâni ai casei faţă de cei veniţi mai târziu. Primii regi, de fapt, n-au avut de rezolvat nici o problemă socială, pentru că toţi supuşii lor erau egali între ei. Şi suveranul însuşi nu era decât unul însărcinat de către ceilalţi să îndeplinească anumite funcţiuni, în special religioase.

O dată cu Tarquinius Priscus, la Roma a început să afluieze o mulţime de lume străină, mai ales din Etruria. Faţă de aceşti nou-veniţi, urmaşii „părinţilor" păstrau, cu multă circumspecţie, o oarecare distanţă, izolându-se în fortăreaţa Senatului, loc accesibil numai membrilor familiilor lor. Fiecare din aceste familii purta numele strămoşului care o întemeiase: Manlius, Giulius, Valerius, Emilius, Cornelius, Claudius, Horatius, Fabius.

Diferenţierea între cele două clase, de o parte patricienii şi de alta plebeii, a apărut abia în momentul când în interiorul cetăţii au

început să trăiască împreună cele două populaţii: urmaşii vechilor pionieri şi nou-veniţii.

Curând patricienii au fostdepăşiţi ca număr, aşa cum se întâmplă întotdeauna în toate ţările noi, în America de Nord de exemplu. Aici patricienii se numeau *pilgrim fathers*, părinţii pelerini, şi erau reprezentaţi de cei trei sute cincizeci de colonizatori care se îmbarcaseră primii la bordul unei corăbii numite *Mayflower*, acum ceva mai mult de trei secole. Şi azi, descendenţii lor continuă să se considere puţin patricienii Americii, dar n-au putut să-şi păstreze nici un privilegiu, deoarece valurile succesive de imigranţi i-au copleşit curând. A fi urmaşul unui părinte pelerin de pe *Mayflower* a rămas azi acolo numai un titlu de onoare.

Patricienii romani au rezistat mai multă vreme acestei infiltrări. Şi, ca să-şi apere mai bine prerogativele, au făcut ceea ce fac toate clasele sociale atunci când sunt şirete şi se găsesc în inferioritate numerică: i-au chemat pe plebei să împartă cu ei privilegiile, angajându-i astfel să le şi apere.

Încă sub Servius Tullius, clasele sociale nu erau doar două. Printre plebei se şi diferenţiase o puternică burghezie, sau pătură de mijloc, destul de numeroasă, dar mai ales foarte bine consolidată din punct de vedere financiar. Când regele a organizat noile *Comiţii centuriate*, împărţindu-le în cinci clase după avere, şi acordând celei dintâi, cea a milionarilor, destule voturi ca să le bată pe toate celelalte patru, patricienii nu au fost deloc mulţumiţi, pentru că s-au văzut copleşiţi, ca putere politică, de oameni care, cum se spune azi, nu erau „de viţă", adică nu aveau strămoşi, dar aveau în schimb bani mai mulţi. Însă atunci când Tarquinius Superbus a fost izgonit şi în locul lui s-a instaurat republica, nobilii au înţeles că n-au să poată rezista singuri contra celorlalţi, şi s-au gândit să şi-i câştige aliaţi pe aceşti bogătani care, în fond, ca toţi burghezii dintotdeauna, nu cereau mai mult decât să facă şi ei parte din aristocraţie, adică din Senat. Dacă nobilimea franceză din secolul al optsprezecelea ar fi procedat la fel, ar fi evitat ghilotina.

Aceşti bogătani, cum am mai spus-o, se numeau *equites*, cavaleri. Toţi proveneau din comerţ şi din industrie, iar visul lor cel mai scump era să devină senatori. Ca să reuşească, nu numai că votau întotdeauna în *Comiţiile centuriate* de acord cu patricienii, care deţineau cheile Senatului, dar chiar nu ezitau să dea şi ceva din propriul buzunar atunci când li se încredinţa vreo

funcţie sau vreo demnitate. Căci patricienii se lăsau plătiţi gras pentru acordarea vreunei funcţii înalte. Iar când se căsătoreau, spre exemplu, cu o fată de cavaler, pretindeau o zestre de regină. Dar chiar dacă un cavaler reuşea în sfârşit să devină senator, el nu era primit ca *pater*, adică patrician, ci cu titlul de *conscriptus* în această adunare care era constituită de fapt din „părinţi şi cooptaţi", adică *patres et conscripti.*

Prin urmare, poporul era format din două clase: patricienii şi cavalerii. Restul era plebe şi nu conta. Ea cuprindea de toate: meşteşugari, mici negustori, funcţionăraşi, liberţi. Şi, bineînţeles, aceştia nu erau mulţumiţi cu situaţia lor. De fapt, cel dintâi secol al istoriei Romei a fost în întregime un secol al luptelor sociale între cei ce voiau să extindă conceptul de popor şi cei ce voiau să-l păstreze limitat doar la două aristocraţii: aristocraţia de sânge şi aristocraţia de portofel.

Lupta aceasta a început în anul 494 înainte de Hristos, adică la vreo paisprezece ani de la proclamarea republicii, când Roma, atacată din toate părţile, pierdea tot ce cucerise sub regi şi, redusă nici mai mult nici mai puţin decât la rolul unei capitale de district, era obligată să accepte poziţia de membră a Ligii Latine, pe picior de egalitate cu celelalte oraşe. La sfârşitul acestui război ruinător, plebea, care suportase tot greul, se afla într-o situaţie disperată. Mulţi îşi pierduseră pământul, rămas în teritoriile ocupate de duşman. Şi toţi, ca să-şi poată întreţine familiile cât timp se aflau sub arme, s-au umplut de datorii, treabă care pe vremea aceea nu era un lucru atât de simplu cum este azi. Cine nu şi le plătea devenea în mod automat sclavul creditorului: iar acesta putea să-l închidă la el în beci, să-l omoare sau să-l vândă.

Dacă existau mai mulţi creditori, atunci aveau voie să-l ucidă pe sărmanul nenorocit şi să-i împartă cadavrul. Dar, bineînţeles, chiar dacă la aşa ceva nu s-a ajuns niciodată, situaţia datornicului era la fel de neplăcută.

Ce puteau face aceşti plebei ca să ceară şi ei un pic de dreptate? În *Comiţiile centuriate* nu aveau nici un cuvânt de spus, pentru că aparţineau ultimelor clase: acelea cu centurii prea puţine, şi deci cu prea puţine voturi ca să-şi poată impune voinţa. Au început să demonstreze pe străzi şi în pieţe, cerând, prin glasul celor mai isteţi care ştiau să vorbească, anularea datoriilor, o nouă

împărţire a pământurilor, de unde să li se permită şi lor refacerea averii pierdute, precum şi dreptul de a-şi alege magistraţi proprii.

„Clasele" şi Senatul au rămas surzi la astfel de cereri. Şi atunci plebea, sau cel puţin largi mase ale acesteia, a încrucişat braţele şi s-a retras pe Muntele Sacru, la vreo cinci kilometri de oraş, spunând că din clipa aceea n-avea să mai dea nici un muncitor pentru lucrul pământului, şi nici un soldat pentru armată.

Această ultimă ameninţare era cea mai gravă şi cea mai presantă, pentru că tocmai atunci, după ce fusese stabilită cât de cât pacea cu vecinii latini şi sabini, o altă primejdie se profila dinspre Apenini, de unde începuseră să coboare la vale, în căutare de pământuri mai fertile, nişte triburi barbare, equii şi volscii, care invadaseră deja oraşele Ligii.

Senatul, strâns cu uşa, a trimis ambasadori peste ambasadori la plebei ca să-i determine să se înapoieze în oraş şi să participe la apărarea comună. Iar Menenius Agrippa le-a spus, ca să-i convingă, faimoasa poveste a unui om ale cărui mâini şi picioare, supărate pe stomac, au refuzat să-i mai dea de mâncare: aşa că, rămase fără hrană, au sfârşit prin a muri şi ele, ca şi organul pe care voiau să-l pedepsească. Plebeii, însă, încăpăţânaţi, au răspuns că nu există altă cale: ori Senatul anula datoriile şi elibera pe cei care deveniseră sclavi pentru că nu putuseră să şi le achite, acordând în acelaşi timp plebei şi dreptul de a-şi alege propriii săi reprezentanţi care s-o apere, ori ei rămâneau mai departe pe Muntele Sacru; şi n-aveau decât să vină toţi equii şi volscii din lume să distrugă Roma.

Până la urmă Senatul a cedat. A anulat datoriile, i-a eliberat pe cei căzuţi din cauza lor în sclavie, punându-i pe plebei sub protecţia a doi *tribuni* şi trei *edili*, aleşi de ei în fiecare an. Aceasta din urmă a fost cea mai mare cucerire a proletariatului roman, izbânda care i-a pus în mână instrumentul legal cu ajutorul căruia să mai poată obţine şi alte drepturi pe drumul justiţiei sociale. Anul 494 este un an foarte important în istoria Urbei şi a democraţiei.

Cu revenirea plebeilor, a fost posibil să se organizeze o armată care să facă faţă ameninţărilor equilor şi volscilor. În acest război, care a durat circa şaizeci de ani şi care avea drept miză propria ei supravieţuire, Roma nu s-a aflat singură. Primejdia comună i-a menţinut alături de ea nu numai pe aliaţii latini şi sabini, ci şi pe încă un alt popor de la hotare: ernicii.

Se povesteşte că, în luptele care au izbucnit imediat, cu rezultate incerte, s-a distins un tânăr patrician, Coriolanus, după numele unei cetăţi cucerite de el. Era un conservator intransigent; şi nu voia ca guvernul să distribuie grâu poporului înfometat. Tribunii plebei, aleşi între timp, au cerut şi au obţinut ca el să fie exilat. Atunci Coriolanus a trecut la inamic, a luat comanda şi, ca strălucit strateg ce era, l-a condus din victorie în victorie până la porţile Romei.

Senatorii i-au trimis şi lui soli peste soli ca să-l facă să renunţe. Dar în zadar. Numai atunci când a văzut că îi vin în întâmpinare, implorându-l, mama şi soţia, a comandat armatei „stânga împrejur", la care, drept răspuns, ostaşii l-au ucis; dar acum, rămaşi fără comandă, au fost bătuţi şi obligaţi să se retragă.

În vârtejul acesta, îşi făcură apariţia equii care devastaseră deja Frascati. Ei au izbutit să întrerupă legăturile dintre romani şi aliaţii lor. Şi pericolul a fost atât de grav, că Senatul, ca să-i facă faţă, a acordat titlul şi puteri dictatoriale lui T. Quintus Cincinatus care, în fruntea unei armate, a eliberat legiunile împresurate şi le-a condus, în anul 431, la o izbândă definitivă; după aceea, predând comanda pe care o exercitase numai şaisprezece zile, s-a înapoiat să-şi are ogorul de la care venise.

Dar, mai înainte încă de acest final fericit, în nord se mai aprinsese încă o scânteie de război, stârnită de cetatea etruscă Vejo, care nu voia să piardă prilejul favorabil de a pune pentru totdeauna Roma cu umerii la podea. Deja îi făcuse multe necazuri cât aceasta fusese angajată în luptele cu volscii. Şi Roma le suportase englezeşte, adică ţinând bine minte toate. Şi cum a avut mâinile libere, a şi început să-şi achite datoriile. A fost un război dur şi, la un moment dat, chiar s-a cerut numirea unui dictator. Acesta a fost Marcus Furius Camillus, ostaş valoros, dar mai ales om de treabă, care a introdus în armată o importantă noutate: *stipendium*-ul, adică „solda". Până atunci ostaşii fuseseră obligaţi să facă serviciul gratis; iar dacă erau căsătoriţi, familiile rămase acasă mureau de foame. Camillus a găsit că acesta este un lucru nedrept; şi l-a remediat. Trupa, mulţumită acum, şi-a dublat zelul, a cucerit dintr-o lovitură Vejo, l-a distrus cu meticulozitate, şi i-a deportat pe toţi locuitorii lui ca sclavi.

Această mare izbândă, împreună cu represaliile exemplare care o consfinţeau, i-a umplut de mândrie pe romani, le-a mărit de patru ori teritoriul, a juns acum cam până la două mii de kilometri

pătraţi, şi i-a făcut foarte invidioşi şi bănuitori faţă de cei de la care l-au capturat. În timp ce Camillus continua să cucerească în Etruria oraş după oraş, la Roma începuse să se vorbească despre el că ar fi un ambiţios care bagă în propriu-i buzunar prada de la popoarele învinse, în loc s-o încredinţeze statului. Camillus a fost atât de mâhnit, încât a renunţat la comandă şi, în loc să se întoarcă în patrie pentru a se dezvinovăţi, s-a exilat de bunăvoie în Ardea.

Poate că ar fi murit şi ar fi lăsat în urma lui un nume pătat de calomnii, dacă ingraţii de romani n-ar fi avut iar nevoie de el ca să-i salveze de gali, cel din urmă şi cel mai grav pericol pe care au trebuit să-l înfrunte mai înainte de a începe marile lor cuceriri. Galii erau un popor barbar, de rasă celtă care, veniţi din Franţa, ocupaseră deja câmpia Padului. Şi au împărţit acest teritoriu fertil între triburi: insubrii, boii, cenomanii, senonii; dar unul din ele, sub comanda lui Brennus, a pornit-o către sud, a cucerit Chiusi, a trecut de legiunile romane de pe fluviul Allia şi s-a îndreptat spre Roma.

Istoricii care au povestit faptele au înveşmântat în multe legende acest capitol ce trebuie să fi fost foarte neplăcut pentru Urbe. Se spune că, atunci când galii au încercat să pătrundă în Capitoliu, gâştele sacre ale Junonei au început să gâgâie, trezindu-l în felul acesta pe Manlius Capitolinus care, în fruntea apărătorilor, a respins atacul. O fi! Însă galii au intrat şi aşa în Capitoliu, ca de altfel în tot restul oraşului, din care populaţia fugise în masă ca să se adăpostească în munţii din jur. Se mai spune că, totuşi, senatorii au rămas în număr complet, aşezaţi pe laviţele lor grosolane, în curie, şi că unul din ei, Papirius, când un gal s-a amuzat trăgându-l de barbă, ca să vadă dacă nu e falsă, l-a pocnit în cap cu sceptrul său de fildeş. Şi, în sfârşit, se mai povesteşte că Brennus, după ce dăduse foc întregii Rome, a cerut, ca să plece înapoi, nu ştiu câte kilograme de aur şi le-a impus romanilor pentru măsurat un cântar mincinos. Senatorii au protestat; atunci Brennus a mai aruncat pe talerul cu greutăţi şi propria-i spadă, pronunţând celebrele cuvinte: „*Vae victis*“, vai de cei învinşi! La care Camillus, apărut ca din senin, ar fi răspuns: „*Non auro, sed ferro, recuperanda est patria*“, nu cu aur, ci cu fierul se salvează patria. Apoi, în fruntea unei armate care până atunci nu se ştie unde stătuse ascunsă i-a pus pe fugă pe duşmani.

Adevărul e că galii au cucerit Roma, au jefuit-o şi au plecat urmăriţi de legiunile romane, dar încărcaţi de pradă. Erau jefuitori

îndrăzneţi şi duri, care nu se conduceau după nici o linie politică sau strategică în cuceririle lor. Atacau, jefuiau şi se retrăgeau, fără să-i preocupe deloc ziua de mâine. Dacă şi-ar fi putut imagina ce răzbunare le cocea Roma după o astfel de umilinţă, n-ar mai fi lăsat din ea piatră peste piatră. Au devastat-o, e adevărat, dar n-au distrus-o. Şi au făcut cale întoarsă către Emilia şi Lombardia, dând posibilitatea lui Camillus, rechemat urgent din Ardea, să mai repare ceva din stricăciuni. Probabil că nici nu s-a întâlnit cu galii. La sosirea lui, aceştia erau deja plecaţi. Lăsând însă la o parte orice ranchiună, el şi-a reluat titlul de dictator, şi-a sumes mânecile şi s-a apucat să refacă oraşul şi armata.

Iar chiar aceia care odată îl categorisiseră ambiţios şi hoţ acum îl numeau „cel de al doilea întemeietor al Romei".

Însă în timp ce toate acestea se petreceau pe plan extern, pe cel intern Urbea urca o adevărată culme cu Legea celor Douăsprezece Table.

A fost un succes al plebeilor care, din ziua când se întorseseră de pe Muntele Sacru, nu încetau să ceară ca legile să nu mai rămână un monopol al Bisericii, iar aceasta, la rândul ei, un monopol al patricienilor, ci să fie publicate, astfel ca fiecare să cunoască exact care îi erau îndatoririle şi care pedepsele la care puteau să fie supuşi în caz de încălcare a lor. Până în acel moment, normele pe baza cărora judecau magistraţii erau secrete, strânse în nişte texte pe care sacerdoţii le păstrau cu grijă şi amestecate cu ritualuri religioase prin care se pretindea că se face cunoscută voinţa zeilor. Dacă zeul era bine dispus, un ucigaş putea să scape; iar un amărât de găinar, dacă zeul era în zi proastă, putea s-o sfârşească în furci. Şi, cum cei care interpretau aceste legi, magistraţii şi sacerdoţii, erau patricieni, plebeii rămâneau fără apărare.

Sub presiunea pericolului extern din partea volscilor, a equilor, a veienţilor, a galilor, şi a ameninţărilor cu secesiunea de pe Muntele Sacru, Senatul, după îndelungată rezistenţă, a cedat şi a trimis în Grecia trei dintre membrii săi să studieze ce făcuse Solon în acest domeniu. Când cei trimişi s-au înapoiat, a fost înfiinţată o comisie din zece legiuitori, denumiţi, după numărul lor, *decemviri*. Sub preşedinţia lui Appius Claudius, aceştia au redactat Codicele celor Douăsprezece Table, care a constituit baza scrisă şi publicată a dreptului roman.

Această mare cucerire poartă ca dată anul 451, care corespunde aproximativ cu cea de a trei suta aniversare a întemeierii Romei.

Lucrurile, însă, n-au mers uşor, şi asta deoarece puterea deplină conferită *decemvirilor* pentru a realiza aceste legi le-a plăcut atât de mult, încât, la sfârşitul celui de al doilea an, când li se termina mandatul, au refuzat s-o restituie cui le-o încredinţase. Se spune că vinovat a fost Appius Claudius, care a dorit s-o exercite în continuare, pentru a o face sclavă pe o frumoasă plebee, Virginia, ca să-i înfrângă rezistenţa, deoarece era îndrăgostit de ea. Tatăl ei, Lucius Virginius, a protestat. Şi, pentru că Appius nu-i dădea dreptate, decât să-şi lase fata pe mâna acestui individ, a preferat să o ucidă. După care, aşa cum făcuse şi Collatinus în cazul Lucreţiei, a alergat în garnizoană şi a povestit soldaţilor toată tărăşenia, ca să-i îndemne să se răscoale împotriva despotului. Plebea, indignată, s-a mai retras o dată pe Muntele Sacru (învăţase acum lecţia), iar armata a anunţat că face la fel. Atunci Senatul, reunit de urgenţă, le-a declarat *decemvirilor* (cu adâncă satisfacţie, desigur) că nu-i mai poate menţine în funcţie. Aceştia au fost deci demişi, Appius Claudius, alungat, iar puterea executivă restituită consulilor.

Încă nu era un triumf al democraţiei; acesta avea să se realizeze abia după un secol, o dată cu propunerea legilor lui Licinius şi Sextus. Era însă un mare pas înainte. P-ul din iniţialele SPQR începea să devină *Populus*, aşa cum îl înţelegem noi azi.

VII

PIRRUS

După umilinţa provocată de gali şi din convulsiunile luptelor interne dintre patricieni şi plebei, Roma a ieşit cu două mari atuuri în buzunar: supremaţia în Ligă faţă de celelalte rivale, Latium şi Sabinum care, mult mai devastate decât ea, n-au reuşit să găsească un Camillus restaurator şi o ordine socială mai echilibrată, garanţie a unui armistiţiu între clase. Aşa că, abia risipit fumul incendiilor lăsate de Brennus în urma retragerii sale spre nord, Urbea, total reînnoită şi mai modern echipată decât la început, s-a apucat să privească mai atent în jur după ceva pradă.

Dintre regiunile vecine, cea mai fertilă şi mai bogată era Campania. O locuiau samniţii, din care însă o parte rămăseseră în munţii Abruzzi. Şi, de aici, goniţi de frig şi de foame, coborau deseori să prade turmele şi ogoarele fraţilor lor din câmpie. Sub ameninţarea uneia din aceste incursiuni, samniţii din Capua au cerut Romei să-i apere, ceea ce ea a acceptat din toată inima, fiindcă acesta era sistemul cel mai bun ca să dezbine definitiv un popor şi să-şi vâre nasul în treburile lui interne. Astfel a început unul din cele trei războaie samnite, cel cu abruzzezii, care au durat în total vreo cincizeci de ani.

Primul a fost scurt, între anii 343 şi 341; unii spun că nici măcar nu a avut loc, pentru că abruzzezii nu s-au arătat niciodată, iar romanii nici nu s-au gândit să alerge să-i scoată din munţi. Şi totuşi a existat o consecinţă: „protecţia" Romei asupra oraşului Capua, care s-a simţit atât de protejat încât i-a invitat pe latini să facă front cu ei împotriva protectorului comun. Latinii au acceptat şi, din aliaţi, Roma s-a trezit deodată cu ei ca duşmani. A fost un moment greu, care a necesitat obişnuitele episoade eroice pentru

depăşirea dificultăţilor. Consulul Titus Manlius Torquatus, ca să dea un exemplu de disciplină, şi-a condamnat la moarte propriul fiu; acesta, contrar ordinelor primite de a rămâne pe loc, ieşise din rânduri ca să răspundă provocării unui ofiţer latin. Iar camaradul său, Publius Decius Muro, când i-au spus augurii că patria nu va putea fi salvată decât cu sacrificiul vieţii sale, s-a îndreptat singur spre inamic, fericit să se lase ucis.

Reale sau inventate aceste episoade, adevărul e că Roma a învins şi a dizolvat Liga Latină care o trădase. Cu aceasta a luat sfârşit politica „federalistă" aplicată până atunci şi a fost inaugurată cea „unitară", a unui singur bloc. Unora din oraşele care alcătuiseră Liga, Roma le-a acordat forme diverse de autonomie, dar în aşa fel încât să împiedice o comunitate de interese între ele. Era tehnica lui *divide et impera*, care începea să se întrevadă. Între oraşele supuse nu trebuia să existe relaţii politice. Fiecare din ele le păstra doar cu Urbea. În Campania au fost trimişi *coloni*, care au primit în dar pământurile cucerite, constituind astfel în sud avanposturi ale romanităţii. Se năştea imperiul.

Cel de al doilea război samnit a început fără nici un pretext, cincisprezece ani mai târziu, în 328. Romanii, ajunşi după terminarea primului la porţile oraşului Neapole, capitala coloniilor greceşti, l-au privit şi au rămas încântaţi de lungile sale ziduri elenice, de palestrele sale, de teatre, de comerţul şi de vivacitatea sa. Şi, într-o bună zi, l-au ocupat.

Samniţii, atât cei din câmpie, cât şi cei de la munte, şi-au dat seama că, dacă îi lasă să-şi facă mendrele, romanii o să înghită într-o zi toată Italia. Atunci au încheiat pace între ei şi au atacat pe la spate legiunile ajunse atât de departe în sud. La început armata lor, mai mult o armată de partizani decât una de soldaţi, a fost bătută; dar după aceea, cunoscând terenul mai bine decât romanii, i-au atras pe aceştia în strâmtoarea Caudium, lângă Beneventum, şi i-au înghesuit acolo. După încercări repetate şi zadarnice de a scăpa din strânsoare, cei doi consuli au fost nevoiţi să capituleze şi să suporte umilinţa de a trece pe sub un jug format din lăncile samnite: acestea au fost faimoasele „furci caudine".

Roma, ca de obicei, a încasat palma, dar nu a cerut pace. Făcând din această experienţă un bun câştigat, şi-a reorganizat legiunile în aşa fel încât să nu le mai expună pe viitor unor asemenea neplăceri, şi le-a făcut mai uşor manevrabile. Apoi, în

anul 316, a reluat lupta. Şi încă o dată s-a aflat faţă în faţă cu primejdia, atunci când etruscii, venind dinspre nord, şi ernicii dinspre sud-est, au încercat s-o surprindă pe neaşteptate. I-a bătut pe fiecare în parte. După aceea s-a îndreptat cu toate forţele împotriva samniţilor izolaţi, le-a cucerit în anul 305 capitala, Bovianum, şi, pentru prima oară, legiunile sale au traversat Appeninii şi au atins malul adriatic al Pugliei.

Aceste succese au stârnit o mare îngrijorare printre toate celelalte popoare din peninsulă, care, de frică, au avut curajul, coalizate, să sfideze Roma. Alături de samniţi au venit de astă dată, în afară de etrusci, şi lucanii, umbrii şi sabinii, hotărâţi să-şi apere, cu propria independenţă, propria anarhie. Au strâns împreună o armată care i-a înfruntat pe romani la Sentinum, în Appeninii Umbriei. Ca număr erau superiori, însă cei câţiva generali care comandau diferitele contingente, în loc să coopereze între ei, urmăreau fiecare avantaje personale. Şi, bineînţeles, au fost bătuţi. Decius Muro, fiul consulului care se sacrificase pentru patrie în campania precedentă, a repetat gestul tatălui său şi a înscris definitiv în istorie numele familiei. Coaliţia s-a destrămat. Etruscii, lucanii şi umbrii au cerut pace separată. Samniţii şi sabinii au continuat să lupte încă cinci ani. Apoi, în anul 290 înainte de Hristos, s-au predat.

Istoricii moderni susţin că Roma s-a angajat în acest ciclu de războaie urmărind un obiectiv strategic precis: Adriatica. Noi credem că la Adriatica legiunile sale s-au trezit fără să ştie nici cum şi nici de ce, doar fugărind un inamic în retragere. Romanii de atunci nu posedau hărţi geografice, habar n-aveau că Italia constituia ceea ce numim noi azi o „unitate geopolitică naturală", că avea formă de cizmă şi că, pentru a o ţine în mână, era necesar să domini mările. Însă, fără să-l cunoască, nici să-i formuleze teoria, ei practicau pur şi simplu principiul lui *Lebensraum*, sau al „spaţiului vital", conform căruia, pentru a trăi şi a respira, un teritoriu trebuie să le anexeze pe cele vecine. Astfel, pentru a garanta securitatea oraşului Capua, au cucerit Neapole; pentru a garanta securitatea oraşului Neapole, au cucerit Beneventum; până au ajuns la Tarent, unde s-au oprit, pentru că mai departe nu era decât marea.

Tarentul, pe vremea aceea, era o metropolă grecească. Ea făcuse progrese enorme, mai ales în domeniile industriei,

comerţului şi artelor, sub conducerea lui Archita, unul din cei mai mari oameni de stat ai antichităţii, jumătate filozof, jumătate inginer. Nu era un oraş războinic. În anul 303 ceruse şi obţinuse de la Roma promisiunea ca navele acesteia să nu treacă niciodată dincolo de Capul Colon, cu alte cuvinte ca romanii să-i lase în pace de pe mare, fiind siguri că pe uscat nu puteau să ajungă până la ei. Şi exact pe acolo s-au trezit cu dânşii în spinare.

Pretextul pentru război le-a fost oferit, ca de obicei, de o cerere de protecţie făcută Romei de cetatea Turii, pe care o asediau lucanii; Roma, ca întotdeauna, a acceptat prompt şi a trimis o unitate care să-i apere; însă pe mare. A făcut-o, fără îndoială, căutând prilej de ceartă. Navele, ca să ajungă la Turii, trebuiau să treacă de Capul Colon; la această încălcare a înţelegerii, tarentinii au închis un ochi. Dar când cele zece trireme ale Romei au pretins să ancoreze în portul lor, au socotit acest lucru drept o provocare, au atacat vasele şi au scufundat patru. Odată comisă fapta, şi-au dat seama că ea avea să ducă la război şi că războiul nu putea să se termine decât rău pentru ei, dacă nu le venea un ajutor consistent din afară. Dar care? În Italia nu mai exista nici un singur stat care să se poată opune Romei. Şi atunci au trimis să caute unul peste hotare, inaugurând astfel o uzanţă care la noi mai dăinuie şi azi. L-au găsit, dincolo de mare, la Pirrus, regele Epirului.

Pirrus era un personaj curios care, dacă s-ar fi mulţumit cu micul lui regat de munte, ar fi putut să trăiască mult şi ca un domn. Dar citise în *Iliada* despre isprăvile lui Ahile; în vinele lui curgea sânge macedonean, sângele lui Alexandru cel Mare; şi totul contribuia ca să facă din el o figură foarte asemănătoare cu condotierii noştri din secolul al cincisprezecelea. Era, cum am spune noi azi, un tip care o căuta cu lumânarea. Iar ceea ce îi ofereau tarentinii era exact ce-şi dorea. Şi a prins-o din zbor. Şi-a îmbarcat armata pe vasele acestora şi, la Heracleea, i-a înfruntat pe romani.

Romanii s-au aflat atunci pentru prima oară faţă în faţă cu o armă despre care nu-şi imaginaseră măcar că ar putea să existe, şi care a făcut asupra lor aceeaşi impresie pe care aveau s-o facă mai târziu tancurile englezeşti asupra nemţilor în Flandra anului 1916: elefanţii. La început au crezut că erau boi; şi chiar aşa le-au şi spus: „boii lucani". Dar, când au văzut că animalele se îndreptă spre ei, i-a cuprins panica şi au pierdut bătălia, deşi îi provocaseră inamicului asemenea pierderi, încât acestuia îi pieriseră şi cheful şi

bucuria succesului. „Victoriile à la Pirrus" au rămas, de atunci şi până azi, victoriile plătite cu cel mai ridicat preţ.

Epirotul a repetat figura şi la un an după aceea (29) la Ascoli Satriano. Dar şi aici pierderile sale au fost atât de mari că, privind câmpul de luptă acoperit cu morţi, a avut aceeaşi criză de consternare pe care, două mii de ani mai târziu, trebuie s-o fi avut şi Napoleon la vederea câmpului de bătălie de la Solferino. Atunci l-a trimis la Roma pe secretarul său Cinea cu propuneri de pace, însoţit şi de două mii de prizonieri romani, care îşi dăduseră cuvântul că, dacă pacea nu se încheie, se înapoiază în lagăr. Se spune că Senatul era gata să accepte propunerile, când s-a ridicat să ia cuvântul cenzorul Appius Claudius cel Orb, care a atras atenţia adunării că este nedemn să trateze cu un străin atâta timp cât armata invadatoare continuă să se găsească pe teritoriul italian.

Noi nu credem că e adevărat, fiindcă, în acel moment, pentru Roma, Italia era numai Roma. Totuşi se ştie că Senatul a respins propunerile şi că Cinea, înapoindu-se cu cei două mii de prizonieri, din care nici unul nu-şi călcase cuvântul, i-a relatat lui Pirrus tot ceea ce văzuse, aşa că epirotul a preferat să renunţe la acţiune; şi, primind o cerere din partea siracuzanilor să vină să-i elibereze de cartaginezi, s-a îndreptat spre Sicilia. Dar nici aici treburile nu i-au mers prea bine, căci cetăţile greceşti pe care venise să le apere, n-au reuşit să se pună de acord în privinţa contingentelor de ostaşi pe care i le promiseseră. Descurajat, Pirrus a traversat strâmtoarea pentru a se întoarce să ajute Tarentul, atacat în momentul acela de legiunile romane. De data asta însă, romanii erau obişnuiţi cu elefanţii şi nu s-au mai lăsat surprinşi. Pirrus a fost bătut la Maleventum, pe care cu acest prilej învingătorii l-au botezat Beneventum, în anul 275. Hotărât lucru, Italia nu-i purtase noroc. Cătrănit, s-a înapoiat în patrie şi s-a dus să-şi încerce şansa în Grecia, unde şi-a găsit moartea.

Trecuseră exact şaptezeci de ani (343-273) de când Roma, consolidată foarte bine în interior, după cutremurul provocat de căderea monarhiei, şi biruitoare în lupta pentru existenţă, pornise adevăratele sale războaie de cucerire. Şi iat-o, până la urmă, stăpână în toată peninsula, de la Appenii toscano-emiliani până la strâmtoarea Messina. Unul după altul, toţi micii potentaţi care i se învecinau i-au căzut pradă, inclusiv cei din Magna Grecia continentală, rămasă fără apărători după plecarea lui Pirrus.

Tarentul s-a predat în 272, Reggio, în 270. Însă, după experienţa avută cu Liga Latină, romanii înţeleseseră că nu trebuiau să se mai încreadă nici în „protejaţi" şi nici în „aliaţii obligaţi". Şi, parte din acest motiv, parte împinşi de presiunea demografică a Urbei, au început o adevărată romanizare a Italiei prin metoda „coloniilor", deja adoptată de la primul război samnit. Pământurile inamice erau confiscate şi distribuite cetăţenilor romani fără avere, în special pe baza unor merite pe care noi le-am numi „bătăioase". Le obţineau mai ales veteranii: oameni siguri, gata să sară la luptă ca să se apere pe ei înşişi sau să apere Roma. Sigur că localnicii îi priveau fără simpatie, ca pe nişte bandiţi opresori. După numele unuia din aceştia, Cafus, caporal în armata lui Cezar, s-a încetăţenit mai târziu cuvântul *cafone*, termen de dispreţ care înseamnă necioplit şi vulgar. Şi, inspirat de această ostilitate, s-a născut atunci obiceiul „zeflemelei", glumă ireverenţioasă cu care popoarele învinse îi salutau pe romani când aceştia pătrundeau în oraşele lor, şi care, la început, pe cât se pare, a fost confundată cu o expresie de bun venit.

Evident, nu se putea spera să-ţi măreşti teritoriul de la cinci sute la douăzeci şi cinci de mii de kilometri pătraţi, cum a făcut la vremea aceea Roma, fără să calci pe cineva pe bătătură. Dar, în schimb, toată Italia centrală şi de sud a început să vorbească o singură limbă şi să gândească nu în termeni ţărăneşti şi tribali, ci în termeni naţionali şi statali.

În acelaşi timp cu aceste lungi şi sângeroase războaie şi sub presiunea lor, plebeii îşi atingeau unul după altul toate obiectivele, până la cel din urmă şi cel mai important, garantat de Legea Ortensia, după numele dictatorului care a impus-o: aceea prin care plebiscitul devenea în mod automat lege, fără să mai fie necesară ratificarea lui de către Senat. De când, prin Legea Canuleia din anul 445, fusese abolită, cel puţin pe hârtie, interdicţia căsătoriei între patricieni şi plebei, aceştia din urmă nu mai erau, legal, excluşi de la nici un drept sau magistratură. Şi, deoarece *pretura*, liberă acum şi pentru e,i oferea celui ce o exercitase drum deschis spre Senat, iată că şi această citadelă a aristocraţiei le-a devenit, deşi cu mii de precauţii şi condiţii, accesibilă.

Toate acestea au fost obţinute după nesfârşite piedici care primejduiau în fiecare clipă existenţa Urbei. Dar însuşi faptul că, uşor sau greu, s-a ajuns aici demonstrează că romanii din clasele

sus-puse erau conservatori, da, însă ceva minte la cap le venise. Ei nu se ruşinau să-şi apere pe faţă interesele de castă şi nu se ascundeau să cocheteze cu „stânga", aşa cum fac atâţia potentaţi şi industriaşi din ziua de azi. Ei îşi plăteau impozitele, îşi îndeplineau cei zece ani de serviciu militar dur, mureau în fruntea ostaşilor şi, când era vorba de ales între propriile privilegii şi binele patriei, nu ezitau deloc. De aceea, chiar şi după ce au acceptat egalitatea completă în drepturi cu plebeii, au rămas la putere, aşa cum şi azi reuşeşte s-o facă, chiar în lumea noastră socialistă, nobilimea engleză.

În perioada de odihnă pe care şi-a acordat-o după victoria asupra lui Pirrus şi care i-a permis să-şi digere porţioara de festin, Roma a făcut şi ultimele retuşuri echilibrului său intern, precum şi ceva ordine în marea halcă de peninsulă a cărei stăpână devenise. Via Appia, pe care o construise Appius Claudius ca să unească Roma cu Capua, a fost prelungită până la Brindisi şi Tarent. Şi, în afară de soldaţi, au mai fost îndrumaţi pe ea şi colonii care mergeau să romanizeze Beneventum, Isernia, Brindisi şi multe alte oraşe. Roma le-a recunoscut doar puţină autonomie învinşilor şi, mai puţin încă, le-a respectat-o; a avut, prima, răspunderea cea mai mare pentru faptul că în Italia au dat greş libertăţile comunale şi cantonale, libertăţi care au prosperat atât de bine în lumea germanică. În schimb, a ridicat până la cea mai înaltă expresie conceptul de stat, pe care practic ea l-a inventat, sprijinindu-l pe cinci stâlpi de susţinere, existenţi încă până în ziua de azi: Prefectul, Judecătorul, Jandarmul, Legile şi Perceptorul.

A fost echipamentul cu care ea a pornit să cucerească lumea. Şi vom vedea acum, mai îndeaproape, cum a reuşit s-o facă.

VIII

EDUCAŢIA

În Roma acelor timpuri, toată lumea „trăia periculos". Şi pericolele începeau din ziua când veneai pe lume. Pentru că, dacă te năşteai fată, sau din diferite motive erai considerat deficient, tatăl avea dreptul să te azvârle afară pe uşă şi să te lase să mori acolo. Şi adesea o făcea.

Copilul născut băiat, însă, dacă era zdravăn, era în general bine primit, nu numai pentru că mai târziu, muncind, le-ar fi fost părinţilor de ajutor, ci şi pentru că aceştia erau încredinţaţi că, dacă după ei nu rămânea nimeni care să le îngrijească mormântul şi să le facă slujbele de pomenire, sufletul lor nu ar mai fi intrat în Paradis.

Dacă totul mergea bine, adică dacă nu dăduse greş cu sexul şi cu integritatea corporală, la opt zile după naştere noul venit era în mod oficial primit de către *gintă*, cu o ceremonie solemnă. *Ginta* era un grup de familii care aveau un strămoş comun şi care moşteniseră de la acesta propriul lui nume. De fapt, copilul căpăta în mod obişnuit trei nume: pe cel personal, sau „prenumele" (cade exemplu: Marius, Antonius etc.), pe acela al *ginţii*, sau „numele" adevărat, şi pe cel al propriei sale familii, sau „cognomen". Asta în ce priveşte bărbaţii. Femeile, în schimb, nu purtau decât numele *ginţii*, şi se numeau exact Tullia, Giulia, Cornelia, şi aşa mai departe, pe când fraţii lor erau numiţi, să zicem, Marcus Tullius Emilius, Publius Iulius Antonius, Caius Cornelius Gracchus.

Acest ciudat obicei a dat naştere la foarte multe confuzii, deoarece, dacă strămoşii întemeietori de neam erau, cum am mai spus, cam vreo sută, tot atâtea erau şi „numele" ginţilor, care se repetau continuu, făcând obligatorie adăugirea unui al patrulea sau al cincilea supranume. De exemplu, Publius Cornelius Scipio, care

a distrus Cartagina, şi-a mai adăugat pe cartea de vizită şi un „Emilianus Africanus Minor", ca să se deosebească de Publius Cornelius Scipio care îl învinsese pe Hannibal şi care îşi mai adăugase la al său un „Africanus Major".

După cum vedeţi, erau nume lungi, impunătoare şi cu greutate, care deja prin ele însele aşezau pe umerii nou-născutului o cantitate serioasă de obligaţii. Un MarcusTullius Cornelius nu-şi putea permite luxul să aibă capriciile unui „Muţunache" sau „Ţafandache" din zilele noastre. Şi, de fapt, copiii nici nu erau crescuţi în răsfăţ. Încă de la vârsta cea mai fragedă ei erau învăţaţi că familia căreia îi aparţineau constituia o adevărată unitate militară, unde puterea se concentra în mâna şefului, adică în a lui *pater familias*. El era singurul care putea să cumpere şi să vândă, pentru că el era unicul proprietar al tuturor bunurilor, inclusiv zestrea soţiei. Dacă ea îl înşela cumva sau îl fura, putea s-o ucidă fără să fie judecat. Aceleaşi drepturi le avea şi asupra copiilor, pe care putea să-i vândă ca sclavi. Tot ce ar fi cumpărat ei devenea în mod automat proprietatea sa. Fiica scăpa de sub această autoritate părintească doar atunci când tatăl o dădea cuiva în căsătorie *cum manu*, adică renunţând clar la orice drepturi asupra ei. Dar, în acest caz, toate aceste drepturi se transferau soţului. Aşa că, de fapt, femeia sfârşea prin a depinde întotdeauna de un bărbat: fie de tată, fie de soţ, fie de fiul său mai mare, dacă rămânea văduvă, sau de un tutore.

Această disciplină rigidă care mai târziu, cu scurgerea secolelor, s-a mai îndulcit, îşi găsea o contrapondere în aşa-zisa *pietas*, adică în afecţiunea dintre soţi, şi aceea dintre ei şi copii. Dar ea nu ajungea niciodată, sau aproape niciodată, să slăbească unitatea de granit a familiei romane, în care erau incluşi şi nepoţii şi strănepoţii şi sclavii; aceştia din urmă fiind consideraţi ca simple obiecte. Mama se numea *domina*, adică doamna, şi nu stătea închisă într-un gineceu, cum se întâmpla la greci. Lua masa împreună cu soţul, aşezată pe trincliniu (un fel de laviţă rustică) dar nu şedea întinsă cum şedea el. În general nu muncea prea mult manual, deoarece, cu atâţia sclavi capturaţi în războaie, nu ducea lipsă de oameni de serviciu, şi fiecare familie poseda destui. Stăpâna îi îndruma şi îi supraveghea. Apoi, ca să-şi mai treacă timpul, torcea lână pentru îmbrăcămintea soţului şi a copiilor. Cărţi de citit, cărţi de joc, teatru, circ: nimic. Vizitele erau rare şi

strict protocolare. Un ceremonial riguros le făcea complicate şi greoaie. Casa, *domus*, era mai mult decât o cazarmă; era pur şi simplu o fortăreaţă. Aici, în cea mai deplină obedienţă, se forma caracterul copiilor.

Lor li se spunea că în cămin focul nu trebuia să se stingă niciodată, pentru că el reprezenta pe Vesta, zeiţa vieţii. Ea trebuia hrănită, aruncând mereu lemne pe foc precum şi fărâmituri de pâine în timpul mesei. Pe pereţi, care erau construiţi din pământ sau din cărămidă, stăteau atârnate mici icoane, reprezentând fiecare un Lar sau un Penat, spiritele casei, care protejau prosperitatea acesteia şi a ogoarelor. Pe uşa de la intrare se afla efigia lui Ianus care, cu cele două feţe ale sale, una înspre interior şi alta înspre exterior, supraveghea pe oricine intra sau ieşea. Iar peste tot în jur existau Manii, sufletele strămoşilor, care rămâneau în preajma casei şi după moarte. Aşa că nimeni nu putea să mişte fără să dea de câte un gardian supranatural care, şi el, făcea parte din familie; o familie compusă nu numai din oameni vii, dar şi din cei care îi precedaseră sau care aveau să-i urmeze. Toţi aceştia la un loc formau un microcosmos, nu doar economic şi moral, ci şi religios, al cărui papă infailibil era *pater*. El era acela care oficia sacrificiile pe altarul casei. Şi tot el cel care, în numele zeilor, dădea poruncile şi împărţea pedepsele.

Atmosfera religioasă în care creştea copilul roman urmărea să-l facă pe acesta nu doar un om bun, în sensul acceptat de noi astăzi, ci, mai mult, să-l disciplineze. De fapt, ea nu-l purta spre idealuri nobile de bunătate şi de generozitate, ci spre acceptarea unor reguli liturgice care făceau din întreaga sa viaţă un rit. Nu i se cerea, de exemplu, să fie dezinteresat; i se cerea, ba chiar i se impunea, să respecte anumite formule şi să participe la ceremonii. Rugăciunile lui urmăreau, toate, realizarea unor scopuri practice şi imediate. I se adresa Abeonei, ca să-l ajute să facă primii paşi; Fabulinei, ca să-l înveţe primele cuvinte; Pomonei, ca să-i coacă bine perele în grădină; lui Saturn, ca să-l ajute la semănat; lui Ceres, ca să-i permită să recolteze, şi lui Sterculus, ca vacile să-i umple staulul cu cât mai mult bălegar.

Toţi aceşti zei şi toate aceste spirite erau personaje fără preocupări morale, dar foarte pedante în ceea ce privea formele. Bineînţeles că romanii nu-şi făceau iluzii asupra sufletului omului. Şi, neconsiderându-l susceptibil de o reală îmbunătăţire, îl lăsau

în voia lui. Ceea ce îi interesa pe ei nu erau intenţiile, ci faptele credincioşilor pe care voiau să-i păstreze organizaţi, în interesul marilor instituţii, al familiei, al statului, ca pe un adevărat liant. De aceea pretindeau supunere faţă de părinte, credinţă faţă de soţ, fecunditate, acceptarea legii, respectarea autorităţii, curaj până la sacrificiu în război, tărie în faţa morţii. Şi toate acestea, îmbrăcate într-un aer de solemnitate sacerdotală.

După o astfel de îndrumare îngrijită şi ambiţioasă pentru formarea caracterului, urma, cam pe la vârsta de şase sau şapte ani, modelarea minţii, adică învăţătura propriu-zisă. Aceasta nu era lăsată însă pe seama statului, cum se face azi, în şcoli publice. Ea era încredinţată familiei; şi rareori părintele, chiar în casele cu stare, o lăsa pe seama unui libert. Obiceiul acesta s-a practicat mult mai târziu, atunci când Roma a devenit mai mare şi mai puternică, dar nu mai *stoică*. Până la războaiele punice, tatăl era acela care servea de învăţător fiului; el îi împărtăşea acestuia ceea ce numim noi azi cultura; şi care, pe atunci, se chema „disciplină" şi era destinată să pună mai bine în valoare caracterul ei de obedienţă absolută.

Materiile erau puţine şi simple: scris, citit, gramatică, aritmetică şi istorie. Romanii cunoşteau un fel de cerneală, obţinută din zeama unor fructe (bace). În ea înmuiau un fel de beţişor de metal cu ajutorul căruia alcătuiau cuvinte pe nişte tăbliţe de lemn geluit (numai mult mai târziu au reuşit să fabrice hârtie din in şi pergament). Limba lor avea o sintaxă severă, dar puţine cuvinte şi nenuanţate, care se preta mai mult la compilat legi şi coduri decât la scris romane şi poezii. De altfel, romanii nici nu aveau nevoie de aşa ceva şi, cine voia să le citească, trebuia să înveţe greaca, o limbă mult mai bogată, mai colorată şi mai flexibilă. De fapt, în greacă a fost compus şi primul text roman de istorie scrisă: acela al lui Quintus Fabius Pictor. Dar el aparţine anului 202 înainte de Hristos, deci unei epoci mult mai târzii.

Până la acea dată, istoria era transmisă numai oral, din tată în fiu, prin povestiri pline de imagini care să impresioneze fantezia copilului: era povestea lui Enea, a lui Amulius şi a lui Numitor, a Horaţilor şi a Curiaţilor, a Lucreţiei şi a lui Collatinus. Aceste legende istorice, arbitrare dar tonifiante, erau îmbrăcate într-un fel de poezie cu un ton în întregime sacru şi comemorativ. Ele erau strânse în nişte cărţi care se numeau: *Faste consulare, Cărţile*

magistraţilor, Anale maxime, etc., şi celebrau marile evenimente ale naţiunii: alegerile, victoriile, sărbătorile, miracolele.

Primul care s-a îndepărtat de aceste subiecte strict pragmatice a fost un sclav grec, Livius Andronicus care, căzut prizonier în timpul devastării Tarentului, a fost adus la Roma, unde a început să le povestească *Odiseea* amicilor stăpânului său. Aceştia s-au amuzat grozav. Şi, cum erau oameni sus-puşi, l-au însărcinat să monteze un spectacol pentru marile *ludi*, jocurile din anul 240. Livius, ca să traducă versurile acelea greceşti, a inventat ceva asemănător în latină, dar într-o formă necioplită şi cu un ritm şchiop. Dar astfel, cu ele, a compus o tragedie pe care a jucat-o şi a cântat-o singur până când i s-a stins glasul. Romanii, care nu mai văzuseră şi nu mai auziseră niciodată aşa ceva, s-au amuzat în aşa măsură încât guvernul i-a recunoscut pe poeţi ca pe o bine definită categorie de cetăţeni şi le-a permis să-şi întemeieze o „corporaţie", cu sediul în templul Minervei, pe Aventin.

Dar, repet, şi acest lucru s-a întâmplat mult mai târziu. Pentru moment însă, copiii romanilor n-au avut la îndemână nici un fel de literatură. După ce învăţau să silabisească şi să reţină pe dinafară legendele, treceau la matematică şi la geometrie. Cea dintâi consta din simple operaţii de socotire pe degete, iar cifrele scrise nu făceau decât să le imite. I este reprezentarea grafică a unui deget ridicat, V este o palmă deschisă, X două palme deschise şi încrucişate. Cu aceste simboluri, prefixe (IV) şi sufixe (VI, XII), romanii făceau numărătoarea. După aceea, de la această aritmetică manuală s-a dezvoltat un sistem zecimal, pe submultipli şi multipli de zece, adică ai celor zece degete. Cât despre geometrie, ea a rămas arhaică până la apariţia grecilor: se reducea la un minimum, necesar construcţiilor rudimentare din acele vremuri.

Gimnastică, nimic. „Palestrele" şi „gimnaziile" sunt de o vârstă mult mai recentă şi importate de la greci. Tăticii romani preferau să fortifice muşchii copiilor lor punându-i la treabă pe ogor cu sapa şi cu plugul, apoi încredinţându-i oştirii care, dacă reuşea să-i păstreze în viaţă, îi restituia, după mulţi ani, tari ca fierul. De aceea nu se învăţa nici medicina. Romanii erau încredinţaţi că nu viruşii provoacă bolile, ci zeii. Şi atunci, din două una: ori prin acest semn zeii voiau să-i spună bolnavului: „gata, şterge-o", şi deci nu mai era nimic de făcut; ori voiau doar să-i dea cu asta o pedeapsă de moment, şi în acest caz nu avea

decât să aştepte. De fapt, pentru orice boală exista o rugăciune către cutare sau cutare divinitate. Madona frigurilor căreia şi azi populaţia simplă a Romei i se adresează nu e decât versiunea actuală a zeiţelor Febbra şi Mefita cărora li se adresau pe atunci.

Cât despre clipele de relaxare după studiu, nici măcar acestea nu erau lăsate copiilor, şi trebuia să se renunţe la ele. După multe ceasuri petrecute la sapă şi câteva cu gramatica, taţii senatori îşi luau copiii de mână şi-i duceau la curie, în Forum, unde îşi ţinea Senatul şedinţele, *senatusconsulti*. Şi aici, şezând tăcuţi pe bănci, copiii romani, în vârstă de şapte-opt ani, ascultau cum se dezbat problemele de stat, de administraţie, de alianţe şi de război, şi se modelau în acest stil grav şi solemn care a constituit principala lor trăsătură de caracter (şi care îi făcea atât de plicticoşi).

Dar ultimul retuş în educaţie li-l dădea armata. Cu cât un cetăţean era mai avut, cu atât plătea mai multe impozite şi cu atât mai mulţi ani trebuia să slujească sub drapel. Pentru cine voia să se pregătească în vederea unei cariere publice, numărul minim de ani era de zece. Şi numai cei bogaţi puteau s-o facă, deoarece numai ei aveau posibilitatea să rămână timp îndelungat departe de moşia sau de negoţul lor. Dar şi cel care se mulţumea să-şi exercite doar drepturile politice, adică dreptul de vot, trebuia să facă armata. Şi, de fapt, ca atare, ca membru al *centuriei* lua parte la Adunarea Centuriată, corpul legislativ cel mai înalt al statului, împărţit, cum am mai spus, în cele cinci clase.

Prima din ele avea nouăzeci şi opt de centurii, din care optsprezece de cavalerie şi restul de infanterie grea, unde fiecare se înrola înarmat pe speze proprii, cu două lănci, un pumnal, o spadă, un coif de bronz, o cuirasă şi un scut, acesta din urmă lipsind celei de a doua clase, în rest identică cu prima. Cea de a doua şi cea de a treia erau lipsite de orice armă de apărare (coif, cuirasă şi scut). Cei dintr-a cincea erau înarmaţi numai cu ciomege şi pietre. Unitatea de bază a acestei armate era legiunea, compusă din patru mii două sute de infanterişti, trei sute de cavalerişti şi diverse grupuri auxiliare. Consulul comanda două legiuni, adică circa zece mii de oameni. Fiecare legiune avea propriul său drapel. Şi era o datorie de onoare pentru fiecare soldat să nu-l lase să cadă în mâinile inamicului. De fapt, când ofiţerii simţeau că se încurcă treaba, luau în mână drapelul şi se avântau înainte. Trupa, ca să-l

apere, îl urma. Şi multe bătălii, când mergeau prost, au fost salvate în felul acesta în ultima clipă.

La începuturile ei, legiunea era împărţită în falange, trei rânduri puternice a câte cinci sute de oameni fiecare. Mai târziu, pentru a o face mai uşor manevrabilă, au împărţit-o în manipuli de câte două centurii. Dar ceea ce constituia forţa acestei armate nu era organizarea; era disciplina. Fricosul era biciuit până murea. Iar generalul putea să decapiteze pe oricine, ofiţer sau soldat, pentru cea mai mică nesupunere. Dezertorilor şi hoţilor li se tăia mâna dreaptă. Mâncarea era formată din pâine şi legume. Erau atât de obişnuiţi cu acest regim, că veteranii lui Cezar, într-un an când lipsea grâul, s-au plâns că sunt obligaţi să consume carne.

Copiii erau recrutaţi la şaisprezece ani, vârsta la care cei de azi se gândesc la fete. Romanii de şaisprezece ani trebuiau să se gândească la regiment, în care erau primiţi şi formaţi. Disciplina era acolo atât de dură şi munca atât de grea, încât toţi preferau câmpul de luptă. Pentru aceşti copii, moartea nu era cine ştie ce mare sacrificiu. Şi de aceea o şi înfruntau cu atâta dezinvoltură.

IX

CARIERA

Tânărul care supravieţuia celor zece ani de serviciu militar putea, la înapoierea acasă, să se apuce de o carieră politică. Aceasta trebuia să respecte o ordine crescândă şi era în întregime electivă şi supusă la tot felul de prevederi şi controale.

Îi revenea Adunării Centuriate să valideze candidaturile pentru diversele posturi, care erau toate „plurale", adică deţinute de mai multe persoane. Prima treaptă era aceea de „chestor", un fel de asistent al magistratului cu gradul cel mai înalt pentru finanţe şi justiţie. El colabora la supravegherea cheltuielilor statului şi la investigarea delictelor. Nu putea rămâne în slujbă mai mult de un an; dar, dacă se achita bine de răspundere, putea să se prezinte din nou în faţa Adunării Centuriate pentru a ocupa un post mai înalt.

Dacă nu dădea satisfacţie, era respins şi, timp de zece ani, nu se mai putea prezenta pentru nici o altă funcţie. Dacă însă electorii erau mulţumiţi de el, atunci era ales „edil" (existau patru); şi, ca atare, tot timp de un an avea în grijă administrarea clădirilor, a teatrelor, a apeductelor, a drumurilor, cu alte cuvinte a tuturor edificiilor publice sau de interes obştesc, inclusiv a caselor de moravuri uşoare.

Dacă, şi cu aceste obligaţii, care erau practic cele ale unui Consilier Comunal, dădea rezultate satisfăcătoare, putea să concureze, tot prin acelaşi procedeu electiv şi tot pe o durată de un an, pentru unul din cele patru posturi de „pretor", funcţie superioară, civilă şi militară. O vreme, aceşti pretori erau generalii din fruntea armatei. Acum, mai mult preşedinţi de tribunal şi jurişti. Dar, când izbucnea vreun război, luau iar comanda marilor unităţi sub ordinele „consulilor".

Ajunşi la capătul acestei cariere care se chema *cursus honorum*, sau „cariera politică", puteau aspira la unul din cele două posturi de „cenzor", ales pe cinci ani. Acest termen era impus de intervalul de cinci ani la care avea loc în mod periodic recensământul populaţiei, ceea ce numim noi azi „formularul Vanoni"*.

Aceasta era atribuţia principală a cenzorului care apoi, în urma unor „constatări şi evaluări", trebuia să stabilească, pentru durata unui cincinal, impozitul pe care-l avea de plătit fiecare cetăţean, precum şi numărul de ani cât era obligat să slujească sub arme.

Dar însărcinările sale nu se limitau numai la atât. Avea încă şi altele mai delicate, şi de aceea, când o astfel de funcţie era exercitată de cetăţeni aparţinând marilor familii, ca Appius Claudius cel Orb, strănepot al faimosului decemvir, sau Cato, ea concura aproape cu puterea consulului. Cenzorul trebuia să se informeze în secret asupra „antecedentelor" oricărui candidat la o funcţie publică. Trebuia să vegheze asupra onoarei femeilor, asupra educaţiei copiilor şi a tratamentului aplicat sclavilor. Ceea ce îi permitea să-şi bage nasul în treburile personale ale fiecăruia, să-l coboare sau să-l înalţe în rang, şi chiar să-i izgonească din Senat pe acei membri care se dovedeau nedemni. În sfârşit, cenzorii erau aceia care alcătuiau aşa-zisa balanţă de cheltuieli ale statului şi autorizau efectuarea acestora. După cum vedeţi, era vorba de puteri foarte cuprinzătoare, care pretindeau celui ce le exercita multă pricepere şi o mare onestitate. În general, în perioada republicii, cine a fost astfel investit s-a dovedit la înălţimea obligaţiilor.

Sus, în vârful piramidei, se aflau cei doi consuli, adică cei doi şefi ai puterii executive.

Teoretic, cel puţin unul din ei trebuia să fie plebeu. În realitate, însă, chiar plebeii preferau ca şi pe celălalt post să fie tot un patrician; asta deoarece numai persoanele cu o bună educaţie şi cu o practică îndelungată în materie le puteau oferi tuturor o serioasă garanţie în conducerea statului, mai ales datorită problemelor care deveneau tot mai complicate şi mai dificile. Apoi, existau alegerile. Ele se desfăşurau astfel încât să permită aristocraţiei orice aranjament. În ziua votării în Adunarea Centuriată, magistratul în funcţie consulta stelele, ca să afle ce candidaţi erau

* Ezio Vanoni (1903-1956), economist şi om politic cu o largă activitate în probleme de reconstrucţie a statului şi în domeniul reformei fiscale.

personae gratae în faţa zeilor. Şi, întrucât pretindea că numai el cunoştea limbajul aştrilor, sigur că putea să citească în ei tot ce dorea. Adunarea, impresionată, accepta verdictul şi se pregătea să-şi limiteze preferinţele numai la acei concurenţi care plăceau Tatălui Ceresc, adică Senatului.

Candidaţii se prezentau îmbrăcaţi într-o togă albă, fără podoabe, ca să demonstreze cât de simplă le este viaţa şi cât de austeră morala. Şi, deseori, îşi săltau pulpana ca să arate alegătorilor rănile primite în război. Dacă erau aleşi, rămâneau în slujbă timp de un an, cu puteri egale; intrau în funcţie pe data de 15 martie; şi, când o părăseau, Senatul îi primea în general ca membri ai săi; evident, pe viaţă.

Deoarece titlul de senator era, mai mult decât toate celelalte, râvnit de fiecare, era normal ca orice consul să încerce să nu displacă celor care puteau să i-l confere. El reprezenta, într-un anume sens, autoritatea civilă a acestei înalte adunări care, dintr-un punct de vedere strict constituţional, nu conta mai nimic, dar, în practică, folosind multe subterfugii, hotăra întotdeauna totul.

Consulii erau, mai înainte de toate, ca şi primii regi, şefii puterii religioase şi conduceau ritualurile ei cele mai importante. În timp de pace prezidau reuniunile Senatului sau ale Adunării, ale căror hotărâri le executau în baza unor legi alcătuite în acest scop.

În timp de război se transformau în generali şi, împărţind în mod egal comanda, conduceau armata: jumătate unul, jumătate celălalt. Dacă unul din ei murea sau cădea prizonier, celălalt îşi asuma toată răspunderea; dacă mureau amândoi sau erau prinşi, atunci Senatul declara un interregn de cinci zile, numea un *interrex* care să conducă mai departe treburile şi proceda la noi alegeri. Chiar şi expresiile de mai sus ne arată că un consul avea în exerciţiu pe timp de un an aceleaşi prerogative pe care le avuseseră şi vechii regi, nu cei absoluţi, ci cei dinaintea Tarquinilor. Demnitatea de consul era, natural, cea mai râvnită, dar şi cel mai greu de îndeplinit; ea pretindea, în afară de multă energie, şi multă diplomaţie, deoarece era nevoie să fii foarte abil în relaţiile dintre Senat şi adunările populare care îl aleseseră, şi în faţa cărora trebuia să răspundă.

Aceste adunări erau trei: *comiţiile curiate, comiţiile centuriate* şi *comiţiile tribune.*

Comiţiile curiate aveau o mare vechime, pentru că existau încă de pe vremea lui Romulus, când Roma era compusă numai din *patres*. Şi, de fapt, din ele făceau parte doar patricienii. În primele timpuri ale republicii, ele au avut însărcinări importante, cum este aceea de a-i alege pe consuli. Însă, mai târziu, puţin câte puţin, au trebuit să lase Adunării întreaga putere. Adunarea Centuriată devenea astfel o adevărată Cameră de deputaţi a Romei republicane. Şi, încet-încet, ea s-a transformat într-un fel de *Consulta Araldica*, instituţie care se ocupa mai ales cu probleme de genealogie, adică de apartenenţa unui cetăţean la cutare sau cutare *gens*.

Adunarea Centuriată era practic poporul sub arme. Din ea făceau parte toţi cetăţenii care îşi satisfăcuseră serviciul militar. Erau deci excluşi străinii, sclavii şi cei pe care legea îi scutea de armată şi de impozite pentru că erau prea săraci. Roma era zgârcită cu acordarea cetăţeniei. Aceasta comporta privilegii, ca imunitatea la tortùri şi dreptul la apel în faţa Adunării împotriva hotărârilor oricărui demnitar.

Adunarea nu avea caracter permanent. Se reunea la cererea unui consul sau a unui tribun, şi nu putea emite legi sau hotărâri pe cont propriu. Putea numai să voteze cu majoritate de „da" sau „nu" propunerile făcute de magistrat. Caracterul său conservator era garantat, aşa cum ştim, de împărţirea sa în cinci clase. Trebuie să ne aducem mereu aminte că prima din ele, compusă din nouăzeci şi opt de centurii formate din patricieni, *equites* şi milionari, era îndeajuns ca să obţină majoritatea într-un total de o sută nouăzeci şi trei de centurii. Şi, cum ea vota prima iar rezultatul votului era anunţat imediat, celorlalte nu le rămânea decât să se plece.

Totuşi, un criteriu de justiţie în această procedură exista. Romanii considerau că drepturile trebuiau să meargă în acelaşi pas cu îndatoririle, şi invers. De aceea, cu cât erai mai bogat, cu atât plăteai impozite mai mari, cu atât slujeai mai mult timp în armată, dar în schimb aveai o mai mare influenţă politică.

Fără îndoială însă că omul sărac, cu tot avantajul de a plăti impozite mici şi de a petrece puţine luni în cazarmă, din punct de vedere politic nu conta deloc şi era obligat să se supună mereu aceluia care conta mai mult.

Acesta a fost momentul când toţi aceşti dezmoşteniţi au început să se adune în aşa-zisele *consilii ale plebei*, a căror autoritate nu era recunoscută de Constituţie, dar din care, cu

trecerea timpului, s-au dezvoltat *comiţiile tribune*, organul cu care proletariatul roman a putut duce lupta sa îndelungată pentru cucerirea unei depline dreptăţi sociale.

Ele s-au născut o dată cu retragerea plebei pe Muntele Sacru, atunci când i s-a acordat ei dreptul de a-şi alege propriii săi magistraţi, faimoşii tribuni care puteau opune un veto oricărei legi sau ordonanţe ce le-ar fi lezat interesele. Deci acestor *comiţii tribune* le-a revenit misiunea de a-şi numi magistraţi proprii. După aceea, încet-încet, au cerut şi au obţinut şi dreptul de a mai numi şi alţii: chestori, edili ai plebei şi, până la urmă, tribuni militari cu autoritate consulară.

Ca şi Adunarea Centuriată, şi această adunare nu avea altă putere decât să voteze cu „da" sau „nu" propunerile magistratului care o convoca. Dar votul era individual şi avea aceeaşi valoare pentru toţi, fără să se ţină seamă de condiţii financiare. Era deci un organ foarte democratic. Înmulţirea atribuţiunilor sale denotă o creştere lentă, dar nu fără lupte permanente, a proletariatului roman în raport cu celelalte clase, până când deliberările sale, numite *plebiscite*, au încetat să fie valabile doar pentru plebe şi au devenit obligatorii pentru toţi cetăţenii, transformându-se astfel în legi propriu-zise.

Cu aceste două adunări, cea Centuriată şi cea Curiată, în mod fatal destinate să se înfrunte, una în numele conservatorismului, cealaltă în numele progresului social, şi cu nişte magistraţi ca tribunii, aleşi chiar de plebe, care să-i împiedice acţiunile, veţi înţelege cât de grea trebuie să fi fost meseria de consul.

Fiecare din aceştia doi deţinea, nominal, *imperium*-ul, comanda, şi şi-l etala peste tot, mergând precedat de doisprezece lictori ce purtau fiecare un mănunchi de vergi cu o secure la mijloc. Cei doi consuli erau aceia care dădeau numele anului în care îşi exercitau puterea, iar acesta urma să fie înscris în registrul de *fasti consolari*. Erau lucruri care măgulеau orgoliul orişicui. Cât despre puterea efectivă, asta era altă poveste. Mai întâi, ca să şi-o exercite, trebuiau să cadă amândoi de acord, deoarece fiecare avea drept de veto asupra hotărârii celuilalt. Şi apoi mai era necesar şi acordul celor două adunări.

Dar tocmai această paralizie a puterii executive dădea Senatului posibilitatea de a şi-o exercita pe a sa. El era compus din trei sute de membri, iar cenzorii prevăzuseră umplerea golului

provocat de moartea vreunuia din ei prin numirea în locul celui dispărut a unui ex-consul sau ex-cenzor care se distinsese în mod special. Cenzorul şi însuşi Senatul mai puteau chiar să-i elimine pe membrii care nu s-ar fi dovedit demni de înalta lor misiune. Chiar şi această venerabilă adunare se reunea în Curie, înaintea Forului, la cererea consulului care o prezida. Iar hotărârile sale, luate cu majoritate de voturi, nu aveau de fapt putere de lege; erau doar nişte sfaturi adresate magistratului. Iar acesta nu îndrăznea mai niciodată să prezinte în faţa comiţiilor, singurele în măsură să-i acorde putere executivă, o propunere care să nu fi avut aprobarea prealabilă a Senatului. În practică, părerea lui era hotărâtoare pentru toate problemele de stat: războiul şi pacea, guvernarea coloniilor şi a provinciilor. Dar când se ajungea la o situaţie de criză, Senatul recurgea la un decret special pentru starea de urgenţă, un *senatusconsultum ultimum*, care lua hotărâri irevocabile.

Totuşi, puterea lui venea mai mult de la prestigiu decât de la Constituţie, care şi aşa nu i-o prea recunoştea. Acelaşi tribun care, dată fiind originea sa electorală, nu putea să fie de partea Senatului atunci când ocupa în el un loc, aşa cum avea dreptul, în calitate de observator tăcut, părăsea adunarea având în general idei mai conciliante decât în momentul când intrase în ea. Adevărul e că, o dată cu trecerea timpului, mulţi tribuni au ajuns senatori: şi asta numai datorită atitudinii lor conciliante, demonstrată în timpul mandatului, faţă de ceea ce ar fi trebuit să constituie pentru ei tranşeea inamică. În sfârşit, Senatul poseda, la marile ocazii, arma cu care să rezolve toate încurcăturile ivite, atunci când nu reuşea să-i pună pe magistraţi de acord între ei şi cu cetăţenii. Putea să numească un dictator pe şase luni sau pe un an, investindu-l cu depline puteri, în afară de aceea de a dispune de fondurile statului. Propunerea era făcută de unul din cei doi consuli, fără ca celălalt să se poată opune. Iar persoana era aleasă dintre *consulares*, adică dintre aceia care mai deţinuseră o asemenea funcţie şi erau deci, în acel moment, senatori. Toţi dictatorii Romei republicane, în afară de unul, au fost patricieni. Toţi, în afară de doi, au respectat limitele de timp şi de putere care le fuseseră impuse. Unul din ei, Cincinatus, care, numai după şaisprezece zile de exercitare a funcţiei supreme, a revenit imediat la plug ca să-şi are ogorul cu boii, a rămas în istorie ca o figură legendară.

Senatul a recurs rareori la acest drept al său, adică n-a făcut abuz, deşi nu întotdeauna s-a situat la înălţimea marelui său nume. Deseori era tentat să se lăcomească, mai ales în exploatarea ţărilor cucerite. Alteori s-a dovedit surd şi orb, când avea interesul să-şi apere privilegiile de castă, contrar obligaţiilor sale de a fi credincios unei idei superioare de justiţie. Cei care îl alcătuiau nu erau supraoameni; au comis şi greşeli, câteodată au şovăit şi s-au contrazis. Dar, în general, adunarea lor a reprezentat în istoria tuturor vremurilor şi a tuturor popoarelor un exemplu de înţelepciune politică ce n-a fost de nimeni întrecut. Toţi proveneau din familii de oameni de stat şi fiecare avea o mare experienţă în armată, justiţie şi administraţie. Dovedeau slăbiciuni atunci când obţineau victorii, şi deci se dezlănţuiau orgoliile şi lăcomia; erau demni atunci când sufereau înfrângeri şi se făcea apel la curajul şi tenacitatea lor. Cinèa, ambasadorul lui Pirrus la tratativele cu ei, după ce i-a văzut şi i-a auzit, cuprins de admiraţie, i-a relatat suveranului său: „Îl contrazic pe oricine spune că la Roma nu există regi. Fiecare din aceşti trei sute de senatori este unul."

X

ZEII

Această rânduială a statului şi a magistraturilor a fost posibilă numai datorită legii, adică a publicării celor Douăsprezece Table ale Decemvirilor, care au constituit la un loc cauza, rezultatul şi instrumentul existenţei cetăţii.

Până atunci, Roma practic trăise într-un regim teocratic, unde regele era în acelaşi timp şi papă. Numai el, în această calitate, avea dreptul să pună ordine în relaţiile dintre oameni, nu după o lege scrisă, ci după voinţa zeilor, comunicată doar lui în timpul ceremoniilor religioase. Şi, la început, papa le îndeplinea el singur pe toate. Dar, mai târziu, o dată cu creşterea populaţiei ca număr, cu înmulţirea şi complexitatea problemelor, el şi-a format un cler care să-l ajute. Şi tocmai sacerdoţii au fost şi primii avocaţi ai Romei.

Amărâtul căruia i se făcuse, sau credea că i se face, o nedreptate se ducea la unul din ei ca să-i ceară sfatul. Iar acesta i-l dădea, după ce, în prealabil, consulta nişte texte secrete în care numai el, preotul, avea dreptul să-şi vâre nasul. Aşa că nimeni nu ştia exact care îi erau drepturile şi îndatoririle. Asta i-o spunea, de la caz la caz, preotul. Iar procesele se desfăşurau conform unor reguli al căror ritual numai el îl cunoştea. Şi, cum clerul la origine era în întregime aristocratic, sau aservit aristocraţiei, este lesne de înţeles care erau verdictele atunci când aveau loc procese între patricieni şi plebei.

Primul efect al celor Douăsprezece Table a fost acela al separării dreptului civil de cel divin; cu alte cuvinte, al eliberării relaţiilor cetăţeneşti din lanţurile voinţei capricioase a zeilor, sau a celor care ziceau că-i reprezintă. Şi, din clipa aceea, Roma a încetat să mai fie o teocraţie. Încet-încet, monopolul ecleziastic al legii începuse să se fărâme în bucăţi. Appius Claudius cel Orb a

publicat un calendar al zilelor faste, *dies fasti*, unde se preciza la ce date puteau avea loc procesele şi după ce procedură; lucru pe care până atunci preoţii afirmau că numai ei îl cunosc. Mai târziu, Coruncanius* a întemeiat o adevărată şcoală de avocaţi care au sfârşit prin a deveni nişte adevăraţi experţi în legi, pe lângă preoţi. Cele Douăsprezece Table, care au furnizat principiile de bază pentru toate legile ce au urmat apoi la Roma şi în lume, au devenit materie obligatorie de învăţământ în şcoală; iar copiii trebuiau să le cunoască pe dinafară; ele au contribuit la formarea caracterului roman, ordonat, sever, arţăgos şi adept al legalităţii.

Şi, tot în acel moment, preoţii, constrânşi să se ocupe numai de problemele religioase, au încercat să pună şi în ele ceva ordine, fără să reuşească de altfel mare lucru. Ei erau organizaţi în colegii, fiecare având în frunte un pontif ales de Adunarea Centuriată. Ca să faci parte dintr-un colegiu, nu se cerea nici un fel de ucenicie specială; colegiile nu formau o castă aparte şi nu deţineau nici o putere politică. Preoţii erau doar nişte funcţionari de stat şi atât; şi cu statul, care îi plătea, trebuiau să conlucreze.

Cel mai important dintre aceste colegii era acela al celor nouă *àuguri*, care avea sarcina să cerceteze intenţiile zeilor în legătură cu marile decizii pe care trebuia să le ia guvernul. Îmbrăcat în odăjdiile sale sacre şi precedat de cincisprezece *flamines*, marele pontif interpreta semnele prevestitoare ale zeilor, observând zborul păsărilor, aşa cum făcuse şi Romulus la întemeierea Romei, iar mai târziu studiind măruntaiele animalelor sacrificate (ambele sisteme învăţate de la etrusci). În cazuri mai grave, era expediată la Cumae o delegaţie care s-o consulte pe sibilă, preoteasa lui Apollo. Iar în situaţii şi mai grave, era consultat oracolul de la Delfi, a cărui faimă ajunsese chiar până în Italia. Acum, că sacerdoţii nu mai aveau alte obligaţii decât cele către stat, era normal ca ei să fi fost foarte simţitori la solicitările venite din partea acestuia, însoţite de promisiuni de avansare şi măriri de salariu.

Ritualul consta dintr-un dar sau un sacrificiu oferit zeilor pentru a li se obţine protecţia sau pentru a li se potoli supărarea. Procedeul era meticulos, şi ajungea o greşeală cât de mică pentru

* Tiberius Coruncanius: om politic şi jurisconsult roman din sec. III î.d.Hr. Fost consul în anul 280. A definitivat liberalizarea dreptului – monopolizat de cler –, iniţiată de Appius Claudius cel Orb.

ca el să fie repetat chiar şi de treizeci de ori. Cuvântul „religie" are în latină o semnificaţie cu totul exterioară şi procedurală, iar „sacrificiu" înseamnă literalmente a face sacru un lucru: acela care era oferit divinităţii. Sigur că ofertele variau după posibilităţile celui care le făcea şi după importanţa beneficiilor la care se aspira. Tatăl de familie mai sărman, care la el acasă avea rolul marelui pontif, ca să obţină o recoltă bună sacrifica în focul căminului său o bucată de pâine sau de brânză, sau un pahar de vin. Dacă seceta continua, atunci sacrifica un cocoşel. Dacă îl ameninţa o inundaţie, era în stare să taie un porc sau o oaie. Însă, când sacrificiul îl făcea statul, ca să obţină favoarea divină în vederea unei acţiuni pentru întreaga naţiune, Forul, unde avea loc în general ceremonia, se transforma pur şi simplu într-un abator. Turme întregi erau măcelărite, în timp ce preoţii pronunţau formulele de strictă rigoare. Zeilor, care aveau gusturi fine, li se serveau măruntaiele, în special ficatul. Restul era mâncat de populaţia care înconjura piaţa. Aşa că toate aceste ceremonii se transformau în tot atâtea ospeţe uriaşe amestecate cu rugăciuni. În anul 97 înainte de Hristos a apărut o lege care interzicea sacrificiile omeneşti. Asta înseamnă că în cazuri excepţionale s-a recurs şi la aşa ceva, pe socoteala sclavilor sau a prizonierilor de război. Au existat însă şi cetăţeni care şi-au oferit singuri viaţa pentru salvarea naţiunii, cum a fost acel Marius Curtius care, pentru a-i potoli pe zeii din Infern, s-a aruncat într-o crevasă care s-a închis imediat deasupra lui.

Mai puţin crude şi mai blânde erau aşa-zisele ceremonii de purificare, fie a unei turme, fie a unei oştiri care pleca la război, sau chiar a unui oraş întreg. Se executa o procesiune în cerc, intonându-se *carmina*, imnuri pline de formule magice. Foarte asemănătoare era procedura pentru *vota*, ofrande făcute zeilor ca să se obţină din partea lor o favoare.

Dar care zei?

Statul roman, care era impresarul lor, n-a reuşit niciodată să facă ordine în problema asta, sau poate nici n-a vrut. Jupiter era considerat cel mai important dintre chiriaşii Olimpului, dar nu şi regele zeilor, cum era Zeus în vechea Grecie. A rămas mereu ceva neclar, ca o forţă impersonală care, când era confundat cu cerul, când cu soarele, când cu luna sau cu trăsnetul, după gust. Şi probabil că la început era unul şi acelaşi cu Ianus, zeul portar. Doar mai târziu s-au diferenţiat. Matroanele romane bogate se duceau

desculţe la templul lui Jupiter Tonans, pe Capitoliu, ca să se roage pentru ploaie la vreme de secetă, pe când, în timp de război, se deschideau largi porţile templului lui Ianus, ca să-i permită acestuia să ajungă din urmă armata şi s-o conducă în luptă.

Egali în rang cu ei erau Marte, după numele căruia a fost botezată o lună a anului şi care avea legături de familie cu Roma, fiind tatăl natural al lui Romulus, şi Saturn, zeul semănăturilor, pe care legenda îl zugrăvea ca pe un rege preistoric, profesor de agronomie şi vag comunist.

După acest cvadrumvirat veneau zeiţele. Junona deţinea fertilitatea, atât a ogoarelor şi a livezilor, cât şi a animalelor şi a oamenilor; cu numele ei a fost botezată luna iunie, considerată şi cea mai favorabilă căsătoriei. Minerva, adusă pe umerii lui Enea din Grecia, era protectoarea înţelepciunii şi a culturii. Venus se ocupa cu frumuseţea şi cu amorul. Diana, zeiţa lunii, răspundea de vânătoare şi de păduri; în una din acestea, lângă Nemi, avea un templu impunător, unde se spune că s-a căsătorit cu Virbius, primul rege al pădurilor.

Pe urmă, venea un stol de zei mai mici: să le zicem subofiţeri în cadrul acestei armate. Bachus, zeul vinului şi al veseliei, era în stare să joace la zaruri, cu paracliserul templului său, o curtezană; lui Mercur i se recunoştea o mare slăbiciune pentru negustori, oratori şi hoţi, trei categorii de persoane pe care evident că romanii le băgau în aceeaşi oală; Bellona avea ca specialitate războiul...

Dar e imposibil să-i numim pe toţi; căci s-au înmulţit fără măsură o dată cu mărirea Urbei şi cu lărgirea domeniilor sale. Pentru că, după ce cucereau o ţară sau o provincie, soldaţii romani în primul rând îi furau pe zeii locali şi-i duceau acasă, încredinţaţi fiind că cei învinşi, rămaşi fără zei, nu mai puteau să reînceapă lupta.

În afară de aceştia, care beneficiau de un tratament privilegiat, mai existau totuşi şi nişte zei prizonieri, *novensiles*, aceia pe care mulţi străini ce se stabileau la Roma şi-şi clădeau o casă aici îi aduceau cu ei de bunăvoie, ca să se simtă mai puţin străini şi expatriaţi. Îi instalau în temple construite din fonduri proprii. Iar romanii, nu numai că nu le-au contestat nici unuia dreptul la existenţă, ba chiar s-au arătat şi extraordinar de ospitalieri faţă de toţi. Statul şi sacerdoţii săi îi considerau, într-un fel, ca pe nişte poliţişti care aveau să ajute la menţinerea ordinii printre credincioşi, fără să pretindă vreun salariu. Şi multora le-au oferit chiar

un loc în Olimpul oficial. În anul 496 înainte de Hristos au fost astfel primiţi în „organizaţie" Demetra şi Dionisos, ca nişte colegi şi colaboratori ai lui Ceres şi Liberus; la puţină vreme după aceea, Castor şi Pollux, şi ei de curând consacraţi, drept recunoştinţă că au coborât din cer ca să-i ajute pe romani să reziste în bătălia de la lacul Regillum.

Către anul 300, Esculap a fost adus cu forţa de la Epidaur la Roma, ca să predea medicina. Şi aşa, puţin câte puţin, aceşti nou-veniţi, din oaspeţi ce erau, s-au transformat în stăpânii casei; mai ales cei greci, mai afabili şi mai cordiali, mai puţin reci, formalişti şi distanţi decât cei romani. Influenţa elenică a fost aceea care, treptat-treptat, a dus la formarea între ei a unei ierarhii în fruntea căreia a fost recunoscut Jupiter, cu aceleaşi atribute pe care le avea Zeus la Atena. A fost primul pas către religiile monoteiste care, la început cu stoicismul, apoi cu iudaismul, au triumfat până la urmă cu creştinismul.

Dar acest proces a avut totuşi loc mult mai târziu. Romanii din perioada republicană au convieţuit cu o mulţime de zei, despre care Petronius spunea că în unele oraşe erau mai numeroşi decât locuitorii; şi pe care Varrus i-a evaluat la circa treizeci de mii. Activitatea şi amestecul lor în treburile credincioşilor le făceau acestora viaţa grea: nu mai ştiau cum să se descurce printre intrigile şi rivalităţile lor. Peste tot te împiedicai de câte un obiect sacru aparţinând unuia sau altuia dintre ei. Dacă erau ofensaţi, apăreau sub formă de vrăjitoare care zburau noaptea, mâncau şerpi, omorau copiii şi furau morţii. În Horaţiu, în Tibul, în Vergiliu şi în Lucan îi întâlneai la tot pasul. Erau cu atât mai primejdioşi cu cât, spre deosebire de toate celelalte religii, cea romană nu-i ţinea izolaţi acolo în cer, deşi admitea că şi acolo mai existau, dar era convinsă că, de preferinţă, locuiau pe pământ, fiind şi stăpâniţi de pofte omeneşti: foamea, desfrâul, lăcomia, ambiţiile, invidia, avariţia...

Ca să-i apere pe oameni de răutăţile lor, colegiile, sau ordinele religioase, s-au înmulţit. Printre ele a fost şi unul compus din femei, cel al vestalelor care, intrate în confrerie încă de la vârsta de şase-zece ani, trebuiau să slujească timp de treizeci de ani într-o castitate absolută. Ele au fost precursoarele călugăriţelor noastre. Îmbrăcate şi acoperite cu văluri albe, misiunea lor era în special să stropească pământul cu apă scoasă din fântâna nimfei Egeria.

Dacă erau prinse că şi-au călcat jurământul de castitate, erau bătute cu vergi şi îngropate de vii. Istoricii romani ne relatează despre douăsprezece asemenea cazuri. După ce şi-au îndeplinit serviciul lor de treizeci de ani, erau primite în societate cu multe onoruri şi privilegii, ba puteau chiar să se şi căsătorească. Însă era greu, la vârsta aceea, să mai găsească un soţ.

Religia aceasta oferea romanilor, care nu ştiau ce era aia *week-end*, şi zile de sărbătoare şi de odihnă. Erau vreo sută pe an, cam tot atâtea câte sunt şi azi. Numai că ei le celebrau cu mai multă ardoare. Unele din aceste „serbări" erau austere şi comemorative, ca de exemplu *lemuri*-ile (ziua morţilor), în luna mai, pe care fiecare tată de familie le celebra în casă, umplându-şi gura cu fasole şi scuipând-o apoi în jur strigând: „Cu această fasole eu mă mântui pe mine şi pe ai mei. Veniţi, suflete ale strămoşilor!" În luna februarie erau *parentali*-ile sau *ferali*-ile şi *lupercali*-ile, când se aruncau în Tibru figurine de lemn, pentru a-l păcăli pe zeul care cerea oameni vii. Apoi erau sărbătorile numite *fiorali, liberali, ambarvali, saturnali*...

Dar şi în domeniul acesta exista o astfel de anarhie, că primul motiv pentru care romanii au redactat un calendar a fost nevoia de a stabili o ordine a acestor sărbători. La început era obligaţia preoţilor să le ţină evidenţa, indicând lună de lună când trebuiau celebrate şi cum. Tradiţia îi atribuie lui Numa Pompilius meritul de a fi făcut rânduială în aceste lucruri, cu un calendar precis; calendar care a rămas în vigoare până la Cezar. El împărţea anul în douăsprezece luni, după evoluţia satelitului nostru, însă lăsa preoţilor latitudinea de a lungi sau scurta luna, după capul lor, cu condiţia ca la sfârşitul celei de a douăsprezecea să se ajungă la un total de trei sute şaizeci şi şase de zile. Însă ei au abuzat de asta în aşa hal, în favoarea sau în defavoarea vreunui magistrat, că, la sfârşitul republicii, calendarul pompilian devenise în întregime un subiect de discuţii şi o sursă de controverse.

Orele din timpul zilei erau măsurate după ochi, ţinându-se seama de poziţia soarelui pe cer. Primul ceasornic solar a fost de fabricaţie grecească, importat din Catania în anul 263; şi l-au amplasat în For. Dar, cum Catania se află cu trei grade la est de Roma, ora nu corespundea, cetăţenii se înfuriau, şi, uite aşa, această mare confuzie a ţinut timp de un secol pentru că nimeni nu s-a priceput să pună la punct drăcia asta.

Zilele lunii erau împărţite după: *calende* (ziua întâi), *none* (cinci sau şapte) şi *ide* (treisprezece sau cincisprezece). Anul, care se chema *annus*, şi care mai înseamnă şi „inel", începea cu luna martie. Apoi veneau aprilie, mai, iunie, quintìle, sextìle, septembrie, octombrie, noiembrie, decembrie, ianuarie şi februarie. Un fel de surogat de duminică era *nundina* care cădea din nouă în nouă zile şi reprezenta ceea ce în vremea noastră, la ţară, este ziua de târg. Ţăranii părăseau ogorul ca să vină să-şi vândă la oraş ouăle şi fructele; dar ziua aceasta nu era propriu-zis o sărbătoare.

Pentru distracţie, romanii trebuiau să aştepte *liberali*-ile şi *saturnali*-ile, când, spune un personaj al lui Plaut, „fiecare poate să mănânce tot ce-i place, să se ducă unde vrea şi să se iubească după dorinţă, numai să le lase în pace pe neveste, pe văduve, pe fete şi pe băieţi."

XI

ORAŞUL

Nu se ştie exact ce populaţie avea Roma în ajunul războaielor punice. Cifrele furnizate de istorici, pe baza unor recensăminte nesigure, sunt contradictorii şi probabil nu ţin seamă de faptul că majoritatea celor recenzaţi trebuie să fi locuit nu în interiorul cetăţii, în aşa-numitul *pomerium*, ci în afară, la ţară, în satele din împrejurimi. În oraşul propriu-zis nu puteau fi mai mult de o sută de mii de suflete: număr care nouă ni se pare modest, dar care pe vremea aceea era imens. Compoziţia sa etnică trebuie să fi făcut deja din el un centru cosmopolit, dar mai puţin decât a fost sub regii Tarquini care, cu pasiunea lor etruscă pentru comerţ şi mare, chemaseră acolo un număr exagerat de străini, mulţi dintre ei greu de asimilat. O dată cu republica, elementul indigen, latin şi sabin, se revanşase, se consolidase şi poate devenise mai zgârcit cu imigraţia. Aceasta provenea în cea mai mare parte din provinciile limitrofe şi era formată din oameni mai uşor de asimilat cu localnicii.

Sub magistraţii republicani, zgârciţi, necioplţi şi fără pretenţii, oraşul, din punct de vedere urbanistic, nu era prea evoluat. Două drumuri principale se încrucişau şi-l împărţeau în patru cartiere, fiecare având propriii săi zei tutelari, aşa-zişii *lari compitali*, cărora li se ridicau pe la toate colţurile statui. Erau drumuri înguste, din pământ bătătorit, care doar mai târziu au fost pavate cu piatră scoasă din albia râului. Cloaca Maxima, canalizarea, exista, pe cât se pare, încă din timpul Tarquinilor. Ea căra murdăriile Romei în Tibru, infectându-i apele ce trebuiau să servească şi la băut. În anul 312, Appius Claudius cel Orb a atacat această problemă şi a rezolvat-o, construind primul apeduct care

aproviziona Roma cu apă curată şi proaspătă, extrasă direct din fântâni. Şi, pentru prima oară, romanii, cel puţin aceia aparţinând unei anumite categorii, au avut apă destulă ca să se poată şi spăla. Totuşi primele terme, sau băi publice, au fost construite după înfrângerea lui Hannibal.

Casele rămăseseră aproape aceleaşi pe care le construiseră arhitecţii etrusci. Li se înfrumuseţaseră doar exterioarele, cu stucaturi şi imagini desenate pe pereţi.

Primejdiile prin care trecuseră i-au îndemnat pe romani să construiască mai ales temple, în scopul de a-şi atrage bunăvoinţa zeilor. Pe Capitoliu se ridicaseră trei, din lemn, destul de impunătoare, acoperite cu falsă zidărie, destinate lui Jupiter, Junonei şi Minervei.

Oraşul trăia mai ales din agricultura bazată pe mica proprietate privată. O bună parte din populaţie, chiar din centru, după ce dormise grămadă pe paie, se scula în zori şi, punându-şi sapa şi lopata în carul tras de boi, pleca să-şi are peticul de pământ care, în medie, nu depăşea două hectare. Erau ţărani dârji, dar nu prea evoluaţi; nu cunoşteau altfel de îngrăşământ decât gunoiul vitelor, şi nici altă rotire a culturii decât schimbarea grâu-legume şi viceversa. De aici şi-au tras numele multe familii aristocratice: Lentuli, specialişti în linte, Caepiones, în ceapă, Fabii, în fasole. Alte produse erau smochinele, strugurii şi uleiul. Fiecare familie avea găinile şi porcii săi, dar mai ales oile care dădeau lâna pentru îmbrăcămintea făcută în casă.

În ajunul războiului punic, acest tablou idilic de viaţă rustică se schimbase puţin. Expediţiile împotriva popoarelor învecinate răriseră populaţia satelor: locuinţele abandonate căzuseră în ruină; mărăcinii şi buruienile acopereau ogoarele celor fugiţi care, ca să poată trăi, veneau la oraş. Noul teritoriu cucerit de la învinşi era declarat de către stat *ager publicus*, iar acesta îl vindea capitaliştilor îmbogăţiţi de război. Aşa s-au născut latifundiile pe care stăpânii le exploatau cu munca sclavilor, foarte numeroşi, şi care nu costau mai nimic, în timp ce la oraş lua naştere un proletariat provenit din ţăranii fără pământ, în căutare de lucru.

Însă era greu de găsit de lucru, pentru că industria, după căderea Tarquinilor, în loc să progreseze, regresase. Subsolul, sărac în minerale, era proprietatea statului care îl dădea în exploatare unor particulari lipsiţi de conştiinţă şi de competenţă.

Metalurgia făcuse puţini paşi înainte; şi bronzul continua să fie folosit mai mult decât oţelul. Drept combustibil nu era cunoscut decât lemnul şi, pentru procurarea lui, au fost distruse frumoasele păduri din Latium. Singura care prosperase destul era industria textilă, şi existau acum chiar adevărate întreprinderi care începuseră o producţie în serie.

Patru erau piedicile în calea dezvoltării industriei şi comerţului. Prima, de ordin psihologic, era neîncrederea clasei conducătoare romane, în întregime moşierească, în acest gen de activitate care ar fi dus la întărirea burgheziei mijlocii. A doua era lipsa de drumuri, care nu permitea transportul materiilor prime şi ale produselor finite. Primul dintre acestea, *via latina*, a fost construit abia în anul 370, aproape la un secol şi jumătate după instaurarea republicii, şi s-a limitat doar să lege Urbea cu Colinele Albane. Numai Appius Claudius, constructorul apeductului, a fost acela care şi-a dat seama, cincizeci de ani mai târziu, de necesitatea construirii unui drum, care i-a şi purtat de fapt numele, destinat să lege Roma de Capua. Senatorii au aprobat, nu prea entuziasmaţi, aceste grandioase proiecte, numai pentru că şi generalii aveau nevoie de un sistem stradal. Al treilea obstacol era lipsa unei flote, dispărută după sfârşitul supremaţiei etrusce la Roma. Au mai continuat unii mici armatori privaţi să lanseze nave, dar echipajele lor erau timide şi inexperte. Din noiembrie până în martie era greu de ieşit din portul Ostia, unde, de altfel, nămolul cărat de Tibru bloca circulaţia. Odată acesta a prăpădit două sute de vase dintr-o singură înghiţitură. Şi apoi aceste nave nici nu făceau mai mult decât un mic cabotaj, pentru că nu voiau să piardă din ochi coasta din cauza mulţimii de piraţi greci dinspre răsărit şi cartaginezi dinspre apus, care bântuiau mările. Lucru ce face cu atât mai uimitor miracolul realizat de Roma după câţiva ani, când a înfruntat cu flota sa improvizată pe cele ale lui Hannon şi Hannibal.

Un al patrulea impediment pentru comerţ a fost, în primele timpuri, lipsa unui sistem monetar. În cel dintâi secol al republicii, mijlocul de schimb erau animalele. Se făcea comerţ pe găini, pe porci, pe oi, pe măgari, pe vaci. Şi, de fapt, primele monede purtau imaginea acestor animale şi se numeau *pecunia*, de la *pecus* care înseamnă exact „vită". Cea dintâi monedă bătută a fost *asso*, asul, o bucată de aramă în greutate de o livră. De-abia se născuse, că statul a şi devalorizat-o la a şasea parte, ca să poată face faţă cheltuielilor cu primul război punic. De unde se vede că

escrocheria cu inflaţia a existat dintotdeauna şi se repetă de când e lumea lume, cu aceleaşi sisteme. Şi atunci statul a lansat un împrumut de la cetăţeni care, ca să-l ajute la echiparea unei armate, i-au pus la dispoziţie toţi aşii de o livră din aramă. Statul i-a încasat, i-a împărţit pe toţi în şase şi, pentru fiecare as primit, a restituit creditorului o şesime.

Multă vreme acest as devalorizat a rămas singura monedă romană. Puterea lui de cumpărare era, se pare, aceea a cincizeci de lire din anul 1957 (e mai bine să precizăm data, pentru că e cazul ca, până în 1958, guvernul nostru să execute cu lira aceeaşi operaţiune făcută de romani cu asul). După aceea s-a dezvoltat un sistem mai complex: a apărut *sesterţul* de argint, care valora doi aşi şi jumătate, adică o sută douăzeci şi cinci de lire; apoi *dinarul*, tot din argint, egal cu patru sesterţi (cinci sute de lire); şi, în fine, *talantul* de aur, care trebuie să fi fost aproape cât un lingou, deoarece valora cam cât două milioane şi jumătate în lirele noastre; şi probabil că nouăzeci la sută din romani nu au văzut niciodată cum arăta.

Spre deosebire de noi, care considerăm băncile nişte biserici, vechii romani considerau bisericile bănci; şi în ele depozitau fondurile statului, pentru că socoteau că aici erau cel mai bine apărate de hoţi. Instituţii guvernamentale de credit nu existau. Împrumuturile le făceau *argentarii*, agenţi de schimb particulari, care îşi aveau prăvălioarele pe o străduţă lângă For. Una din Legile celor Douăsprezece Table interzicea camăta şi fixa cuantumul dobânzii la maximum opt la sută. Dar şi aşa camăta a înflorit peste mizeria şi nevoile săracilor care erau numeroşi şi trăiau în condiţii disperate, pentru că ceea ce numim noi azi industrie era pe atunci o viermuială de mici ateliere meşteşugăreşti care, pentru a lupta cu concurenţa, încercau să micşoreze costurile produselor lor pe spinarea mâinii de lucru formată din sclavi lipsiţi de protecţie sindicală. Dezorganizaţi şi fără conducători, ei nu făceau greve contra patronilor. Făceau din când în când adevărate războaie, numite *servili*, care puneau statul în grea situaţie. În schimb, aveau nişte „corporaţii pe meserii", recunoscute şi ele sub denumirea de „colegii", se pare încă de pe vremea lui Numa. Existau colegii ale olarilor, fierarilor, cizmarilor, tâmplarilor, ale cântăreţilor din flaut, ale tăbăcarilor, bucătarilor, ale zidarilor, frânghierilor, lucrătorilor în bronz, ale ţesătorilor şi ale „artiştilor lui Dionisos",

aşa cum erau denumiţi actorii. Şi de aici putem deduce ce meserii aveau în oraş romanii. Ele erau însă controlate de către funcţionari de stat, care nu permiteau să aibă loc discuţii asupra salariilor sau simbriilor şi care, când vedeau că nemulţumirile capătă o turnură periculoasă, aveau grijă să facă îndată distribuiri gratuite de grâu. Membrii colegiilor se reuneau doar ca să discute în legătură cu meseria lor, să joace zaruri, să bea o gură de vin şi să se mai ajute între ei. Pentru că erau nişte bieţi sărăntoci, chiar şi cei liberi şi cu drepturi politice. E adevărat că nu plăteau impozit şi nu făceau serviciu militar în timp de pace. Dar în timp de război mureau la fel ca şi ceilalţi.

Scriitori romani, ale căror opere au ajuns până la noi şi care au evoluat mult după aceea, au exagerat în înfrumuseţarea acestei perioade a Romei stoice. Au făcut-o din motive de polemică, pentru a opune virtuţile vechilor timpuri defectelor epocii lor. Republica nu a fost ferită de cusururi grave; şi dacă dreptul a luat naştere în timpul ei, nu se poate spune că sub ea a triumfat justiţia.

Este adevărat că cetăţenii au trăit mai greu şi cu mai multe sacrificii, dar erau în schimb mai bine organizaţi şi mai sănătoşi decât cei din vremea Imperiului. Moralitatea nu era rigidă nici atunci, dar cel puţin năravurile rele erau păstrate doar în „cercul" lor propriu şi nu contaminau viaţa familiei, bazată pe castitatea fetelor şi fidelitatea nevestelor. Bărbaţii, după ceva escapade cu prostituatele, se căsătoreau repede, pe la douăzeci de ani. Şi, din acel moment, erau prea ocupaţi cu întreţinerea nevestei şi a copiilor, ca să se mai ţină şi de aventuri periculoase.

Căsătoria era precedată de logodnă care, în general, era hotărâtă de cei doi taţi, deseori chiar fără să-i întrebe pe cei direct interesaţi. Era propriu-zis un contract ce se referea în special la probleme patrimoniale şi de zestre şi care era întărit printr-o verighetă pe care tânărul o punea pe inelarul fetei, pe unde se credea că trece un nerv care duce la inimă.

Căsătoria era de două feluri: „cu mână" sau „fără mână". În primul caz, cel mai obişnuit şi mai complet, tatăl fetei renunţa la toate drepturile sale asupra ei în favoarea ginerelui, care practic devenea stăpânul. În al doilea caz, care nu pretindea ceremonie religioasă, tatăl îşi păstra drepturile. Căsătoria „cu mână" se realiza prin *uso*, adică după un an de convieţuire între soţi prin *coemptio*, adică prin cumpărare, şi prin *confarretio*, când se con-

suma împreună o prăjitură. Această din urmă procedură era rezervată patricienilor şi presupunea o ceremonie religioasă solemnă, cu cântece şi alai. Cele două familii se întâlneau împreună cu prietenii, sclavii şi clienţii, acasă la mireasă, de unde se îndreptau către locuinţa ginerelui, în acompaniament de flaute, cântece de dragoste şi aluzii fără perdea. Când cortegiul ajungea la destinaţie, tânărul mire, din spatele uşii, întreba: „Cine eşti?" Iar mireasa răspundea: „Dacă tu eşti... Cutare, eu sunt Cutăriţa". Atunci ginerele o ridica în braţe şi-i oferea cheile casei. Apoi, împreună, cu fruntea plecată, treceau pe sub un jug care voia să spună că amândoi se supuneau unei legături comune.

Teoretic, divorţul exista. Dar primul despre care suntem informaţi a avut loc la două sute de ani după instaurarea republicii, deşi el reprezenta o chestiune de onoare, care îl făcea obligatoriu în caz de adulter din partea soţiei (soţul era liber să facă ce vrea). Pe vremea aceea femeile erau cam urâţele şi necioplite, cu picioare scurte şi „anexe" greoaie. Blondele, foarte rare, aveau precădere asupra brunelor. În casă umblau îmbrăcate în *stola*, un fel de cămeşoi alb, gen abisinian, lung până la călcâie, din lână, prins la piept cu un ac. Când ieşeau în oraş mai îmbrăcau pe deasupra şi o *palla*, sau pelerină.

Bărbaţii, mai mult voinici decât frumoşi, cu faţa arsă de soare, purtau, încă de copii, *toga pretesta*, tivită cu purpură; iar după serviciul militar, *toga virile*, în întregime albă, care acoperea tot corpul, cu o pulpană aruncată pe umărul stâng, de unde cobora sub braţul drept (care în felul acesta rămânea liber) şi revenea apoi pe umărul stâng. Îndoiturile serveau de buzunare. Până în anul 300, bărbaţii au purtat barbă şi mustăţi. După aceea a avut precădere obiceiul bărbieritului, care multora li s-a părut o îndrăzneală şi un contrast faţă de gravitatea la care ţineau romanii, aşa cum ţinem noi azi la dezinvoltură.

În casele marilor seniori mai domnea încă o sobrietate spartană. Însuşi Senatul se reunea stând pe bănci simple de lemn, într-o sală care nu era încălzită nici măcar iarna. Ambasadorii cartaginezi care au venit să ceară pace după primul război punic i-au distrat grozav pe compatrioţii lor, cheltuitori şi sibariţi, povestindu-le că, la prânzul oferit de către senatorii romani, au văzut trecând din mână în mână aceeaşi farfurie de argint pe care era evident că şi-o împrumutau unul altuia.

Primele semne de lux au apărut o dată cu cel de al doilea război punic. Şi, brusc, a fost promulgată o lege care interzicea bijuteriile, hainele prea elegante şi mâncărurile prea costisitoare. Guvernul voia mai ales să păstreze un regim sobru şi sănătos, compus la micul dejun din pâine, miere, măsline şi brânză; un prânz pe bază de legume, pâine şi fructe, şi o cină la care doar bogaţii consumau carne şi peşte. Se bea şi vin, dar întotdeauna îndoit cu apă.

Tinerii îi respectau pe cei bătrâni şi probabil că în mediul familial şi între prieteni existau şi manifestări de afecţiune şi de tandreţe. În general, însă, relaţiile dintre oameni erau aspre. Se murea cu uşurinţă, şi nu numai în război. Tratamentul aplicat prizonierilor şi sclavilor era nemilos. Statul era dur cu cetăţenii şi feroce cu duşmanii. Şi totuşi unele atitudini ale sale au avut o autentică măreţie morală. Atunci când, de exemplu, un ucigaş a venit să le propună otrăvirea lui Pirrus, ale cărui armate ameninţau Roma, senatorii nu numai că au refuzat propunerea, dar chiar l-au informat pe regele inamic despre complotul care îl ameninţa. Şi când, după ce i-a înfrânt la Canae, Hannibal a trimis zece prizonieri de război la Roma ca să trateze răscumpărarea altor opt mii, cu condiţia ca, dacă nu reuşesc, să se întoarcă, iar unul din ei, călcându-şi cuvântul, a rămas în patrie, Senatul l-a pus în lanţuri şi l-a restituit încătuşat generalului cartaginez. Satisfacţia acestuia în urma victoriei a fost umbrită de un asemenea gest care îi demonstra cu ce fel de oameni avea de a face.

Ce mai încolo şi-ncoace, romanul acelei epoci semăna destul de bine cu tipul idealizat de istoricii gen Tacit şi Plutarh. Îi lipseau multe: sentimentul libertăţii individuale, gustul pentru artă şi ştiinţă, pentru conversaţie, plăcerea speculaţiilor filozofice (ba de care chiar se temea) şi mai ales umorul. A fost însă un om leal, sobru, dârz, disciplinat şi practic.

Nu era făcut să înţeleagă lumea şi să se bucure de ea. Era făcut s-o cucerească şi s-o conducă.

Distracţiile, în afară de sărbătorile religioase, erau puţine. Până în anul 221 înainte de Hristos, când a fost construit Flaminiul, Roma a avut un singur circ: Circus Maximus, atribuit lui Tarquinius Priscus, unde lumea se ducea să admire luptele dintre sclavi, care aproape întotdeauna se terminau cu moartea celui învins. Puteau să asiste şi femeile; iar intrarea era gratuită. Chel-

luiclile au fost la început suportate de stat, apoi de edili, care îşi făceau astfel propaganda electorală. Unii din ei, tot finanţând spectacole bune, reuşeau să ajungă până la consulat, ca şi azi, când anumiţi preşedinţi de cluburi de fotbal devin, atunci când echipa lor câştigă, primari sau deputaţi.

În afară de aceste distracţii, să zicem normale, pentru înveselirea traiului auster şi obositor al romanilor mai exista şi „triumful", care se acorda generalului înapoiat după o victorie unde ucisese cel puţin cinci mii de ostaşi inamici. Dacă venea numai cu patru mii nouă sute nouăzeci şi nouă, trebuia să se mulţumească doar cu „ovaţiile", numite astfel pentru că în onoarea sa era sacrificată numai o singură oaie, *ovis*.

Pentru „triumf", însă, avea loc o procesiune care începea de la porţile oraşului, unde generalul şi trupa trebuiau să depună armele şi să treacă pe sub un arc din lemn şi din ramuri, model folosit pentru cele construite mai târziu din travertin. Cortegiul era deschis de o coloană de trâmbiţaşi. După ei veneau carele încărcate cu prada de război, apoi turme întregi şi cirezi destinate măcelului; urmau conducătorii duşmani, în lanţuri. Şi, în sfârşit, precedat de lictori şi de flautişti, generalul, stând în picioare într-o cvadrigă viu colorată, cu o togă de purpură pe umeri, o coroană de aur pe cap, un sceptru de fildeş şi o ramură de laur. Era înconjurat de fiii săi şi îl urmau călare rudele, secretarii, consilierii, prietenii. Urca la tempul lui Jupiter, al Junonei şi al Minervei, pe Capitoliu, depunea la picioarele lor prada de război, strângea animalele pentru sacrificiu şi, ca supliment, ordona decapitarea comandanţilor inamici prizonieri.

Poporul exulta şi aplauda. Iar din partea soldaţilor era obiceiul să se strige glume şi poante înţepătoare la adresa generalului, ridiculizându-i slăbiciunile şi defectele, ca să nu se înfumureze prea mult şi să se creadă un Dumnezeu infailibil. Lui Cezar, de exemplu, îi strigau: „Termină, bostan chel, să te mai uiţi după matroane. Mulţumeşte-te cu târfe!"

Dacă s-ar fi putut face tot aşa şi cu dictatorii din vremea noastră, poate că democraţia nu ar mai fi avut să se teamă de nimic.

XII

CARTAGINA

Şi Cartagina, ca toate celelalte cetăţi ale timpului, susţinea că a luat naştere tot în urma unui miracol; şi-şi prezenta istoria ca pe un roman. După el, întemeietoarea sa a fost Didona, fiica regelui Tirului, pe care mai târziu concetăţenii săi au venerat-o ca pe o zeiţă. Rămasă văduvă din vina unui frate, care îi ucisese soţul, ea a pornit în lume cu un grup de fideli şi, din extremitatea răsăriteană a Mării Mediterane, a ridicat ancora, îndreptându-se împreună cu ei spre vest la bordul unei nave. Plutind de-a lungul coastei de nord a Africii, a trecut de Egipt, de Cirenaica şi de Libia. Şi, ajungând în fine la vreo zece mile de locul unde se află astăzi Tunisul, a debarcat şi le-a spus însoţitorilor: „Iată, aici vom construi Noul Oraş". Aşa de fapt i-au şi dat numele: Oraşul Nou, ca şi Neapole şi New York, care în limba lor se spunea *Kart Hadasht*, în traducerea grecească de mai târziu, *Karchedon*, iar în latină, *Carthago*.

Sigur că lucrurile n-au stat chiar aşa. Însă cum s-au petrecut ele în realitate e greu de ştiut, pentru că şi cu Cartagina, care a avut nefericirea să le stea în drum, romanii au făcut ceea ce făcuseră cu Etruria: au distrus-o în aşa hal, încât este imposibil azi, din lipsă de material, să reconstituim exact istoria şi civilizaţia sa.

Lucru sigure că au întemeiat-o fenicienii, un popor de rasă şi limbă semită, ca şi evreii, mari negustori şi navigatori, care circulau în sus şi în jos cu bărcile lor, vânzând şi cumpărând câte puţin din toate. Nu se temeau nici de dracul. Au fost primii marinari din lume care au trecut dincolo de Coloanele lui Hercule, adică de strâmtoarea Gibraltar, ca să coboare pe Atlantic de-a lungul malului african şi să urce din nou pe lângă Spania şi

Portugalia. Când Roma abia se năştea, ei întemeiaseră de-a lungul acestui drum o mulţime de aşezări care, la început, trebuie să fi fost nişte şantiere, sau nişte bazare, adică nişte pieţe. Leptis Magna, Utica, Biserta, Bona, de aici trebuie să se fi născut. Iar Cartagina a fost o surioară a lor, poate cea mai necăjită, până când evenimentele au ajuns s-o facă cea mai puternică.

Aceste împrejurări s-au datorat mai ales declinului militar şi comercial al Tirului şi Sidonului, care, din nefericire, se găseau în calea lui Alexandru Macedon, dornic să devină împăratul lumii – şi era cât p-aci să reuşească–, atunci când Roma era încă un sătuc. Ameninţaţi de armatele lui, milionarii din cele două oraşe, care, ca toţi milionarii, erau mai înspăimântaţi decât alţii, s-au gândit să-şi pună la adăpost atât propria persoană cât şi capitalurile. Şi, ca şi azi când e la modă să te refugiezi la Tanger, pe atunci era la modă să te refugiezi la Cartagina.

Oraşul s-a umplut cu noi locuitori, plini de bani şi de iniţiative. Ei au împins tot mai spre interior populaţia indigenă, formată din nişte bieţi negri, mulţi dintre ei deveniţi apoi servitori şi sclavi. Şi, nemaimulţumindu-se doar cu comerţul şi cu marea, s-au apucat de lucrat pământul. Ceva deosebit de interesant, căci până atunci s-a crezut întotdeauna că evreii, prin însăşi firea lor, sunt refractari la muncile agricole. Şi totuşi, cei din Cartagina au demonstrat contrariul, dovedindu-se nişte adevăraţi maeştri în multe ramuri ale acestui gen de ocupaţii, în special în cultura viţei de vie, a măslinului şi a pomilor fructiferi. Chiar şi romanii au avut multe de învăţat de la ei. Cel mai mare profesor de ştiinţe agricole al antichităţii a fost un cartaginez, Magon.

Economia cartagineză era perfect echilibrată. La oraş înflorea excelenta lor industrie metalurgică, furnizoarea unei abundenţe de unelte agricole perfecţionate cu care au lucrat pământul, l-au irigat şi l-au transformat într-o grădină. Mare parte din produsele astfel obţinute erau încărcate pe vase, cele mai mari din lume, şi expediate în Spania şi Grecia. Armatorii îi finanţau pe exploratori ca să prospecteze noi pieţe. Unul din aceştia, Hannon, a coborât pe Atlantic, de-a lungul coastei africane, pe o distanţă de două sute de kilometri, cu o singură galeră.

Alţi voiajori comerciali băteau drumurile pe uscat, cu catâri, cămile şi elefanţi, în căutare de aur şi de fildeş, pe care-l cărau în patrie. Traversau Sahara cu indiferenţa cu care traversăm noi azi

Arno. Şi, în urma rapoartelor prezentate de aceştia, aşa cum aveau să facă mai târziu veneţienii, guvernul expedia o mică flotă cu ceva ostaşi, care luau în stăpânire punctele strategice.

Sistemul lor economic şi financiar era cel mai avansat din acele timpuri. Roma abia începuse să bată o monedă grosolană de metal, că ei inventaseră deja biletele de bancă: nişte fâşii de piele divers ştampilate, după valoare. Ele reprezentau în tot bazinul mediteranean ceea ce aveau să fie mai târziu la noi lira sterlină şi mult mai târziu dolarul. Valoarea lor nominală era garantată de aurul care umplea până la refuz cuferele statului. Pentru că, pe măsură ce se îmbogăţea cu o nouă cucerire, primul lucru pe care îl făcea Cartagina era să impună învinşilor un tribut, şi nu unul din cele mai uşoare. Leptis, de exemplu, plătea marea cinste de a fi vasala Cartaginei cu trei sute şaizeci şi cinci de talanţi pe an, ceea ce ar reprezenta azi aproape un miliard de lire. Se pare că tocmai această exploatare a propriului imperiu colonial a fost una din cauzele înfrângerii Cartaginei, atunci când a intrat în conflict cu Roma. Dar atâta vreme cât această ameninţare nu s-a profilat, ea a asigurat cetăţii feniciene o prosperitate până atunci nemaiîntâlnită. Cartagina avea pe vremea aceea două sau trei sute de mii de locuitori care nu trăiau în colibe ca romanii, ci în zgârie-nori numărând până la douăsprezece etaje, pentru cei mai săraci; şi în palate cu grădini şi piscine, pentru cei bogaţi. Templele şi băile publice erau o risipă. Portul avea două sute de diguri şi patru sute patruzeci de coloane de marmură. În mijlocul oraşului se afla un fel de *City*, ca la Londra, cu Ministerul de Finanţe, iar de jur împrejur un triplu bastion din zid cu turnuri, un fel de „linie Maginot", în care încăpeau până la douăzeci de mii de soldaţi cu întregul armament, patru mii de cai şi trei sute de elefanţi.

Despre popor şi despre obiceiurile sale, singura mărturie care ne-a rămas este cea de la istoricii romani, care evident că nu puteau să se arate imparţiali. Limba lor trebuie să fi fost apropiată de cea ebraică şi, de fapt, magistraţii lor se numeau şi *sciofetes*, care vine cu siguranţă de la ebraicul *shofetim*. Chiar şi trăsăturile feţei le trădau originea semită. Erau oameni cu ten măsliniu şi aveau în general bărbi lungi, nu însă şi mustăţi; şi chiar de pe atunci se purta turbanul. Cei mai săraci, care probabil proveneau dintr-un amestec cu elementul indigen, aveau pielea mai închisă la culoare şi se îmbrăcau cu un cămeşoi lung până la călcâie; erau încălţaţi cu

sandale, iar îmbrăcămintea lor se mai poartă şi azi în Egipt şi e cunoscută sub numele de *djalleba*. Domnii, însă, imitau moda grecească, aşa cum azi o imităm noi pe cea englezească; ei purtau haine elegante, tivite cu purpură, şi un inel în nas. Condiţia femeii era inferioară celei a atenienelor, dar superioară celei a romanelor. De obicei, îşi acopereau faţa cu un văl şi stăteau închise în casă; dar aveau deschisă cariera ecleziastică, unde puteau ajunge la poziţii înalte. Sau aveau voie să se dedice prostituţiei, ocupaţie în plină înflorire şi care constituia o meserie apreciată, sau cel puţin nu dispreţuită, aşa cum e şi azi în Japonia.

Polibiu şi Plutarh, de comun acord, ne asigură că nivelul lor moral era scăzut, ceea ce ne miră oarecum, fiind vorba aici de un popor de rasă semită, unde moravurile sunt în general severe, chiar puritane. Ei ni-i prezintă ca pe nişte mari mâncăi şi băutori, petrecăreţi convinşi, puşi oricând pe chefuri în „cluburi" sau în taverne. *Fides punica*, adică respectarea cuvântului dat la cartaginezi, a rămas omonimă, în latină, cu trădarea. Dar să nu uităm că povestea trădărilor cartagineze a fost scrisă de istorici romani. Plutarh îi prezintă pe aceşti neîmpăcaţi duşmani ai Romei ca pe nişte „slugarnici faţă de superiori, laşi când sunt învinşi şi cruzi când sunt învingători". Polibiu mai spune că la ei totul era măsurat cu etalonul profitului. Dar se ştie că Polibiu era bun amic cu Scipio, cel care a distrus mai târziu Cartagina incendiind-o.

Sigur că şi cartaginezii îşi aveau zeii lor. Îi aduseseră cu ei din patrie, din Fenicia, dar le schimbaseră numele. În loc de Baal-Moloch şi Astartea, cum se chemau la Tir şi Sidon, i-au numit Baal-Amon şi Tanit. Sub ei se aflau Melkart, care înseamnă „cheia cetăţii", Eshmun, stăpânul bogăţiei şi al sănătăţii şi, în sfârşit, Didona, întemeietoarea, care la Cartagina deţinea postul ocupat de Quirinus la Roma.

Tuturor acestor zei li se aduceau sacrificii, în special în momentele de ananghie. Era vorba de capre sau de vaci pentru zeii mai mici. Dar, când se cerea să-l linişteşti sau să-l mulţumeşti pe Baal-Amon, atunci se recurgea la copii; aceştia erau aşezaţi pe braţele imensei statui de bronz care îl reprezenta, de unde erau apoi rostogoliţi în focul aprins dedesubt. Într-o zi au ars până la trei sute, în mijlocul unei bacanale de trompete şi tobe care trebuiau să le acopere ţipetele. Iar mamele lor erau obligate să asiste; şi fără lacrimi sau plânsete. Se pare că era un obicei al

familiilor bogate, ca atunci când li se cerea să furnizeze un copil pentru fript pe grătar, să-l cumpere de la săraci. Dar când Agatocle din Siracuza a asediat oraşul, făcând necesară, în afară de ajutorul zeilor, şi o bună înţelegere între clasele sociale, acest obicei a fost interzis, ca să nu se mai alimenteze animozităţile dintre bogaţi şi săraci.

Regimul politic nu era, la urma urmelor, prea diferit de cel de la Roma. Aristotel i-a făcut un frumos elogiu, poate din câte auzise despre el, dar şi pentru că sistemul nu a prezentat niciodată ameninţări serioase de degenerare în dictatură, lucru de care avea oroare. Ca şi la Roma, organul suprem era Senatul, compus şi aici din trei sute de membri, dintre care, la început, majoritatea a aparţinut moşierimii, apoi, încet-încet, a trecut în mâna celor cu bani, adică a plutocraţiei. Senatul lua marile hotărâri şi încredinţa executarea lor celor doi *sciofetes*, care corespundeau întrucâtva consulilor romani. Numai atunci când aceştia nu reuşeau să se pună de acord, se cerea părerea unui fel de cameră a deputaţilor, care avea puterea să spună „da" sau „nu", dar nu şi pe aceea de a veni cu propuneri.

Teoretic, şi senatul era electiv. Dar, practic, având în mână toate pârghiile de conducere, reuşea, prin corupţie şi înşelăciune, să-şi impună candidaţii proprii. Peste el exista numai un fel de Curte Constituţională, compusă din o sută patru judecători care controlau totul, nu numai constituţionalitatea legilor, ci chiar şi conturile administraţiei. În timpul războaielor contra Romei, această Curte a devenit, treptat-treptat, adevăratul guvern.

Cât despre armată, Cartagina nu prea făcea mare caz de ea, poate şi pentru că vecinii ei africani nu-i prea puneau probleme. Cartaginezilor nu le plăceau cazărmile care, de fapt, erau pline numai de mercenari, angajaţi dintre indigeni şi mai ales dintre libieni. Aşa că meritul marilor isprăvi, realizate în acel secol de lupte împotriva Romei, trebuie atribuit geniului Hannibalilor, Hamilcarilor şi Hasdrubalilor săi, care au fost cei mai strălucitţi generali ai antichităţii. Pe mare, însă, era puternică, cea mai puternică dintre forţele navale ale vremii. Stăpânea o *home fleet* care număra în timp de pace cinci sute de *quinqueremi*, adevărate cuirasate ale acelor timpuri, însă rapide, uşoare şi vopsite vesel în roşu, verde şi galben. Amiralii care le comandau ştiau meserie şi, chiar fără busolă şi hărţi, cunoşteau Mediterana ca pe bazinul din curtea casei. Aveau şantiere în toate ungherele coastelor spaniole

şi franceze; aveau magazii de aprovizionare şi informatori. Institutul lor cartografic era cel mai modern şi mai bine pus la punct. Atâta timp cât Roma, foarte ocupată să-şi consolideze hegemonia în peninsulă, nu-şi construise o flotă proprie, cea a cartaginezilor n-a acceptat din partea nimănui intruziuni între Sardinia şi Gibraltar. Orice navă străină apărută în raza lor de acţiune era capturată sau scufundată, iar marinarii înecaţi, fără să fie măcar întrebaţi de unde veneau, sau sub ce pavilion navigau.

În linii mari, cam asta era Cartagina la data când romanii, după ce s-au debarasat pe rând de toţi rivalii lor italieni şi au unificat peninsula sub o singură comandă, au început să se intereseze şi ei de problemele maritime.

Dar, atenţie, tot ceea ce am spus până acum a fost construit pe elemente foarte fragile. Scipio, după ce a trecut cetatea prin foc şi sabie fără să lase piatră peste piatră, a găsit acolo, printre altele, numeroase biblioteci. Însă în loc să le ducă la Roma, le-a împărţit aliaţilor săi africani (şi, din partea unui om cult cum era el, lucrul acesta e de mirare), care puţin se interesau de cărţi, aşa că le-au lăsat să se prăpădească. Iată de ce nu avem azi nici măcar un manual de istorie de-al lor şi trebuie să ne mulţumim cu puţinul pe care au reuşit să-l reconstituie Salustius şi Juba. Câteva fragmente din Magon şi o mărturie a Sfântului Augustin ne confirmă totuşi că această Cartagină a posedat o cultură proprie; şi încă una de bună calitate.

Grecii, deşi aveau Atena lor, spuneau că cetatea Cartaginei era una din cele mai frumoase capitale ale lumii. Dar ceea ce ne-a rămas astăzi din ea este prea puţin ca s-o confirme. Resturile cele mai importante sunt cele descoperite de arheologi în Baleare, unde cartaginezii întemeiaseră o colonie şi unde poate că parte din ei s-au refugiat în clipa masacrului, ducând cu ei şi ceva opere de artă. Restul a fost adunat în muzeul din Tunis, unde arheologii continuă să strângă tot ce mai descoperă, săpând la zece mile spre vest, acolo unde se înălţa oraşul.

Aici pot fi admirate unele exemplare de sculptură de pe sarcofage. Stilul este un amestec greco-fenician. Apoi obişnuitele vase, dar de mică valoare: lucruri de uz obişnuit, fabricate în serie. Nu ne-a rămas nimic din ceea ce, pe cât se pare, a constituit mândria Cartaginei: artizanatul său. Se spune că în special bijutierii erau mari meşteri. Din păcate, giuvaerurile au fost în toate timpurile prada de război cea mai căutată.

XIII

REGULUS

Pactul pe care îl încheiaseră cu Cartagina în anul 508 înainte de Hristos, atunci când se găseau prinşi între revoluţia din interior şi războiul cu etruscii, cu latinii şi cu sabinii, în afara graniţelor, îi obliga pe romani să nu depăşească niciodată şi sub nici un motiv, cu vasele lor, strâmtoarea Siciliei, şi să nu debarce în Sardinia şi Corsica decât în caz de „forţă majoră", adică pentru aprovizionare sau reparaţii în vreun şantier.

Erau condiţii grele, dar Roma nu prea suferise mult de pe urma lor, pentru că flota ei era abia la începuturi şi se afla toată în mâna armatorilor etrusci care, o dată cu instituirea republicii, pierduseră şi bani şi influenţă politică. Marea, de care senatorilor latino-sabini, toţi oameni de uscat, nu le prea păsa şi nici nu se pricepeau la ea, conta prea puţin pentru Roma din vremea aceea, aşa că, de fapt, ea renunţase exact la ce nu avea. Probabil că ignora şi marile schimbări care tocmai în vremea aceea avuseseră loc în aşa-zisul „echilibru al forţelor navale" din Mediterana. Să le vedem în linii mari.

În bazinul oriental, cel de la răsărit de strâmtoarea Siciliei, de secole avea loc un război între flotele feniciene şi cele greceşti, care acum era pe cale să fie soluţionat în favoarea celor din urmă. Mai întâi Egeea, după aceea Ionica încăpuseră pe mâini elene, iar Italia şi-a dat seama de asta atunci când pe coastele sale din sud şi cele siciliene învingătorii începeau să debarce în număr tot mai mare şi să întemeieze colonii care mai târziu au devenit un adevărat imperiu: Magna Grecia, Catania, Siracuza, Heracleea, Crotona, Messina, Sibaris, Reggio, Nasso au fost la vremea lor nişte splendori de oraşe. Din păcate, însă, o dată cu zeii, cu

filozofia, cu teatrul şi cu sculptura lor, aceşti pionieri mai aduseseră cu ei din patrie şi năravul gâlcevii. Şi tocmai acest năravavea să-i piardă în încăierarea lor cu Roma. Dar, pentru moment, erau stăpâni pe situaţie.

În schimb, în bazinul occidental, fenicienii erau victorioşi datorită ultimei lor mari colonii, Cartagina, care şi ea la rândul său întemeiase nenumărate altele, nu numai pe coasta de nord a Africii, dar şi pe cele portugheze, spaniole, franceze, corsicane, sarde, transformând astfel toată Mediterana Occidentală într-un lac cartaginez.

Roma, sub regi, pe vremea când fusese stăpâna Etruriei şi a flotei sale, mai avusese de vreo câteva ori contacte cu Cartagina, şi probabil că nu întotdeauna dintre cele mai amicale. Pe vremea aceea „războiul corsarilor" era la ordinea zilei şi nu-i implica decât pe căpitanii şi echipajele care îl practicau. O navă o ataca pe o alta, chiar aparţinând unor compatrioţi, o jefuia, îi arunca pe marinari în mare, şi cu asta totul se termina.

După aceea, Roma dispărând ca putere mediteraneană, nu mai rămâneau aici decât grecii din Magna Grecia şi fenicienii din Cartagina, unii la răsărit, alţii la apus de Sicilia, ale cărei maluri şi le-au împărţit între ei: cele orientale erau de fapt greceşti, cele occidentale, cartagineze. Se uitau chiorâş unii la alţii şi o duceau într-un regim perpetuu de „război rece", cu episoade de „război cald", urmate de armistiţii şi de „destinderi". Amândouă părţile erau convinse că, până la urmă, trebuia să se ajungă la o încheiere a socotelilor; dar nu şi-au închipuit niciodată că ea se va face în beneficiul unui al treilea.

Nimeni nu poate spune cu certitudine dacă Roma ştia ce face şi dacă a evaluat cum trebuie urmările gestului său de a accepta nişte propuneri ale mamertinilor.

Mamertinii ăştia erau o gloată de mercenari, adunaţi de prin toată Italia şi intraţi în solda lui Agatocle al Siracuzei, ca să lupte împotriva cartaginezilor. În ziua când au fost lăsaţi la vatră, în anul 289, în loc să plece acasă, unde probabil că îi aştepta un mandat de arestare, au alcătuit o bandă, au atacat Messina, au jefuit-o, au exterminat populaţia şi s-au instalat acolo în chip de stăpâni, dându-şi acest nume caraghios şi pretenţios de „mamertini" care, nici mai mult nici mai puţin, nu voia să însemne decât „fiii lui Marte".

De vreo douăzeci de ani banda asta de nemernici comitea tot felul de blestemății. Treceau mereu strâmtoarea, ca să incendieze și să distrugă satele de pe malul calabrez. Îl deranjaseră și pe Pirrus, îi deranjaseră și pe romani. Și acum, către sfârșitul anului 270, se vedeau asediați de Hieron al Siracuzei, care voia s-o termine o dată pentru totdeauna cu ei.

Ca să scape de o pedeapsă cu siguranță exemplară, mamertinii au cerut ajutor cartaginezilor, care au trimis o armată și au ocupat orașul. Văzând că regula „cui pe cui se scoate" funcționase bine, mamertinii au socotit s-o mai aplice o dată și i-au chemat imediat pe romani, ca să vină să-i scape de „eliberatorii" cartaginezi. Era anul 264. Și trecuseră două secole și jumătate de când Roma și Cartagina încheiaseră între ele acel pact care, oricum, funcționase întotdeauna bine și care fusese în mod solemn reconfirmat cu douăzeci de ani în urmă, atunci când Cartagina oferise Romei și porturi și ajutor în războiul său cu Pirrus.

Numai că pentru romani Sicilia, unde voiau să pună piciorul, era un Eldorado. Cine fusese pe acolo nu făcea decât să-i laude bogățiile și frumusețile. Invitația mamertinilor era una din acelea la care cu greu se putea rezista. Poate că, totuși, Roma ar fi declinat-o, dacă senatorii ar fi fost liberi să decidă singuri: ei știau unde i-ar fi dus această intervenție. Dar, în momentul acela, deja unele opțiuni erau rezervate Adunării Centuriate, dominată de clasa burghezo-industrială și comercială care, în războaie, luase întotdeauna partea leului, și tocmai de aceea era grozav de naționalistă și de patriotardă. Cine nu poseda nimic spera să obțină măcar ceva pământ într-o colonie nouă; cine avea, spera să-și mărească patrimoniul și este greu să obiectezi împotriva cui vorbește, sau zice că vorbește, în numele Patriei și al Inevitabilului său Destin.

Adunarea Centuriată a hotărât să accepte cererea și a încredințat-o spre executare consulului Appius Claudius. În primăvara anului 264, după câteva încercări infructuoase, o mică flotă romană, sub comanda tribunului Caius Claudius, a reușit să traverseze strâmtoarea Messina și să-l ia prizonier pe generalul cartaginez Hannon, lăsându-l să aleagă: ori închisoarea, ori retragerea cu toți oamenii săi din oraș.

Hannon trebuie să fi fost un om înțelegător. Cu câteva luni mai înainte îi restituise lui Appius Claudius câteva trireme romane naufragiate din cauza furtunii pe coasta Siciliei, ca și cum ar fi vrut să-i

spună: „Hai, fără prostii!". Acum, în faţa acestei alternative ameninţătoare, n-a şovăit şi, în fruntea micuţei sale garnizoane, s-a întors acasă, unde, ca recompensă, a fost crucificat. Era clar că acum Cartagina nu se simţea dispusă să înghită şopârla. Şi, de fapt, imediat l-au mobilizat pe un alt Hannon, în fruntea unei alte armate.

Noul general a debarcat în Sicilia şi, ca prim pas, s-a gândit să cadă la învoială cu grecii. S-a înţeles imediat cu cei din Agrigento şi, foarte repede, a primit la Selinunte o ambasadă de la Hieron al Siracuzei, care accepta alianţa cu el: era clar că grecii îl preferau pe vechiul duşman celui nou.

Appius Claudius, care conta pe discordia de veacuri dintre greci şi fenicieni, a fost luat prin surprindere, având grosul armatei încă în Calabria. Şi atunci a recurs la un şiretlic. A făcut să se răspândească ştirea că situaţia îl obligă să plece la Roma ca să primească ordine şi, efectiv, a lăsat câteva vase să se îndrepte spre nord. Cartaginezii, încrezători, au mai slăbit supravegherea strâmtorii. Şi atunci, Appius, profitând de asta, şi-a debarcat forţele, douăzeci de mii de oameni, puţin mai la sud de Messina, în faţa taberei siracuzane, pe care a atacat-o.

Hieron s-a descurcat destul de bine. Dar apariţia neaşteptată a acestei armate l-a făcut să creadă într-o trădare din partea lui Hannon, pe care l-a lăsat baltă, ca să se întoarcă în grabă la Siracuza. Cartaginezii au rămas astfel izolaţi. Appius s-a aruncat imediat asupra lor, dar de data aceasta nu i-a mai reuşit mişcarea. Atunci, lăsând acolo un detaşament care să împresoare Messina, s-a gândit să-l urmărească pe celălalt duşman, pe care îl socotea mai slab. Însă Hieron era un bun comandant şi le-a administrat romanilor o serioasă înfrângere. Appius şi-a salvat pielea ca prin minune şi a trebuit să-şi dea seama că treaba era mai puţin uşoară decât se crezuse la Roma. Aşa că, lăsând o parte din forţe să-l păndească pe Hieron, s-a înapoiat acasă în căutare de întăriri.

Întăririle, de fapt, i le-a oferit mai degrabă diplomaţia care a reînnodat legăturile cu Hieron, aducându-l pe acesta în tabăra romană. Frumoasă lovitură. Dar, după Siracuza, trebuia obţinut acum Agrigentum, unde diplomaţia nu putea să facă nimic, pentru că aici se găsea o garnizoană cartagineză. Romanii au asediat-o, iar după şapte luni, obligându-i pe ocupanţii înfometaţi să încerce o ieşire disperată, i-au învins.

M. TYRRHENUM

ITALIA

Tarentum

Thurii

Sybaris

Croton

Aeoliae Ins

Panormus

Mylae

Messana

Rhegium

Himera

Drepanum

Lilybaeum

Hippo Diarrhytus

Utica

CARTHAGO

Tunes

Agrigentum

Catana

P. Ecnomo

Gela

Syracusae

AFRICA

Hadrumetum

Melita

M. IONIUM

PRIMUL RĂZBOI PUNIC (264-241 î.d.Hr.)

---- Itinerarul lui Attilius Regulus

Cartaginezii au scos la luptă o a doua armată, sub comanda lui Hamilcar (care nu are nimic comun cu omonimul său, tatăl lui Hannibal). Acesta a înţeles că pe uscat cu Roma nu-i nimic de făcut, şi s-a apucat să atace cu flota toate fortăreţele maritime, culegând victorii după victorii.

Şi, aici, s-a văzut cine era Roma. Ea nu poseda nici nave, nici marinari. În puţine luni, prin efortul comun al tuturor cetăţenilor săi, a pregătit o sută douăzeci de vase. Hamilcar, care avea o sută treizeci, a ieşit în întâmpinarea lor, fără să-şi ia nici măcar obişnuitele măsuri de siguranţă. Şi s-a găsit în faţa „corbilor", nişte instalaţii curioase care, amplasate la prora navelor romane, îl împiedicau pe inamic să manevreze. A pierdut astfel o treime din forţe şi a luat-o la fugă.

La Cartagina, când s-a aflat, au rămas toţi surprinşi, convinşi fiind că în materie de mare le puteau da lecţii tuturor. La Roma, s-au îngâmfat şi au hotărât să ducă războiul, peste Mediterana, până în inima duşmanului. S-a mai adăugat primei flote încă una: în total trei sute treizeci de vase cu o sută cincizeci de mii de oameni, sub ordinele consulului Attilius Regulus. Contra lor, Cartagina a pus la bătaie o flotă de forţă egală, comandată de Hamilcar. Ciocnirea a avut loc în largul coastelor Marsalei. Romanii şi-au plătit neconcludenta victorie cu douăzeci şi patru de nave; Cartaginezii, clara lor înfrângere, cu treizeci. Dar Attilius Regulus a putut debarca în Africa, la Capul Bon.

Acum venea rândul Cartaginei să demonstreze cine era. Şi a demonstrat-o. A avut ea ceva ezitări după primele succese ale romanilor care, cu ajutorul numizilor răsculaţi, ajunseseră până la treizeci de kilometri de oraş. Şi a trimis soli să ceară pace. Regulus le-a impus din capul lui nişte condiţii inacceptabile. Şi atunci cartaginezii s-au decis să lupte pe viaţă şi pe moarte. Pierzându-şi încrederea în generalii proprii, au încredinţat comanda unui grec din Sparta, cum am spune noi azi unui neamţ din Prusia, un oarecare Xantip. Acesta a organizat cu metode expeditive şi „execuţii" sumare armata, introducând noi criterii în folosirea cavaleriei şi a elefanţilor, criterii pe care mai târziu Hannibal le-a exploatat în mod desăvârşit.

Bătălia decisivă a avut loc lângă Tunis. Din armata romană au scăpat numai două mii de oameni, adăpostindu-se la Capul Bon. Regulus a fost prins. Era anul 255 înainte de Hristos.

Romei i-au trebuit cinci ani ca să-şi revină şi material şi moral din acest dezastru de pe urma războiului din Sicilia. În aceşti cinci ani evenimentele au alternat, dar în general au fost favorabile cartaginezilor. Până în ziua când un nou comandant al lor, Hasdrubal, în încercarea de a recuceri Palermo, a fost bătut, lăsând douăzeci de mii de morţi pe câmpul de luptă. Cartagina, obosită şi crezând că şi Roma era la fel, l-a scos din închisoare pe Regulus şi l-a trimis la Roma împreună cu ambasadorii, ca să propună pacea. Dacă propunerile aveau să fie respinse, el se obliga pe cuvânt de onoare să se reîntoarcă în prizonierat. Senatul l-a poftit să-şi spună părerea în faţa plenipotenţiarilor inamici. Regulus a spus că războiul trebuie continuat. Şi când a constatat că părerea lui este acceptată de Senat, neţinând seamă de toate rugăminţile soţiei sale, s-a înapoiat la Cartagina. Aici l-au torturat până la moarte, împiedicându-l să doarmă. Cei doi fii ai săi, la Roma, au luat doi prizonieri cartaginezi de rang înalt şi i-au ţinut treji până când au murit şi aceştia la rândul lor. Obiceiul timpului.

Războiul a fost reluat, dar acum şi-a făcut apariţia în tabăra cartagineză un nou protagonist: Hamilcar Barca, tatăl lui Hannibal, comandant suprem al armatei şi flotei. El a fost inventatorul a ceea ce numim noi azi unităţile de comando şi a început să le lanseze, cu efecte devastatoare, până pe coastele peninsulei, făcându-i pe romani să creadă că intenţionau să debarce.

Senatul, înspăimântat, nu voia să mai rişte o nouă flotă împotriva lui. Contingentele militare erau epuizate; tezaurul, gol. Şi, într-un astfel de moment, cetăţenii cei mai bogaţi au organizat, din propriul lor buzunar, o flotă de două sute de nave, şi au pus-o la dispoziţie consulului Lutatius Catulus, care a blocat porturile Drepanum şi Lilibeum. Cartaginezii, la rândul lor, au lansat o altă flotă, de patru sute de unităţi, pline ochi cu ostaşi, arme şi provizii. Dacă reuşeau să debarce, pentru romani ar fi însemnat sfârşitul în Sicilia. Catulus, deşi grav rănit, nesocotind ordinul Senatului care îi interzicea iniţiative pe mare, a ordonat escadrei sale să atace. Vasele cartagineze, îngreunate de încărcătura pe care o purtau, n-au reuşit să manevreze şi o sută douăzeci din ele au fost scufundate, iar restul au luat drumul Cartaginei. Hamilcar avea acum legăturile tăiate cu patria şi, după atâtea necazuri, nu-i rămânea decât să se predea.

Lutatius Catulus n-a vrut să repete experimentul lui Regulus şi a acceptat imediat propunerea lui Hamilcar, acordându-i acestuia onoarea păstrării armelor şi retragerea împreună cu toţi oamenii săi, iar competenţa celorlalte condiţii a lăsat-o pe seama Senatului.

Au fost unii la Roma care i-au reproşat lui Catulus indulgenţa sa prea mare şi au propus reluarea ostilităţilor până la, cum s-ar spune azi, „capitularea fără condiţii" a inamicului. Dar „capitulările fără condiţii" sunt aproape întotdeauna nişte pretenţii prosteşti, şi Senatul a făcut bine când a respins ideea. El a cerut cartaginezilor abandonarea Siciliei şi restituirea fără răscumpărare a prizonierilor, precum şi plata a trei mii două sute de talanţi timp de zece ani. Erau condiţii rezonabile, şi Cartagina s-a grăbit să le accepte.

Astfel, după aproape un sfert de secol de lupte, a luat sfârşit primul război cu punii, care a ţinut de la 265 până la 241 înainte de Hristos.

Însă toţi, la Roma ca şi la Cartagina, ştiau că această pace nu era decât un armistiţiu.

XIV

HANNIBAL

Amândoi rivalii au ieşit şifonaţi din acest sfert de veac de lupte, dar urmările au fost mai grave pentru Cartagina decât pentru Roma. Aceasta, nu numai că a trebuit să cedeze toată Sicilia, să se oblige la plata unor grele despăgubiri şi să accepte concurenţa comerţului roman în toată Mediterana, dar a căzut şi în anarhie din cauza dezlănţuirii unor conflicte interne.

Guvernul refuzase să plătească „restanţele" mercenarilor care serviseră sub steagul lui Hamilcar. Aceştia s-au revoltat sub conducerea lui Maton, un oarecare caporal care se pricepea la multe, şi au găsit îndată sprijin la populaţiile subjugate, mai ales la libieni, care s-au răsculat şi au format o armată sub comanda unui sclav napolitan pe nume Spendius. Şi, toţi împreună, au asediat oraşul.

Negustorii bogaţi din Cartagina au început să tremure şi i-au cerut lui Hamilcar să-i scape de această ameninţare. Hamilcar a ezitat; nu-i plăcea să lupte împotriva foştilor săi ostaşi. Dar, când aceştia au tăiat mâinile şi au rupt picioarele camaradului său Cescus şi au îngropat de vii şapte sute de cartaginezi, s-a hotărât să treacă la acţiune. A chemat sub arme pe toţi tinerii care se mai găseau în oraşul asediat, i-a supus la o instrucţie militară completă şi aspră, a atacat cu zece mii de oameni un inamic care avea patruzeci de mii, a rupt încercuirea şi i-a fugărit pe rebeli până într-o vale strâmtă, căreia i-a astupat ieşirile; şi a rămas apoi să aştepte ca rebelii să moară de foame.

Aceştia şi-au mâncat mai întâi caii, apoi prizonierii, pe urmă sclavii. Şi, în cele din urmă, disperaţi, l-au trimis pe Spendius să ceară pace. Hamilcar, drept orice răspuns, l-a răstignit. Mercenarii au încercat o evadare, dar au fost masacraţi. Maton, căzut

prizonier, a fost ucis, biciuit pe îndelete. „A fost, spune Polibiu, cel mai sângeros şi mai nelegiuit război din istorie." A durat peste trei ani. Şi, când s-a terminat, Cartagina a aflat că Roma mai ocupase şi Sardinia. A protestat, dar Roma, ştiind în ce condiţii se găseşte adversarul, a răspuns cu o declaraţie de război. Ca să-l evite, Cartagina a acceptat pierderea Sardiniei, a mai adăugat-o şi pe cea a Corsicii şi s-a resemnat să mai plătească pe deasupra o mie două sute de talanţi. Adică, pentru a evita războiul, a acceptat categoric înfrângerea. Şi, de data asta, nici n-a mai protestat.

Dar şi Roma, în acelaşi timp, îşi lingea rănile. Armata era săracă în oameni, iar moneda fusese devalorizată cu optzeci şi trei la sută. Politica de unificare inaugurată în peninsulă dăduse, în general, rezultate bune, pentru că nici unul din popoarele supuse nu profitase de necazurile Urbei ca să se răscoale. Dar graniţa de nord nu era sigură. Ligurii, incapabili să formeze un stat, erau totuşi foarte capabili să navigheze ca lumea cu bărcile lor de-a lungul malului tirenian, punând piedici traficului şi prădând ţărmul, mai ales pe cel toscan. În Adriatica de nord, ilirii, ascunşi printre stâncile Dalmaţiei, făceau la fel. Şi, de la Bologna până la Alpi, în toată Câmpia Padului, galii se pregăteau să-i aştepte pe fraţii lor din Franţa care, necunoscându-i încă pe romani, nu se temeau de ei. Să-i lase să se întărească, exista riscul de a-i vedea căzându-le încă o dată în spinare, cum se mai întâmplase cu Brennus.

Curăţată de resturile cartagineze, Sicilia a fost ocupată de garnizoane şi de „coloni", mai puţin regatul Siracuzei, lăsat credinciosului Hieron, şi a fost proclamată „provincie". A fost prima din multele care au format mai târziu imperiul. Cea de a doua au format-o Sardinia şi Corsica reunite. Apoi, odată instaurată o oarecare ordine administrativă, Urbea s-a hotărât s-o extindă şi dincolo de Apeninii toscani, care constituiau graniţa de nord.

A început cu ligurii, cei mai izolaţi şi mai puţin primejdioşi. Şi poate că nici n-a fost vorba măcar de un război propriu-zis, ci doar de o serie de operaţiuni „amfibii", adică purtate în acelaşi timp şi pe mare şi pe uscat. Acestea au durat cinci ani, din 238 până în 233, şi n-a mai fost nevoie de obişnuitele episoade eroice. Când au luat sfârşit, ligurii deveniseră vasali şi nu mai posedau nici măcar o barcă cu care să deranjeze traficul dintre Sardinia şi Corsica.

După aceea a venit rândul galilor, care de fapt luaseră deja inițiativa, organizând, cu ajutor francez, o armată de cincizeci de mii de pedestrași și douăzeci de mii de călăreți. Romanilor nu le-au fost niciodată prea simpatici soldățoii aștia, pe care Polibiu ni-i descrie ca fiind „înalți și frumoși, mereu ahtiați după războaie, unde luptau goi, cu excepția vreunui colan sau a vreunei amulete". Senatul a fost foarte speriat de acest nou atac, într-atât încât, revenind la un obicei părăsit de mult, s-a hotărât să-i îmbuneze pe zei printr-un sacrificiu uman, îngropând de vii două victime. Alese desigur dintre gali. Oricum, se vede că zeii au fost și așa mulțumiți, deoarece legiunile au reușit să-l împresoare pe inamic la Talamone și să-l nimicească odată pentru totdeauna. Patruzeci de mii de gali au rămas pe câmpul de luptă și zece mii au fost luați prizonieri. Toată Italia, până la Alpi, era acum la discreția Romei. Ea i-a dat numele de Galia Cisalpină acestei noi și foarte bogate provincii, a treia; i-a ocupat capitala, Mediolanum, și a pus bazele a două puternice colonii, Cremona și Piacenza.

Apoi Roma s-a îndreptat către răsărit și, în câțiva ani, prin expediții asemănătoare celor organizate împotriva ligurilor, i-a făcut tributari și pe ilirii reginei Teuta. Și, o dată cu asta, a păsit pentru prima oară și pe celălalt mal al Adriaticii, creându-și o bază de lansare pentru următoarele cuceriri din Orient.

În timp ce Roma își completa astfel cucerirea peninsulei și se consolida în nord, la Cartagina Hamilcar se agita în vederea pregătirii revanșei. Imediat după potolirea revoltei, ceruse guvernului să-i dea o armată, pentru a restabili prestigiul fenician zdruncinat în Spania, unde voia să organizeze o bază de operațiuni contra Italiei. A avut de partea sa clasele de mijloc, care voiau să recucerească pe Mediterana monopolul comercial de care atârna însăși soarta lor; și împotrivă, aristocrația moșierilor, care nu voia să-și rișteprivilegiile în aventuri periculoase.

Până la urmă s-a ajuns la un compromis: în loc de un corp de armată, i-a fost dată lui Hamilcar numai o divizie. Dar i-a ajuns. Hamilcar era într-adevăr un mare general, și nu degeaba îl porecliseră „Barca", ceea ce în limba feniciană înseamnă „fulger". Mai înainte de a porni în fruntea acestei puțin numeroase oști, i-a dus la biserică pe „puii săi de lei", cum le spunea el ginerelui său Hasdrubal și celor trei copii ai săi: Hannibal, Hasdrubal și Magon. Și i-a pus acolo să jure înaintea altarului lui Baal-Amon că într-o

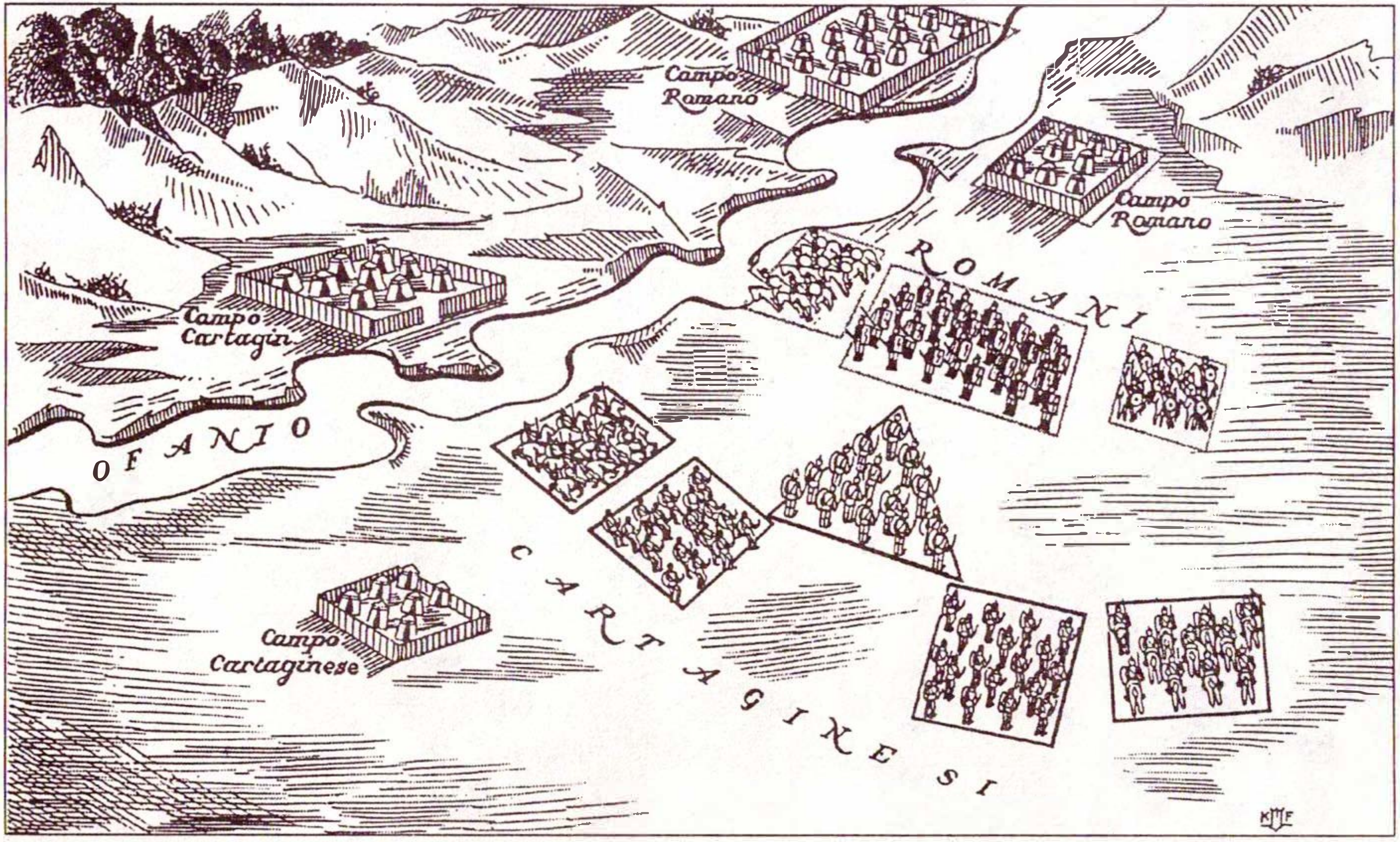

BĂTĂLIA DE LA CANAE: DISPOZITIVUL INIŢIAL AL TRUPELOR

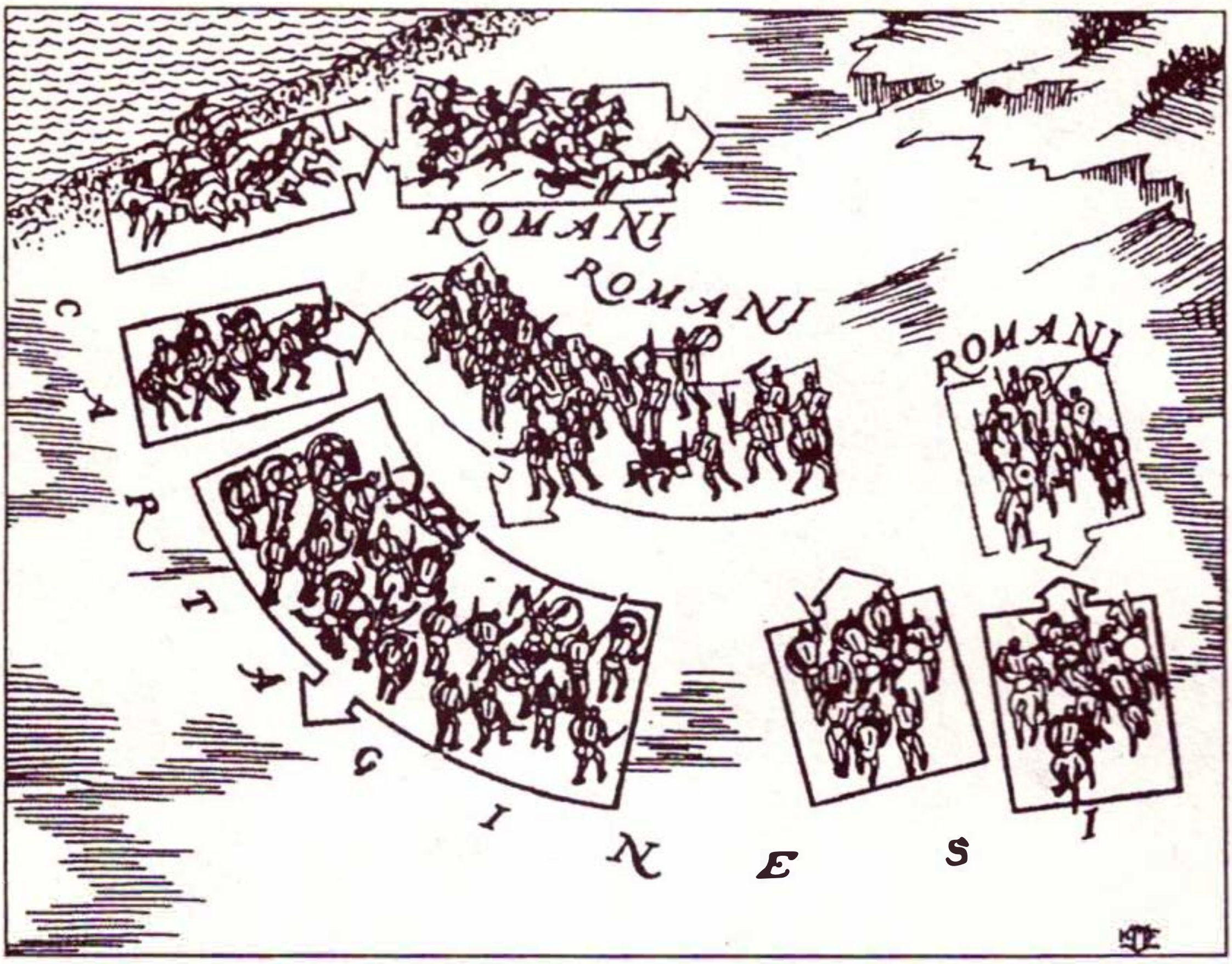

BĂTĂLIA DE LA CANAE: FAZELE A DOUA ŞI A TREIA

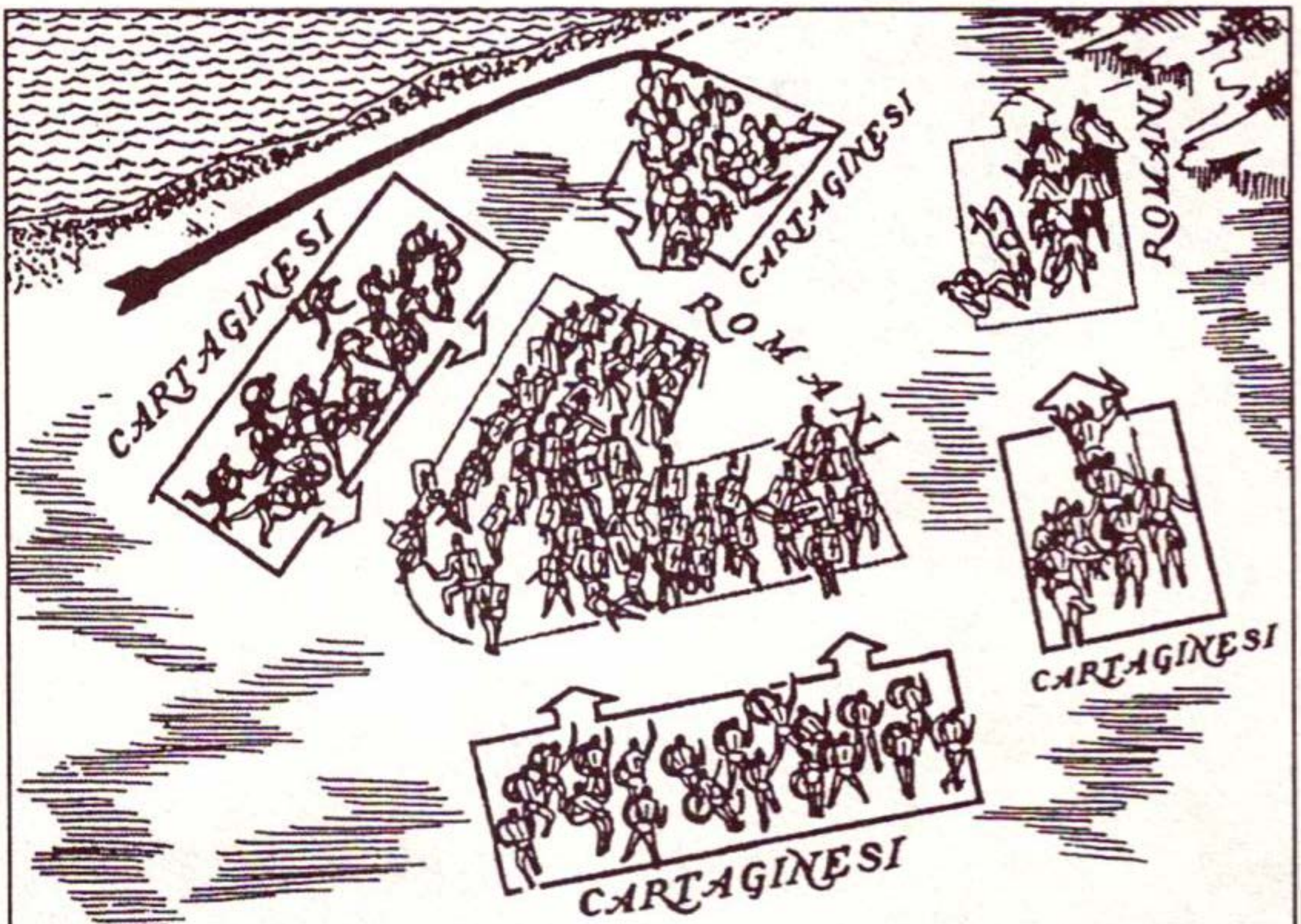

zi vor răzbuna Cartagina. După care i-a îmbarcat împreună cu trupa şi i-a luat cu el.

În câteva luni a redus la tăcere oraşele spaniole care se răsculaseră şi le-a obligat să recruteze localnici în vederea formării unei armate ca lumea. Patria n-a mişcat un singur deget ca să-l ajute; tot ce Hamilcar a făcut, a făcut singur. A deschis mine; a extras fier, l-a prelucrat ca să fabrice arme şi a monopolizat comerţul ca să se poată finanţa. Din nefericire, moartea l-a surprins încă tânăr, în timpul unor lupte cu nişte triburi rebele. Închizând ochii, l-a recomandat succesor pe ginerele său, Hasdrubal, care a deţinut comanda timp de opt ani, fără să-şi dezamăgească socrul, construind din temelii un nou oraş, într-o regiune minieră, acela care se numeşte azi Cartagena. Când i-a venit şi lui rândul să moară, sub loviturile unui asasin, soldaţii l-au aclamat ca general pe Hannibal, cel mai în vârstă dintre cei trei fii ai lui Hamilcar. Avea în momentul acela douăzeci şi şase de ani, din care şaisprezece şi-i petrecuse deja sub cort, printre soldaţi. Dar îşi amintea foarte bine de jurământul pe care îl făcuse tatălui sau.

Hannibal a fost, dacă nu cel mai mare în sens absolut, sigur cel mai strălucit comandant al antichităţii. Mulţi îl pun pe acelaşi plan cu Napoleon. Mai înainte ca tatăl său să-l ducă în Spania, primise o educaţie aleasă. Aleasă pentru timpurile acelea, se înţelege. Ştia istorie, cunoştea limbi străine (greaca şi latina) şi, din câte îi povestise Hamilcar, îşi făcuse o idee destul de clară despre Roma, despre puterea şi slăbiciunile ei. De exemplu, avea convingerea că o bătălie pierdută de romani în Italia ar fi îndepărtat de Urbe pe toti aliaţii ei, fiindcă aşa se întâmplase şi pe vremea tatălui său. Ignora total faptul că politica romană încetase de a mai fi una federalistă. Era robust, frugal, de o şiretenie şi de o îndrăzneală fără margini. Titus Livius povesteşte că intra cel dintâi în luptă şi ieşea cel din urmă. Avea probabil o încredere excesivă în talentul său de a improviza. Istoricii romani, şi Titus Livius printre ei, au insistat mult asupra avariţiei sale, asupra cruzimii şi a lipsei sale de scrupule. Şi, într-adevăr, cursele pe care le-a întins el romanilor au fost nenumărate şi diabolice. Dar, tocmai din acest motiv, soldaţii îl adorau şi credeau orbeşte în el. N-avea nevoie de galoane pentru a-şi afirma prestigiul. Se îmbrăca la fel cu ostaşii şi le împărtăşea toate greutăţile. În afară de un maestru al strategiei, s-a dovedit şi un excelent diplomat şi un campion al spionajului.

Cum nu era cunoscut compatrioţilor săi, pe care îi părăsise de la vârsta de nouă ani, Hannibal nu putea desigur să spere într-un acord din partea lor la deschiderea ostilităţilor. Aşa că războiul, în loc să-l declare, trebuia să-l facă să fie declarat. Şi de aceea, în anul 218, a atacat Saguntul.

Saguntul era un oraş aliat al Romei care, totuşi, pe vremea lui Hasdrubal, înţelesese să recunoască drept zonă de influenţă cartagineză tot teritoriul de la sud de Ebru. Şi, cum oraşul se găsea exact în această zonă, Hannibal a putut să respingă cu uşurinţă protestele, în termeni ultimativi, venite de la Roma, care avea convingerea că şi acum Cartagina rămăsese acelaşi oraş speriat şi răvăşit de pe urma revoltei mercenarilor. Astfel a început, cu multă abilitate dintr-o parte şi cu multă uşurinţă din cealaltă, această a doua campanie.

Hannibal a mai rămas încă opt luni de zile sub zidurile Saguntului, mai înainte de a-l cuceri. Nu avea încredere să-l ştie în spatele său, acest excelent port, deschis flotei romane. După aceea, lăsându-l acolo pe fratele său Hasdrubal, cu ordinul să fie atent şi să pregătească întăririle, a trecut Ebrul cu treizeci de elefanţi, cincizeci de mii de ostaşi pedeştri şi nouă mii de călăreţi. Aproape toţi erau spanioli şi libieni, şi nici un mercenar printre ei.

Dificultăţile au apărut imediat după ce au trecut Pirineii. Triburile galice, aliate Marsiliei, care la rândul ei era aliata Romei, i-au opus rezistenţă, indiferente la soarta pe care Roma le-o rezervase surorilor lor de pe valea Padului. Iar trei mii din oamenii săi au refuzat să-l mai urmeze când au aflat că Hannibal vrea să treacă Alpii. Barca nu i-a silit; mai mult chiar, i-a scutit de orice obligaţii pe încă alţi şapte mii şi i-a trimis acasă. Uşurat astfel de nişte trupe fricoase şi nehotărâte, s-a îndreptat către nord, spre Viena, şi a început escaladarea.

Nu se ştie exact pe unde a trecut. Unii spun că pe la Saint Bernard, alţii că pe la Monginevro. Cei mai mulţi înclină către Monginevro. Dar oricum, către începutul lui septembrie al anului 218, a ajuns pe creastă, a găsit-o acoperită cu zăpadă şi le-a acordat oamenilor săi două zile de odihnă. Pierduse deja vreo câteva mii, doborâţi de frig şi de extenuare, de prăpăstii şi de franctirorii celţi. Apoi, după acest repaus, a început coborârea, care a fost încă şi mai anevoioasă, mai ales pentru elefanţi. Au existat în sufletele acestor temerari momente de criză şi de disperare. Hannibal le-a

depăşit, arătându-le de sus, din depărtare, frumoasa câmpie a Padului şi promiţându-le-o ca pradă. Cei care au ajuns jos în vale au fost în total douăzeci de mii de oameni, mai puţin de jumătate din câţi plecaseră. În schimb, boii şi ceilalţi gali i-au primit prieteneşte, i-au aprovizionat şi s-au aliat cu ei, masacrând sau punând pe fugă garnizoanele romane din Cremona şi Piacenza.

Înmărmurit de atâta curaj, Senatul şi-a dat seama că acest al doilea război avea să fie mult mai primejdios decât primul. A chemat la arme trei sute de mii de oameni cu paisprezece mii de cai şi a încredinţat o parte din ei primului dintre Scipionii care aveau să-şi facă numele de familie celebru. Acesta l-a înfruntat pe Hannibal la Ticin, unde armata i-a fost împrăştiată de cavaleria numidă şi a pierdut bătălia. Şi-ar fi pierdut chiar şi viaţa dacă, grav rănit cum era, nu ar fi fost salvat de fiul său care, şaisprezece ani mai târziu, avea să-şi răzbune tatăl la Zama. Era luna octombrie a anului 218 înainte de Hristos.

Au trecut două luni şi o altă armată a fost trimisă să-l înfrunte pe Hannibal la Trebbia. A doua bătălie şi a doua înfrângere. Au mai trecut alte opt luni şi, împotriva lui Barca, acum stăpân deja pe toată Galia Cisalpină, a pornit Caius Flaminius, în fruntea unei armate de treizeci de mii de oameni. Era atât de sigur de victorie încât luase cu el un car plin cu lanţuri, destinate prizonierilor. Hannibal părea că vrea să evite lupta în câmp deschis. În realitate însă, printr-un inteligent joc de patrule şi de hărţuieli, l-a atras pe inamic într-o luncă pe malul lacului Trasimeno, înconjurată de dealuri şi de păduri, unde îşi ascunsese cavaleria. Aici a desfăşurat-o fără probleme. Din toţi romanii n-a mai rămas viu nici unul, nici măcar Flaminius.

Titus Livius povesteşte că ştirea a stârnit panică la Roma. Dar Senatul a făcut faţă situaţiei cu multă bărbăţie. Pretorul Marcus Pomponius nu a încercat s-o minimalizeze când a citit de la tribună comunicatul care anunţa înfrângerea. „Am fost învinşi într-o mare bătălie", a spus el. „Primejdia e mare."

Dar nici pentru Hannibal lucrurile nu stăteau pe roze. Pe măsură ce se apropia de Roma, îşi dădea seama că speranţele sale de a o despărţi de aliaţii ei erau lipsite de temei. În Toscana şi în Umbria oraşele şi-au închis porţile în faţa armatei sale care nu putea să se aprovizioneze. În zadar i-a trimis acasă liberi pe toţi prizonierii neromani. De la Apenini până la Sannio, Italia făcuse

front comun cu Roma. Şi lui Hannibal nu i-a rămas atunci decât să se îndrepte spre Adriatica, în căutare de pământuri mai ospitaliere. Soldaţii săi, după trei bătălii consecutive, erau obosiţi; el însuşi suferea de un dureros trahom. Aliaţii gali, care nu vedeau mai departe de lungul nasului, acum când el se îndepărta de locurile lor, au început să dezerteze. Hannibal a trimis soli la Cartagina, să ceară întăriri: l-au refuzat. A trimis la Hasdrubal, dar acesta era încurcat în Spania cu romanii care debarcaseră între timp acolo. Şi-a reluat marşul spre sud, dar s-a trezit faţă în faţă cu un nou şi incomod strateg.

Quintus Fabius Maximus fusese numit „dictator" şi inaugurase acea „magistrală inacţiune" pentru care a rămas cunoscut în istorie sub numele de „Cunctator", Temporizatorul. Se angaja în scurte încăierări, pregătea ambuscade, dar nu se lăsa atras în luptă deschisă. Aştepta ca dificultăţile, foamea şi oboseala să-şi desăvârşească treaba printre soldaţii inamici care erau cuprinşi de disperare. Din păcate, însă, au obosit înaintea lor romanii care îşi doreau o victorie rapidă şi care şi-au plecat urechea la vorbele lui Minucius Rufus, locotenent şi detractor al lui Fabius. „Dictatorul" a fost demis, iar comanda trupelor împărţită între doi consuli proaspăt numiţi: Terentius Varro şi Emilius Paulus. Acesta din urmă era un aristocrat cu multă minte, pe deplin conştient că împotriva strategiei lui Hannibal Roma nu găsise încă antidotul potrivit. Varro era un plebeu, mai valoros ca patriot decât ca general, şi care dorea ceea ce doreau şi cei care îl aleseseră: un succes rapid. Vorbind în numele orgoliului şi al naţionalismului, a avut, ca de obicei, dreptate. Şi i-a condus pe cei optzeci de mii de infanterişti şi şase mii de cavalerişti împotriva lui Hannibal care, cu toate că dispunea doar de douăzeci de mii de veterani, cincisprezece mii de gali nesiguri şi zece mii de călăreţi, a respirat uşurat. Lui îi era teamă numai de Fabius Maximus.

Bătălia, care a fost cea mai formidabilă din toată antichitatea, a avut loc la Canae, pe râul Ofanto. Ca de obicei, Barca l-a atras pe inamic într-o zonă de câmpie, foarte potrivită pentru manevrarea cavaleriei. După aceea s-a regrupat, plasându-i pe gali în centru, sigur fiind că ei ar fi intenţionat să fugă. Ceea ce au şi făcut. În golul rămas, a năvălit Varro, iar flancurile lui Hannibal s-au închis peste el. Emilius Paulus, care nu dorise această înfruntare, s-a bătut vitejeşte şi a căzut împreună cu alţi patruzeci de mii de

romani, printre care optzeci de senatori. Varro a reuşit să se salveze, împreună cu Scipio care mai scăpase o dată la Ticin, s-a refugiat la Chiusi şi de acolo s-a înapoiat la Roma.

Poporul, în doliu, îl aştepta la porţile oraşului. Când l-au văzut venind, i-au ieşit în întâmpinare, cu oficialităţile în frunte, şi i-au mulţumit că a avut încredere în forţele patriei. Aceasta a fost reacţia Romei în faţa dezastrului.

XV

SCIPIO

După părerea celor competenţi în materie, Canae rămâne în istoria strategiei un exemplu care n-a fost niciodată depăşit. Hannibal, singurul căpitan capabil să-i bată pe romani de patru ori la rând, a pierdut doar şase mii de oameni, dintre care patru mii erau gali. Dar a mai pierdut în acelaşi timp şi secretul succeselor sale, pe care, până la urmă, l-a aflat şi inamicul: superioritatea cavaleriei cartagineze.

Pentru moment, se părea că invadatorul câştigase partida: samniţii, abruzzezii, lucanii s-au răsculat; la Crotona, la Capua, la Locri, la Metaponte, populaţia a masacrat garnizoanele romane; Filip al V-lea al Macedoniei s-a aliat cu Barca; acum Cartagina, dându-şi aere, anunţa că va trimite întăriri; şi câţiva tineri patricieni romani, deja corupţi de cultura elenistică, s-au gândit să fugă în Grecia, patria lor de suflet.

Dar acestea au fost cazuri izolate. Tânărul Scipio, scăpat din cele două dezastre, de la Ticin şi Canae, i-a denunţat cu cuvinte de foc. Poporul a acceptat noi impozite şi noi recrutări; nobilele matroane au oferit Vistieriei propriile lor bijuterii şi au măturat cu pletele lor lespezile templelor; guvernul a ordonat un nou sacrificiu uman, nu numai din două, ci din patru victime, îngropând de vii doi greci şi doi gali. Ostaşii au renunţat la soldă. Şi, de peste tot, au apărut voluntari în vârstă de treisprezece şi paisprezece ani, care să întărească slaba garnizoană ce se pregătea să apere Roma în ultima sa bătălie contra lui Hannibal.

Însă Hannibal nu a atacat-o; şi lumea se întreabă şi azi din care motiv nu a îndrăznit s-o facă. Întocmai ca şi Hitler, după Dunkerque, acest mare soldat, care în luptă avea atâta curaj, nu l-a

avut pe acela de a înfrunta ultimul obstacol, deşi ştia bine că acesta este aproape lipsit de apărare. Şi-a făcut oare iluzii că va primi la timp întăriri pentru acţiunea cea mare? Spera ca inamicul să ceară pace? Sau poate pentru că Roma, deşi bătută de patru ori, îi mai inspira un profund respect? Oricum, însă, în loc să exploateze enormul succes de la Canae, s-a decis să se odihnească. I-a expediat acasă pe toţi prizonierii care nu erau romani, iar pe cei romani i-a propus Urbei să-i restituie în schimbul unor sume de bani. Orgolios, Senatul a refuzat. Atunci Hannibal a trimis la Cartagina o parte din ei ca sclavi, iar pe alţii i-a transformat în gladiatori, pentru distracţia soldaţilor. După aceea s-a apropiat la câţiva kilometri de Roma, făcând-o să tremure, dar a cotit-o către est, spre Capua.

Pentru moment, romanii nu l-au urmărit. Erau în curs de organizare, cu destulă greutate, a unei noi armate de două sute de mii de oameni. Când a fost gata pregătită, i-au dat o parte consulului Claudius Marcellus, ca să facă ordine în Sicilia răsculată, o alta au păstrat-o pentru apărarea oraşului, iar o alta au expediat-o în Spania, sub comanda a doi bătrâni Scipioni, ca să-l ţină în loc pe Hasdrubal.

În anul următor, Claudius Marcellus cucerea Siracuza care, după moartea credinciosului Hieron, trădase alianţa şi încercase să reziste, cu contribuţia lui Arhimede, cel mai mare matematician şi tehnician al antichităţii. Acesta, printre altele, născocise „braţele de fier", care, conform unor descrieri confuze şi pline de admiraţie rămase de la unii istorici, trebuie să fi fost un fel de macarale care ridicau în aer corăbiile romane; apoi „oglinzile de foc" care incendiau ambarcaţiile, focalizând asupra lor razele soarelui. Poate că erau numai nişte idei strălucite, practic rămase doar pe hârtie. Adevărul e că oraşul a căzut oricum şi, în masacrul ce a urmat, şi-a pierdut viaţa însuşi Arhimede.

La acest succes care a mai ridicat prestigiul Romei în sud, s-au mai adăugat şi cele ale Scipionilor, de mai multe ori biruitori asupra lui Hasdrubal în Spania, precum şi recucerirea oraşului Capua, în anul 211, într-un moment când Hannibal plecase de acolo, sperând să-i înşele pe romani prefăcându-se că porneşte împotriva Urbei. Pedeapsa administrată oraşului infidel a fost exemplară: toţi conducătorii au fost ucişi, iar populaţia deportată

în masă. În întreaga Italie domnea spaima, şi încrederea în „eliberatorul" Hannibal se clătinase.

Şi iată că, în acel moment, apare marele căpitan care trebuia să răzbune toate umilinţele Romei. Cei doi Scipioni care se băteau cu Hasdrubal, deşi învingători, au căzut în luptă. Ca să-i înlocuiască, a fost trimis fiul şi respectiv nepotul lor, de douăzeci şi patru de ani abia, Publius Cornelius, supravieţuitorul de la Ticin şi Canae. Nici nu atinsese limita de vârstă pentru o astfel de comandă, însă şi Senatul şi Adunarea au fost de acord, cu o derogare de la lege în împrejurări atât de grave. Publius Cornelius Scipio fusese un soldat viteaz şi un excelent comandant de falange şi de cohorte. Reîntors la Roma împreună cu Varro, în clipele acelea tragice care au urmat înfrângerii de la Canae, el devenise sufletul rezistenţei. Era frumos. Era elocvent. Purta un nume mare. Se bucura de faima unui om pios, amabil şi drept. Nu întreprindea nimic, nici de interes public şi nici personal, fără să ceară sfatul zeilor, ducându-se să se roage şi să se reculeagă în templu. Mai mult, izbutise să se facă recunoscut de către compatrioţii săi drept un om norocos, adică foarte „recomandat" de zei.

Într-adevăr, abia sosit în Spania, unde a găsit armata angajată la asediul Cartagenei, s-a bucurat imediat de bunăvoinţa zeilor. Pentru cucerirea oraşului, trebuia să se traverseze neapărat o mlaştină care avea legătură cu marea şi a cărei adâncime nu permitea trecerea ei decât înot; operaţiune imposibilă pentru nişte oameni ce purtau platoşă, coif şi arme. Într-o bună dimineaţă, Publius Cornelius îşi adună soldaţii şi le spune că zeul Neptun i-a apărut în vis şi i-a promis să-l ajute coborând nivelul apei în mlaştină. Soldaţii mai îl cred, mai nu-l cred. Dar, când, la un moment dat, îl văd pe generalul lor că intră în apă şi o traversează în fugă, scot strigăte de uimire, se iau după el şi, ca să se arate mai demni de zei decât de comandant, cuceresc fulgerător obiectivul.

În realitate, nu era vorba de nici o minune. Publius Cornelius aflase pur şi simplu, de la pescarii din Taragon, despre jocul mareei, ceva de care veteranii săi, toţi nişte ţărani, habar n-aveau. Dar energia şi entuziasmul unei trupe cresc atunci când capătă convingerea că generalul ei îl are pe Neptun în buzunar. Deja se şuşotea despre Publius Cornelius că tatăl său nici nu era Scipio, ci un balaur monstruos, în care se preschimbase Jupiter. Sau, poate, o fi şuşotit-o singur. În acele timpuri, romanii, numai de dragul

unei victorii, erau gata să-i creeze proastă reputaţie chiar şi mamei lor. Oricum, de data aceasta jocul a reuşit.

Printr-o astfel de întâmplare, aproape toată Spania a căzut în mâinile Romei. Însă Hasdrubal, care nu mai avea nici un motiv să rămână acolo, a reuşit să scape şi a pornit-o cu toată armata pe urmele fratelui său, cu intenţia de a-l ajunge, prin Franţa şi peste Alpi. Şi, mai bine sau mai rău, a reuşit şi el să-i treacă. Numai că un mesaj al său către Hannibal, în care îl anunţa că soseşte, a căzut în mâinile romanilor, care au luat astfel cunoştinţă de tot planul său de operaţiuni. În grabă au fost pregătite două armate noi. Una, comandată de Claudius Nero, avea misiunea să-l imobilizeze în Apulia pe Hannibal care, neştiind nimic, a rămas pe loc. Cealaltă, sub ordinele lui Livius Salinator, l-a aşteptat pe Hasdrubal în cel mai potrivit loc, pe Metaurus, lângă Senigallia, şi l-a exterminat. Se povesteşte că generalul a fost decapitat, iar capul său dus în Abruzzi şi azvârlit peste valul de pământ în spatele căruia se adăpostea Hannibal cu ai săi. Acesta pierduse deja un ochi de pe urma trahomei. Dar, cu cel care îi mai rămăsese, i-a fost de ajuns ca să poată recunoaşte trista rămăşiţă a fratelui său mai mic pe care îl iubise ca pe un fiu.

Cartaginezul se simţea deja un om sfârşit. Filip al Macedoniei, după o platonică declaraţie de război, se lăsase iar cucerit de diplomaţia Romei şi încheiase pace cu ea. Rebelii italieni, înspăimântaţi de exemplul de la Capua, îi arătau simpatie lui Barca, dar nu-l ajutau. Din cele o sută de nave încărcate cu întăriri, trimise de Cartagina, optzeci se scufundaseră în largul coastelor Sardiniei. Iar „trândăveala de la Capua", care de atunci a devenit proverbială, slăbise şi moralul şi fizicul curajoasei armate de la Canae. „Zeii", îi spunea un ofiţer lui Hannibal, atunci când el a refuzat să atace Roma, „nu îşi oferă toate darurile unui singur om. Tu ştii să obţii victoriile, dar nu ştii cum să te foloseşti de ele." Ceva poate că era adevărat în această afirmaţie.

În anul 204, Scipio, revenit acasă după triumful din Spania, a fost numit iar în fruntea unei noi armate, cea mai puternică, pe care el a îmbarcat-o şi a îndreptat-o spre Africa. Pentru Cartagina, din ofensiv, războiul devenea defensiv. Speriată, l-a chemat în mare grabă, pe Hannibal al ei, ca s-o apere. Însă acela care s-a înapoiat, după o absenţă de treizeci şi şase de ani, pe jumătate orb şi uzat de eforturi şi de dezamăgiri, mai era încă, e adevărat, un mare

căpitan, dar nu acelaşi demon de douăzeci şi opt de ani care îşi luase zborul din Cartagina. Jumătate din trupele sale au refuzat să-l urmeze. Istoricii romani relatează că ar fi executat, pentru nesupunere, douăzeci de mii. Cu restul a debarcat, în anul 202, recunoscând cu greu oraşul din care plecase copil de nouă ani abia; şi a venit să se regrupeze cu veteranii care îi mai rămăseseră, în câmpia de la Zama, la vreo cincizeci de mile sud de Cartagina.

Ca forţe, cele două armate erau egale. Şi au stat aşa să se privească una pe alta multe luni de zile, fiecare întărindu-şi propriile poziţii. Apoi cea romană a căpătat un ajutor nesperat. Massinissa, regele Numidiei, deposedat de tron de către rivalul său Sifax, amic şi protejat al cartaginezilor, a venit să se alinieze cu cavaleria sa în rândurile lui Scipio. Şi Hannibal tocmai în cavalerie îşi punea, ca întotdeauna, speranţele.

Poate că tocmai de aceea, înainte de ciocnire, a vrut să joace şi cartea unei înţelegeri prieteneşti. A cerut să aibă o convorbire cu adversarul, care i-a acordat-o. Cei doi mari generali se întâlneau în sfârşit în persoană. Convorbirea a fost scurtă şi, pe cât se pare, extrem de politicoasă. Ambii interlocutori au constatat imposibilitatea unui acord, dar, după cele ce au urmat, s-ar zice că au simţit o vie simpatie unul pentru celălalt. (Stima, nici ea, nu putea lipsi.) S-au despărţit fără ranchiună; şi imediat după aceea s-a dezlănţuit lupta.

Hannibal, pentru prima oară în viaţa sa, în loc să-şi impună adversarului iniţiativa, a trebuit să i-o suporte. Iar acesta, ca să-l învingă, i-a folosit propria tactică, prinderea în cleşte. Omul de patruzeci şi cinci de ani, Barca, şi-a regăsit în acest dezastru energia celor douăzeci de ani ai săi. L-a atacat pe Scipio într-un duel individual şi l-a rănit. L-a atacat şi pe Massinissa. Şi-a orânduit iară şi iară de cinci, de şase, de zece ori falangele derutate, ca să le conducă la contraatac. Nu mai era nimic de făcut. Douăzeci de mii din oamenii săi zăceau pe câmpie. Iar lui nu i-a mai rămas decât să încalece pe un cal şi să galopeze spre Cartagina. Ajuns acolo, plin de sânge, a convocat Senatul şi l-a anunţat că a pierdut, nu o bătalie, ci războiul, sfătuindu-l să trimită o solie care să ceară pace. Aşa s-a şi făcut.

Scipio s-a arătat generos. A pretins predarea întregii flote cartagineze, mai puţin zece trireme, renunţarea la toate cuceririle din Europa, recunoaşterea lui Massinissa într-o Numidie inde-

pendentă, şi o despăgubire de zece mii de talanţi. I-a lăsat, în schimb, Cartaginei toate posesiunile din Tunis şi din Algeria, interzicându-i totuşi să mai facă altele, şi a renunţat la predarea lui Hannibal, pe care romanii ar fi dorit să-l vadă, în ziua triumfului, înjugat la carul învingătorului.

Unei atitudini atât de cavalereşti din partea duşmanului său nu i-a corespuns nimic, pentru Hannibal, din partea compatrioţilor. Tratatul de pace nici nu fusese încă ratificat, că unii cartaginezi deja informau Roma despre intenţiile de revanşă ale lui Hannibal care s-ar fi apucat cu toată furia s-o pregătească. În realitate, el nu făcea decât să pună ordine în ţara sa, în fruntea partidului popular, să desfiinţeze privilegiile unei oligarhii senatoriale corupte şi mercantile, care era cu adevărat răspunzătoare de înfrângere.

Scipio s-a folosit de toată influenţa pe care o avea ca să-şi convingă compatrioţii să renunţe la ideea de a pretinde capul marelui său rival. Dar degeaba. Ca să scape de arest şi de predare, Hannibal a fugit în timpul nopţii călare, a galopat peste două sute de kilometri până la Tapsos şi, de aici, s-a îmbarcat pentru Antiohia. Regele Antioh şovăia în vremea aceea între pace şi război cu Roma. Hannibal l-a sfătuit pentru război şi a devenit unul din experţii săi militari. Dar, cu toată experienţa acestuia, Antioh a fost învins la Magnesia, iar romanii, printre alte condiţii, i-au impus predarea lui Barca. Acesta a fugit din nou: mai întâi în Creta, apoi în Bitinia. Romanii nu i-au dat pace şi, până la urmă, l-au împresurat pe furiş în ascunzătoarea sa. Bătrânul general a preferat să moară. Titus Livius povesteşte că, în timp ce ducea la gură cupa cu venin, a spus ironic: „Hai să le redăm romanilor liniştea, dacă tot nu mai au răbdare să aştepte sfârşitul unui bătrân ca mine." Avea şaizeci şi şapte de ani. Câteva luni mai târziu, învingătorul şi admiratorul său, Cornelius, I-a urmat în mormânt.

Acest al doilea război punic a fost de fapt războiul care a decis pentru veacurile următoare soarta Mediteranei şi a Europei occidentale, întrucât cel de al treilea n-a fost altceva decât un postscriptum cu totul inutil. El a dat Romei Spania, Africa de Nord, stăpânirea mărilor şi bogăţia.

Însă din aceste câştiguri a luat naştere o schimbare a vieţii romane, care nu avea să se dovedească bună pentru soarta Urbei. Pe câmpul de luptă rămăseseră în total trei sute de mii de oameni

care constituiau floarea agriculturii şi a armatei. Patru sute de oraşe fuseseră distruse; jumătate din marile gospodării, jefuite, mai ales în Italia de Sud care, exact din acel moment, nu s-a mai repus în întregime pe picioare.

Romanii care trăiseră cu două sute de ani mai înainte ar fi fost în stare să remedieze în câteva decenii aceste lipsuri. Dar urmaşii lor nu mai erau făcuţi din acelaşi aluat. Ceea ce îi ispitea acum nu mai era cultivarea pământului, ci comerţul şi străinătatea. În loc să obţină bogăţia prin muncă răbdătoare şi perseverenţă, ducând o viaţă cumpătată şi chibzuită, le era mai comod să meargă s-o găsească gata făcută în Spania. Acolo unde, de exemplu, ajungea să zgârii pământul ca să dai de fier şi de aur. Jefuirea popoarelor învinse umpluse cuferele Vistieriei. Tributurile pe care le plăteau statele învinse cu sunători de miliarde, an după an, făceau practic din orice roman un rentier şi-l dezvăţau să mai muncească.

Acest *boom* economic, cum l-ar fi numit americanii, a zăpăcit societatea, făcând acum ca eşafodajul pe care se înălţase până în acel moment să nu i se mai potrivească. A început să se formeze o nouă burghezie, a traficanţilor şi a antreprenorilor. Obiceiurile s-au mai îndulcit şi s-au mai îmblânzit. A luat naştere ceea ce am numi noi azi o *social life*, cu saloane intelectuale şi progresiste. Credinţa în zei a slăbit, ca şi cea în democraţia care, la vreme de primejdie, trebuia să recurgă la dictatori şi la „depline puteri" pentru salvarea patriei.

Criza nu s-a produs dintr-o dată. Dar premisele ei s-au creat atunci, în anii aceia care au urmat catastrofei cartagineze.

XVI

„GRAECIA CAPTA...“

Când Roma s-a decis să înceapă războiul împotriva Greciei, unul din primele transporturi cu pradă adusă de acolo l-a constituit un grup de circa o mie de intelectuali care se distinseseră în lupta de rezistenţă. Printre ei se afla şi un oarecare Polibiu, un pasionat de istorie, care i-a învăţat pe romani cum trebuie s-o scrie. „Cu ce fel de sisteme politice“, s-a întrebat el la sosire, „a reuşit cetatea asta să cucerească lumea în mai puţin de cincizeci şi trei de ani, treabă pe care n-a reuşit s-o facă nimeni până acum?“

În realitate, Roma avusese nevoie de mult mai mult de cincizeci şi trei de ani. Însă, pentru grecul Polibiu, „lumea“ se mărginea doar la Grecia, pentru a cărei cucerire nu fusese efectiv nevoie de mai mult de jumătate de secol. Numai că nu sforăriile politice ale Senatului şi ale generalilor romani făcuseră atât de posibil succesul, ci faptul că Grecia, mai înainte de a fi cucerită, se distrusese ea singură. Dezintegrarea sa venise din interior, Roma limitându-se doar să-i culeagă fructele.

Primele contacte pe care Urbea le-a avut cu Grecia se cunosc, de fapt, din timpul lui Pirrus, cel care luase iniţiativa să le stabilească, debarcând în Italia în anul 281 cu soldaţii şi elefanţii săi, pentru a apăra de agresiunea romană Tarentul şi alte oraşe greceşti. Dar, în momentul acela, Grecia încetase de mult să mai existe ca naţiune; sau, mai bine zis, abandonase orice speranţă de a deveni aşa ceva. Diversele oraşe care o alcătuiau îşi petreceau tot timpul bătându-se între ele; şi nu mai exista nici unul care să fie în stare să le ţină strâns unite pe celelalte, întru apărarea interesului comun.

Ultima încercare de a crea o naţiune greacă venise din afară, din Macedonia, o ţară pe care grecii din Atena, din Corint, din Teba şi din alte părţi o considerau barbară şi străină. Adevărul e că prea puţin element grecesc avea în ea. Lanţurile inaccesibile ale munţilor, care o izolau la sud, îi interziseseră contactul cu cultura şi educaţia, deci cu civilizaţia oraşelor de pe coastă, de altfel o civilizaţie prea orăşenească şi prea negustorească, pentru a se putea aclimatiza în acest ţinut aspru, cu văi închise, cu turme numeroase, cu sate uitate şi arhaice. În schimb, populaţia se păstrase sănătoasă, necioplită şi zdravănă. Habar n-avea ea de gramatică şi de filozofie; credea doar în zei şi asculta doar de stăpâni. Aceştia formau o aristocraţie de mari proprietari funciari, a căror singură ocupaţie era de a-şi administra pământurile; iar ca singură distracţie, nu cunoşteau decât întrecerile cavalereşti şi vânătoarea. La Pella, capitala, se duceau rareori, şi fără mare plăcere; nu numai pentru că drumul era obositor, ci şi pentru că în acel burg de câmpie lipsit de distracţii trăia regele, faţă de care ţineau mult să rămână cât mai independenţi. Numai Filip şi fiul său Alexandru au reuşit să le dezarmeze neîncrederea şi să-i unească în vederea unei uriaşe aventuri de cucerire a lumii. Fiecare din ei a venit să contribuie la armata comună cu propriul său contingent de forţe, al cărei general s-a proclamat însuşi regele; şi toţi, împreună, sub o comandă unică, mai întâi cea a tatălui, apoi cea a fiului, au ocupat Grecia, au făcut în ea rânduială şi au încercat să-i coordoneze forţele la un loc cu cele macedonene, pentru cucerirea lumii.

A fost numai o superbă aventură, care n-a supravieţuit celor doi protagonişti. Când, în anul 323, la vârsta de numai treizeci şi trei de ani, Alexandru a murit în Babilon, după ce îşi condusese armatele din victorie în victorie până în Egipt şi în India, dincolo de Asia Mică, Mesopotamia şi Persia, imperiul său efemer s-a surpat în bucăţi. Generalilor care se strânseseră la căpătâiul său şi-l întrebau pe cine desemnase ca succesor, el le-a răspuns: „Cel mai tare", dar a uitat să precizeze cine era acesta, sau poate nici el n-o ştia. Şi atunci ei şi-au împărţit moştenirea în cinci: Antipatru a luat Macedonia şi Grecia; Lisimah, Tracia; Antigon, Asia Mică; Seleucos, Babilonul şi Ptolomeu, Egiptul. Şi bineînţeles că au început să se războiască între ei.

Dar să-i lăsăm pe „diadohi", cum li s-a spus apoi acestor cinci urmaşi, cu disputele lor care s-au terminat până la urmă toate în avantajul Romei, şi să ne oprim doar asupra evenimentelor ce au avut loc imediat în regatul lui Antipatru, care trebuia să păstreze unită Macedonia cu Grecia. Dacă această uniune s-ar fi realizat, atunci Roma ar fi dat peste un os mult mai greu de ros. Însă grecii nu doreau unirea, şi au făcut totul ca s-o saboteze. Plutarh povesteşte că, atunci când Alexandru a murit, atenienii, care avuseseră de pe urma lui numai beneficii, s-au adunat totuşi în nesfârşite procesiuni, cântând pe străzi imnuri de victorie, „ca şi cum ei ar fi fost aceia care l-au doborât pe tiran". Demostene, care fusese capul „rezistenţei", dar numai din gură, a avut şi el momentele sale de glorie, incitându-şi concetăţenii să-şi organizeze o armată care să-i reziste lui Antipatru. Armata a fost organizată şi a fost, bineînţeles, învinsă de noul rege mecedonean. Acesta, ca un incult ce era, nu avea slăbiciunile lui Alexandru pentru civilizaţia Atenei, şi a tratat-o, în consecinţă, aşa cum era el obişnuit să-şi trateze soldaţii atunci când nu-l ascultau.

Când a murit şi Antipatru, lăsând fiului său Casandru tronul, Atena s-a răsculat din nou. Şi a fost din nou înfrântă şi pedepsită: zeci de ani s-a continuat aşa, cu revolte şi represiuni. După aceea a venit din Asia Mică Demetrios Poliorcetul (care înseamnă „cuceritorul de cetăţi"), fiul lui Antigon, ca să-i izgonească pe macedoneni din Grecia. La Atena l-au primit ca pe un învingător şi i-au mobilat un apartament chiar în Partenon, pe care el l-a umplut cu prostituate şi efebi. După aceea, plictisindu-se de atâtea chefuri, s-a proclamat rege al Macedoniei şi, ca atare, a abolit statutul de independenţă a Atenei, pe care el singur o instaurase, şi a încredinţat oraşul unei garnizoane macedonene.

Din această stare de anarhie care a durat un secol, complicată şi cu o teribilă invazie a galilor, Grecia a ieşit, politiceşte vorbind, terminată. Pe brazda trasă de flota ei comercială şi de armele lui Filip, ale lui Alexandru şi ale diadohilor, civilizaţia sa a pătruns peste tot, din Epir în Asia Mică, în Palestina, în Egipt, în Persia, până în India; şi, peste tot, clasele conducătoare şi intelectuale erau greceşti sau grecizante. Filozofia, sculptura, literatura şi ştiinţele sale, transplantate în aceste ţări cucerite, au dat naştere unei culturi noi. Dar, din punct de vedere politic, Grecia murise, şi moartă avea să rămână încă două mii de ani.

Când, după ce a scăpat de Cartagina, Roma şi-a întors privirile înspre Grecia, n-a putut vedea decât un fel de Cale Lactee, formată din stătuleţe într-o continuă încăierare unele cu altele. Polibiu n-avea nici un motiv să se minuneze că i-a trebuit Romei atât de puţin ca să le cucerească. Adevărul e că i-ar fi trebuit şi mai puţin.

Totul a început din vina lui Filip V, regele macedonenilor. Statul lui, sleit şi sărăcit de Alexandru, nu mai era acela de odinioară. Însă era încă cel mai solid din Grecia, ale cărei cetăţi se găseau în acel moment împărţite în două Ligi: Liga Ahee şi Liga Etolă, care făcuseră între ele pace numai ca să se unească împotriva lui.

În anul 216, Filip, aflând că Hannibal îi zdrobise pe romani la Canae, a încheiat cu acesta un pact şi le-a cerut grecilor să-l ajute să distrugă Roma care putea deveni un pericol pentru toţi. O conferinţă a fost convocată la Naupactum, unde Agelau, delegatul etolilor, vorbind în numele celor prezenţi, l-a îndemnat pe Filip să ia conducerea tuturor grecilor în această cruciadă. Numai că, imediat după aceea, a început să circule la Atena şi prin alte oraşe zvonul că Hannibal ar fi lăsat macedoneanului libertatea să dispună cum o vrea el de greci, în schimbul ajutorului primit. Şi, deodată, s-a trezit neîncrederea adormită pentru moment, iar Liga Etolă a trimis soli la Roma să ceară ajutor împotriva lui Filip. Acesta, ca să poată face faţă Greciei, a trebuit să renunţe la Italia şi să încheie şi el un pact cu Roma, punând astfel capăt, înainte chiar de a fi fost început, acestui prim război macedonean.

După Zama, au urmat Pergamul, Egiptul şi Rodosul care au cerut ajutor Romei împotriva neastâmpăratului Filip. Roma, care avea o memorie bună şi nu uitase de tentativa regelui macedonean din perioada Canae, a expediat o armată sub conducerea lui Titus Quintus Flamininus, care l-a zdrobit pe Filip la Chinochefalos, în anul 197. Drumul spre Grecia era acum deschis.

Numai că Flamininus era un tip ciudat. Aparţinând unei familii patriciene, studiase la Tarent, învăţase greceşte şi era îndrăgostit de civilizaţia greacă. Ba mai mult, nutrea idei „progresiste". Nu l-a ucis pe Filip, ci, dimpotrivă, l-a aşezat din nou pe tron, în ciuda protestelor aliaţilor săi greci, care pretindeau că ei obţinuseră victoria de la Chinochefalos, aşa cum fac şi azi unii francezi care spun că ei au învins Germania. După aceea, cu ocazia marilor Jocuri Istmice, care adunau la Corint delegaţi din întreaga Grecie, a proclamat că toate

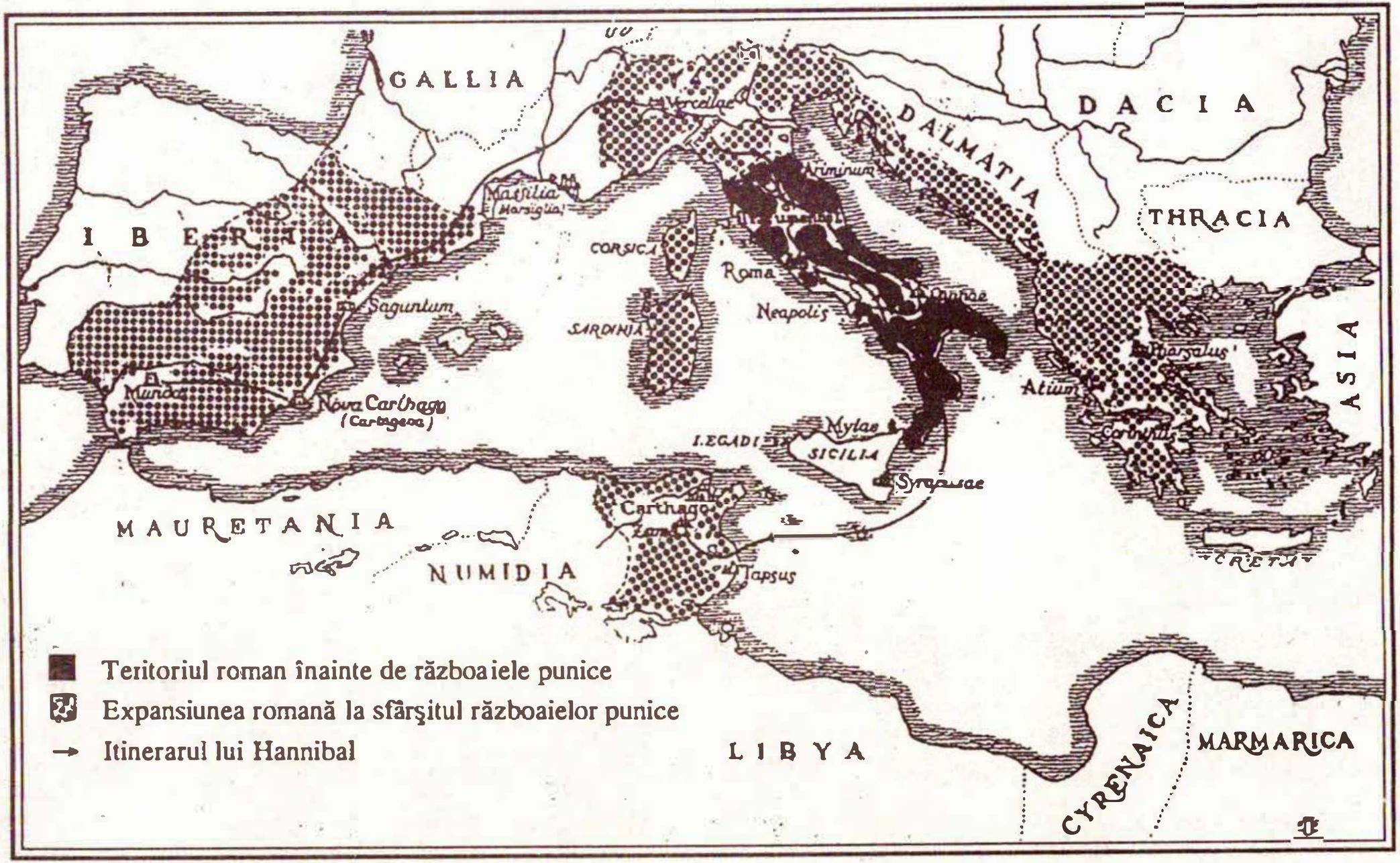

DE LA PRIMUL RĂZBOI PUNIC LA CUCERIREA GRECIEI (264-146 î.d.Hr.)

popoarele şi oraşele greceşti erau libere, nu mai aveau de plătit tribut, nu mai erau supuse garnizoanelor romane şi puteau să se guverneze după propriile lor legi. Ascultătorii, care se aşteptau la o substituire a jugului macedonean cu cel roman, au rămas năuci. Plutarh povesteşte că au izbucnit atunci nişte urlete de entuziasm atât de puternice, că nişte corbi care zburau în stol pe deasupra lor au căzut morţi la pământ. Dacă şi celelalte poveşti pe care ni le spune Plutarh sunt tot atât de scrupulos adevărate, atunci chiar că avem de ce să fim veseli.

Scepticii din Atena şi din alte oraşe nu vedeau de ce să se îndoiască de intenţiile sincere ale lui Flamininus, deoarece acesta le-a şi pus imediat în aplicare, retrăgându-şi armata din Grecia. Dar, după ce îl salutaseră ca pe un „salvator şi eliberator", au avut de ce râde atunci când l-au văzut cărând cu el o imensă pradă de război sub formă de opere de artă, eliberate din câteva oraşe ale Ligii Etole, unde nu stăteau bine. L-au chemat atunci pe Antioh, ultimul urmaş al lui Seleucus, regele Babilonului, ca să-i reelibereze. De cine şi de ce, nu se ştie, având în vedere că Flamininus îi lăsase chiar foarte liberi.

Pergamul şi Lampsacos care, fiind mai în vecinătatea lui Antioh şi cunoscându-l mai bine, ştiau la ce să se aştepte din partea lui, au cerut ajutorul Romei. Iar Senatul, care nu crezuse deloc în experimentul liberal şi progresist al lui Flamininus, a expediat o nouă armată, sub comanda eroului de la Zama. Cu oameni puţini, acesta l-a atacat pe Antioh la Magnesia, l-a pus pe fugă, în ciuda sfaturilor strategice pe care i le dăduse Hannibal, oaspetele său, şi i-a asigurat Romei aproape întregul ţărm mediteranean al Asiei Mici. După aceea s-a îndreptat către nord, i-a bătut pe galii care mai rămăseseră încă prin regiune, şi s-a înapoiat în Italia fără să se atingă de nici un oraş grecesc.

Multă vreme Roma a menţinut această politică de toleranţă şi de respect, foarte asemănătoare aceleia pe care Statele Unite au practicat-o în Europa după cel de al doilea război mondial. Intervenea în problemele lor interne numai când era solicitată şi căuta să menţină ordinea existentă. Din acest motiv, se alegea cu toate antipatiile nemulţumiţilor, care o acuzau de defetism.

A fost o stare de spirit a „maselor" din care a crezut că poate trage foloase Perseu al Macedoniei. Succesor al lui Filip, în anul 179, i-a chemat pe toţi să se unească într-un război împotriva

Romei. Era căsătorit cu fiica lui Seleucus, urmaşul lui Antioh, pe care şi l-a făcut aliat şi pe care l-a târât după el în Iliria şi în Epir. Acestea au fost singurele state care i-au dat, practic, ajutor, atunci când o a treia armată romană, condusă de Emilius Paulus, fiul consulului căzut la Canae, l-a ajuns pe Perseu la Pidna, în anul 168, i-a distrus oastea, iar pe el l-a dus la Roma în lanţuri, ca să împodobească carul de triumf al învingătorului.

În mâinile lui Emilius a căzut, printre alte lucruri, şi arhiva secretă a învinsului, unde s-au descoperit documente legate de conjuraţie, cu dovezi despre cei ce se făcuseră răspunzători de ea. Drept pedeapsă, şaptezeci de oraşe macedonene au fost distruse; Epirul şi Iliria, devastate; Rodosul, care conspirase şi el, fără să ia însă parte activă la război, a fost deposedat de tot ce stăpânea în Asia Mică; şi mii de simpatizanţi greci ai lui Perseu, printre care şi Polibiu, au fost duşi ca ostateci la Roma.

Era deja un semn că Senatul, o dată cu abandonarea iluziilor lui Flamininus şi ale altor filo-eleni ai Romei, printre care chiar şi Scipionii, depăşise acum complexul de inferioritate faţă de Grecia, şi că revenea la sistemele sale tradiţionale de tratament aplicat învinşilor. Dar nici măcar de această dată turbulenţii greci n-au vrut să înţeleagă. De atunci, timp de câţiva ani, în diverse oraşe au venit la putere noi clase proletare, care confundau perfect socialismul cu naţionalismul. Liga Ahee a fost refăcută şi, când s-a ştiut că Roma e încurcată în teribilul ei război contra Cartaginei, a chemat toată Grecia la lupta pentru eliberare.

Numai că acum Roma putea să ducă liniştită şi un război pe două fronturi. În timp ce Scipio Emilianus se îmbarca pentru Africa, consulul Mummius s-a năpustit asupra Corintului, una din cetăţile cele mai rebele. A asediat-o, a cucerit-o, i-a ucis pe toţi bărbaţii, le-a luat sclave pe femei şi, încărcând pe vase tot ce se putea transporta la Roma, i-a dat foc. Grecia şi Macedonia au fost constituite într-o singură „provincie" sub un guvernator roman, cu excepţia Atenei şi Spartei, cărora li s-a recunoscut o oarecare autonomie.

În sfârşit, Grecia îşi găsise liniştea: liniştea cimitirului.

Cel de al treilea, şi ultimul, război punic a fost dorit de Cato Cenzorul şi provocat de Massinissa, amândoi destinaţi să nu-i apuce sfârşitul.

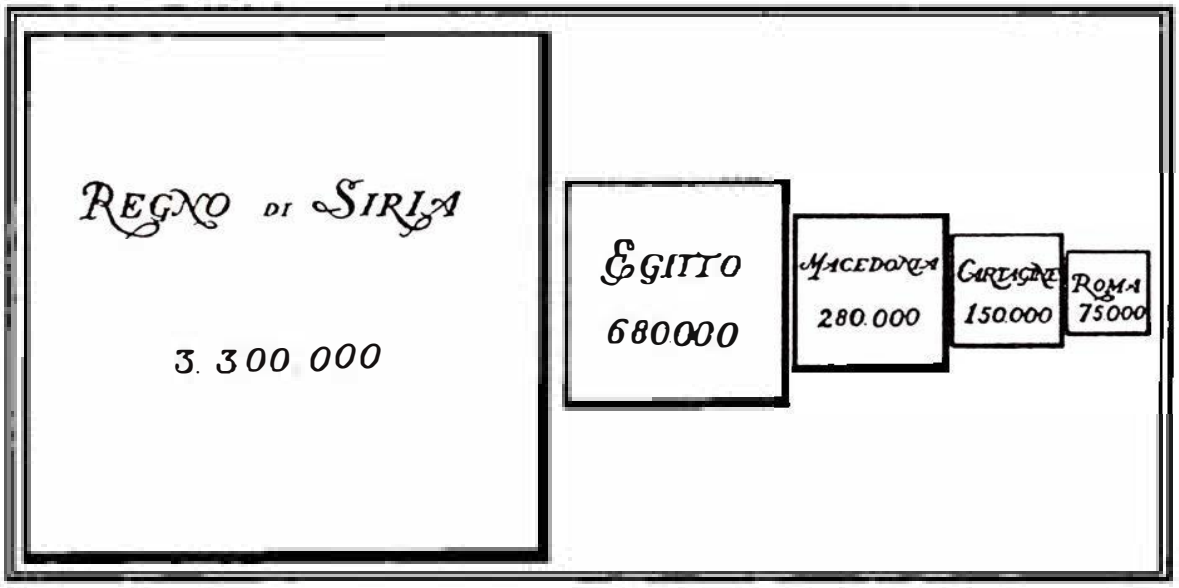

EXTINDEREA ÎN KM PĂTRAŢI A CELOR MAI MARI STATE MEDITERANEENE LA ÎNCEPUTUL RĂZBOAIELOR PUNICE

Acest Massinissa a fost unul din personajele cele mai ciudate ale antichităţii. A trăit până la nouăzeci de ani, a avut un fiu la optzeci şi şase şi, la optzeci şi opt, mai galopa încă în fruntea trupelor. După Zama, şi-a recăpătat tronul în Numidia şi, cum Cartagina se angajase faţă de Roma să nu mai poarte războaie, nu ezita nici o clipă s-o necăjească prin nesfârşite incursiuni şi jafuri. Cartagina protesta şi Roma o calma. Dar, după ce şi-a achitat şi ultima din cele cincizeci de rate anuale de despăgubiri de război datorate Romei, Cartagina s-a revoltat împotriva acestor acte arbitrare şi l-a atacat pe Massinissa.

Pe vremea aceea la Roma era tare partidul lui Cato care, ori de câte ori ţinea un discurs, indiferent de subiect, încheia cu refrenul: „În rest, cred că trebuie să distrugem Cartagina". În incidentul cu Massinissa, Senatul, ajutat de acesta, a văzut o ocazie nimerită ca nu numai să ceară Cartaginei abţinerea de la orice iniţiativă, ci să-i pretindă drept ostatici şi trei sute de copii de familie nobilă. Copiii i-au fost acordaţi, în plânsetele mamelor, dintre care multe s-au aruncat înot în urma navelor care îi duceau şi s-au înecat. Imediat după aceea, romanii, văzând că această

provocare nu fusese de ajuns, au mai pretins să le fie predate şi toate armele, toată flota şi o mare parte din grâu. Iar atunci când şi aceste pretenţii le-au fost satisfăcute, Senatul a mai cerut ca întreaga populaţie a Cartaginei să se retragă la zece mile distanţă de oraş, acesta urmând să fie ras la pământ. Solii cartaginezi au obiectat în zadar, spunând că niciodată în istorie nu se mai auzise de o asemenea atrocitate; s-au aruncat la pământ, şi-au smuls părul din cap, s-au oferit singuri să fie ucişi. În zadar însă. Roma voia război, şi război trebuia să fie, cu orice preţ.

Când s-a aflat acest lucru la Cartagina, mulţimea dezlănţuită i-a linşat pe conducătorii care predaseră copiii, pe ambasadori, pe miniştri şi pe toţi italienii care le-au picat în mână. Apoi, înnebuniţi de furie şi de ură, i-au chemat sub arme pe toţi cetăţenii, inclusiv pe sclavi, au transformat casele în fortăreţe şi, în două luni de activitate febrilă, au pregătit opt mii de scuturi, optsprezece mii de săbii, treizeci de mii de lănci şi o sută douăzeci de nave.

Asediul, pe uscat şi pe mare, a durat trei ani. Scipio Emilianus, copilul adoptiv al fiului învingătorului de la Zama, şi-a câştigat o îndoielnică faimă cucerind până la urmă oraşul în care, timp de încă şase zile, stradă cu stradă, casă cu casă, au continuat luptele. Atacat de franctirorii care acţionau de pe acoperişuri şi de la ferestre, Scipio a ordonat distrugerea tuturor clădirilor.

Cei care, până la urmă, s-au predat numărau doar vreo cincizeci şi cinci de mii, dintr-un total de cinci sute de mii de locuitori ai Cartaginei; restul erau morţi. Generalul lor care, întâmplător, se numea tot Hasdrubal, a cerut pentru sine îndurare, iar Scipio i-a acordat-o. Nevastă-sa, de ruşine, s-a aruncat împreună cu copiii în flăcările unui incendiu.

Scipio a cerut Senatului să nu-l oblige să execute un masacru. I s-a răspuns că nu numai Cartagina, ci şi toate anexele sale trebuiau distruse. Oraşul a continuat să ardă încă timp de şaptesprezece zile. Puţinii supravieţuitori au fost vânduţi ca sclavi. Iar teritoriul lor a devenit de atunci o „provincie“ cunoscută sub numele generic de Africa.

N-a existat un tratat de pace, pentru că nu s-ar fi ştiut cu cine să fie încheiat. Solii cartaginezi avuseseră dreptate: niciodată în istorie nu mai fusese comisă o asemenea atrocitate.

Din fericire pentru ei, nici Cato, nici Massinissa n-au avut timp să mai sufere de remuşcări. Erau deja morţi.

XVII

CATO

În anul 195, imediat după primul război punic, femeile din Roma au organizat o manifestaţie, s-au îndreptat spre For şi au cerut Parlamentului abrogarea Legii Oppia, promulgată în timpul regimului de austeritate impus de ameninţarea iminentă a lui Hannibal şi care interzicea sexului frumos podoabele de aur, rochiile colorate şi utilizarea trăsurilor.

Pentru prima oară în istoria Romei, femeile deveneau protagoniste într-o problemă, luau o iniţiativă politică, îşi afirmau, cu alte cuvinte, drepturile. Până atunci nu se mai întâmplase aşa ceva. Timp de cinci secole şi jumătate, adică de când a fost întemeiată, Roma a avut o istorie a bărbaţilor cărora femeile le-au servit, în masă şi anonim, drept cor. Puţinele din ele ale căror nume se mai cunosc, Tarpeia, Lucretia, Virginia, poate că nici n-au existat vreodată şi nu încarnează personaje credibile, ci doar monumente ale Trădării sau ale Virtuţii. Viaţa publică romană era doar masculină. Femeile nu contau decât în cea particulară, adică în cercul casei şi al familiei, unde influenţa lor era legată, în mod exclusiv, de rolul de mamă, de soţie, de fiică sau de soră.

Marcus Porcius Cato, în calitatea sa de „cenzor" însărcinat cu supravegherea moravurilor, s-a opus în Senat cererii. Şi discursul său, transmis nouă de Titus Livius, spune multe despre transformările petrecute în acei ultimi ani în viaţa de familie şi socială a Urbei.

„Dacă fiecare din noi, domnilor, şi-ar fi păstrat autoritatea şi drepturile de soţ în propria-i casă, n-am mai fi ajuns azi aici. Acum, priviţi unde suntem: aroganţa femeii, după ce a redus la zero libertatea noastră de acţiune în cadrul familiei, este pe cale s-o

distrugă chiar şi în For. Aduceţi-vă aminte cât ne-am străduit să le ţinem în mână pe femeile noastre şi să înfrânăm bunul lor plac atunci când legile ne permiteau s-o facem. Ei bine, închipuiţi-vă ce-o să fie de acum înainte dacă aceste legi vor fi revocate, iar femeile aşezate pe acelaşi picior de egalitate cu noi. Voi le cunoaşteţi pe femei: faceţi-le egale cu voi şi îndată o să vă treziţi cu ele în cârcă, drept stăpâne. Până la urmă aşa o să fie: bărbaţii din întreaga lume, care în întreaga lume le conduc pe femei, sunt conduşi de bărbaţii ce se lasă conduşi de femei: romanii."

Demonstrantele i-au râs oratorului în nas, dar el, de altfel ca toţi cei ce spun adevărul, era obişnuit cu asta; şi Legea Oppia a fost abrogată. Cato a încercat degeaba s-o mai facă simţită, înzecind impozitele pe articolele de lux. Sunt curente pentru care, atunci când încep să sufle, nu există nici o barbă de cenzor care să le oprească. Şi sufragetele, odată luată iniţiativa, nu se gândeau să-i dea drumul din mână. Încetul cu încetul, ele au obţinut şi dreptul de a-şi administra propria zestre, ceea ce le făcea, din punct de vedere economic, independente şi libere, cum s-ar spune azi, „să-şi trăiască viaţa"; apoi, pe acela de a putea să divorţeze de bărbat; iar uneori, dacă nu reuşeau, să-l otrăvească. Şi tot mai mult au înclinat către practici malthusiene, ca să scape de „corvoada" cu copiii.

Contrar părerilor despre el şi felului cum a fost zugrăvit, bărbatul acesta care încerca să se pună în calea unor mode noi, toate de origine greacă, nu era deloc un moralist insuportabil, cu gură rea şi bolnav de ficat. Din contră, Marcus Porcius Cato era un ţăran plebeu din împrejurimile oraşului Rieti, plesnind de sănătate şi de bună dispoziţie, care a trăit până la vârsta de optzeci şi cinci de ani (ceea ce, pentru acele vremuri, ţine de legendă) şi a murit după ce a obţinut toate satisfacţiile, inclusiv aceea care îi era lui cea mai pe plac: să-şi facă mulţi duşmani.

A fost o întâmplare că a devenit un om politic de marcă şi poate personajul cel mai interesant al acelei epoci. Trăia modest, ca un stoic, pe mica sa bucată de pământ pe care o cultiva muncind-o singur, atunci când a venit să se instaleze, nu departe de dânsul, un bătrân senator la pensie, Valerius Flaccus, retras acolo dezgustat de corupţia ce domnea la Roma. Era un patrician de modă veche, adică din aceia care fac alergie la rafinamente; a prins drag de tânărul cu mâini bătătorite, cu apucături simple, cu păr roşu şi dinţii rari, care îi citea pe clasici în ascuns, fiindcă se

simţea jenat de asta ca de un viciu ceva mai puţin decât ruşinos. Şi învăţase să scrie şi să vorbească despre clasici într-un stil limpede şi concis. Au devenit prieteni pe acest fond de gusturi şi de idei comune. Şi Valerius l-a îndemnat să se facă avocat pe Marcus, care se numea Porcius pentru că familia sa crescuse întotdeauna porci, şi Cato pentru că toţi strămoşii săi fuseseră nişte şireţi. Era meseria cu care debutai în viaţa politică. Şi poate că senatorul l-a lansat în ea tocmai cu scopul şi speranţa de a avea un urmaş în polemica anti-modernistă pe care vârsta nu-i mai permitea s-o continue.

Cato a susţinut şi a câştigat, unul după altul, o serie de procese în faţa tribunalului local. Apoi, cu o clientelă sigură, a deschis, cum s-ar spune azi, un birou la Roma, s-a prezentat în alegeri şi a învins în aşa-zisul „*cursus honorum*", cu victorii à la Hannibal. Edil la treizeci de ani în 199, pretor în 198, iar, după trei ani, consul. Apoi a ţinut-o tot aşa: tribun în 191, cenzor în 184 şi, practic, a continuat, magistratură după magistratură, până la adânci bătrâneţi, distingându-se mai ales în timp de război, când schimba galoanele civile cu cele militare. Viaţa de tabără îi plăcea mai mult decât cea din For, pentru că acolo putea face cu mai multă pertinenţă apel la disciplină, considerată de el drept o condiţie a valorilor morale. Se pare că a fost un general cam pedant, însă ostaşii i-o iertau, pentru că mărşăluia pe jos împreună cu ei, lupta calm şi cu curaj, iar când începea jaful, care era considerat un drept al învingătorului, acorda fiecărui ostaş o livră de argint pentru prada pe care o încredinţa în întregime Senatului, fără să oprească un dram măcar pentru sine.

Aceasta era o regulă respectată aproape întotdeauna de generalii romani, până la războaiele punice; de câtva timp însă ea devenise o excepţie. Nici guvernul nu mai urmărea cu atenţie cât luase pentru el învingătorul, dacă prada era bogată. Quintus Minucius adusese din Spania treizeci şi cinci de mii de livre de argint şi treizeci şi cinci de mii de dinari; Manlius Vulsone, din Asia, patru mii cinci sute livre de aur; patru sute de mii de sesterţi, cam cât două miliarde de lire, fuseseră stoarse de la Antioh şi Perseu. Sub ploaia asta de aur, era normal ca onestitatea generalilor şi a magistraţilor romani, strâns legată de sărăcie, economie şi avariţie, să se sufoce. Iar lupta dusă de Cato pentru a

împiedica asemenea lucruri era sortită falimentului. Oricum, el a dus-o totuşi.

În anul 187, pe când era tribun, le-a cerut lui Scipio Emilianus şi fratelui său Lucius, care se înapoiau victorioşi din Asia, să dea socoteală Senatului de sumele vărsate ca despăgubiri de război de la Antioh. Era o cerere perfect legitimă dar care a surprins Roma, pentru că punea sub semnul îndoielii corectitudinea învingătorului de la Zama, un om cu adevărat deasupra oricăror bănuieli. Nu s-a înţeles nici până azi ce l-a îndemnat pe Cato să facă acest gest, el care nu putea ignora desigur integritatea Africanului şi imensa lui popularitate. Poate că, pur şi simplu, a vrut numai să reînvioreze un principiu care era pe cale să cadă în desuetudine, căci generalii, indiferent de numele şi de meritele lor, erau obligaţi să facă aceste dări de seamă; sau poate se ascundea aici vreo antipatie violentă împotriva clanului Scipionilor, nişte estetizanţi, elenizanţi şi modernizanţi?

Poate că şi una şi alta. Oricum însă, această pretenţie i-a adus pe cap toată oligarhia familiilor dominante care, în cercul aristocraţiei senatoriale, deţineau practic monopolul puterii. Până la Silla, istoria romană s-a rezumat doar la aceea a unor dinastii şi, de fapt, ea prezintă în mod continuu aceleaşi nume. Din ultimii două sute de consuli ai Republicii, jumătate aparţin doar unui număr de zece familii, cealaltă jumătate, altor şaisprezece. Şi, printre ele, cea a Scipionilor era probabil una din cele mai însemnate, începând cu cel ce căzuse la Trebbia, până la acesta care triumfase la Zama, tatăl adoptiv al aceluia care mai târziu avea să distrugă Cartagina.

Africanul, deşi rănit în amorul propriu, se pregătea să răspundă, însă fratele său Lucius l-a împiedicat s-o facă. Atunci, scoţând din geantă documentele care conţineau conturile cu încasările şi vărsămintele în cauză, le-a rupt în bucăţi în faţa Senatului. Pentru acest gest a fost adus înaintea Adunării şi condamnat pentru fraudă. Dar pedeapsa i-a fost anulată în urma veto-ului unui tribun, un anume Tiberius Sempronius Grahus, despre care o să mai auzim noi, şi care era rudă cu acuzatul, fiind soţul fiicei acestuia, Cornelia. Ceea ce confirmă politica de dinastie despre care tocmai vorbeam. Eroul de la Zama a fost convocat în adunare pentru a fi judecat. Dar el a întrerupt dezbaterea, invitând deputaţii la templul lui Jupiter, pentru a sărbători aniver-

sarea marii sale victorii, care cădea tocmai în ziua aceea. Deputaţii l-au urmat şi au asistat la slujbă. Dar, înapoiaţi la Parlament, l-au convocat din nou pe general. De astă dată, el a refuzat să se prezinte şi, mâhnit de atâta insistenţă, s-a retras la vila sa de la Literno, unde a rămas până la sfârşitul vieţii. Persecutorii l-au lăsat, până la urmă, în pace. Cato, însă, a deplâns, pe bună dreptate, faptul că, pentru prima oară în istoria Romei, meritele militare ale unui acuzat au putut împiedica mersul justiţiei şi, cu acest episod, a denunţat începuturile unui individualism care avea să corupă curând societatea prin cultul personalităţii şi să distrugă democraţia. Evenimentele îşi vor lua sarcina să-i dea mai târziu deplină dreptate.

Cineva poate să se întrebe cum, cu atâţia adversari puternici, ca femeile şi „Mafia" familiilor aristocrate, a reuşit totuşi acest „beţe-n roate" să reziste în şa şi să câştige alegerile ori de câte ori îşi depunea candidatura pentru o funcţie? Puţini, de fapt, îl iubeau. Onestitatea sa în acele vremuri de corupţie, ascetismul său într-o epocă de moliciuni, erau resimţite de toţi ca o remuşcare. El reprezenta ceea ce fiecare ar fi trebuit şi poate ar fi voit să fie, dar din păcate nu era. Şi tocmai de aceea îl respectau, detestându-l totuşi, şi îi acordau sufragiul. Pe deasupra, mai era şi un mare orator. Lucru destul de curios şi acesta, pentru că debutase în literatură publicând un tratat împotriva retorilor, unde anticipa faimoasa frază a lui Verlaine: „Când întâlneşti oratoria, suceşte-i gâtul". Şi tocmai învăţându-i fără răgaz pe alţii cum nu trebuie să vorbească, învăţase el însuşi s-o facă, şi încă foarte bine. Puţinul ce ne-a rămas din discursurile sale ajunge să-l recunoaştem mai bun decât Cicero, fără îndoială mai armonios, mai pretenţios şi, din punct de vedere literar, superior acestuia, dar mai puţin direct; eficace şi sincer. Ceea ce demonstrează că nu există elocinţă, după cum nu există literatură, după cum nu există muzică şi nici pictură, după cum nimic nu există fără o forţă morală şi o convingere reală care să le susţină.

Cato ştia să condimenteze cu umor şi cele mai severe rechizitorii ale sale. Când, de exemplu, în calitate de cenzor, l-a dat afară din Senat pe Manilius pentru că îşi sărutase soţia în public, şi a fost întrebat dacă nu i s-a întâmplat şi lui s-o facă vreodată, a răspuns: „Ba da, însă numai când tună. De aia mă şi binedispune întotdeauna vremea rea." Chiar când i se intentau

procese şi era combătut cu zeci de probe sub cele mai diferite acuzaţii, el îşi păstra buna dispoziţie şi râdea în aceeaşi măsură în care şi muşca. Cu mereu nelipsitul său sarcasm, cu glumele sale ţărăneşti, cu obrazul său brăzdat de răni, cu părul roşu şi cu dinţii săi rari, nu era o plăcere să-l ai în faţă ca adversar. Şi n-ar fi reuşit nimeni să-l dea jos, dacă la un moment dat nu s-ar fi plictisit de atâtea lupte inutile şi nu s-ar fi retras singur, de bunăvoie, ca să scrie cărţi, ocupaţie pe care în sinea lui o disprețuia.

A făcut-o pentru că voia să opună un text scris în latină acelor scrieri pe care de mult toţi literaţii se apucaseră să le redacteze în greacă, o limbă ce ameninţa să-şi asigure monopolul culturii romane. *De agricultura*, unica scriere care de fapt ne-a rămas de la el, este prima carte adevărată în proză născută la Roma. Şi e un ciudat manual practic în care, la un loc cu idei vag filozofice, se amestecă sfaturi pentru îngrijirea reumatismului şi vindecarea diareei. Cât despre criteriile de exploatare a pământului, iată-le: „Cel mai bun lucru", zice el, „este creşterea cu profit a vitelor. Apoi? Apoi o creştere a vitelor cu profit moderat. Şi apoi? Apoi o creştere a vitelor nici măcar cu un profit mai puţin moderat. Apoi? Apoi... Apoi, aratul şi semănatul." Cato nu voia să se întoarcă nici măcar la agricultură, ci la păstorit.

Nimeni n-a avut ca el presentimentul decadenţei Romei, şi nimeni n-a diagnosticat mai bine unde era focarul infecţiei, în Grecia. Îi studiase limba; cult şi avizat cum era, umblând îmbrăcat fără nici un fason, înţelesese că toată cultura elenă era prea elevată şi mult prea rafinată faţă de cea romană, ca să nu o corupă. Pe Socrate îl numea „o fată bătrână şi flecară", şi era de acord cu judecătorii care îl condamnaseră la moarte ca pe un stricător al legilor şi al caracterului Atenei. Dar îl şi admira, tot atât cât îl ura, exact pentru că îşi dădea seama că ideile lui ar fi cucerit Roma. „Crede-mă pe cuvânt", scria el fiului său, „că dacă poporul ăsta reuşeşte să ne contamineze cu cultura lui, suntem pierduţi. Au început deocamdată cu medicii care, sub pretext că ne îngrijesc, au venit să ne distrugă pe noi, «barbarii». Eu îţi interzic să ai de a face cu ei." Mai degrabă ar fi acceptat să-l vadă mort decât vindecat de aspirinele şi vitaminele greceşti.

Este foarte probabil ca tocmai această spaimă să-i fi sugerat insistenţa care l-a făcut celebru cu al său *delenda Carthago*. Mai mult decât să împiedice o renaştere a cetăţii feniciene, el urmărea

să smulgă Roma din mrejele tentaţiei de a cuceri Grecia. Dorea ca patria sa să privească spre Occident şi nu spre Orient, de unde, spunea el, nu ar fi avut parte decât de vicii şi de boli. Şi se poate să fi fost dezamăgit de viteza cu care Scipio îşi îndeplinise misiunea. Ar fi preferat un război defensiv contra zece Hannibali unei ofensive contra Eladei. Şi, când i-a văzut pe consulii Marcellus, Fulvius şi Emilius Paulus înapoindu-se de acolo încărcaţi cu statui, picturi, cupe de metal, oglinzi, mobilă de preţ şi stofe brodate, iar poporul căscând gura în faţa acestor minunăţii şi discutând despre modă, stil, pălărioare, sandale, argintărie şi cosmetice, trebuie că s-a luat cu mâinile de păr.

A murit în anul 149, atunci când Senatul se hotărâse deja să-l trimită pe ultimul Scipion *ad delendam Carthaginem*. Poate că acest gest i-ar mai fi dat un suflu de speranţă; sau, cel puţin, ne place nouă s-o credem. Dacă ar mai fi apucat să trăiască, şi-ar fi dat seama că distrugerea Cartaginei nu servise chiar la nimic. Ba dimpotrivă, odată dispărut acest oraş de pe faţa Africii şi a Mediteranei, romanii n-au mai avut ochi şi urechi şi nici minte decât pentru Fidias, Praxitele, Aristotel, Platon, bucătăria, sulimanurile şi „hetairele“ Atenei.

XVIII

„...*FERUM VICTOREM CEPIT*“

Multă vreme după aceea, Horaţiu a confirmat *a posteriori* temerile exprimate *a priori* de Cato, prin versul său rămas celebru: „*Graecia capta ferum victorem cepit*“ (Cucerită, Grecia l-a cucerit pe barbarul ei învingător). Şi, ca s-o poată face, ea s-a folosit de arme diverse: religia şi teatrul pentru plebe, filozofia şi artele pentru clasele de sus, care încă nu erau cultivate, dar din nefericire aveau să fie.

Lui Polibiu, când a fost adus prizonier, i s-a părut că religia Romei era încă solidă. „Cauza pentru care, după părerea mea“, scrie el, „Imperiul Roman se situează deasupra tuturor celorlalte, este religia practicată aici. Ceea ce la alte popoare este considerat drept superstiţie condamnabilă, aici la Roma constituie cimentul statului. Tot ce ţine de ea este înveşmântat cu atâta pompă şi condiţionează în asemenea măsură viaţa publică şi privată, că niciodată nimic nu-i va putea face concurenţă. Cred că guvernul a iniţiat intenţionat acest sistem pentru mase. El n-ar fi necesar dacă un popor s-ar compune exclusiv din oameni luminaţi; dar, pentru mulţimile care întotdeauna au fost obtuze şi uşor supuse pasiunilor oarbe, e bine să existe cel puţin o teamă care să le ţină în frâu.“

Unui om ca el, proaspăt venit din Grecia, unde scepticismul şi neîncrederea nu mai aveau margini, se înţelege că romanii, care mai conservau încă o licărire de credinţă, trebuie să i se fi părut nişte monahi. Dar era vorba doar de o licărire, deşi unele forme liturgice („pompa“, spunea Polibiu) mai erau, prin puterea obişnuinţei, respectate. Cato, care totuşi mai spera să salveze toate vechile obiceiuri şi credinţe, se întreba într-un discurs public cum făceau *augurii*, care îşi cunoşteau unul altuia trucurile, de nu-şi

râdeau în nas atunci când se întâlneau pe stradă? Iar Plaut putea să-l ridiculizeze nepedepsit pe scenă pe Jupiter, în rolul seducătorului Alcmenei, şi să-l prezinte pe Mercur ca pe o paiaţă.

Poporul, care bătea din palme la aceste comedii ireverenţioase, era acelaşi care cu puţin mai înainte, la vestea dezastrului de la Canae, năvălise în piaţă strigând: „Cărui zeu trebuie să ne rugăm pentru salvarea Romei?" E clar că numai în clipele de primejdie romanii îşi mai aduceau aminte că au un zeu. Nu-l găseau însă pe cel mai potrivit, printre atâţia câţi populau paradisul. Şi curios a fost răspunsul guvernului, care a hotărât să încredinţeze salvarea Urbei nu unui zeu roman, aşa cum se întâmplase mereu până atunci, ci unei zeiţe greceşti, Cibele, poruncind ca statuia ei să fie transportată de la Pessino, din Asia Mică, unde se găsea, la Roma. Attalus, regele Pergamului, a fost de acord cu transferul. Şi astfel, *Magna Mater*, cum fusese rebotezată zeiţa, a ajuns într-o bună zi la Ostia, unde o aştepta, în fruntea unui comitet de nobile matroane, însuşi Scipio Africanul. La Roma s-a răspândit zvonul că vasul, împotmolit la gurile Tibrului, a fost salvat şi condus pe fluviu în sus, până în inima oraşului, de către vestala Virginia Claudia, prin puterea castităţii sale. Şi toţi, că o credeau sau nu, au ars tămâie în calea zeiţei pe care matroanele au purtat-o în triumf până la templul Victoriei. Senatul a fost niţel scandalizat când a aflat că marea mamă trebuia să fie asistată de preoţi castraţi. La Roma, în colegiile sacerdotale, nu exista aşa ceva. Până la urmă au găsit vreo câţiva, printre prizonierii de război, şi i-au făcut preoţi de ocazie.

Din momentul acela, liturghia greacă s-a răspândit şi a fost aplicată nu numai zeilor care veneau din Grecia, dar şi celor romani. Şi rezultatul a fost că, din austeră şi mai degrabă lugubră, cum fusese până atunci, ea a devenit veselă şi carnală. În anul 186, Senatul a aflat cu stupoare, alarmat, că poporul prinsese drag în special de Dionisos, că îl declarase preferatul lui, că umplea templele sale şi îi aducea cu mult entuziasm sacrificii. E uşor de înţeles motivul: sacrificiile constau în uriaşe ospeţe, în beţii de pomină şi într-un total desfrâu în relaţiile dintre bărbaţi şi femei. Ce să mai vorbim, erau orice altceva decât „sacrificii". Poliţia a făcut o mare razie printre participanţii la asemenea serbări, arestând şapte mii, condamnând la moarte vreo câteva sute, pe alţii la puşcărie, şi a suprimat cultul. Dar dacă trebuie să intervină

jandarmii ca să salveze obiceiurile unui popor, asta spune clar că ele sunt în agonie.

De altfel, acest lucru se vedea bine la teatru, care era pe cale să devină un adevărat templu la Roma.

Cea dintâi încercare de spectacol a fost aceea a lui Livius Andronicus, prizonierul de război tarentin, grec de origine, care înscenase, interpretase şi cântase în versuri „saturnine" necizelate, în anul 240, *Odissea*. Aşa cum am mai spus, publicul şi guvernul au rămas încântaţi, într-atât încât au permis actorilor să se constituie într-o „corporaţie" şi să se organizeze pentru marile sărbători ale anului, aşa-zisele *ludi scenici*.

Cinci ani după această istorică premieră, un alt prizonier de război, de data asta napolitan, Cneius Nevius, a prezentat o altă comedie cu iz aristofanesc, unde ridiculiza abuzurile şi ipocrizia societăţii romane. Poporul s-a amuzat. Însă familiile influente, care se simţeau vizate, au protestat. Erau prea inculte şi prea necioplite ca să accepte satira, care îşi căpătase dreptul de cetăţenie numai la popoarele foarte civilizate. Bietul Nevius a fost arestat şi a trebuit să retracteze. A scris o altă comedie, cu intenţia desigur să nu ofenseze pe nimeni dar, cum era un om plin de spirit, nu a reuşit. Căci şi de data aceasta i-au scăpat de sub pană câteva apropouri ironice, şi a plătit-o cu deportarea. Astfel, Roma a pierdut în acelaşi timp un comediograf care putea deschide drum unei producţii originale, nu copiate după modele străine, şi un umorist care ar fi putut să-l înveţe pe acest popor greoi şi posac arta de a zâmbi, de a-şi da seama de propriile-i defecte şi de a şi le corecta. Nevius a continuat să scrie şi în exil, lăsând urmaşilor un poem dramatic urât, legat de istoria Romei, plin de un patriotism deşănţat.

Din acel moment, teatrul roman a continuat să-l copieze pe acel grec, până în clipa când un al treilea străin a venit să-i insufle un pic de originalitate. Quintus Ennius, originar din Apulia, era fiul unui italic şi al unei grecoaice. Studiase la Tarent, unde se jucau dramele lui Euripide, de care era fascinat. După aceea plecase să-şi satisfacă serviciul militar şi, în Sardinia, atrăgând prin curajul său atenţia lui Cato, chestor în localitate, acesta l-a luat cu el la Roma. *Analele* sale, o istorie epică a Romei, de la Enea până la războaiele punice, au fost, până la Vergiliu, poemul naţional al Urbei. Dar pasiunea lui era teatrul, pentru care a scris

vreo treizeci de tragedii, luând în zeflemea cel mai des zelul bigoților. Și iată convingerile sale religioase, prin gura unuia din eroii săi: „Vă asigur, prieteni, că zeii există, numai că îi doare în cot de ce fac muritorii. Altfel cum puteți să vă explicați că binele nu este întotdeauna răsplătit cu bine și răul cu rău?" Cicero, care ne transmite această frază, unde străbat deja teoriile lui Epicur, și care afirmă că a auzit-o cu propriile sale urechi, ne asigură că mulțimea a aplaudat-o îndelung și zgomotos.

Ennius i-a sfătuit pe urmașii săi să facă în comedii și puțină filozofie, însă nu prea multă. Din păcate, el însuși a fost primul care să nu țină cont de această înțeleaptă maximă; a vrut să scrie drame de „idei", cum se spune azi. Și publicul, plictisit, i-a întors spatele ca să alerge la farsele lui Plaut, primul adevărat comediograf al Romei.

Acesta venea din Umbria, unde se născuse în anul 254, și însuși numele său te făcea să râzi. Titus Maccius Plautus însemna: Titus, paiața cu picioare plate. A început ca „figurant", a strâns ceva bani, i-a investit într-o afacere proastă și i-a pierdut. Atunci, ca să aibă ce mânca, a început să scrie. Pentru moment a adaptat comedii grecești, introducând în ele glume legate de evenimentele romane ale vremii. Și, când a văzut că publicul tocmai de astea se amuză cel mai tare, a părăsit modelele străine și a început să compună pe subiecte originale, inspirându-se din cronicile orașului și inaugurând astfel un adevărat teatru de „moravuri".

A devenit repede idolul publicului, căruia îi plăcea buna sa dispoziție sinceră și râsul său sănătos rabelaisian. *Miles gloriosus* a provocat delir în staluri. Toți l-au îndrăgit și i l-au acceptat și pe *Amphitrion*, care conținea o satiră ireverențioasă la adresa lui Jupiter, înfățișat ca un vulgar donjuan care, pentru a o seduce pe Alcmena, luase chipul soțului acesteia și se invoca singur oferindu-și sacrificii.

În anul în care Plaut a murit, 184, a sosit la Roma Terentius, un sclav cartaginez, care a avut norocul să trăiască în casa lui Terentius Lucanus, un senator cult și afabil. Acesta, descoperind talentul sclavului său, l-a eliberat. Terentius, pe numele lui adevărat, Publius Afro, a luat, drept recunoștință, numele stăpânului. Când a scris prima sa comedie, *Andria*, s-a dus să i-o citească lui Cecilius Statius, scriitor afirmat deja, care pe atunci avea succes, dar de la care nu ne-a rămas nimic. Suetoniu

povesteşte că Statius a fost atât de impresionat, că l-a invitat la masă pe vizitator, deşi acesta era îmbrăcat ca un sărăntoc. Terentius a frecventat saloanele şi a ajuns la modă în societatea înaltă, dar nu a atins niciodată popularitatea lui Plaut. Cea de a doua comedie a sa, *Hecyra*, a fost un fiasco, pentru că publicul a părăsit îndată locurile când a aflat că la Circ începuse o luptă între un gladiator şi un urs. Norocul i-a surâs cu *Eunucul* care, în două spectacole jucate în aceeaşi zi, i-a adus opt mii de sesterţi, circa patru milioane de lire. La Roma se şoptea că adevăratul autor al acestor lucrări era Lelius, fratele lui Scipio, mare prieten şi protector al lui Terentius. Acesta, cu mult tact, nici n-a dezminţit, dar nici n-a confirmat bârfa. Şi, poate tocmai ca să scape de ea, s-a hotărât să plece în Grecia. Şi nici nu s-a mai înapoiat. La reîntoarcere, pe drum, o boală i-a curmat zilele în Arcadia.

Cercurile intelectuale şi sofisticate de atunci au avut pentru Terentius aceeaşi admiraţie pe care au avut-o francezii din zilele noastre pentru Gide. Cicero l-a numit „cel mai rafinat poet al republicii". Cezar, care se pricepea la literatură şi era mai categoric, îl considera un perfect stilist, însă *dimidiatus Menander*, un Menandru mai mic, pe scenă. De fapt, comediile sale nu alunecă în vulgaritate ca cele ale lui Plaut. Personajele lui sunt mai complexe şi mai nuanţate, dialogul mai concentrat şi mai bogat în subînţelsuri. Din păcate însă, a fost scris într-o limbă care nu era cea a poporului: el a sesizat artificiul şi l-a fluierat.

Poporul acesta se ducea acum tot mai des la teatru, dar şi pentru că intrarea era gratuită. Localurile erau rudimentare şi se amenajau numai cu ocazia sărbătorilor, după care erau demontate. Ele constau dintr-o construcţie din bârne care susţinea scena, în faţa căreia se afla o „orchestră" circulară pentru baletele care acompaniau spectacolul. Spectatorii stăteau o parte în picioare, unii întinşi pe jos, alţii aşezaţi pe scăunaşe aduse de acasă. Abia în 145 a fost construit un teatru stabil; şi acesta tot din lemn, dar cu bănci fixe, dispuse circular în jurul scenei, după stilul grec. Toată lumea era admisă, chiar şi sclavii, care totuşi nu aveau loc pe bănci; iar femeile ocupau locuri numai în spate.

În prolog, pe care actorul îl recita înainte de ridicarea cortinei, se făceau recomandări mamelor să şteargă nasul copiilor până n-a început spectacolul, sau să-i ducă acasă pe aceia care scânceau. Probabil că era vorba de spectatori zgomotoşi şi nedisciplinaţi,

care întrerupeau adesea jocul actorilor cu glume şi apropouri grosolane şi care de multe ori nu-şi dădeau seama nici când spectacolul s-a terminat, astfel încât, de obicei, acesta se încheia cu un *nunc plaudite omnes*, o invitaţie la aplauze.

În general, actorii erau sclavi greci, în afara protagonistului care putea să fie şi cetăţean roman. Dar acesta, îmbrăţişând o astfel de carieră, îşi pierdea toate drepturile politice, aşa cum s-a întâmplat şi în Franţa până în secolul al XVII-lea. Rolurile feminine erau interpretate tot de bărbaţi. Aceştia, atâta vreme cât publicul a fost mai puţin numeros, se mulţumeau doar cu o simplă travestire. Dar când, în ultimul secol înainte de Hristos, stalurile au devenit aglomerate, atunci, pentru a se distinge personajele, a fost introdusă folosirea măştilor care se numeau *personae*, de la etruscul *phersu*. Aşa că *dramatis personae* însemna literalmente „măştile dramei". Interpreţii, când era vorba de o tragedie, purtau *coturni*, un fel de cizmuliţe; când era vorba de o comedie, purtau *soccus*, adică ghete cu tocul jos.

Şi atunci, ca şi azi, au existat conflicte între public şi cenzura care supraveghea atent spectacolul. Ea era exercitată în baza legii celor Douăsprezece Table care interzicea satira politică şi prevedea chiar pedeapsa cu moartea; bietul Nevius fusese izgonit şi, ca să nu aibă aceeaşi soartă, urmaşii lui împrumutau de la greci scene, personaje, situaţii, obiceiuri, până şi denumirea monedelor. Criteriile după care se conducea această cenzură poliţienească erau, ca întotdeauna, birocratice şi obtuze. Se admiteau unele obscenităţi, cu condiţia să nu se facă nici o aluzie critică la guvern şi la cetăţenii de vază.

Din fericire, edilii care organizau aceste spectacole, ca să atragă masele şi să le câştige voturile, ţineau întotdeauna cu autorii şi-i protejau. Plaut trebuie să fi avut de partea sa pe vreunul foarte puternic ca să-şi permită tot ce şi-a permis. Dacă nu ar fi existat el, teatrul roman nici nus-arfi născut. Ar fi rămas o imitaţie a celui grec, iar noi nu am fi avut azi această oglindă a unei societăţi pe care, de bine de rău, ne-a oferit-o el.

Dar această slăbire a chingilor a apărut mai ales pentru că în atmosferă se simţea deja un suflu de „gândire liberă". Îl aduseseră cu ei „grecuşorii", cum le plăcea romanilor să se amuze numindu-i, un amuzament care nu-i împiedica totuşi să-i utilizeze ca învăţători. Prizonierii de război, importaţi din Grecia ca ostatici şi

ca sclavi, au fost de fapt primii grămătici, retori şi filozofi care au deschis şcoli la Roma. În anul 172, Senatul a descoperit printre ei doi discipoli ai lui Epicur şi i-a alungat. După câţiva ani a venit la Roma un ambasador, Cratete din Mallo, director al bibliotecii de stat din Pergam, şeful şcolii stoice care, rupându-şi un picior, în aşteptarea vindecării a început să ţină conferinţe. În anul 155, Atena a trimis în misiune diplomatică trei filozofi (nu-i mai avea decât pe aceştia): Carneade platonicul, Critolao aristotelicul şi Diogene stoicul. Au ţinut şi aceştia conferinţe; iar Cato, când l-a auzit pe Carneade susţinând că zeii nu există şi că justiţia şi injustiţia nu sunt decât nişte convenţii, a mers în Senat şi a cerut repatrierea celor trei atenieni.

A obţinut-o, însă asta n-a servit la nimic, dacă ţinem seama că gândirea şi cultura greacă erau patronate de foarte mulţi romani, şi încă din cei mai influenţi, pe care ele îi câştigaseră. Flamininus avea la locuinţa sa o galerie plină de statui ale lui Policlet, Fidias, Scopas şi Praxitele. Emilius Paulus, din prada luată de la Perseu, reţinuse biblioteca regelui şi cu ea şi-a educat copiii. Pe cel mai mare dintre ei, la moartea sa, l-a adoptat Cornelius Scipio, fiul Africanului. I-a dat numele său şi, ca Publius Cornelius Scipione Emilianus, acesta şi-a întrecut bunicul, distrugând Cartagina şi devenind şeful acelei puternice familii, convertită toată la elenism. Frumos şi bogat cum era, manierat, cu o inteligenţă vie, cinstit şi incoruptibil (când a murit a lăsat numai treizeci şi trei de livre de argint şi două de aur), era cel mai indicat să devină idolul saloanelor care începuseră în momentul acela să prolifereze. Ani de zile Polibiu a trăit în casa lui, unde zilnic venea şi Panetio, alt grec din Rodos, de sânge nobil şi dintr-o şcoală stoică. Lucrarea sa *Despre îndatoriri*, pe care i-a sugerat-o probabil Scipio, a fost scrierea după care s-a format „tineretul de aur" al Romei. Spre deosebire de cei vechi, noii stoici nu predicau virtutea absolută şi nu invocau completa indiferenţă faţă de soarta bună sau faţă de cea rea. Ei voiau doar să propună un surogat, plin de compromisuri însă decent, în locul unei credinţe care acum nu mai sprijinea obiceiurile Romei. Era indulgenţa, care se substituia puritanismului sever al vremii.

Salonul lui Scipio a avut o influenţă enormă. Aici au strălucit, în afară de Flamininus, Caius Lucilius şi Gaius Lelius, a căror fraternitate cu stăpânul casei i-a inspirat lui Cicero cartea *De*

amicitia. Aici se dezbăteau gânduri înaripate. Se entuziasmau pentru Frumos. Erau obligatorii atitudinile rafinate, ideile originale şi preţioase, dar mai ales o limbă curată, lustruită, fără accent: o limbă care, mai târziu, în mâna lui Catul, care a frecventat acest mediu, a devenit limba literară şi cultă a Romei, dar care, în gura personajelor lui Terentius, a fost fluierată de publicul ce o simţea artificială şi îndepărtată de a sa.

XIX

GRAHII

Aici, în unul din aceste saloane, a fost locul unde s-a pregătit revoluţia. Ea, contrar părerii generale, nu se naşte în sânul clasei proletariatului – acesta furnizează doar mâna de lucru –, ci în al celei de sus, aristocratice şi burgheze, care suportă cheltuielile. Ea reprezintă, mai mult sau mai puţin, un fel de sinucidere. O clasă nu este eliminată decât atunci când s-a eliminat singură.

Cornelia, fiica lui Scipio Africanul, se căsătorise cu Tiberius Sempronius Grahus, tribunul care pronunţase un veto la condamnarea lui Lucius, fratele eroului de la Zama. Fusese o atitudine de nepotism în sens invers, deoarece, făcând asta, el îl salvase de fapt pe unchiul nevesti-sii. Cu toată această slăbiciune, de înţeles însă, Sempronius a continuat să se bucure de renumele unui om integru; şi îl merita. Ales cenzor şi apoi de două ori consul, administrase Spania pe criterii liberale şi cu metode luminate. De la Cornelia a avut doisprezece copii, dintre care nouă muriseră la o vârstă fragedă. Când, la rândul său, a murit şi el, Corneliei i-au mai rămas doar trei: doi băieţi, Tiberius şi Caius, şi o fată, Cornelia, care avea o malformaţie; nu se ştie dacă din naştere, sau în urma unei paralizii infantile.

Mama Cornelia a fost o văduvă exemplară şi o mare educatoare. Trebuie să fi fost şi frumuşică, după cele afirmate de Plutarh, care spune că un rege egiptean ar fi cerut-o în căsătorie. Ea i-a răspuns cu demnitate că preferă să rămână fiica unui Scipio, soacra unui al doilea şi mama Grahilor. În momentul acela, cea de a doua Cornelie era deja căsătorită cu distrugătorul Cartaginei. Pe cât se pare, nu a fost o căsătorie din dragoste, ci doar una de

convenienţă, aşa cum se obişnuia în acea societate de familii şi dinastii, pentru consolidarea alianţelor.

Dar Cornelia mai era ceva ce nu se mai văzuse la Roma până atunci: o mare „intelectuală" şi o excelentă *maîtresse de maison*. Salonul său, unde se reuneau cele mai ilustre personalităţi ale politicii, artelor şi filozofiei, semăna cu acelea din secolul al XVIII-lea din Franţa, şi aproape că îndeplinea aceleaşi funcţiuni. Predomina, e adevărat, şi, din motive de rudenie, aşa-zisul „cerc al Scipionilor", cu Lelius, Flamininus, Polibiu, Gaius Lucilius, Mucius Scaevola, Metellus Macedonicus. Era tot ce avea Roma mai bun la vremea aceea, ca sânge, inteligenţă şi experienţă. Dar cât de diferiţi erau aceşti noi „lideri" de părinţii lor! Acceptau, totuşi, ca inspiratoare o femeie, făceau baie în fiecare zi, ţineau mult la felul cum umblau îmbrăcaţi şi nu erau deloc convinşi că Roma trebuia să dea lumii întregi lecţii. Ba din contră, erau convinşi că mai avea nevoie să meargă la şcoală. La şcoala grecească.

Discuţiile care se purtau în acest salon nu erau revoluţionare, ci „progresiste". Trebuie să fi semănat vag cu cele care au loc azi între „liberalii de stânga", radicali şi membrii partidului Acţiunii. Şi, cum toţi erau oameni avizaţi, ştiau ce spuneau, şi ceea ce spuneau avea în continuare ecou chiar în Senat şi în guvern.

La Roma, situaţia nu era prea îmbucurătoare şi îndreptăţea criticile cele mai aspre şi previziunile cele mai sumbre. Urbea digera greu imensul imperiu pe care îl devorase atât de repede. Grâul din Sicilia, din Sardinia, din Spania şi din Africa, revărsat pe pieţele sale cu preţ scăzut, pentru că fusese produs la cost scăzut, cu munca neplătită a sclavilor, ducea la ruină economică o Italie rustică, de cultivatori direcţi, de proprietari mici şi mijlocii, care constituiseră cel mai rezistent zid de apărare împotriva lui Hannibal, furnizând excelenţii ostaşi care l-au învins. Incapabili de a rezista concurenţei, ei au început să-şi vândă proprietăţile lor modeste, absorbite acum de latifundiari. O lege din anul 220, care interzicea senatorilor să practice comerţul, îi obliga să investească în agricultură capitalul acumulat ca pradă de război. Şi mare parte din pământurile luate de la inamic erau date speculanţilor, în schimbul banilor cu care aceştia împrumutaseră statul. Dar nici aceşti speculanţi şi nici senatorii nu mai erau vechii nobili de la ţară. Obişnuiţi să trăiască la oraş, în confort şi comoditate, cu politica şi afacerile lor, nu aveau de gând să renunţe la ele pentru

a reveni la traiul simplu şi frugal al strămoşilor stoici. Aşa că ei făceau ceea ce mai fac şi azi unii baroni din Italia meridională: după ce cumpărau o moşie, o dădeau în arendă unui administrator care, cu munca gratuită a sclavilor, căuta să obţină un randament cât mai bun în folosul proprietarului şi al său personal, exploatând la maximum truda oamenilor şi resursele solului, fără să-i pese de ziua de mâine.

Peste această criză economică se suprapunea o alta, socială şi morală: aceea a unei societăţi care, obişnuită să se sprijine pe cultivatorii mici şi liberi, se baza acum din ce în ce mai mult pe jaful din afară şi pe sclavia dinăuntru. Sclavii, la Roma, curgeau puhoi, fără oprire. Patruzeci de mii de sarzi au fost aduşi dintr-un foc în anul 177; iar la zece ani după aceea, o sută cincizeci de mii de epiroţi. „Angrosiştii" unor astfel de mărfuri însoţeau legiunile care li le procurau şi care ajunseseră acum, în urma catastrofei imperiului grec şi macedonean, până în Asia, pe Dunăre, ba chiar la graniţa cu Rusia. Era atâta abundenţă, că pe piaţa din Delos tranzacţiile cu câte zece mii de suflete dintr-o dată constituiau ceva normal; iar preţurile scădeau până la cinci sute de lire sclavul.

La oraş, acum, mâna de lucru în ateliere, în birouri, în bănci, în fabrici, era furnizată de sclavi, condamnând la şomaj şi la lipsuri pe cetăţeanul care avusese mai înainte o ocupaţie. Relaţiile cu întreprinzătorii variau în funcţie de bunul plac al acestora din urmă. Existau şi dintre aceia care, deşi nu aveau nici o obligaţie faţă de sclav, încercau să-l trateze omeneşte. Însă legea economică a preţurilor şi a concurenţei punea limite acestor comportări de omenie. Ea cerea să pretinzi cât mai mult şi să dai cât mai puţin.

La ţară, mizeria sclavului era acum şi mai mare, faţă de vremea când acesta constituia o marfă de preţ şi când, adus în casă, sfârşea prin a face parte din familie, ca o rudă săracă. Proprietatea modestă şi lipsa de braţe de lucru făceau să fie directe şi umane relaţiile cu stăpânul. Dar pe marile moşii, unde sclavii erau nişte turme, patronul nici nu se făcea văzut; în locul său exista un zbir, ales dintre cele mai de jos canalii, care căuta să economisească până şi hrana şi zdrenţele, singura plată a acestor nenorociţi. Iar ei, dacă se dovedeau neascultători sau se plângeau, erau puşi în lanţuri şi aruncaţi într-o închisoare de sclavi, subterană.

În anul 196 a avut loc în Etruria o revoltă a sclavilor. Au fost toţi ucişi de către legionari şi mulţi dintre ei crucificaţi. Zece ani

mai târziu, o altă revoltă a izbucnit în Apulia: puţinii care au mai supravieţuit represaliilor au fost trimişi în mine. În anul 139 a izbucnit un adevărat război „al sclavilor", condus de Eunus, care a masacrat populaţia din Enna, a ocupat Agrigentum şi, foarte repede, cu o armată de şaptezeci de mii de oameni, toţi sclavi răsculaţi, a pus stăpânire pe aproape întreaga Sicilie, învingând chiar şi o oaste romană. Au trebuit să fie purtate timp de şase ani de zile lupte pentru a-i potoli. Iar represaliile au fost, ca de obicei, demne de efortul depus.

Tocmai în anul acesta, 133 înainte de Hristos, era ales tribun Tiberius Grahus, fiul lui Sempronius şi al Corneliei.

El fusese crescut în salonul mamei sale, cu ideile radicale pe care i le insuflase preceptorul său Blossios, un filozof grec din Cuma. Şi, la vârsta când te gândeşti la fete, el nu se gândea decât la politică. Era ceea ce este numit de obicei un „idealist". Dar până la ce punct ideile sale, care erau excelente, i-au servit ambiţiile, care şi ele erau măreţe, n-o ştia nici el singur, cum li se întâmplă de altfel tuturor idealiştilor. Situaţia din ţară o cunoştea, parte pentru că în salonul mamei sale se vorbise mereu despre asta, şi chiar cu multă competenţă; dar şi pentru că, după spusele fratelui său, fusese în Etruria la studii, unde rămăsese îngrozit de cele aflate. A înţeles că Italia se îndrepta spre ruină, dacă agricultura avea să cadă definitiv în mâna speculanţilor şi a sclavilor; şi că, până şi la Roma, nici un fel de democraţie sănătoasă nu putea triumfa cu un proletariat zilnic corupt de lene şi de subvenţii.

Singurul remediu contra sclavagismului, a urbanismului şi a decăderii militare i s-a părut o reformă agrară îndrăzneaţă, pe care, de îndată ce a fost ales, a şi propus-o Adunării. Ea consta din trei puncte: 1) Nici un cetăţean nu trebuia să posede mai mult de o sută douăzeci şi cinci de hectare din pământul public, care puteau ajunge până la două sute cincizeci numai în cazul când existau doi sau mai mulţi copii. 2) Toate terenurile distribuite sau arendate de către stat trebuiau restituite la acelaşi preţ, cu o rambursare pentru eventualele îmbunătăţiri aduse. 3) Pământurile trebuiau împărţite şi redistribuite cetăţenilor săraci în loturi de câte cinci sau şase hectare, cu obligaţia ca aceştia să nu le vândă şi să plătească pentru ele un impozit moderat.

Erau propuneri chibzuite şi în plină concordanţă cu legile Licine care fuseseră deja aprobate cu peste două secole în urmă.

Însă Tiberius a făcut greşeala să le asezoneze cu o retorică demagogică şi revoluţionară care, pe deasupra, mai distona şi cu poziţia sa socială. Pentru că toţi aceşti „progresişti" de aleasă stirpe, nobilă ea sau burgheză, nu ştiau să se ferească, atunci ca şi azi, de contradicţia dintre obiceiurile lor de viaţă rafinată şi sofisticată şi nişte apucături populiste, de bădăran. „Generalii noştri", a spus el de la tribuna parlamentului, „vă îndeamnă să luptaţi pentru templele şi mormintele strămoşilor. Chemare falsă şi fără rost. Voi nu aveţi altare strămoşeşti. Voi nu aveţi morminte ale străbunilor. Voi nu aveţi nimic. Voi vă bateţi şi muriţi numai ca să procuraţi altora lux şi bogăţii."

Era bine zis, fiindcă, din nefericire, Tiberius avea mult talent de orator. Dar se atinseseră limitele sabotajului. Senatul i-a proclamat ilegale propunerile, l-a acuzat pe autor de ambiţii dictatoriale şi l-a pus pe celălalt tribun, Octavius, să se opună prin veto. Tiberius a răspuns cu un proiect de lege prin care un tribun care acţiona împotriva voinţei Parlamentului trebuia să fie demis. Adunarea a aprobat propunerea, iar lictorii lui Tiberius l-au evacuat cu forţa pe Octavius de pe locul său. Apoi proiectul de lege a fost votat şi Adunarea, temându-se pentru viaţa lui Grahus, l-a escortat până acasă.

Avem impresia că el n-a fost primit în ziua aceea cu entuziasmul unanim la care se aştepta. Poate singură Cornelia a continuat să-l considere una din „nestematele" sale, aşa cum îi definise odată pe el şi pe Caius. Ceilalţi trebuie să fi fost puţin intrigaţi, nu atât de legea pe care o impusese şi care corespundea din plin cu vederile politice şi sociale ale „salonului", cât de procedeul neconstituţional folosit împotriva lui Octavius. Dar au fost sigur scandalizaţi şi s-au desolidarizat de el atunci când, împotriva unor norme precise care i-o interziceau, el a candidat din nou pentru tribunat.

A fost obligat s-o facă, pentru că Senatul ameninţa să-i intenteze proces de îndată ce i-ar fi expirat mandatul. Dar gestul său era un gest de rebeliune. Părăsit chiar şi de propriii săi prieteni, Tiberius a virat-o şi mai mult către stânga pentru a câştiga favorurile plebei. A promis că, dacă va fi ales, va scurta durata serviciului militar şi va aboli monopolul senatorilor în juriile tribunalelor; şi, cum tocmai atunci Attalus al III-lea al Pergamului murea lăsându-şi regatul în mâinile Romei, a propus să se vândă proprietăţile mobiliare ale acestuia pentru a-i ajuta, cu banii

obținuți, pe țărani să-și înzestreze pământul. Și cu asta a făcut demagogie pură, dând serios apă la moară adversarilor.

În ziua alegerilor, Tiberius a apărut în For însoțit de o gardă înarmată și îmbrăcat în doliu, pentru a da de înțeles că eșecul în alegeri însemna pentru el o condamnare la moarte. Dar, în timpul votului, un grup de senatori cu bâte în mână, conduși de Scipio Nasica, a năvălit în For. Prestigiul de care încă se mai bucura Senatul și pe care Grahus l-a ignorat prosteşte, îl dovedește faptul că, în fața acestor togi patriciene, amicii lui Tiberius s-au retras respectuos, lăsându-l pe tribun singur. A fost ucis cu lovituri de ciomag în ceafă. Iar corpul său, împreună cu cele ale câtorva sute de susținători, a fost aruncat în Tibru.

Fratele său, Caius, a cerut permisiunea să-i pescuiască trupul, ca să-l poată înmormânta. I s-a interzis.

Toate acestea s-au petrecut în anul 132. Nouă ani mai târziu, adică în 123, cea de a doua „nestemată" a Corneliei lua locul de tribun al fratelui său. Îl cunoaștem mai bine și îl stimăm mai mult, pentru că ni se pare mai realist decât fratele său și chiar mai sincer. A fost și el un orator excelent. Cicero îl considera cel mai mare (după el, se înțelege); luptase cu curaj în Numantia sub comanda cumnatului său Scipio Emilianul, dovedind o mare stăpânire de sine. De fapt și-a cucerit poziția treptat, fără nici o intenție de a răzbate din primul moment.

În acești nouă ani, Legile Agrare ale lui Tiberius pe care, după asasinarea sa, Senatul nu a îndrăznit să le abroge, au dat rezultate bune, cu toate că aplicarea lor se lovise de multe dificultăți de ordin practic. Registrele de stare civilă înscriau optzeci de mii de noi cetățeni care apăruseră acum tocmai pentru că posedau un lot de pământ. Multe proteste fuseseră ridicate însă de vechii proprietari; ei nu voiau nici să plătească, nici să li se confişte terenurile. Și au încredințat problemele lor lui Scipio Emilianul. Nu se știe de ce a acceptat el să le apere interesele care erau tocmai contrare propriilor sale idei. Dar poate că a făcut-o din motive de familie; despre ele însă el n-a spus niciodată nimic. Relațiile sale cu soția, Cornelia, mergeau din ce în ce mai prost. Și, într-o dimineață a anului 129, a fost găsit asasinat în pat. Cine l-a ucis nu s-a știut niciodată; dar bineînțeles că șoaptele care circulau prin casele aristocraților le incriminau pe soție și pe soacră, amândouă detestate de ei.

Crescut în mijlocul atâtor nenorociri şi într-o casă părăsită chiar de prietenii cei mai apropiaţi, Caius a urmărit cu prudenţă aplicarea legilor lui Tiberius; a creat noi colonii agricole în Italia de Sud şi în Africa; i-a câştigat de partea sa pe ostaşi, stabilind ca ei să fie pe viitor echipaţi pe cheltuiala statului; a fixat un „preţ politic" pentru grâu, care reprezenta jumătate din cel al pieţii. Şi, cu această ultimă măsură, care a devenit arma cea mai puternică în mâinile lui Marius şi Cezar, şi-a atras de partea sa toată populaţia măruntă a Urbei.

Înarmat cu aceste succese, s-a putut prezenta în anul următor la tribunat, fără să-şi rişte viaţa, cum se întâmplase cu fratele său; şi a convins. Atunci a crezut că poate juca o carte mare, dar aici a greşit. A propus să se adauge celor trei sute de senatori de drept încă trei sute aleşi de Adunare şi să extindă cetăţenia asupra tuturor oamenilor liberi din Latium şi a unei bune părţi din peninsulă.

Îşi făcuse însă greşit socoteala cu egoismul proletariatului roman, căruia puţin îi păsa de confraţii săi din Latium şi din peninsulă. Senatul a acţionat imediat, ca să exploateze această eroare de tactică a adversarului. L-a împins pe celălalt tribun, Livius Drusus, să vină cu nişte propuneri mai radicale: să fie abolite impozitele prevăzute de legea lui Tiberius în sarcina noilor proprietari, iar patruzeci de mii de cetăţeni lipsiţi de pământ, din Roma, să primească şi ei terenuri în douăsprezece colonii noi. Adunarea a aprobat imediat proiectul. Iar când s-a înapoiat, Caius constata că toate favorurile le monopolizase Drusus.

Caius s-a prezentat pentru al treilea mandat şi a fost respins. Partizanii săi au susţinut că au fost comise fraude, însă el i-a îndemnat la calm şi s-a retras din viaţa politică.

Atunci când a fost vorba să facă faţă obligaţiilor pe care şi le luase, ca să-l lichideze pe Caius, Senatul s-a văzut în încurcătură şi a început să şovăie. Adunarea a înţeles că se făcea primul pas pentru sabotarea legii Grahilor, ai căror simpatizanţi s-au prezentat la următoarele alegeri înarmaţi. Unul din ei l-a făcut bucăţi pe un conservator care pronunţase cuvinte de ameninţare la adresa lui Caius.

A doua zi, senatorii au apărut în ţinută de luptă, fiecare însoţit de doi sclavi. Grahiştii s-au retras pe Aventin; şi Caius a încercat să intervină pentru a restabili calmul. Nereuşind, s-a aruncat în Tibru şi a început să înoate. Când a văzut că pe malul celălalt avea

să fie ajuns de urmăritori, a poruncit sclavului său să-l ucidă. Acesta s-a supus. Dar după aceea, trăgând afară pumnalul însângerat din pieptul stăpânului, şi l-a înfipt într-al său. Un partizan al lui Caius i-a retezat acestuia capul, l-a umplut cu plumb şi s-a prezentat cu el la Senat, ca să primească recompensa egală cu greutatea în aur promisă de acesta. A încasat răsplata şi şi-a reconstruit o „virginitate politică". Poporul mărunt, care îl aplaudase atâta pe Grahus, nici n-a clipit măcar la uciderea lui; era prea ocupat să-i prade casa.

Cornelia, mama celor doi fii ucişi şi a unei văduve bănuită de crimă, s-a îmbrăcat în doliu. Dar Senatul a obligat-o să-l lepede.

XX

MARIUS

O dată cu Caius au mai fost uciși încă două sute cincizeci de partizani ai săi, iar alți trei mii au fost arestați. Se părea că grupul conservator câștigase partida, și lumea se aștepta la o represiune serioasă. Însă ea n-a venit. Senatul a înlăturat reforma agrară, dar nu s-a atins de lista de prețuri a grâului și nici n-a încercat să restabilească monopolul aristocrației în juriile tribunalului. Își dădea seama că, în ciuda acestei victorii de moment, situația nu permitea restaurări radicale.

Timp de câțiva ani s-a trăit de la o zi la alta, fără să se caute vreun remediu la ceea ce încercaseră să facă Grahii, chiar așa prematur și cu multe greșeli de tactică. Sub pretext că li se acordă o favoare în plus, li s-a permis noilor mici proprietari creați de legile agrare să-și vândă pământul cu care fuseseră împroprietăriți. Aceștia, lipsiți de alte mijloace, l-au vândut. Iar latifundiile au renăscut pe vechea bază a muncii cu sclavi. Appianus, care era un democrat din cei mai moderați, recunoștea în vremea aceea că în toată Roma ar fi existat cam două mii de proprietari de pământ. Restul nu aveau nimic, iar situația lor se înrăutățea din zi în zi.

Semnalul și pretextul marii revolte a fost așa-zisul „scandal african", care s-a iscat în anul 112. Micipsa, urmașul lui Massinissa pe tronul Numidiei, murind în urmă cu șase ani, îl lăsase pe fiul său natural Jugurta regent și tutore al celor doi fii legitimi ai săi, încă minori. Jugurta l-a ucis pe unul și a pornit război împotriva celuilalt, care a cerut ajutor Romei, protectoare a Regatului Numid. Roma a trimis o comisie de anchetă pe care Jugurta a cumpărat-o cu o sumă grasă. Chemat la Roma, i-a corupt și pe senatorii care trebuiau să-l judece. Și, în concluzie, a fost nevoie

să se aştepte alegerea la consulat a lui Quintus Metellus, un om şters dar de treabă, pentru a se găsi un general dispus să declare război uzurpatorului şi să respingă „bacşişul".

Deşi pe vremea aceea nu existau ziare, lumea tot era informată şi cunoştea foarte bine evenimentele şi culisele lor. Ura care mocnea împotriva aristocraţiei, din zilele asasinării Grahilor, a izbucnit cu violenţă când s-a aflat că Metellus, deşi era un om cinstit, se opunea alegerii la consulat a lui Caius Marius, un locotenent al său, numai pentru că nu era aristocrat. Şi, fără să-l cunoască măcar cine este, adunarea l-a votat *in corpore* şi i-a încredinţat comanda legiunilor. Pentru că la Roma se spunea pe atunci ceea ce se spune întotdeauna când democraţia agonizează: „Ne trebuie un om"...

Şi, din întâmplare, cu alegerea aceea, l-au găsit.

Marius era un personaj de modă veche, cum nu existau decât în provincie. Se născuse, de fapt, la Arpino, ca şi Cicero, fiul unui muncitor agricol sărac, iar drept universitate avusese cazarma, unde intrase de foarte tânăr. Îşi câştigase galoanele, medaliile şi cicatricile care îi tatuau tot corpul la asediul Numantiei. Întors din război, făcuse o căsătorie bună. Luase de nevastă o Iulie, sora unuia Caius Iulius Caesar, dintr-o familie nu cine ştie ce, pentru că aparţinea doar micii aristocraţii ţărăneşti, dar care avea un fiu, tot Caius Iulius Caesar, sortit să se vorbească despre el mii de ani după aceea. Datorită faptelor sale de arme, Marius a fost ales tribun. Şi a profitat de asta, nu ca să facă politică şi să-şi dovedească în ea totala sa incapacitate, ci ca să revină cu autoritate şi mai mare în fruntea ostaşilor, sub comanda lui Metellus. Acesta tot tărăgăna războiul cu Jugurta, şi, când a aflat că subalternul său vrea să meargă la Roma pentru a candida la consulat, s-a scandalizat ca de o pretenţie absurdă din partea unui ţăran sărac ca el: consulatul, desigur, era deschis şi plebeilor, dar numai în teorie.

Marius, care era susceptibil şi ranchiunos, s-a simţit ofensat. Şi, odată ales, a reclamat postul lui Metellus, care a trebuit să i-l cedeze. Războiul a căpătat imediat o altă turnură. În câteva luni Jugurta a fost obligat să se predea şi să împodobească carul de triumf al învingătorului, gratificat la Roma cu o superbă paradă din partea poporului care vedea în el un apărător. Însă poporul nu ştia că nu Marius dăduse lovitura de graţie uzurpatorului

Numidiei, ci un chestor al său pe nume Silla care, faţă de Marius, era cam ce fusese acesta faţă de Metellus.

Pentru moment, însă, eroul Urbei era Marius, iar aceasta, nemaiţinând seamă de Constituţia deja pe ducă şi întrevăzând în el pe „omul care îi trebuia", l-a confirmat la consulat pe şase ani. De fapt, primejdiile din afară nu încetaseră o dată cu Jugurta; dimpotrivă, ameninţau şi mai mult din cauza galilor, aflaţi cu toţii în ofensivă. Cimbrii şi teutonii reveneau mai numeroşi şi mai agresivi ca oricând, rostogolindu-se ca o avalanşă din Germania înspre Franţa. O armată romană, care i-a întâlnit în Carintia, a fost zdrobită. Apoi au mai distrus una şi pe Rin; şi o a treia, şi o a patra, până când Senatul a trimis o a cincea sub comanda a doi aristocraţi: Servilius Cepione şi Manlius Maximus. Aceştia n-au ştiut să facă altceva mai bun decât să se certe între ei, din invidie, şi să strice unul ce făceau celălalt. La Orange, optzeci de mii de legionari, mândria aristocraţiei din care proveneau aceşti incapabili generali, şi patruzeci de mii de soldaţi din corpurile străine de armată au rămas pe Câmpie. Iar Romei i s-a tăiat respiraţia de spaimă că o să-i pice în spate aceste hoarde. Har Domnului că, în loc să traverseze Alpii, ele au trecut Pirineii, ca să prade Spania. Şi, când s-au înapoiat ca să atace Italia, Marius, de patru ani consul, era gata să-i primească.

El pregătise o nouă oştire, care a constituit adevărata sa mare revoluţie, aceea ce va furniza armele nepotului său Cezar. Înţelesese că nu mai era cazul să conteze pe cetăţenii „apţi de serviciu militar" doar pentru că, înscrişi într-una din cele cinci clase, erau obligaţi să-l presteze, dar nu voiau s-o facă. Atunci s-a adresat celorlalţi, sărăntocilor, disperaţilor, atrăgându-i cu o soldă bună, cu promisiunea unor prăzi bogate şi a unor substanţiale împroprietăriri după victorie. Nu făcea decât să substituie unei armate naţionale o alta mercenară: operaţiune riscantă şi, pe termen lung, catastrofală, dar devenită necesară în urma decăderii societăţii romane.

El i-a condus pe recruţii săi proletari, încadraţi de subofiţeri veterani, dincolo de Alpi. I-a fortificat prin marşuri. I-a antrenat să se bată, prin atacuri asupra unor obiective minore. Şi în cele din urmă le-a construit o tabără lângă Aix-en- Provence, punct obligatoriu de trecere al teutonilor.

Aceştia au defilat pe lângă ei timp de şase zile fără întrerupere, o mulţime nesfârşită, întrebându-i în bătaie de joc pe soldaţii romani, de sentinelă pe metereze, dacă n-au de transmis ceva nevestelor acasă. Erau aceiaşi ca în urmă cu trei secole: înalţi, blonzi, foarte puternici, foarte îndrăzneţi, dar lipsiţi total de orice noţiuni de strategie; altfel nu l-ar fi lăsat în spatele lor pe acest atât de puţin numeros inamic. Şi au plătit-o scump. După câteva ore, Marius le-a căzut în spate şi a exterminat o sută de mii. Plutarh spune că locuitorii Marsiliei au ridicat garduri din schelete şi că pământul, îngrăşat cu atâţia morţi, a dat anul acela o recoltă nemaipomenită.

După această victorie, Marius a revenit în Italia să-i aştepte pe cimbri lângă Vercelli, acolo unde Hannibal obţinuse primul său succes. Ca şi fraţii lor teutoni, şi aceştia au dovedit mai mult curaj decât minte. Au înaintat siguri de ei, goi prin zăpadă, folosindu-se de scuturi drept sănii, ca să alunece peste romani de-a lungul văilor îngheţate, veseli şi gălăgioşi, ca şi cum ar fi fost vorba de o întrecere sportivă. Şi aici, ca şi la Aix-en-Provence, n-a avut loc o bătălie, ci un masacru monstruos.

La Roma, Marius a fost întâmpinat ca un „al doilea Camillius". Şi, în semn de recunoştinţă, i-au făcut cadou toată prada capturată de la inamic. El a devenit astfel un om foarte bogat, proprietar de terenuri „întinse cât un regat". Şi l-au ales, pentru a şasea oară consecutiv, consul.

În jocul politic, cu care venea acuma pentru prima oară în contact, eroul, aşa cum adesea se întâmplă cu eroii, s-a dovedit mai puţin luminat decât în conducerea legiunilor. El făcuse soldaţilor săi nişte promisiuni pe care acum trebuia să şi le ţină. Şi, ca să şi le ţină, a trebuit să cadă la înţelegere cu şefii partidului popular: Saturninus, tribun al plebei, şi Glaucia, pretor. Erau două canalii, mari experţi în toate sforăriile parlamentare, care, la adăpostul popularităţii lui Marius, voiau pur şi simplu să-şi facă afacerile. Pământurile au fost distribuite efectiv, conform legii celor doi Grahi; dar, în acelaşi timp, ca să câştige voturi pentru partidul lor, preţul grâului, şi aşa foarte scăzut, a mai fost redus de ei cu încă nouă zecimi. Era o măsură absurdă, care punea în primejdie balanţa de preţuri a statului. Cei mai moderaţi, chiar dintre populari, au ezitat; Senatul l-a convins pe un tribun să pronunţe veto, dar Saturninus, împotriva Constituţiei, şi-a prezen-

tat legea. Au avut loc incidente. Pentru consulatul anului 99, drept colegi ai lui Marius, au fost propuşi să candideze Glaucia, din partea popularilor, şi Caius Memmius, unul din puţinii aristocraţi încă agreaţi, din partea conservatorilor. Acesta a fost asasinat de derbedeii lui Saturninus. Şi atunci Senatul, recurgând la măsura pentru starea de urgenţă, aceea a senatusconsultului în vederea apărării statului, i-a cerut lui Marius să facă dreptate şi să restabilească ordinea. Marius a ezitat. De altfel, de când se băgase în politică, altceva nu făcea. Îmbătrânise, se îngrăşase şi bea cam mult. Acum era vorba să aleagă între o rebeliune pe faţă şi lichidarea prietenilor săi. A ales cea de a doua alternativă, şi a permis ca Saturninus, Glaucia şi partizanii lor să fie omorâţi cu pietre de către conservatorii pe care, cu această ocazie, i-a condus el însuşi. Văzând, după aceea, că este detestat de toţi, de aristocraţi, care vedeau în el un fals aliat, şi de plebe, care vedea în el un autentic trădător, s-a retras, plin de amărăciune, şi a plecat într-o călătorie în Orient.

Nu trecuseră nici doi ani de când Roma îl întâmpinase ca pe un al doilea Camillius. Şi dacă ar fi acceptat, cu puţină înţelepciune, ingratitudinea alor săi, ar fi rămas în istorie cu un nume nepătat. Dar era brutal, pasionat, plin de ambiţii nesatisfăcute şi, mai mult ca oricând, convins că este „omul care ne trebuie". De aceea, atunci când evenimentele l-au rechemat pe scenă, el s-a prezentat fără şovăire, ca să joace un rol mai degrabă ambiguu.

În anul 91, a fost ales tribun Marcus Livius Drusus. Era un aristocrat, fiul aceluia care se opusese lui Tiberius Grahus, şi tatăl unei fete care avea să se căsătorească mai târziu cu un oarecare Octavianus, destinat să devină Cezar August. El a propus Adunării trei reforme importante: să se distribuie noi pământuri săracilor; să se redea Senatului monopolul în jurii, însă după ce acesta avea să mai primească încă trei sute de membri; şi să se confere cetăţenia romană tuturor italienilor liberi. Adunarea a aprobat primele două proiecte. Cel de al treilea nu a intrat în discuţie, deoarece pumnalul unui asasin necunoscut l-a suprimat pe autor.

Îndată după aceea, întreaga peninsulă a pus mâna pe arme. Ea continua, după secole de uniune cu Roma, să fie tratată ca o provincie cucerită. Era stoarsă prin impozite şi recrutări. Era supusă unor legi aprobate de un Parlament în care nu avea nici un reprezentant. Şi marele efort depus de prefecţii romani în diferitele

centre administrative fusese doar acela de a adânci contradicţia dintre bogaţi şi săraci, pentru a-i păstra mereu divizaţi. Cetăţenia romană o obţinuseră numai câţiva milionari, uneltind şi distribuind bacşişuri. Dar, în anul 126, Adunarea interzisese italienilor din provincie să imigreze la Roma şi, în anul 95, i-a gonit pe cei care se mai aflau acolo.

Revolta s-a întins ca fulgerul, cu excepţia Etruriei şi a Umbriei, care au rămas credincioase. Şi s-a format o oaste, înarmată mai mult cu disperare decât cu lănci şi scuturi, în special din sclavi, care şi-au unit imediat destinul cu cel al rebelilor. Aceştia au proclamat o republică federală cu capitala la Corfinio, transformând astfel un „război social" într-un al doilea „război al sclavilor". În panica ce se răspândise la Roma, unde nimeni nu-şi făcea iluzii asupra răzbunării pe care o pregăteau aceşti dezmoşteniţi celor care timp de secole îi oprimaseră, a renăscut mitul lui Marius, „omul care ne trebuie". Acesta a improvizat, cu sistemul său, o armată pe care a condus-o din victorie în victorie, fără să ţină însă seamă de pagube, devastând şi masacrând întreaga peninsulă. Când s-a văzut că deja peste trei sute de mii de oameni pieriseră de ambele părţi, Senatul s-a decis să acorde cetăţenie etruscilor şi umbrilor, drept răsplată pentru fidelitatea lor, precum şi tuturor acelora care erau gata să depună jurământ de credinţă; asta cu scopul de a-i face să lase armele.

Pacea care a urmat a fost aceea a unui cimitir; şi face puţină cinste aceluia care o impusese. În plus, Roma şi-a ţinut cuvântul, înglobând pe noii cetăţeni în zece noi triburi, care trebuiau să voteze după cele treizeci şi cinci de triburi romane ce formau Comiţiile tribale: adică fără nici o posibilitate de a se opune hotărârilor. Ca să obţină adevărate şi depline drepturi democratice, au mai trebuit să-l aştepte pe Cezar, căruia i-au deschis de fapt porţile cu mare entuziasm, fără să-şi dea atunci seama că el reprezenta sfârşitul democraţiei.

Şi iată că, după un an, războiul a reînceput: nu unul al sclavilor, nici unul social, ci unul civil. Şi, de data aceasta, Marius nu s-a limitat doar să tragă foloasele; el a fost chiar acela care l-a provocat, convins că el era „omul care ne trebuie".

Din nefericire, era nevoie de un om. Dar acesta nu mai era el. Era acela pe care, aşa cum odată, întâmplător, îl descoperiseră popularii, acum îl găsiseră conservatorii: vechiul subaltern şi chestor al lui Marius în Numidia: Silla.

XXI

SILLA

Silla a fost ales consul în anul 88 înainte de Hristos, adică puţin după sfârşitul revoltei sociale a sclavilor, pe care Marius o reprimase într-un mod atât de sângeros. Dar alegerea, preferată de conservatori, se abătea de la Constituţie şi de la uzanţe, întrucât era aceea a unui bărbat care nu parcursese obişnuitul *cursus honorum*.

Lucius Cornelius Silla venea din mica aristocraţie săracă şi se arătase întotdeauna refractar celor două mari pasiuni ale contemporanilor săi: uniforma militară şi toga de magistrat. Avusese o tinereţe desfrânată. Fusese întreţinut de o prostituată greacă mai în vârstă decât el, o maltratase şi o părăsise. Nu se ocupase niciodată de politică şi de lucruri serioase; poate că nici studii nu avea. Citise însă mult, cunoştea foarte bine limba şi literatura greacă, şi avea gusturi rafinate în probleme de artă.

Calităţile sale de fond, care erau enorme, poate că nici n-ar fi ieşit vreodată la suprafaţă dacă, ales chestor, nimeni nu ştie cum, şi numit cam cu gradul de căpitan în armata lui Marius în Numidia, nu s-ar fi trezit implicat direct în lichidarea lui Jugurta. De fapt, el a fost acela care l-a convins pe Boccus, regele maurilor, să i-l predea pe uzurpator. Operaţiune strălucită care le încorona pe toate cele realizate cu spada în mână. Silla se dovedise un excepţional comandant, rece, şiret, foarte îndrăzneţ şi cu mare ascendent asupra soldaţilor. Prinsese gustul războiului, care îl amuza, deoarece pentru el acesta implica jocul şi riscul: două lucruri care întotdeauna îi plăcuseră. De aceea l-a urmat pe Marius şi în campania contra teutonilor şi cimbrilor, contribuind din plin la victoriile sale.

Reîntors la Roma, în anul 99, cu atâtea merite la activ, ar fi putut concura foarte bine la magistraturile cele mai înalte. Însă, nimic: se săturase. Şi, timp de patru ani, şi-a reluat vechile obiceiuri, printre prostituate, gladiatori de circ, poeţi execraţi şi actori fără parale. Şi apoi, dintr-o dată, şi-a prezentat candidatura la pretură, şi a fost respins. Atunci, ros de orgoliul care îi ţinea loc de ambiţie, a concurat la postul de edil. A fost ales şi i-a încântat pe romani, oferindu-le, în amfiteatru, spectacolul primelor lupte cu lei. Un an mai târziu, evident, era pretor; şi, în această funcţie, a avut comanda unei divizii în Cappadocia, pentru a-l reînscăuna pe Ariobarzan, detronat de Mitridate. A adus la Roma, o dată cu victoria, şi o pradă grasă. Dar se pare că şi mai grasă era aceea pe care a băgat-o în buzunar. Era mâncat de datorii şi prefera să-şi finanţeze singur companiile electorale, decât să depindă de un partid. De fapt, nici nu era înscris în vreunul. Ca aristocrat, dar sărac, nutrea pentru aristocraţie şi pentru cei care îl făcuseră „snob", dar şi pentru plebea care îl considera de-al ei, aceeaşi indiferenţă. Totdeauna trăise pentru sine, în tovărăşia unor oameni de la marginea societăţii. Iar cearta sa cu Marius n-a fost provocată de probleme politice, ci de faptul că primise în dar de la Boccus un basorelief de aur, în care regele maurilor era reprezentat predându-l pe Jugurta lui Silla, şi nu lui Marius. După cum vedeţi, mizerii.

La consulatul din 88, Silla s-a prezentat nu pentru a face politică, ci ca să obţină comanda armatei care se forma împotriva lui Mitridate, în aceeaşi provincie turbulentă din Asia Mică, unde luptase deja contra lui Ariobarzan al Cappadociei. Şi a învins, mai ales cu ajutorul femeilor. O părăsise, de fapt, acoperind-o cu daruri, şi pe cea de a treia soţie a sa, Clelia, ca s-o ia pe a patra: Cecilia Metella, văduva lui Scaur şi fiica lui Metellus Dalmaticus, *pontifex maximus* şi *princeps*, adică preşedinte al Senatului. Şi iacă aşa, datorită acestei înrudiri cu una din cele mai puternice familii, aristocraţia a început să vadă în Silla pe propriul ei susţinător. Astfel că i-a înlesnit alegerea, atribuindu-i, imediat după aceea, comanda dorită.

Tribunul Sulpicius Rufus a încercat să invalideze această numireşi a propus Adunării ca ea să fie transferată lui Marius care, deşi în vârstă de şaptezeci de ani, tot mai umbla după posturi, misiuni şi onoruri. Numai că Silla nu era omul dispus să renunţe.

A alergat la Nola, unde armata sa era în curs de organizare şi, în loc s-o îmbarce pentru Asia Mică, a condus-o spre Roma, unde Marius improvizase şi el o alta, ca să-i reziste. Silla a învins uşor şi repede; Marius a fugit în Africa, iar Sulpicius a fost ucis de propriul său sclav. Silla i-a expus capul retezat la tribuna din For şi l-a recompensat pe asasin, mai întâi eliberându-l din sclavie pentru serviciul făcut, apoi ucigându-l pentru trădarea comisă.

Alte represalii, după această primă restauraţie, nu au mai fost, sau, în orice caz, prea puţine. Cu cei treizeci şi cinci de mii de oameni ai săi, instalaţi în For, Silla a proclamat că pe viitor nici un proiect de lege nu mai poate fi prezentat Adunării fără consimţământul prealabil al Senatului, şi că votul în comiţii trebuie dat pe centurii, conform vechii Constituţii a lui Servius. Apoi, după ce i s-a confirmat comanda militară cu titlul de proconsul, a consimţit la alegerea a doi consuli pentru rezolvarea problemelor patriei: aristocratul Cneius Octavius şi plebeul Cornelius Cinna. Şi a plecat în expediţia după care tânjea.

Dar nici nu se iviseră bine în zare malurile greceşti, că Octavius şi Cinna s-au luat de păr. Iar, în urma lor, se luau la bătaie în stradă conservatorii, *optimates*, de o parte, şi democraţii, *populares*, de alta. Războiul social al sclavilor din urmă cu doi ani se peschimba într-un război civil. Octavius a învins, iar Cinna a fugit; dar, numai după o singură zi, zăceau pe caldarâmul Urbei peste zece mii de cadavre.

Marius s-a grăbit să se întoarcă urgent în Africa, pentru a-l întâlni pe Cinna, care se învârtea prin provincii, incitând lumea la revoltă. Se prezenta, melodramatic, cu toga în zdrenţe, cu sandalele rupte, cu o barbă neîngrijită şi cu cicatricile rănilor la vedere. Şi, într-o clipită, a strâns în jurul lui o armată de şase mii de oameni, aproape toţi sclavi, cu care s-a îndreptat spre capitala rămasă acum fără apărare. A fost un masacru. Octavius şi-a aşteptat moartea cu calm, aşezat pe scaunul consular. Capetele senatorilor, în vârful suliţelor, au fost purtate la plimbare pe străzi. Un tribunal revoluţionar a condamnat mii de patricieni la pedeapsa capitală. Silla a fost declarat demis din comandă, toate proprietăţile sale confiscate, toţi preietenii săi ucişi. A scăpat doar Cecilia, pentru că a reuşit să fugă şi să-şi întâlnească soţul în Grecia. Sub noul consulat al lui Marius şi al lui Cinna, teroarea a continuat implacabilă un an de zile. Vulturii şi câinii devorau pe

străzi cadavrele cărora li se refuzase înmormântarea. Sclavii eliberaţi au continuat să jefuiască, să dea foc şi să fure până când Cinna, cu un detaşament de ostaşi gali, i-a înconjurat şi i-a măcelărit pe toţi. Pentru prima oară în istoria Romei, au fost atunci folosite trupe străine care să restabilească ordinea în oraş.

Acestea au fost cele din urmă isprăvi frumoase ale lui Marius, care a murit în plin carnagiu, ros de alcool, de ranchiuni, de complexe de inferioritate şi de ambiţiile nesatisfăcute ce-l inspiraseră. Păcat de un atât de mare oştean care, mai înainte de a-şi fi azvârlit patria într-un război civil, o salvase de atâtea ori.

Acum, practic, Cinna rămăsese dictator, pentru că Valerius Flaccus, ales în locul lui Marius, fusese trimis cu douăsprezece mii de oameni în Orient, ca să-l demită pe Silla.

Având toate legăturile rupte cu patria mamă, aceasta asedia acum Atena care se aliase cu Mitridate, venit din Asia cu o armată de cinci ori mai numeroasă. Era o situaţie aproape disperată care, dacă Silla s-ar fi lăsat surprins sub zidurile oraşului de către Mitridate şi Flaccus în acelaşi timp, ar fi putut să se transforme în dezastru. Numai că în Silla, spuneau cei care îl cunoşteau, zăceau la un loc o vulpe şi un leu; iar vulpea era mult mai periculoasă decât leul. Câteva „minuni", aranjate artistic chiar de el, îi convinseseră pe soldaţi că şeful lor era un zeu, deci infailibil. Se înţelege că era un general formidabil, care îşi cunoştea perfect oamenii, şi deţinea, rece şi lucid, şi metode de exploatare a tăriei şi slăbiciunii lor. Rămas fără ajutor în bani, reuşise să-i procure trupei „solda", lăsând-o să jefuiască Olimpia, Epidaurul şi Delfi. Însă întotdeauna, imediat după aceea, restabilea disciplina. Inexpugnabila Atenă a fost cucerită printr-un atac surpriză. Şi Silla i-a recompensat pe soldaţi lăsându-le la discreţie oraşul. „Nu se ştie câtă lume au ucis", spune Plutarh. „Dar sângele a curs şiroaie pe străzi şi a inundat suburbiile."

După zile întregi de masacru, Silla care, cu toată dragostea sa pentru Grecia, pentru cultura şi arta ei, asistase complet indiferent la ceea ce se petrecea, a hotărât că cei rămaşi în viaţă trebuiau iertaţi acum, în numele celor morţi. Şi-a adunat falangele şi şi-a condus oastea împotriva armatei lui Mitridate care înainta spre Cheronea şi Orhomenos. L-a învins într-o bătălie magistrală şi i-a fugărit resturile oştirii, traversând Helespontul, până în inima

Asiei. Se pregătea să distrugă definitiv şi ultimele forţe duşmane, când a sosit Flaccus cu ordinul de înlocuire la comandă.

Cei doi generali s-au întâlnit. Şi, la sfârşitul convorbirii lor, Flaccus nu numai că a renunţat să execute ordinele, dar s-a pus în mod deliberat sub cele ale lui Silla. Locotenentul său, Fimbria, a încercat să protesteze. Şi atunci Silla i-a oferit lui Mitridate o pace avantajoasă, garantându-i respectarea regatului în vechile sale graniţe şi pretinzând doar, ca despăgubiri, optzeci de nave şi două mii de talanţi cu care să-şi plătească trupa şi s-o ducă în patrie. Apoi s-a îndreptat spre Lidia, împotriva lui Fimbria, dar n-a fost nevoie să-l bată, pentru că ostaşii, de îndată ce l-au văzut, au trecut de partea lui, atât de mare era acum prestigiul numelui Silla. Fimbria, rămas singur, s-a sinucis.

Silla a făcut drumul înapoi, fără să uite să prade comorile şi să stoarcă banii tuturor provinciilor pe unde trecea. A străbătut Grecia, şi-a îmbarcat trupa la Patrassos şi, în anul 83, a ajuns la Brindisi. Cinna, ieşindu-i înainte ca să-l oprească, a fost ucis de propriii săi ostaşi. La Roma a izbucnit revoluţia.

Silla aducea guvernului o pradă frumoasă: cincisprezece mii de livre de aur şi o sută de mii de argint. Însă guvernul, acum în mâna popularilor, conduşi de fiul lui Marius, Marius cel Tânăr, l-a declarat inamic public şi a trimis împotriva lui o armată ca să-l oprească. Mulţi aristocraţi au fugit din oraş pentru a se alătura lui Silla. Unul din ei, Cneius Pompeius, considerat cel mai strălucit luptător al „tineretului de aur", i-a oferit o mică trupă personală compusă exclusiv din prieteni, clienţi şi sclavi ai familiei.

În luptă, Marius cel Tânăr a fost bătut crunt. Dar, mai înainte de a fugi la Preneste, a trimis partizanilor săi de la Roma ordin să-i ucidă pe toţi patricienii care mai rămăseseră încă în capitală. Pretorul, aşa cum avea dreptul, a convocat Senatul. Şi senatorii care figurau pe „lista neagră" au fost măcelăriţi chiar pe scaunele lor. Apoi asasinii au părăsit oraşul pentru a se alătura lui Marius şi altor forţe populare care se pregăteau să joace ultima lor carte contra lui Silla. Bătălia de la Porta Collina a fost una din cele mai sângeroase din antichitate. Din cei peste o sută de mii de oameni ai lui Marius, mai mult de jumatate au rămas morţi pe câmp. Opt mii de prizonieri au fost masacraţi fără discriminare. Iar capetele retezate ale generalilor, înfipte în suliţi, au fost purtate în

procesiune pe sub zidurile cetății Preneste, ultimul bastion al rezistenței populare, care puțin după aceea s-a predat. Marius se sinucisese. Iar capul său a fost retezat, expediat la Roma și expus în For.

Triumful pe care capitala i l-a rezervat lui Silla în zilele de 27 și 28 ianuarie ale anului 81 a fost extraordinar. Generalul era urmat de o suită entuziastă de proscriși ai lui Marius, toți cu coroniță de flori pe cap, care îl aclamau ca pe un părinte salvator al patriei. Și, de data asta, ostașii nu-și mai zeflemiseau căpitanul. Îl slăveau și ei. Silla a celebrat sacrificiile rituale pe Capitoliu, apoi a vorbit mulțimii în For, explicând cu ipocrită modestie seria incredibilă de succese care îl aduseseră până aici, atribuindu-le doar norocului; drept care a cerut, mai bine-zis a impus, să-i fie recunoscut titlul de *felix*, ceea ce literalmente înseamnă fericit, dar, în cazul lui, îmbrățișat de soartă, unsul Domnului; într-un cuvânt, „omul providenței". Poporul s-a înclinat și a hotărât să-i înalțe, drept recunoștință, prima statuie ecvestră, din bronz aurit, care s-a văzut vreodată la Roma, unde nimănui nu-i era permis să fie reprezentat decât în picioare.

N-a fost asta singura noutate introdusă de Silla, ca să-i sublinieze puterea absolută. El a fost adevăratul inventator al „cultului personalității". A bătut noi monede cu profilul său și a introdus în calendar, cu caracter obligatoriu, „Sărbătoarea victoriei lui Silla". De la înălțimea totalitarismului său dictatorial, el a tratat Roma ca pe un oraș cucerit, lăsând-o în paza soldaților înarmați și supunând-o celei mai crunte represiuni. Patruzeci de senatori și două mii șase sute de cavaleri care fuseseră partizanii lui Marius au fost condamnați la moarte și executați. Au fost oferite premii de până la cinci milioane de lire acelora care îl predau pe vreun proscris fugar, viu sau mort. Forul și străzile erau împodobite frumos cu capete retezate, așa cum se face azi cu baloane colorate. „Bărbații", spune Plutarh, „erau uciși în brațele soțiilor, iar copiii, în ale mamelor". Chiar și mulți dintre aceia care încercaseră să stea deoparte, fără să se amestece cu nici un partid, au fost suprimați sau deportați, mai ales dacă erau bogați. Silla avea nevoie de averea lor, ca să-și îngrașe soldații. Printre cei suspectați era și un tinerel pe nume Caius Iulius Caesar care, nepot al lui Marius din partea nevestii acestuia, a refuzat să-și renege unchiul. Au intervenit prietenii comuni, și tinerelul a scăpat numai cu

exilul. Când a semnat sentința, Silla a spus ca pentru sine: „Fac o mare prostie, pentru că în băiatul ăsta zac mulți Mariuși". Dar a semnat totuși.

La câteva zile după ce s-a instalat bine la putere, Silla, cu ocazia unei ceremonii publice, s-a văzut pus în situația de a asista la gestul de insubordonare al unuia din ce mai credincioși locotenenți ai săi, Lucretius Ofella, cuceritorul cetății Preneste, un ofițer brav, dar semeț și nedisciplinat. În fața trupei, care îl adora, Silla a pus un ostaș să-l înjunghie, așa cum avea să facă Hitler cu Roehm, două mii de ani mai târziu, și Stalin cu câteva zeci de amici. Era semnalul „normalizării".

Silla a guvernat ca un autocrat timp de doi ani. Pentru a umple golurile provocate printre cetățeni de războiul civil, a acordat dreptul de cetățenie și străinilor, în special spaniolilor și galilor. A distribuit pământ la peste o sută de mii de veterani, mai ales la Cuma, unde avea și el o moșie. Pentru a descuraja urbanismul, a abolit distribuirile gratuite de grâu. A micșorat prestigiul tribunilor și a restabilit regula celor zece ani de interval pentru cine candida a doua oară la consulat. A refăcut Senatul, pustiit în urma masacrelor, cu trei sute de noi membri din marea burghezie, care îi erau fideli; și le-a restituit toate drepturile și privilegiile de care se bucuraseră până la apariția Grahilor. Era exact o „restaurare aristocratică". El a făcut-o până la capăt. A eliberat ostașii, decretând că nici o forță armată nu mai putea rămâne în bivuac pe pământul Italiei. Apoi, socotind că și-a îndeplinit misiunea, spre uimirea generală, a predat Senatului puterea și a restabilit guvernarea consulară. După care, ca orice cetățean, s-a retras la vila sa de la Cuma.

În vremea aceea, Cecilia Metella murise deja. Se îmbolnăvise la scurt timp după triumful soțului care, deoarece era vorba de o boală infecțioasă, o mutase într-o altă casă și o lăsase acolo să crape ca un câine râios.

Cu puțin timp înainte de a se retrage, Silla, acum la aproape șaizeci de ani, a cunoscut-o pe Valeria, o frumoasă tânără de douăzeci și cinci de ani. Întâmplarea a făcut să se găsească amândoi alături în Circ. Ea a văzut un fir de păr pe toga dictatorului și, cu două degete, l-a îndepărtat. Silla s-a întors s-o privească, uimit de atâta îndrăzneală, dar și de frumusețea ei deosebită. „Nu te supăra, dictatorule", i-a zis ea, „vreau să împărtășesc și eu ceva,

măcar cât un fir de păr, din norocul tău." Se pare că a fost singura iubire adevărată şi dezinteresată a lui Silla, prea egoist să nutrească asemenea sentimente. S-a căsătorit curând cu ea, şi nimeni nu poate şti cât o fi contribuit la hotărârea sa de a abdica dorinţa de a fi fericit lângă o asemenea tânără şi frumoasă soţie.

În ziua în care, după ce renunţase la putere şi depusese însemnele de comandant, plecase acasă ca un cetăţean oarecare, în uimirea mută a trecătorilor, unul din aceştia s-a luat după el şi l-a insultat. Silla n-a întors capul nici măcar atunci când mitocanul a devenit necuviincios. S-a adresat numai câtorva prieteni care îl întovărăşeau: „Imbecilul! După un asemenea gest n-o să mai existe pe lume nici un dictator dispus să-şi abandoneze puterea."

Şi-a petrecut ultimii doi ani de viaţă făcând dragoste cu Valeria, vânând, discutând probleme de filozofie cu prietenii, şi scriindu-şi *Memoriile*, din care ne-au parvenit doar câteva fragmente. „Fericitul" pare să fi fost cu adevărat fericit în acel crepuscul al existenţei sale, ani plini, fără deziluzii, fără regrete (de remuşcări nu era capabil), aşa cum singur visase să-i aibă. Printre veteranii săi de la Cuma, el rămăsese singurul viguros şi sprinten până în ultima clipă, participând la controversele lor şi aplanându-le în felul său hotărât şi expeditiv. Când un oarecare Granius n-a fost de acord cu el în privinţa unei bagatele oarecare, l-a invitat acasă şi a pus sclavii să-l sugrume, cum făcea când era dictator. Orgoliul şi aroganţa sa n-au slăbit nici când s-a găsit faţă în faţă cu moartea care îi bătea la uşă sub forma unui ulcer malign, un cancer probabil. Cu ochii săi albaştri şi reci, sub coama de păr auriu, cu obrazul acela palid care părea o „dudă pudrată cu făină", cum spunea Plutarh, el a continuat să-şi ascundă suferinţa sub un zâmbet vesel şi cuvinte de spirit. Înainte de a muri, şi-a dictat singur epitaful:

„N-a existat prieten care, făcându-mi un serviciu, sau duşman care să mă jignească, eu să nu-l fi răsplătit din plin."

Şi era adevărat.

XXII

O MASĂ LA ROMA

Restaurarea lui Silla a avut un defect esenţial: prea era o „restaurare", adică ceva care nu ţinea seama de exigenţe sau, cum am spune noi azi, de „cauzele" care au provocat revoluţia. Autorului ei, ca să realizeze o operă vitală şi de durată, i-a lipsit ceea ce era mai necesar: încrederea în oameni. Care oameni nu o merită, dar pretind s-o aibă în cei propuşi să-i conducă. Silla nu credea în nimic; şi cu atât mai puţin în posibilitatea de a-i face pe semenii săi mai buni. Iubirea de sine îi era atât de mare, încât pentru ceilalţi nu-i mai rămânea nimic. Pe oameni îi dispreţuia şi era convins că singurul lucru de făcut cu ei era să-i ţină în poziţie de drepţi. De aceea şi crease un aparat poliţienesc pe care îl încredinţase aristocraţiei: asta nu pentru că o stima, ci pentru că era convins că ceilalţi, „popularii", erau şi mai de dispreţuit, şi că, pentru ei, orice reformă ar fi constituit un lucru şi mai rău. Urmarea a fost că, la zece ani după ce a murit, opera sa politică era făcută praf.

Patricienii, care se treziseră cu o asemenea putere în mână, în loc s-o utilizeze ca să facă ordine în guvern şi în societate, au profitat de ea ca să fure, să corupă şi să ucidă. Totul nu era acum decât o problemă de bani. Să cumperi alegerea într-o funcţie era o operaţie normală; şi exista chiar o industrie a procurării de voturi, cu tehnicieni specializaţi: *Interpreti, divisori* şi *sequestri*. Pompei, ca să-l aleagă pe amicul său Afranius, i-a invitat acasă la el pe şefii organizaţiilor şi a contractat sufragiile lor ca pe tot atâţia saci cu mere. La tribunal era şi mai rău. Lentulus Sura, achitat de juraţi cu o majoritate de două voturi, a exclamat, dându-şi o palmă peste frunte: „Fir-ar să fie, am cumpărat unul în plus. Şi la preţurile de azi!"

Deoarece totul depindea de bani, aceştia deveniseră singura preocupare pentru toţi. În birocraţie, sigur că mai existau încă funcţionari capabili şi cinstiţi. Dar majoritatea erau nişte tâlhari incompetenţi care, pentru a obţine un post administrativ în provincie, nu numai că renunţau la leafă, ba îl mai şi plăteau, încredinţaţi fiind că, în decurs de un an, aveau să se refacă din plin. Şi se refăceau: cu impozite, cu jafuri, cu vânzarea populaţiei ca sclavi. Cezar, când i s-a dat pe mână Spania, datora creditorilor cam cât o jumătate de milion de lire. Într-un an a plătit tot. Cicero s-a bucurat de titlul de „gentilom" numai pentru că, în anul când guvernase Cilicia, pusese deoparte pentru sine numai şaizeci de milioane, şi a trâmbiţat-o peste tot în scrisorile sale, ca pe un exemplu bun.

Nici militarii nu se comportau altfel: Lucullus s-a înapoiat acasă din campaniile sale în Orient, miliardar. Pompei a adus tot de acolo o pradă de şase miliarde pentru vistieria statului şi de cincisprezece pentru cea personală. Atât de uşor se putea înmulţi capitalul, când aveai destui bani să-ţi cumperi o funcţie, că bancherii dădeau împrumuturi, cu dobânzi de cincizeci la sută. Senatul a interzis membrilor săi să practice o astfel de camătă ignobilă. Dar interdicţia era evitată cu ajutorul mijlocitorilor. Chiar şi oamenii foarte demni, ca Brutus de exemplu, se asociau cu cămătarii, care le administrau banii dându-i cu împrumut în atare condiţii. În mâinile unei clase conducătoare atât de corupte, Roma devenise un fel de pompă care sugea bani din tot imperiul, ca să permită unei categorii de satrapi să ducă o viaţă cât mai plină de fast şi de un lux tot mai insolent.

Într-o seară, Cicero a început să-l ia peste picior pe Lucullus pentru faima sa de gurmand rafinat. Cicero era un tânăr avocat din Arpino, fiul unui agricultor înstărit care îi dăduse o frumoasă educaţie. Încă nu avea douăzeci şi şapte de ani, şi era aproape un necunoscut când a făcut faţă unui proces celebru şi, pentru el, destul de primejdios: pentru că era vorba să-l apere pe Roscius împotriva lui Crisogonos, acesta din urmă un mare favorit al lui Silla, dictator încă în acel moment. A câştigat cu o pledoarie magistrală. Dar după aceea, temându-se poate de ceva represalii din partea lui Silla, a plecat în Grecia, unde a rămas trei ani de zile ca să studieze limba, oratoria lui Demostene şi filozofia lui Posidonios, un mediocru urmaş al lui Socrate şi al şcolii stoice.

S-a înapoiat după trei ani, când Silla murise deja, s-a căsătorit cu Terentia şi cu zestrea ei, care era uriaşă; şi, cu profesia de avocat, a cultivat politica de care, de altfel, meseria lui era strâns legată. Curând, i-a picat în mână un alt proces celebru, acela împotriva lui Verrus, un senator care, plecat să guverneze Sicilia, comisese acolo tot felul de pungăşii şi de matrapazlâcuri, ştiindu-se susţinut de întreaga aristocraţie. S-a trezit oponent al lui Hortensius, preşedintele Forului roman, avocatul de încredere al aristocraţiei şi al Senatului. Procesul acela a fost un fel de afacere Dreyfus a timpului, cu patricienii de o parte şi poporul, dar mai ales marea burghezie cavalerească, de alta. Şi, încă o dată, Cicero a câştigat, smulgând sceptrul din mâna lui Hortensius şi devenind astfel idolul unei clase sociale în care el însuşi se născuse.

Lucullus era un fost locotenent al lui Silla, care timp de opt ani colaborase la „opera" acestuia în Orient, luptând împotriva lui Mitridate. Provenea dintr-o familie aristocratică săracă şi cu reputaţie proastă. Se spunea că tatăl său se lăsase corupt de sclavii răsculaţi în Sicilia, că bunicul său ar fi furat statui şi că maică-sa a avut mai mulţi amanţi decât păr pe cap. Dar poate că nu erau decât vorbe. Oricum, Lucullus, încă de tânăr, nu arătase că ar avea vreunul din aceste vicii; era însă foarte ambiţios şi poseda şi toate calităţile necesare ca să-şi satisfacă ambiţiile: inteligenţă, elocvenţă, cultură şi curaj. Cât timp a trăit Silla, care avea pentru el o slăbiciune, cariera i-a fost înlesnită. Când i-a murit protectorul, nu a ezitat, pentru a o continua, să obţină favorurile unei femei, Precia, foarte influentă datorită intrigilor sale amoroase; şi, prin ea, a căpătat proconsulatul Ciliciei, adică posibilitatea de a putea să comande, de a se război, de a birui şi de a se îmbogăţi cu prada de la inamic. Ca să poată ajunge, ca şef de oaste, la înălţimea unui Marius, a unui Silla sau a unui Cezar, i-a lipsit o singură însuşire: intuiţia. Şi-a condus soldaţii din victorie în victorie, însă i-a obosit până i-a adus aproape de revoltă. Şi, cum prin intrigi obţinuse comanda, tot prin intrigi a şi pierdut-o. Rechemat la Roma, s-a retras din viaţa publică, iar acum nu făcea altceva decât să se bucure de averea sa imensă şi să afişeze o paradă insolentă cu ea. Vila din Miseno îl costase peste un miliard de lire; moşia din Tusculum avea peste douăzeci de mii de hectare, iar palatul pe care şi-l construise în Pincio era faimos prin galeria sa de statui, prin manuscrisele preţioase, jefuite în Orient, prin grădinile unde

cultiva, cu sârguința unui botanist pasionat, plante până atunci necunoscute la Roma, ca cireșul; dar mai ales era cunoscut pentru bucătăria sa, adevărat laborator al celor mai rafinate delicatețuri.

Așadar, într-o seară, Cicero, la o întâlnire cu amicii, a început să-l ia peste picior pe chestia lăcomiei sale, spunând că totul nu era decât o poză și pariind că, dacă l-ar vizita pe neanunțate, ar da numai peste o masă frugală de țăran sau de soldat. Lucullus a acceptat provocarea, i-a invitat pe toți să facă o constatare la fața locului și a cerut doar permisiunea să-și anunțe servitorii să pună masa în salonul Apollo. Destul ca să le dea de înțeles despre ce era vorba; în salonul Apollo o masă nu putea să coste mai puțin de două sute de mii de sesterți. Aici erau obligatorii aperitive ca „fructele de mare", puii cu sparanghel, pateurile cu stridii, racii. După aceea urma prânzul propriu-zis: uger de purcică, pește, rață, iepure, curcan, păun de Samos, potârnichi de Frigia, murene de Gabes, nisetru de Rodos. Și brânzeturi, și dulciuri, și vinuri.

Plutarh, care ne relatează episodul, nu ne spune cine a participat la banchet. Dar trebuie să fi fost floarea societății romane. Nu lipsea desigur aristocratul Marcus Licinius Crassus, fiul unui faimos locotenent al lui Silla, care se sinucisese în loc să se predea lui Marius. Silla îl recompensase pe orfan, permițându-i să cumpere la preț de lichidare bunurile marianiștilor proscriși și aprobându-i să organizeze primul corp de pompieri care s-a văzut vreodată la Roma. Când izbucnea un incendiu, Crassus alerga la fața locului; însă nu ca să stingă focul, ci ca să contracteze imediat cu proprietarul clădirii care ardea cumpărarea ei; acesta era prea fericit să scape de ea. Și numai când clădirea devenea a sa, Crassus punea în funcțiune pompele. Altfel, o lăsa să ardă.

Un altul, ce cu siguranță nu putea să lipsească, era Titus Pomponius Atticus care, deși cu ascendenți burghezi, reprezenta un tip de aristocrat mai rafinat decât mulți alții. Neavând nevoie să se mânjească învârtind afaceri necurate, pentru că era deja din familie foarte bogat, fusese interesat să-și perfecționeze cultura la Atena. Acolo l-a cunoscut Silla și a fost atât de încântat de el, încât a vrut să-l aibă colaborator. Însă Atticus n-a acceptat, pentru a-și putea continua studiile. Apoi și-a investit averea, care însuma circa un miliard, într-o fermă în Epir, pentru creșterea vitelor, în achiziționarea de apartamente la Roma, într-o școală de gladiatori și într-o casă de editură pentru cărți de cultură înaltă. Cicero,

Hortensius, Cato şi multe alte personalităţi de marcă ale vremii se foloseau de el, nu numai ca sfătuitor financiar, ci şi ca bancă de depunere. Iar stima şi prestigiul de care se bucura erau atât de mari că, deşi trăia sobru, ca un adevărat epicurean, nu exista salon în societatea romană unde să nu fie permanent invitat, şi nici serbări la care să nu participe.

Şi a mai fost desigur şi Pompei, favoritul şi ginerele lui Silla care, cam ironic, îl numea „cel Mare". Dintr-o familie de cavaleri, adică burgheză, şi el era „făt-frumosul" „tineretului de aur" roman. Câştigase şi o victorie pe câmpul de luptă, obţinând şi triumful, înainte de vârsta majoratului. Şi era atât de frumos că Flora, curtezana, spunea că nu se putea dezlipi de el fără să-l muşte. Trecea drept un tânăr integru şi, pentru acele vremuri, aşa şi era: căuta să facă tuturor bine cu aceeaşi ardoare cu care şi-l făcea şi sieşi. I se atribuiau multe ambiţii. În realitate, nu avea decât una singură: aceea de a fi deasupra tuturor, în toate. Dar, mai mult decât o ambiţie, era un orgoliu.

Toţi erau personaje pe care, în Roma stoică de cu trei secole în urmă, nu le-ai fi întâlnit. Şi nu numai pentru eleganţa rafinată a îmbrăcămintei, pentru mâncărurile pe care le consumau şi pentru discuţiile purtate într-o frumoasă, limpede şi curată limbă latină, condimentată cu citate literare, ci şi pentru că la aceste festinuri participau şi femeile care părăsiseră acum vechiul lor statut de obiedienţă. Clodia, soţia lui Quintus Cecilius Metellus, era pe vremea aceea „prima doamnă" a oraşului şi un exemplu pentru celelalte. Era feministă, ieşea singură seara şi, dacă întâlnea vreun cunoscut, în loc să-şi plece pudic privirea, cum fusese mereu obiceiul, ea îl îmbrăţişa şi-l săruta. Îşi invita la masă prietenii în lipsa soţului şi afirma dreptul femeii la mai mulţi bărbaţi, ba chiar l-a şi pus în practică, fără să facă economie, luându-şi amanţi cu zecile şi părăsindu-i cu multă graţie şi fără remuşcări. Unul dintre ei a fost poetul Catul, care n-a mai reuşit s-o uite, a suferit de gelozie şi a cântat-o în versurile sale sub numele de Lesbia. Celius, un alt abandonat, ca să se răzbune, a acuzat-o în tribunal că a vrut să-l otrăvească şi a numit-o în public *quadrantaria*, ceea ce înseamnă „sfert de centimă": tariful prostituatelor sărace. Clodia a fost condamnată la o amendă: nu pentru că ar fi fost vinovată, ci pentru că era sora lui Publius Clodius, unul din şefii partidului radical, urât de aristocraţia atât de puternică pe atunci, şi duşman

jurat al lui Cicero, care a susţinut cauza lui Celius, spunând că îl durea să acuze o femeie, mai ales pe una care se arătase atât de binevoitoare faţă de o mulţime de bărbaţi.

Cu astfel de exemple în faţa ochilor, era greu pentru tinerele fete să devină bune mame de familie. Căsătoriile, dictate numai din interese şi din calcule politice, se încheiau şi se desfăceau cu dezinvoltură. Pompei, pentru a face carieră, a divorţat de prima sa soţie, ca s-o ia pe Emilia, fiica vitregă a lui Silla. Apoi, rămas văduv, s-a căsătorit cu Iulia, fata lui Cezar care, şi el, a schimbat vreo patru neveste şi le-a înşelat mereu pe toate patru. „Oraşul acesta", spunea Cato, „nu este altceva decât o agenţie de căsătorii politice retuşate de coarne." Iar Metellus Macedonicus şi-a poftit, cu un frumos discurs, compatrioţii să facă ordine în viaţa lor de familie spunând: „Şi eu înţeleg că nevasta e doar o pacoste..." Căsătoria *cum manu*, adică aceea care nu admitea divorţul, practic dispăruse, tocmai pentru a lăsa soţilor libertatea de a renunţa la convieţuire atunci când doreau s-o facă. Şi era suficientă pentru asta doar o simplă scrisoare. Copii nu mai dorea nimeni, deoarece reprezentau o bătaie de cap. Şi deveniseră acum un lux pe care numai săracii şi-l puteau permite. Nemaifiind preocupate de sarcină, de alăptare şi de grija copilului, nevestele erau, cum am spune noi azi, în căutare de „evadări". Şi le găseau mai ales în intrigile amoroase şi în cultura care începuse să devină un lucru monden şi de salon.

Gusturile literare ale acestei societăţi bogate şi frivole nu s-au îndreptat către marele poet şi scriitor al timpului, Lucretius. Autorul lui *De rerum natura* a fost probabil un aristocrat, dar a trăit foarte retras din motive de sănătate: pare să fi suferit de un fel de manie depresivă, iar inspiraţia sa era prea elevată, tragică şi prea profundă pentru a crea modă. Furori făcea Catul, poet facil şi sentimental, ceva între Gozzano şi Géraldy*. Era un burghez din Verona, înstărit şi zgârcit, care se plângea mereu de mizerie, dar avea o casă la Roma, o vilă la Tivoli şi o alta la lacul Garda. Plăcea cucoanelor pentru că nu vorbea decât de dragoste şi făcuse

* Guido Gozzano (1883-1916), poet liric, sentimental şi facil, cunoscut prin lucrarea *Calloqui*, publicată în anul 1911.
Paul Géraldy (n.1885), liric francez, cântăreţ al hedonismului, al vieţii uşoare şi al iubirilor mărunte.

mângâietoare şi de salon o limbă care părea destinată doar textelor de lege şi proclamaţiilor pentru victorie.

Mari partizani ai săi erau Marcus Celius, un aristocrat fără bani, adept al ideilor comuniste; Licinius Calvus, un diletant în poezie şi-n oratorie, nu lipsit de talent; şi Elvius Cinna care, după moartea lui Cezar, a fost confundat din greşeală cu unul din asasinii acestuia şi ucis de mulţime. Erau toţi intelectuali de „stânga", adversari ai dictaturii, fără să facă nimic pentru a apăra democraţia. Dar au avut totuşi o influenţă care le-a depăşit meritele, pentru că dispuneau, în afară de saloane şi de femei, de adevărate edituri care să le popularizeze operele.

Atticus introdusese pergamentul şi făcea „volume" (ceea ce înseamnă „suluri"), în pagini având două sau trei „coloane" de manuscris. Pentru scrierea lor de mână erau folosiţi sclavi specializaţi care erau plătiţi doar cu întreţinerea. Nici măcar autorii nu erau retribuiţi, decât poate cu vreun cadou ocazional; aşa că, practic, numai bogaţii puteau să se ocupe de literatură. O ediţie se ridica întotdeauna cam la o mie de exemplare distribuite librarilor, de unde le cumpărau amatorii. Unul din aceştia, Asinius Pollione, a înfiinţat prima bibliotecă publică din Roma. Acest progres tehnic a stimulat producţia. Terentius Varro şi-a publicat eseurile asupra limbii latine şi asupra vieţii de la ţară. Salustius, între o luptă politică şi alta, şi-a tipărit *Istoriile*, splendid scrise, dar cam părtinitoare. Şi Cicero, devenit acum „maestrul" prin excelenţă al artei oratorice, şi-a transcris în cărţi discursurile, din care la noi au ajuns doar cincizeci şi şapte.

Pe scurt, cultura nu mai era acum monopolul unor specialişti solitari, ci începuse să se răspândească în această societate care întorcea cu hotărâre spatele unor apucături grosolane şi ignoranţei zdravene din prima epocă republicană. Lumea se apropia de ceea ce obişnuim noi să numim „vârsta de aur" a Romei şi care, ca mai toate „vârstele de aur", era preludiul agoniei civilizaţiei sale.

XXIII

CICERO

Pompei şi Crassus, pe care i-am întâlnit în capitolul precedent, nu erau numai nişte afacerişti amatori de petreceri, ci şi nişte bărbaţi politici care pretindeau să joace la Roma un rol de prim plan. Şi au reuşit s-o facă, deşi, până la urmă, au trebuit s-o plătească amândoi cu viaţa.

Ca favoriţi ai lui Silla, au avut de la început cariera uşoară. De fapt, ei au fost aceia pe care, după moartea dictatorului, Senatul i-a pus în fruntea armatelor, pentru a potoli revoltele din Spania şi din Italia.

Spania se revoltase deja în diferite rânduri contra malversaţiunilor guvernatorilor romani. Dar acum, acestor malversaţiuni li se adăugaseră şi multe cruzimi inutile. În anul 98, generalul Didius, luându-l ca exemplu pe predecesorul său Sulpicius Galba, a atras în tabăra sa un întreg trib de localnici, cu promisiunea distribuirii unor pământuri, şi i-a exterminat. Un ofiţer al său, Quintus Sertorius, indignat de o astfel de barbarie fără rost, a dezertat, a chemat la arme celelalte triburi, a organizat cu ele o armată şi, timp de opt ani de zile, a condus-o din victorie în victorie contra romanilor; şi, tot atâta vreme, a guvernat cu înţelepciune „provincia". Metellus, generalul pe care Senatul îl trimisese să-l combată, neizbutind să-l învingă, a promis cam la două sute de milioane de lire şi zece mii de hectare de pământ cui va reuşi să-l ucidă. L-a ucis cu pumnalul Perpena, şi el un fugar roman în tabăra lui Sertorius. Dar, în loc să meargă să-şi încaseze premiul, a preferat să preia moştenirea mortului şi să continue războiul pe cont propriu. Atunci Senatul l-a trimis pe Pompei, care l-a învins

uşor pe renegat, l-a capturat, l-a suprimat şi a redat Spania malversaţiunilor guvernatorilor.

Mai gravă era în acest timp revolta care însângera Italia. Lentulus Batiate deschisese la Capua o şcoală de gladiatori, evident frecventată de sclavi, care se antrenau să moară în Circ pentru amuzamentul spectatorilor. Într-o zi, două sute din ei au încercat să fugă; şaptezeci şi opt au reuşit, au prădat împrejurimile şi şi-au ales drept şef pe un trac numit Spartacus, care trebuie să fi fost un om de familie bună şi cu calităţi deosebite. El a lansat un apel către toţi sclavii din Italia, care se numărau cu milioanele, a organizat o armată din şaptezeci de mii de oameni însetaţi de libertate şi de răzbunare, i-a învăţat să-şi confectioneze singuri arme şi i-a bătut pe toţi generalii trimişi împotriva lui de Senat.

Aceste victorii nu l-au ameţit. Era un cap politic priceput şi ştia foarte bine că lupta sa, la urma urmelor, era o luptă lipsită de speranţă. De aceea şi-a îndreptat hoarda spre Alpi, cu intenţia ca, munţii odată traversaţi, s-o dizolve şi să-l trimită pe fiecare la casa lui. Cel puţin aşa povesteşte Plutarh. Dar oamenii săi au vrut să rămână şi s-au apucat să jefuiască satele şi oraşele, iar Spartacus, care trebuie să fi fost un om corect şi care încerca să-i împiedice de la astfel de prădăciuni, n-a avut inima să-i părăsească. A pierdut o bătălie, a câştigat o alta contra lui Cassius şi, până la urmă, s-a trezit faţă în faţă cu Urbea. Oraşul nici nu mai respira de spaimă că o să-i vadă pe toţi sclavii din Italia şi pe cei din Roma, care constituiau aici o periculoasă coloană a cincea, alăturându-se răsculaţilor şi formând împreună un tăvălug. Atunci i-a fost încredinţată lui Crassus comanda şi, sub steagul lui, s-au înrolat toţi tinerii, floarea aristocraţiei. Spartacus şi-a dat seama că are de înfruntat Imperiul şi s-a retras spre sud, intenţionând să-şi treacă forţele în Sicilia şi, de acolo, în Africa. Crassus l-a urmărit, l-a atacat şi i-a distrus toată ariergarda, continuând să-l fugărească. Între timp, venea în marş forţat din Spania Pompei cu legiunile sale. Dându-şi seama că se apropie sfârşitul, Spartacus a pornit la atac, s-a aruncat personal în mijlocul încăierării, a ucis cu mâna lui doi centurioni şi a fost şi el, la rându-i, ciopârţit de lovituri, în aşa fel încât a fost imposibil după aceea să i se mai identifice cadavrul.

Cea mai mare parte din oamenii săi au pierit împreună cu el. Vreo şase mii aproximativ, vânaţi prin păduri, au fost crucificaţi de-a lungul Viei Appia.

Era anul 71, iar cei doi generali biruitori, înapoiaţi la Roma, nu şi-au eliberat soldaţii, aşa cum cerea legea şi cum dorea Senatul. Nu se iubeau prea mult unul pe altul; erau amândoi prea bogaţi, prea norocoşi şi prea ambiţioşi. Însă, când Senatul i-a refuzat lui Pompei triumful şi distribuirea de pământuri, promisă deel veteranilor, atunci s-au aliat şi au înconjurat ameninţători oraşul cu armata.

Imediat „populariii", care după moartea lui Silla aşteptau clipa răzbunării pentru toate abuzurile aristocraţilor, li s-au alăturat, i-au făcut propriii lor apărători şi i-au ales consuli pentru anul 70. Pompei şi Crassus nu erau deloc „populari": dimpotrivă, aparţineau, prin naştere, marii burghezii. Dar egoismul orb al aristocraţiei avusese exact efectul de a arunca marea burghezie în braţele proletariatului. Cei doi consuli, ca primă măsură deci, au adoptat-o pe aceea de a restaura puterea tribunilor, pe care Silla o suprimase, şi de a desfiinţa monopolul patricienilor în juriile tribunalului, admiţând să facă parte din ele şi cavalerii. După care şi-au reafirmat acordul pentru împărţirea avantajelor personale. Pompei urma să aibă comanda supremă a operaţiunilor din Orient, înlocuindu-l pe Lucullus şi adăugând puterii sale de general pe aceea de amiral, în vederea reprimării piraţilor din Mediterana care făceau nesigure căile către Asia Mică; în schimb, se obliga să redeschidă pieţele Orientului, pentru investiţiile bancherilor aliaţi lui Crassus, care devenea astfel un stăpân absolut al acestor pieţe.

În Senat, care s-a opus în unanimitate acestor măsuri, nu s-a ridicat decât un singur glas ca să le apere: acela al unui tânăr, pe atunci încă necunoscut şi puţin iubit de confraţii săi aristocraţi: Iulius Cezar. Adunarea le-a aprobat, tot atât de unanim, condusă de un alt tânăr, Cicero. Victoria Adunării şi a lui Pompei a marcat sfârşitul supremaţiei patriciene şi a restauraţiei lui Silla care se sprijinise pe ea, şi a avut consecinţe hotărâtoare asupra evenimentelor ce au urmat. Imediat după plecarea lui Pompei, în fruntea a o sută douăzeci de mii de oameni, cu cinci sute de nave şi o sută cincizeci de milioane de sesterţi, s-a reluat comerţul cu Orientul şi, drept consecinţă, preţul grâului, pe care se sprijinea aristocraţia moşierească, a scăzut.

Un singur eveniment a venit să tulbure această pașnică și progresivă revenire la democrație, care a redat oxigen reacțiunii. Noi pe Lucius Sergius Catilina nu-l cunoaștem decât din descrierile dușmanilor săi, și în special ale lui Salustius și Cicero. Acesta din urmă ni-l zugrăvește ca pe „un individ ascuns, în continuu conflict cu Dumnezeu și cu oamenii, care nu reușea să-și găsească liniștea nici în somn, nici treaz: de aici culoarea sa pământie, ochii injectați, alura de epileptic: pe scurt, aspectul unui nebun". Necazul e că Cicero, din partea nevesti-sii, era cam un fel de cumnat cu o vestală, de a cărei siluire fusese acuzat Catilina. La proces fusese achitat. Dar, în saloane, se spunea că era adevărat, deoarece imputatul își ucisese și propriul fiu ca s-o mulțumească pe amantă.

Poate că și pentru această ostilitate, întâmpinată peste tot, deși se trăgea din stirpe aristocratică, a trecut el de partea celor mai înfocați „populari" și s-a vopsit în iacobin.* Programul său era radical: reclama anularea tuturor datoriilor pentru toți cetățenii. Și începuse să se șoptească peste tot că deja organizase o bandă de patru sute de disperați, pregătiți să-i omoare pe consuli și să pună mâna pe guvern.

În realitate nimeni n-a văzut-o, această faimoasă bandă, în timp ce Catilina s-a mulțumit să-și prezinte foarte democratic candidatura pentru consulat, sperând evident că avea să obțină unanimitatea antisenatorială care funcționase atât de bine pentru Crassus și Pompei. Dar marea burghezie, căreia îi aparțineau creditorii și care îl suspecta serios pe acest soi de comunist, n-a mai fost de data asta alături de el. Ea mergea cu plebea numai atunci când era vorba să se reteze monopolurile aristocrației; dar era de partea aristocrației, deci a Senatului, atunci când erau în joc statul și capitalismul.

S-a văzut asta și din atitudinea lui Cicero, care a opus propria sa candidatură aceleia a lui Catilina și a câștigat, predicând „concordia între clase", adică Sfânta Alianță a aristocrației cu marea burghezie, al cărei mare interpret a fost în anul acela.

Căzut în alegeri, cum am spune noi azi, Catilina a început organizarea faimoasei sale conjurații, adunând în taină, la Fiesole, cam vreo mie de partizani și organizând un fel de coloană a cincea chiar în interiorul orașului. Din ea făceau parte tot felul de oameni:

* Iacobini: aripă revoluționară care în zilele Marii Revoluții Franceze de la 1789, s-a situat categoric de partea Comitetului Salvării Politice și a lui Robespierre.

sclavi, senatori şi doi pretori, Cetegus şi Lentulus. Sprijinit pe aceste forţe, s-a prezentat anul următor la alegeri şi, pentru a-şi asigura reuşita, a urzit uciderea rivalilor şi a lui Cicero.

Cel puţin aceasta a fost versiunea dată de avocat când s-a prezentat în Câmpul lui Marte, urmat de doi scutieri, pentru numărătoarea voturilor. Catilina a ieşit şi de astă dată învins.

În ziua de 7 noiembrie a anului 63, Cicero a spus că, în timpul nopţii, au venit acasă la el conspiratori ca să-l omoare, dar că au fost alungaţi de paznici. Iar a doua zi, întâlnindu-l pe Catilina în Senat, a pronunţat împotriva lui faimosul discurs („Până când vei abuza, Catilina, de răbdarea noastră...?"), care şi azi încă mai constituie coşmarul şi amuzamentul elevilor de liceu. Nu i-a ajuns o zi pentru acest rechizitoriu; i-au trebuit trei. Dar a fost o capodoperă în care au fuzionat, în egală măsură, toate comorile elocinţei sale, atât de cizelate şi de armonioase, dar şi vanitatea şi cabotinismul său.

La 3 decembrie a reuşit să obţină un mandat de arestare împotriva lui Lentulus, a lui Cetegus şi a altor cinci conspiratori de rang înalt. Însă Catilina reuşise să fugă din Roma în timpul nopţii şi să-şi întâlnească trupele în Toscana. Pe ziua de 5, Cicero a cerut condamnarea la moarte a prinşilor. Silanus şi Cato cel Tânăr l-au susţinut. În apărarea acuzaţilor, însă, din nou s-a ridicat acelaşi singur glas, proaspăt şi tânăr: al lui Cezar, avocatul fidel al „popularilor", care a cerut doar o simplă pedeapsă cu detenţia. Oratoria lui, spre deosebire de cea a lui Cicero, era sobră, fără floricele. Când a terminat de vorbit, câţiva tineri aristocraţi au încercat să-l ucidă. Cezar a reuşit să scape, în timp ce Cicero se îndrepta spre închisoare, ca să aplice sentinţa; iar un alt consul, Marcus Antonius, tatăl unui tinerel destinat să ajungă mai faimos decât părintele, pornea în fruntea unei armate ca să-l distrugă pe Catilina.

Lupta a avut loc lângă Pistoia şi nici unul dintre răsculaţi nu s-a predat. Copleşiţi numeric, s-au bătut până la ultimul, în jurul steagului lor, acvilele lui Marius şi ale lui Catilina, care le-a urmat soarta.

Primul surprins şi entuziasmat de tenacitatea acestui om a fost Cicero însuşi care nu bănuia că dispune de atâta energie. Într-un discurs la Senat, el a afirmat cu modestie că acţiunea întreprinsă împotriva rebelului a fost atât de deosebită încât a depăşit limitele admise unui om. Şi, punându-şi astfel candidatura la divinizare, a adăugat că s-ar fi comparat chiar şi cu Romulus, dacă salvarea

Urbei n-ar fi fost un eveniment mult mai glorios decât însăşi întemeierea ei.

Senatorii au zâmbit ascultând un astfel de limbaj, dar i-au acordat totuşi, cu bunăvoinţă, titlul de „Părinte al Patriei". Şi când, la sfârşitul anului 63, şi-a părăsit postul, l-au însoţit, în semn de omagiu, până acasă. Toate astea au contribuit şi mai mult să facă să i se urce marelui orator fumurile la cap şi să se creadă un arbitru al Romei. Era proprietar de vile la Arpino, la Pozzuoli şi la Pompei, avea o fermă în valoare de cincizeci de mii de sesterţi la Formia, o alta de cinci sute de mii la Tusculum şi un palat de două milioane şi jumătate pe Palatin. Erau toate lucruri cumpărate cu împrumuturi de la clienţi, pentru că legea interzicea avocaţilor să pretindă „onorarii". Şi aceste împrumuturi, care fireşte că nu se mai înapoiau niciodată, le ţineau locul. Dar Cicero a mai inventat şi un alt mijloc de îmbogăţire: testamentele, unde cerea să fie trecut drept moştenitor. În treizeci de ani, a moştenit de la clienţi douăzeci de milioane de sesterţi, adică în jur de un miliard de lire.

Era normal ca un asemenea om să predice „concordia între clase", căutând un punct de echilibru care să nu fie nici reacţia duşmănoasă a unei caste aristocratice, din care nu făcea parte, dar nici progresismul celor interesaţi de o nivelare generală.

Bogat cum era, preşedinte în For, „Părinte al Patriei", părea că nu-i mai lipsea nimic. Nu; îi lipsea lucrul cel mai important: liniştea în casă. Terentia era o soţie virtuoasă şi insuportabilă care, cu nervii, cu reumatismul şi cu o elocinţă deloc mai prejos decât cea a soţului, i-a otrăvit viaţa. Doi oratori într-o singură casă, asta e prea mult. Preşedintele Forului cedase nevestei sceptrul la el în familie, iar ea îl folosea şi cu rost şi fără, pentru a se plânge mereu de câte ceva. Când, în sfârşit, s-a hotărât să-l lase văduv, Cicero a înlocuit-o cu Publilia, care i-a adus o zestre deloc inferioară celei a sărmanei defuncte. Însă, după aceea, a gonit-o şi pe a doua, pentru că nu intrase în graţiile fiicei sale Tullia, singura lui dragoste adevărată şi dezinteresată.

După afacerea Catilina, steaua sa politică a început să apună, deşi o oarecare sclipire i-a mai fost rezervată şi sub Cezar, căruia îi era când amic, când inamic, aşa cum o să vedem, dar căruia nu i-a iertat niciodată că a fost un mare orator, cel puţin tot atât cât şi el, deşi într-un stil cu totul diferit. Din ce în ce mai intense au devenit preocupările sale literare, cărora le datorăm unele din cele

mai frumoase pagini ale limbii latine. Nouă ne plac mai ales, pentru caracterul lor deschis, scrisorile, pline de anecdote autobiografice. A scris foarte multe şi s-a înfăţişat în ele aşa cum era: un muncitor asiduu, un tată duios, un administrator priceput al banului public, ca şi al celui personal, bun prieten cu cei care îi puteau fi utili şi un vanitos atât de inconştient de acest lucru, încât a fost chiar în stare să-şi imortalizeze vanitatea într-o impecabilă proză, cu atâta candoare, încât îi iertăm defectele, preschimbându-i-le în virtuţi.

XXIV

CEZAR

În momentul în care Catilina cădea, sosea la Roma Metellus Nepos, locotenent şi avangardă a lui Pompei, debarcat la Brindisi după un şir de victorii strălucite în Asia Mică. Devansase călătoria pentru a putea concura la funcţia de pretor şi, odată ales, să înlesnească o nouă candidatură la consulat pentru Pompei.

Primul obiectiv şi l-a atins cu voturile „popularilor", dar s-a trezit având-l drept coleg pe Marcus Cato, reprezentantul celor mai intransigenţi conservatori care, după victoria asupra lui Catilina, credeau că au devenit stăpâni pe situaţie. Ei nu au înţeles de ce era nevoie să sprijine ambiţiile lui Pompei, care nu ar fi cerut altceva decât să devină apărătorul lor. Dacă l-ar fi ales ca atare, poate că s-ar fi salvat, sau cel puţin ar fi făcut să întârzie propria lor înfrângere, având în vedere prestigiul de care se bucura Pompei. Dar cea mai mare parte dintre ei erau invidioşi pe el, pe bogăţia şi pe succesele sale, socotind că acest om nu le trebuia.

Şi, de astă dată, tot un singur glas a „distonat" în mijlocul corului, susţinându-l pe Pompei: glasul lui Cezar, tot pretor şi el. În ziua aceea, Adunarea a fost foarte agitată. Cezar, destituit împreună cu Nepos, a fost salvat de mulţimea care sărise să-l apere şi intenţiona să se răscoale. El i-a calmat pe oameni şi i-a trimis acasă. Senatul şi-a dat atunci pentru prima oară seama că acest tinerel însemna ceva şi a renunţat la destituire.

Caius Iulius Cezar avea pe atunci douăzeci şi şapte de ani şi, ca şi Silla, provenea dintr-o familie aristocrată săracă, ale cărei origini urcau până la Ancus Martius şi Venus, dar care, după aceşti discutabili strămoşi, nu mai oferise Romei personalităţi de răsunet. Au existat în familia sa pretori, chestori, chiar şi consuli, dar au

fost persoane de rang comun în administraţie. Locuinţa lor se înălţa în Suburra, un cartier popular şi de faimă proastă al Romei; aici s-a născut Cezar, spun unii, în anul 100; iar după alţii, în anul 102 înainte de Hristos.

Despre copilăria lui nu ştim nimic, decât că a avut ca educator un gal, un oarecare Antonius Grifon care, în afară de latină şi greacă, l-a mai învăţat şi altceva foarte folositor despre caracterul compatrioţilor săi. Se pare că, la pubertate, a suferit de dureri de cap şi de crize de epilepsie, şi că avea ambiţia să se facă scriitor. A rămas foarte curând chel şi, fiindu-i ruşine cu asta, a încercat să remedieze necazul pieptănându-şi părul de la ceafă pe frunte. Pierdea în fiecare dimineaţă mult timp cu o asemenea complicată operaţie.

Suetoniu zice că era înalt, cam grăsuţ, cu tenul alb, cu ochii negri şi vioi. Plutarh, că era slab şi de talie medie. Probabil că amândoi au dreptate. Unul îl descrie când era tânăr, celălalt la maturitate, atunci când, de obicei, te mai împlineşti un pic. Dar lunga-i perioadă de viaţă militară trebuie să-l fi făcut robust. Încă de copil a fost un bun călăreţ: obişnuia să galopeze cu mâinile încrucişate la spate. Dar şi umbla mult pe jos în fruntea ostaşilor săi, dormea în căruţă, mânca frugal, îşi păstra întotdeauna sângele rece şi mintea lucidă. La faţă nu era frumos. Capul lui chel şi cam masiv avea o bărbie pătrată, o gură arcuită şi amară, marcată de două riduri drepte şi adânci, cu buza inferioară depăşind-o pe cea de sus. Şi totuşi a avut întotdeauna succes la femei. S-a căsătorit cu patru şi a avut o mulţime de iubite. Soldaţii săi îi ziceau *moechus calvus*, nerușinatul chel; iar când defilau pe străzile Romei, cu prilejul vreunui triumf, strigau: „Hei, voi, bărbaţilor, ţineţi-vă nevestele în casă, că a venit seducătorul cel pletos!" Şi primul care făcea haz de asta era chiar el.

Contrar unor legende care ni-l înfăţişează îngâmfat şi solemn, Cezar, dimpotrivă, era un desăvârşit om de lume, galant, elegant, fără prejudecăţi, plin de umor, capabil să încaseze glumele altora şi să răspundă la ele cu un sarcasm muşcător. Era înţelegător faţă de viciile celorlalţi, pentru că avea nevoie ca şi ceilalţi să i le înţeleagă pe ale sale. Curion îl numea „bărbatul tuturor femeilor şi femeia tuturor bărbaţilor". Iar unul din motivele pentru care aristocraţii îl urau atât era şi acela că le seducea cu regularitate nevestele care, ca să fim drepţi, se cam băteau să fie seduse. Printre ele era şi Servilia, sora vitregă a lui Cato care, şi din acest motiv,

i-a fost duşman neîmpăcat. Servilia a ţinut atât de mult la el, că i-a sacrificat până şi fata, pe Tertia, căreia i-a cedat locul atunci când anii au obligat-o să se retragă. Cezar a răsplătit-o pe mama generoasă, înlesnindu-i achiziţionarea bunurilor unor senatori proscrişi, la preţul de o treime din valoarea lor. Cicero a şi brodat pe chestia asta un joc de cuvinte, spunând că vânzarea s-a făcut *Tertia deducta*. Chiar şi Pompei, cât a fost el de frumos şi de bogat şi, la vremea aceea, mai celebru decât Cezar, s-a văzut obligat să-şi repudieze nevasta pentru că se încurcase cu seducătorul. Cezar l-a împăcat, dându-i de soţie pe propria sa fiică.

Acest personaj extraordinar, în jurul căruia a început din acel moment să se învârtă toată istoria Romei şi a lumii, era deci, în ceea ce priveşte moralitatea, fiul vremurilor sale. Şi, de fapt, s-a lansat într-un mod care nu prevestea nimic bun. După terminarea studiilor, pe la şaisprezece ani, a plecat după Marcus Termus în Asia, ca să participe la unul din multele sale războaie. Însă, în loc de soldat viteaz, a ajuns favoritul lui Nicomede, regele Bitiniei, mare amator de băieţi frumoşi. Revenit la Roma, când avea optsprezece ani, s-a însurat cu Cossutia, fiindcă aşa voia taică-său. Dar, când acesta a murit, şi-a repudiat soţia şi a luat-o pe Cornelia, fata lui Cinna care, la vremea lui, îi urmase unchiului său Marius. Şi, uite aşa, s-a ajuns la întărirea legăturilor care îl apropiau de partidul democrat.

Silla, când a instaurat dictatura, i-a poruncit să divorţeze. Cezar, deşi obişnuit să-şi schimbe nevestele ca pe haine, a refuzat plin de aroganţă. A fost condamnat la moarte, iar zestrea Corneliei confiscată. Apoi, aşa cum am mai spus, nişte prieteni comuni au intervenit, şi Silla l-a lăsat să plece în exil. Cezar a răspuns la acest gest de clemenţă numindu-l o „tâmpenie". Se înşela însă. Silla înţelesese foarte bine ce fel de „tâmpenie" făcea: dar probabil că simţea o oarecare simpatie pentru acest tânăr.

Când s-a retras dictatorul, s-a reîntors şi Cezar la Roma. Dar găsind oraşul în mâinile reacţionarilor care îl detestau pe el ca fiind nepotul lui Marius şi ginerele lui Cinna, a plecat în Cilicia. Pe mare, l-au capturat nişte piraţi; aceştia au cerut pentru el, drept răscumpărare, douăzeci de talanţi, cam patruzeci de milioane de lire. Cezar le-a răspuns cu insolenţă că preţul este prea mic faţă de valoarea persoanei sale şi că preferă să le dea cincizeci. Şi-a trimis sclavii să găsească bani şi, până atunci, şi-a omorât timpul scriind versuri pe

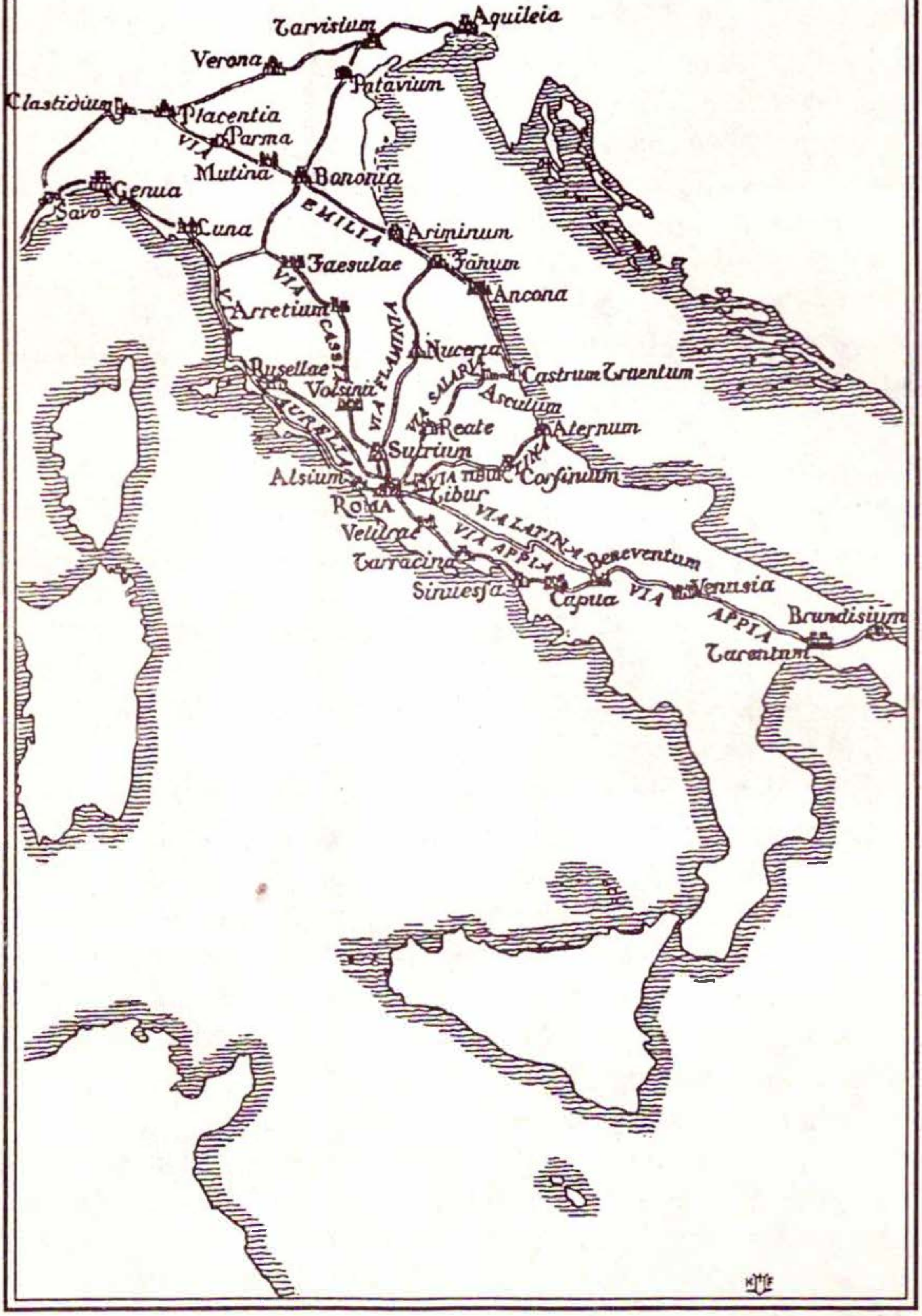

DRUMURILE ROMANE ÎN TIMPUL IMPERIULUI

care le citea răpitorilor săi, care însă nu le gustau deloc. Cezar nu-i scotea din „barbari" şi „cretini", promiţându-le că o să-i spânzure cu prima ocazie pe toţi. Şi s-a ţinut de cuvânt, pentru că, de îndată ce a fost eliberat, a dat fuga până în Milet, a închiriat o mică flotă, i-a urmărit şi i-a prins. Şi-a recuperat banii, adică pe cei ai creditorilor (că de înapoiat, nu i-a mai înapoiat) şi, dând dovadă de clemenţă, mai înainte de a-i spânzura, le-a tăiat beregata.

Aventura asta a povestit-o el însuşi, în nişte scrisori către prieteni; dar noi nu băgăm mâna în foc pentru autenticitate. Cezar nu devenise încă în momentul acela scriitorul sobru şi imparţial al lui *De bello Gallico*, victorios cu adevărat în multe bătălii şi, deci, neavând nevoie de înfloriturі. Era un tinerel palavragiu, arogant şi împrăştiat care, atunci când, înapoiat la Roma în anul 68, şi-a depus candidatura la funcţia de chestor, era plin de datorii. Le contractase la Crassus, după ce-i sedusese şi acestuia nevasta, pe Tertullia. Cu banii, a cumpărat voturile, a fost ales, a devenit guvernator şi comandant militar în Spania, a luptat împotriva rebelilor şi s-a înapoiat la Roma cu faima unui bun ostaş şi a unui administrator priceput.

În anul 65, s-a prezentat din nou la alegeri, a căpătat funcţia de edil şi şi-a răsplătit susţinătorii, finanţând spectacole nemaivăzute până atunci. Dar a mai făcut şi altceva: a readus în Capitoliu însemnele victoriilor lui Marius, pe care Silla le îndepărtase. După trei ani, a fost numit propretor în Spania. Însă toţi creditorii săi s-au adunat şi au cerut guvernului să nu-l lase să plece până nu-şi achită datoriile. El a recunoscut singur că avea de plătit douăzeci şi cinci de milioane de sesterţi. Iar Crassus, ca de obicei, i-a împrumutat banii. Cezar a revenit printre iberici, i-a supus aproape pe toţi, şi a adus la Roma o pradă atât de bogată, încât Senatul i-a acordat triumful. Sau a făcut-o poate pentru a-l împiedica să concureze la titlul de consul, ştiut fiind că nimeni nu-şi putea prezenta aici candidatura decât în persoană, iar celui ce i se acorda triumful nu-i era îngăduit, prin lege, să pătrundă în Roma înainte de începerea ceremoniei. Cezar, însă, a intrat totuşi, lăsându-şi armata la porţile oraşului. Şi, exact cu această campanie electorală, a început şi marea sa activitate politică.

Conservatorii îl detestau, pentru că îl apărase pe Catilina şi adusese în Capitoliu efigiile lui Marius; iar acum se prezenta ca şef al „popularilor". Ei puteau foarte bine să-i pună piedici,

opunându-i un bărbat de prestigiu, ca Pompei, pe care însă l-au pierdut, aşa cum am mai spus, deoarece îi invidiau victoriile şi bogăţia. Iar această bogăţie era atât de mare, că i-a permis să întreţină o armată proprie: aceea cu care debarcase la Brindisi, când s-a înapoiat din Orient, şi cu care ar fi putut să forţeze alegerea sa ca dictator. Însă, om corect, el şi-a lăsat la vatră ostaşii şi a intrat în Roma numai cu un mic grup de ofiţeri cu care a celebrat triumful. Îndrăzneţ în luptă, Pompei era foarte timid în problemele politice şi nu voia să întreprindă nimic contra legalităţii şi a „regulamentului". Senatul ştia acest lucru şi a profitat de el ca să-l trateze cu răceală şi să refuze distribuirea către soldaţi a pământului promis. Cezar a văzut în asta o bună ocazie de a-l atrage de partea sa şi a lui Crassus.

A fost o capodoperă de diplomaţie, materializată printr-un acord tripartit: primul triumvirat. Pompei şi Crassus veneau cu foarte marea lor influenţă şi cu imensele lor bogăţii, toate puse în slujba lui Cezar, pentru ca acesta să fie ales consul, iar el, odată venit la putere, să distribuie pământul ostaşilor lui Pompei şi să acorde lui Crassus monopolurile pe care acesta le râvnea.

Astfel, s-a frânt faimoasa „concordie între clase", adică alianţa dintre aristocraţie şi marea burghezie, dorită de Cicero. Burghezia, care vedea în Crassus şi Pompei pe reprezentanţii ei legitimi, a căzut la înţelegere cu „popularii" lui Cezar. Iar aristocraţia, stupidă şi arogantă, convinsă că nu are nevoie de ajutorul nimănui şi că nu trebuie să-şi împartă cu nimeni privilegiile, a rămas izolată. Ea a prezentat un candidat propriu, un personaj insignifiant, Bibulus, care a fost ales, dar care nu a putut împiedica şi alegerea lui Cezar, personalitate de cu totul alt calibru.

Cezar a respectat obligaţiile faţă de aliaţii săi. A propus îndată distribuirea pământurilor şi ratificarea măsurilor luate de Pompei în Orient. Senatul s-a opus. Atunci, Cezar a prezentat Adunării propriile sale proiecte de lege. Era ceea ce făcuseră şi Grahii, care îşi pierduseră atunci viaţa. Dar vremurile se schimbaseră. Bibulus a pronunţat un veto, spunând că zeii, întrebaţi, se arătaseră potrivnici. Adunarea i-a râs în nas, iar un „popular" i-a vărsat o oală de noapte în cap. Proiectele au fost aprobate cu majoritate absolută. Pompei a devenit ginerele lui Cezar, luând-o în căsătorie pe fiica acestuia, Iulia: burghezii şi proletarii s-au îmbrăţişat îndelung şi,

luni de zile, au petrecut pe cheltuiala triumvirilor, care le-au oferit fastuoase spectacole în Circ.

În cadrul acestei atmosfere de bună dispoziţie populară, nu i-a fost greu lui Cezar să-şi pună în aplicare reformele economice şi sociale, care erau de fapt cele ale Grahilor. Senatul le-a combătut pe toate, trimiţând mereu pe Bibulus în Adunare ca să spună că zeii le dezaprobă. Adunarea nici nu se sinchisea de zei şi îşi râdea de Bibulus care, până la urmă, s-a închis în casă şi n-a mai vrut să apară. Şi, deoarece obiceiul era să se boteze anul cu numele celor doi consuli, romanii l-au numit pe acesta, al cincizeci şi nouălea, „anul lui Iulius şi al lui Cezar".

Iar el l-a încheiat făcând să fie aleşi, drept urmaşi ai săi pentru anul 58, pe Gabinius şi pe Piso, cu a cărui fată, Calpurnia, s-a şi însurat, după ce divorţase legal de a treia nevastă, Pompeia, care urma să fie judecată pentru ultragiu la pudoare şi religie: era acuzată că îşi adusese iubitul, pe Clodius, travestit în femeie, în incinta sacră a zeiţei Bona, a cărei preoteasă era însăşi Pompeia. Faptul era adevărat. Clodius, un tânăr aristocrat frumos, ambiţios şi lipsit de scrupule, frecventa casa lui Cezar, îi admira politica şi, ceva mai mult, nevasta. Totuşi, nu se ştie dacă ea i-a fost complice atunci când l-au surprins pe tânăr comiţând această impietate. Cezar, chemat să depună mărturie la proces, a proclamat nevinovăţia Pompeii. Când judecătorul l-a întrebat de ce mai divorţează atunci, el a răspuns: „Pentru că soţia lui Cezar nu poate fi nici măcar bănuită". Şi a depus mărturie chiar în favoarea lui Clodius, zicând că nu-l vedea capabil de un asemenea gest, deşi ştia bine că fusese în stare să comită şi altele mai urâte: acela, de exemplu, de a-şi fi sedus propria soră, pe faimoasa Clodia, soţia lui Quintus Cecilius Metellus, frumoasa pe care Catul o numea Lesbia şi pe care Cicero n-o ierta deloc cu limba sa veninoasă. Ranchiunos şi băgăreţ cum era, marele avocat a venit să depună şi împotriva frăţiorului. Însă Cezar l-a pus în mişcare pe Crassus, care i-a cumpărat pe judecători. Şi Clodius a fost achitat.

De ce ţinea atâta Cezar să-l scape pe acest derbedeu care, am spune noi azi, i-a dezonorat nevasta? S-a văzut imediat după aceea, când Clodius şi-a pus candidatura ca tribun al plebei, iar Cezar l-a susţinut. E clar că, după ce îşi instalase socrul şi un prieten intim în funcţii de consul, avea acuma nevoie şi de o persoană îndatorată în fruntea proletariatului. Puţin îi păsa lui Cezar de onoarea

conjugală. Clodius, în toată treaba asta, îi oferise prilejul să scape de o nevastă care nu-i mai folosea la nimic, şi s-o înlocuiască acum cu o alta care îi era mai utilă prin legăturile sale de rudenie. În ziua când îşi părăsea funcţia, se autoproclamase deja proconsul pe cinci ani în Galia Cisalpină şi Narboneză. Şi, deoarece legea interzicea ca trupele să staţioneze la sud de Apenini, cine deţinea comanda celor de dincolo de munţi era practic stăpânul peninsulei. Iar Cezar voia acum să fie el acest stăpân.

Ştia bine că Senatul ar fi făcut totul ca să-l împiedice. Dar Cezar demonstrase că se putea guverna şi fără Senat, făcând ca legile să fie aprobate direct de către Adunare. În ultima vreme mersese chiar şi mai departe: impusese ca toate discuţiile care aveau loc în acest for solemn şi aristocratic să fie înregistrate şi publicate zilnic. Aşa s-a născut prima gazetă. Ea s-a numit *Acta diurna* şi nu costa nimic, pentru că, în loc să fie vândută, era afişată pe ziduri, în aşa fel ca cetăţenii s-o poată citi şi să poată controla ce făceau şi ce spuneau guvernanţii lor. Invenţia a avut un răsunet nemaipomenit, ea consfinţind unul din cele mai democratice drepturi ale omului. Senatul, care îşi sprijinea prestigiul şi pe discreţia activităţii sale, s-a văzut acum pus în faţa opiniei publice şi nu şi-a mai revenit din asta nici până azi.

Cu Gabinius şi cu Piso, doi consuli care îi asigurau spatele, cu un aventurier uşor de şantajat, cum era Clodius, în fruntea plebei, cu prietenia lui Pompei şi sprijinul financiar al lui Crassus, cu Senatul ţinut în frâu şi constrâns să dea mereu seamă de hotărârile luate, Cezar putea să plece acum cât de departe de Roma, pentru a pune mâna pe ceea ce încă nu avea: gloria militară şi o armată credincioasă.

XXV

CUCERIREA GALIEI

Când Cezar a ajuns aici în anul 58, Franţa era pentru romani doar un nume: Galia. Ei nu cunoşteau decât ţinuturile din sud, acelea pe care le făcuseră vasale ca să-şi asigure legăturile pe uscat cu Spania. De ce se găsea mai la nord habar n-aveau.

Mai la nord nu exista ceea ce numim noi azi o naţiune. Împrăştiate prin diverse teritorii, trăiau nişte triburi de rasă celtică, ocupate tot timpul să se bată între ele. Cezar, care, printre altele, era şi un bun gazetar, cu mult spirit de observaţie, a văzut că fiecare din aceste triburi era împărţit în caste: nobilii sau cavalerii, cu monopolul oştirii; preoţii sau druizii, cu monopolul religiei şi al învăţăturii; şi poporul, care avea monopolul foamei şi al fricii. Cezar s-a gândit că, pentru a stăpâni toate aceste triburi, era de ajuns să le ţină dezbinate; şi, ca să le ţină dezbinate, nu trebuia decât să-i asmută pe cavaleri împotriva... cavalerilor. Fiecare din aceştia, ca să-l combată pe celălalt, trebuia să aibă de partea sa o fărâmă a populaţiei. Exista o singură primejdie: ca nu cumva druizii să se înţeleagă între ei şi să formeze un centru spiritual de unitate naţională. În cazul ăsta, trebuia ca Roma să-i aibă pe toţi de partea sa.

Cezar îi simpatiza pe gali din două motive: mai întâi pentru că primul său educator fusese un gal; şi apoi, pentru că erau fraţi de sânge cu celţii aceia din Piemont şi din Lombardia pe care Roma îi supusese şi care îi procuraseră pe cei mai buni infanterişti ai săi. Dacă reuşea să-şi extindă stăpânirea asupra întregii Franţe, obţinea o mină inepuizabilă pentru reînnoirea armatei sale.

Cezar nu poseda forţele necesare unor cuceriri. I se dăduseră numai patru legiuni pentru bucata aceea de teritoriu; nici măcar

treizeci de mii de oameni. Şi, exact în momentul când lua comanda lor, patru sute de mii de helveţi se revărsau din Elveţia peste Galia Narboneză, ameninţând s-o sufoce; iar o sută cincizeci de mii de germani traversau Rinul pentru a-l sprijini în Flandra pe confratele lor Ariovist, stabilit acolo cu treisprezece ani în urmă. Înspăimântată, toată Galia a cerut ajutor lui Cezar care, fără măcar să anunţe Senatul, a înrolat pe propriile sale speze încă patru legiuni şi i-a cerut lui Ariovist să vină să cadă la înţelegere cu el. Ariovist a refuzat şi Cezar, ca să-şi afirme prestigiul în ochii noilor săi supuşi, n-a avut altă alegere decât războiul împotriva lui şi a helveţilor.

Au avut loc două campanii îndrăzneţe şi fulgerătoare. Bătuţi, cu toată enorma lor superioritate numerică, helveţii au cerut voie să se retragă în ţara lor; Cezar le-a permis-o, cu condiţia să accepte vasalitatea Romei. Germanii au fost pur şi simplu desfiinţaţi lângă Ostheim. Ariovist a fugit şi a murit puţin după aceea. Destrăbălatul şi înglodatul în datorii muieratic se dovedea, pe câmpul de luptă, un general formidabil.

Profitând de acest succes care lăsase cu gura căscată toată Galia, Cezar le-a cerut galilor să se unească sub comanda sa, pentru a evita alte eventuale invazii. Numai că galii erau gata să facă orice, în afară de a se înţelege între ei. Multe triburi s-au revoltat şi au cerut ajutor belgilor care au şi sărit la bătaie. Cezar i-a potolit, apoi i-a învins şi pe cei care îi chemaseră, anunţând Roma, cam prea devreme, că toată Galia era cucerită. Poporul a exultat, Adunarea a aclamat, Senatul a strâmbat din nas. Cezar a mirosit că i se pregăteşte ceva din partea conservatorilor, a revenit în Italia şi i-a convocat la Lucca pe Pompei şi pe Crassus, în vederea reîntăririi triumviratului, pentru apărarea comună.

De fapt, Roma se afla în prada unor convulsii, de când părăsise Cezar consulatul. Până în clipa aceea, apărătorul aristocraţilor fusese Cato, un reacţionar cam obtuz, dar altfel om cumsecade. Poate că ar fi avut el şi idei mai destupate, dacă n-ar fi purtat numele bunicului său, marele Cenzor, care le avea foarte ermetice. Numele acesta l-a distrus, obligându-l să joace un rol ce poate că nici nu i se potrivea. Ca să apere autoritatea vechilor obiceiuri, umbla desculţ, fără tunică, mereu bombănind împotriva oamenilor noi. Asta o făcuse şi primul Cato, însă amestecând la un loc cu bombănelile şi râsul sincer, în cascadă, sarcasmele înţepătoare, ghiftuiala cu fasole şi „şedinţele" de Chianti. Nepotul

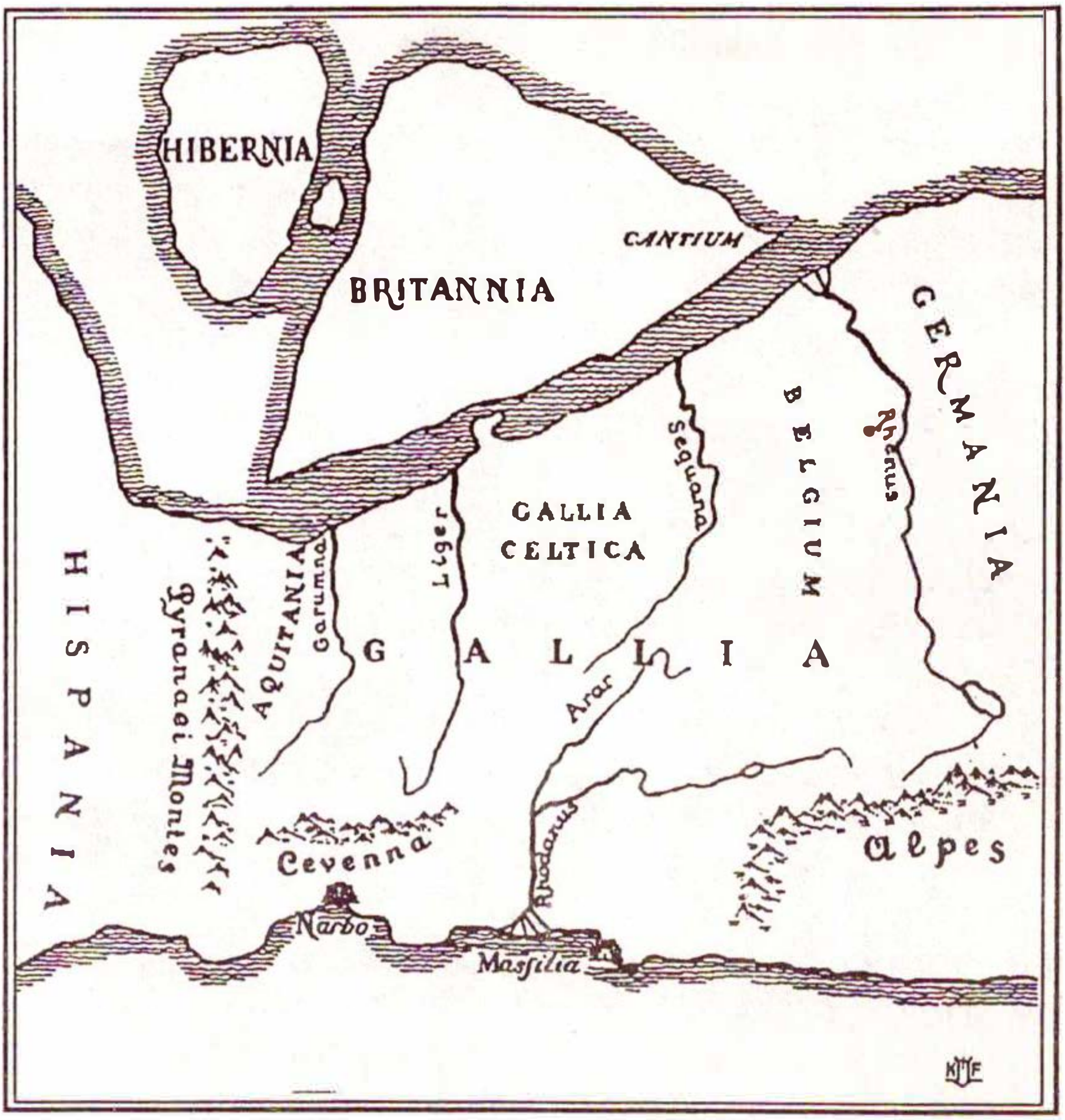

CUM VEDEA CEZAR GALIA ŞI BRITANIA

Galia este toată împărţită în trei: o parte este locuită de Belgi, alta de Aquitani, şi a treia de Celţi, pe limba lor, sau Gali, pe limba noastră.

Cezar, *De Bello Gallico*, 1, 1.

IBERIA - Irlanda actuală

CANTIUM - Peninsula engleză Kent

Fluviul SEQUANA - Sena

Fluviul LIGER - Loara

Fluviul GARUMNA - Garonna

Fluviul ARAR - Saona

său avea o figură încruntată şi ursuză, un colorit de pastor protestant bolnav de icter şi o gură acră de fată bătrână obsedată de păcatele necomise. Îi plictisea atâta pe alţii, probabil pentru că se plictisea şi pe sine tot făcând mereu pe moralistul strică-chef. Dar mai era şi un moralist de un fel aparte care, de exemplu, n-a găsit nimic de obiectat atunci când nevastă-sa, Marcia, sâcâită de un soţ atât de pisălog (cine ar putea s-o condamne, săraca?), şi-a luat şi ea un prieten, pe avocatul Hortensius, rivalul lui Cicero, bărbat frumos şi elocvent, ca un Giovanni Porzio tânăr*. Ba mai mult, Cato, când a băgat de seamă asta, i-a spus amantului: „O vrei? Ţi-o împrumut". (Cel puţin aşa povesteşte Plutarh.) Dar nu numai atât. Atunci când, peste puţin timp, Hortensius a murit, Cato a chemat-o pe Marcia acasă şi au continuat să trăiască împreună, ca şi cum nimic nu s-ar fi întâmplat.

Omul acesta ciudat avea totuşi nişte calităţi. Era, mai întâi de toate, cinstit. Şi asta explică de ce, într-o vreme când totul era de vânzare, şi în special voturile alegătorilor, el nu a reuşit să ocupe mai mult decât o funcţie de pretor. Senatorii, cărora le apăra monopolul politic şi care nu prea ţineau la onestitate, l-ar fi preferat să lupte cu arme mai adaptate corupţiei generale şi duşmanului pe care îl avea în faţă: acel Clodius devenit, după plecarea lui Cezar, stăpânul Romei, care mai obţinuse şi de la Adunare ca pretorul să fie trimis înalt comisar în Cipru. Cato s-a supus, iar conservatorii s-au trezit fără şef. (Capul şi-l pierduseră ei mai de mult.)

Spre norocul lor, Clodius era, mai mult decât un şef politic, un mare demagog, şi deci nu avea simţul măsurii. În ura sa oarbă împotriva lui Cicero, s-a apucat să-l persecute pe acesta, obligându-l să fugă în Grecia; i-a confiscat averea şi i-a ras la pământ vila de pe Palatin.

Acuma, Cicero nu mai era la Roma acela care îşi închipuia el că este. Dar, totuşi, mai reprezenta un fel de instituţie naţională; iar Pompei şi Cezar au fost primii care să dezaprobe gestul lui Clodius. Acesta însă n-a vrut să înţeleagă, s-a revoltat împotriva celor doi puternici patroni ai săi, a strâns o bandă de ciomăgari şi s-a apucat să terorizeze oraşul. Quintus, fratele lui Cicero, care

* Giovanni Porzio (1873-1962), avocat şi om politic napoletan, fost vicepreşedinte al Consiliului de miniştri în guvernul De Gasperi. S-a preocupat de problemele legate de sudul Italiei.

ceruse Adunării să-l recheme pe proscris, a fost victima unui atentat din care a scăpat ca prin minune. Dar, pentru că cererea sa fusese acceptată, Pompei a trebuit să strângă şi el o bandă de delincvenţi, conduşi de Annius Milone, un aristocrat fără bani şi fără scrupule, ca şi Clodius, împotriva căruia a pornit războiul. Şi Roma a devenit ceea ce fusese acum patruzeci de ani Chicago.

Cicero, primit la înapoiere cu mari festivităţi, a devenit pe loc avocatul triumvirilor care îl salvaseră; le-a susţinut cauza în faţa Senatului, a obţinut pentru Cezarnc i fonduri necesare trupelor sale din Galia, iar pentru Pompei un comisariat cu depline puteri pe timp de şase ani, în vederea soluţionării problemelor alimentare ale peninsulei. Dar în anul 57, Cato s-a înapoiat din Cipru, unde se achitase în mod strălucit de misiunea avută şi, sub conducerea sa, conservatorii au reluat lupta contra triumvirilor. Calvusşi Catul au umplut Roma cu epigrame la adresa lor. Prezentându-se candidat la consulatul anului 56, aristocratul Domitius şi-a sprijinit campania electorală pe revocarea legilor agrare ale lui Cezar. Cicero a mirosit, ca de obicei, dincotro bate vântul, a crezut că suflă în favoarea dreptei, s-a dat de partea lui Domitius şi a denunţat malversaţiunile lui Piso, socrul lui Cezar.

Tocmai ca să dreagă toată treaba asta, s-au întâlnit triumvirii la Lucca, unde s-a hotărât ca Pompei şi Crassus să se prezinte din nou la consulat şi să-l reconfirme, după victorie, pe Cezar ca guvernator al Galiei pe încă cinci ani. Când avea să le expire termenul, Crassus urma să ia Siria, iar Pompei, Spania. Astfel, toţi trei aveau să fie stăpâni pe întreaga armată.

Planul a mers, pentru că averile lui Crassus şi a lui Pompei, crescute cu contribuţia lui Cezar care avea acum în buzunar portofelul întregii Galii, au fost de ajuns pentru cumpărarea unei majorităţi. Şi astfel, proconsulul a putut să se înapoieze în provinciile sale, unde, între timp, se profila o nouă invazie germană. Cezar i-a masacrat pe intruşi, alungându-i până dincolo de Rin, apoi a traversat Canalul Mânecii cu un mic detaşament şi, pentru prima oară, cu el, romanii au pus piciorul pe pământul englez. Nu ştie nimeni exact ce a căutat Cezar acolo; poate numai ca să vadă ce este. A rămas doar câteva zile, a învins puţinele triburi care i-au ieşit în cale, şi-a făcut câteva însemnări şi s-a înapoiat. Dar, după un an, a încercat din nou aventura, cu forţe mai mari. A învins o armată a localnicilor, condusă de Cassivelaunus, a înaintat până

la Tamisa şi ar fi mers poate şi mai departe, dacă nu ar fi primit veşti din Galia că acolo izbucnea revolta.

Cezar a considerat-o nu mai mult decât un episod obişnuit, legat de administraţie. Debarcat pe continent, i-a pus pe fugă pe eburonii care iniţiaseră rebeliunea şi a lăsat de pază, în ţinuturile lor din sud, cea mai mare parte a forţelor sale, el întorcându-se cu o mică escortă în Lombardia. Însă, abia sosit, a şi aflat că toată Galia era în fierbere, unită, pentru prima oară, sub comanda unui şef capabil, Vercingetorix. Cezar îl cunoştea: era un războinic din Alvernia, ţară de soldăţoi voinici de la munte, fiu al unui oarecare Celtillus care aspirase să ajungă regele întregii Galii, lucru pentru care şi fusese ucis de ai săi. Poate că tânărul nutrea, ca şi taică-său, aceleaşi ambiţii, şi sperase să primească investitura de la Cezar, faţă de care se arătase prietenos. Acum, dezamăgit, se revolta. Dar, mai cu judecată decât ceilalţi, el făcea apel la sentimentul naţional şi îşi asigurase sprijinul druizilor, care îi acordaseră şi binecuvântarea lor religioasă.

Vercingetorix se afla acum, cu puternicele sale forţe, plasat între Cezar, singur în sud, şi armata sa cantonată în nord. Nici că se putea o situaţie mai proastă pentru roman. Şi Cezar a înfruntat-o cu obişnuita sa îndrăzneală. S-a apucat, cu amărâtele sale de plutoane, să traverseze Alpii şi să urce spre Franţa, într-un teritoriu care îi devenise duşman. A mărşăluit pe jos, zi şi noapte, în fruntea soldaţilor, prin zăpezile Cevennilor, în direcţia capitalei inamice. Vercingetorix a alergat s-o apere. Cezar i-a lăsat lui Decimus Brutus comanda şi, cu o trupă mică de călăreţi, s-a strecurat printre liniile inamice către grosul trupelor romane, le-a adunat la un loc, şi i-a bătut, unul după altul, pe avari şi pe cenabi, pârjolindu-le oraşele; a trebuit însă să se oprească în faţa Gergoviei şi să se retragă, talonat de heduii pe care îi considerase ca pe cei mai fideli aliaţi ai săi, dar care, de astă dată, îl abandonaseră.

Şi-a dat seama că rămăsese acum singur, unu contra zece, într-o ţară ostilă, şi s-a socotit pierdut. Jucând ultima carte, s-a îndreptat spre Alesia, unde se afla armata lui Vercingetorix, şi a asediat oraşul. Imediat au început să curgă de peste tot galii, în ajutorul căpitanului lor. Erau două sute cincizeci de mii de oameni, veniţi împotriva a patru legiuni romane. Cezar a dat ordin să se ridice două valuri de pământ: unul în faţa oraşului asediat, iar altul în faţa forţelor care veneau în ajutorul acestuia. Şi, între cele două

bastioane, i-a organizat pe ai săi cu puţinele muniţii şi provizii pe care le avea. După o săptămână disperată de rezistenţă pe două fronturi, romanii erau morţi de foame, dar şi galii se aflau în pragul anarhiei şi începeau să se retragă în dezordine. Cezar povesteşte că, dacă ar mai fi aşteptat încă o zi, l-ar fi învins.

Vercingetorix însuşi a ieşit din oraşul istovit, ca să ceară pace. Cezar a acordat-o oraşului, dar rebelii au devenit proprietatea legionarilor, care i-au vândut ca sclavi şi şi-au făcut astfel suma. Nefericitul căpitan gal a fost dus la Roma unde, în anul care a urmat, a însoţit în lanţuri carul de triumf al învingătorului, care l-a „sacrificat zeilor", cum se spunea pe atunci.

Cezar a mai rămas în anul acela în Galia, ca să lichideze şi resturile revoltei. A făcut-o cu o severitate neobişnuită la el, om care s-a arătat întotdeauna generos cu adversarul învins. Dar, odată aplicată pedeapsa cu suprimarea capilor revoltei, a revenit la metodele sale de clemenţă şi de înţelegere. Şi astfel, dozând cu înţelepciune pumnul cu mângâierea, a făcut din gali un popor respectuos şi ataşat Romei, aşa cum s-a văzut în timpul războiului civil contra lui Pompei, când nici nu s-au gândit măcar să schiţeze vreun gest de scuturare a jugului, oarecum slobod, sub care erau ţinuţi.

Roma nu şi-a dat seama atunci de măreţia cadoului pe care i-l făcuse proconsulul său. Ea nu a văzut în Galia decât o nouă provincie bună de jumulit, de două ori mai mare decât Italia şi populată cu cincimilioane de locuitori. Sigur, nu putea presupune că Cezar pusese acolo bazele unei naţiuni, destinată să perpetueze şi să răspândească civilizaţia şi limba Romei în toată Europa. Şi apoi, nici nu avea timp să se ocupe cu astfel de treburi, încurcată cum era cu discordiile sale interne.

Crassus, după consulat, plecase în Siria, conform înţelegerii de la Lucca; în goana sa după glorie militară, pornise un război contra parţilor, fusese învins la Carre şi, în timp ce ducea tratative cu generalul învingător, acesta l-a ucis şi a trimis capul retezat să împodobească teatrul la o piesă a lui Euripide. În schimb, Pompei, primind o armată pentru guvernarea Spaniei, a rămas cu ea în Italia, având nişte intenţii care nu prevesteau nimic bun. Veriga cea mai solidă care îl lega de Cezar dispăruse o dată cu moartea Iuliei. Cezar i-a propus s-o înlocuiască, dându-i-o pe nepoata sa Octavia. Şi când văduvul a refuzat, s-a oferit el singur să-i devină ginere, luându-i în căsătorie fata, în locul Calpurniei, de care putea

să divorţeze. La Roma se trecea uşor de la poziţia de socru la cea de ginere. Însă Pompei a respins şi această ofertă. Nu mai ţinea la o înrudire cu Cezar, pentru că, până la urmă, se pusese de acord cu conservatorii, devenind apărătorul lor. Ştiind că în anul 49 avea să ia sfârşit proconsulatul lui Cezar, şi l-a prelungit pe al său până în 46. În felul acesta, dintre ei doi, ar fi rămas el singur cu o armată la dispoziţie.

Democraţia agoniza sub loviturile lui Clodius şi ale lui Milone, care o reduseseră la o problemă de ciomag. Până la urmă, Milone l-a ucis pe Clodius, care cu puţin timp înainte îi dăduse foc la casă. Plebea a acordat defunctului onoruri de martir, i-a purtat corpul în Senat şi a aprins clădirea. Pompei a trebuit să-şi cheme soldaţii ca să potolească tumultul şi, în felul acesta, a rămas stăpân pe oraş. Cicero l-asalutatca pe „consulul fără partener"; şi formula a plăcut atât de mult conservatorilor, încât au adoptat-o, pentru că permitea să i se atribuie lui Pompei puteri de dictator, evitând în acelaşi timp nedoritul cuvânt. Pompei şi-a încartiruit în Roma toată armata, la umbra căreia Adunarea şi-a ţinut şedinţele, iar tribunalele, procesele. Printre acestea, celebru a rămas procesul contra lui Milone, condamnat pentru asasinarea lui Clodius, în ciuda apărării susţinute de Cicero, care şi-a publicat după aceea pledoaria. Când Milone, fugit la Marsilia, a citit-o, a exclamat: „O, Cicero, dacă tu ai fi pronunţat, în realitate, tot ce ai scris, eu n-aş mai fi stat acum aici să mănânc peşte!" Ceea ce ne face să ne cam îndoim de potriveala dintre discursurile ţinute de marele avocat şi cele pe care le-a scris.

Pompei a propus din nou legea care cerea prezenţa în oraş a celui ce candida la consulat. Adunarea, întărită cu trupele lui, a aprobat-o. Asta însemna excluderea lui Cezar, care nu avea cum să se mai întoarcă astfel înainte de ziua fixată pentru triumf. Era anul 49; însărcinarea lui Cezar expira la 1 martie, însă Marcus Marcellus susţinea că termenul trebuia anticipat. Tribunii plebei au pronunţat veto, un veto ce presupunea o legalitate democrată care nu mai exista. Iar Cato a mărit doza, proclamând că Cezar trebuia judecat şi izgonit din Italia.

Ca mulţumire pentru cucerirea Galiei, nu era rău.

XXVI

RUBICONUL

Ezitările lui Cezar înainte de a dezlănţui războiul civil au făcut bucuria multor scriitori şi celebritatea unui râuleţ al cărui nume ar fi rămas altfel necunoscut: Rubiconul. El marca, lângă Rimini, graniţa dintre Galia Cisalpină, unde proconsulul avea dreptul să-şi ţină soldaţii, şi Italia propriu-zisă, unde legea interzicea staţionarea lor. Aici, pe malurile sale, l-au înfăţişat istoricii pe Cezar stând pe gânduri şi ros de îndoieli. Adevărul e însă că, atunci când Cezar a ajuns aici, hotărârea lui fusese deja luată, sau mai bine zis, îi fusese impusă.

Ca să evite o luptă între romani, el acceptase toate propunerile avansate de Pompei şi de Senat, rezumate acum la un singur lucru: să trimită una din puţinele sale legiuni în Orient, pentru a-l răzbuna pe Crassus, şi să restituie o alta lui Pompei, cea pe care i-o împrumutase acesta în vederea operaţiunilor din Galia. Dar, când Senatul, până la urmă, i-a răspuns interzicându-i să mai candideze la consulat şi l-a pus să aleagă: ori demobilizarea armatei, ori să fie declarat inamic public, el a înţeles că, alegând prima alternativă, se dădea legat în mâinile unui stat care vroia să-i ia pielea. A mai avansat încă o propunere pe care locotenenţii săi, Curion şi Antonius, au vrut s-o citească sub formă de scrisoare în Senat: ceda opt din cele zece legiuni ale sale, dacă îi prelungeau guvernoratul în Galia până în anul 48. Pompei şi Cicero s-au pronunţat de acord; dar consulul Lentullus i-a dat afară din aulă pe cei doi trimişi; atunci, Cato şi Marcellus, neavând încotro, au cerut Senatului să consimtă la acordarea de puteri depline lui Pompei, pentru a împiedica „aducerea de prejudicii statului". Era

formula sub care se aplica legea marţială. Ea îl punea pe Cezar definitiv cu umerii la podea.

Cezar şi-a adunat legiunea favorită, a treisprezecea, şi le-a vorbit soldaţilor adresându-li-se nu cu *milites*, ci cu *commilitones*. O putea face. În afară de general, el le fusese cu adevărat şi un camarad. De zece ani îi conducea din efort în efort, din victorie în victorie, alternând în mod înţelept indulgenţa cu rigoarea. Veteranii săi erau nişte adevăraţi profesionişti ai războiului, se pricepeau la el şi ştiau să-şi aprecieze ofiţerii. Faţă de Cezar, care rareori trebuise să recurgă la autoritate pentru a-şi afirma prestigiul, nutreau o dragoste plină de respect. Şi, când el le-a explicat cum stăteau lucrurile şi i-a întrebat dacă se simţeau în stare să înfrunte Roma, propria lor patrie, într-un război în care, dacă l-ar fi pierdut, ar fi fost consideraţi nişte trădători, au răspuns în unanimitate da. Aproape toţi erau gali din Piemont şi din Lombardia: oameni cărora Cezar le acordase cetăţenia pe care Senatul se încăpăţâna să nu le-o recunoască. Patria lor era el, generalul. Şi, când i-a prevenit că nu avea nici bani să le plătească solda, ei au răspuns vărsând în casa legiunii toate economiile lor. Unul singur a dezertat, ca să se alăture lui Pompei: Titus Labienus. Cezar îl considerase cel mai capabil şi mai credincios dintre ofiţerii săi. I-a expediat şi bagajele şi solda, pe care fugarul uitase să şi le mai ia.

La 10 ianuarie a acelui an, 49, „a aruncat zarurile", cum spunea el singur, şi a trecut Rubiconul cu legiunea lui de şase mii de oameni, împotriva celor şaizeci de mii strânşi deja de Pompei. La Picenum i s-a alăturat cea de a douăsprezecea; la Corfino, a opta. A mai format alte trei, cu voluntari localnici, care nu-l uitaseră pe Marius şi vedeau în Cezar, nepotul său, pe un continuator. „Oraşele îşi deschid porţile în faţa lui şi-l salută ca pe un zeu", scria Cicero, care începea să nu mai fie sigur dacă alesese bine atunci când trecuse la conservatori. În realitate Italia era sătulă de ei şi nu mai opunea nici o rezistenţă rebelului care răsplătea totul cu o clemenţă de perspectivă: nici tu jafuri, nici tu prizonieri, nici tu epurări.

În timpul acestei avansări nesângeroase spre Roma, Cezar a continuat să caute o înţelegere, sau cel puţin a avut aerul că o caută. I-a scris lui Lentullus, înfăţişându-i dezastrul pe care l-ar avea de suportat Roma într-un astfel de război fratricid; i-a scris lui Cicero, cerându-i să-i declare lui Pompei că era gata să se retragă din viaţa publică, dacă i se garanta securitatea. Însă, fără să aştepte

răspunsurile, a continuat să înainteze în direcţia lui Pompei care înainta şi el, însă spre sud.

Şi, respingând astfel toate propunerile lui Cezar, conservatorii părăseau Roma, declarând că aveau să-i considere duşmani şi pe senatorii rămaşi. Plini de bani, de pretenţii şi de insolenţă, fiecare din ei cu sclavi, neveste, prietene, efebi, corturi de lux, uniforme şi panaşe, aceşti aristocraţi formau un convoi zgomotos în urma lui Pompei, zăpăcindu-l de cap cu sporovăiala lor. Pompei nu avusese un caracter grozav nici atunci când era tânăr şi zvelt. Acuma, îmbătrânit şi gras, pierduse şi cât mai avea; şi ca să nu fie obligat să ia o hotărâre, a continuat să se retragă până la Brindisi, unde şi-a încărcat toată armata pe vase şi a dus-o la Durës. Curioasă tactică pentru un general care avea de două ori mai mulţi oameni decât adversarul său. Însă el spunea că vrea să-şi antreneze luptătorii şi să-i disciplineze, mai înainte de a da bătălia decisivă.

Cezar a intrat în Roma la 16 martie, lăsându-şi ostaşii afară din oraş. Se răsculase împotriva statului, dar îi respecta legile. A cerut titlul de dictator, dar Senatul i l-a refuzat. A cerut să fie trimişi soli de pace la Pompei, dar Senatul a refuzat. A cerut să poată dispune de Tezaurul Public, dar tribunul Lucius Metellus a răspuns cu veto. Atunci Cezar a spus: „Mi-e tot atât de greu să vin cu ameninţări, pe cât mi-e de uşor să le aplic." Imediat Tezaurul Public i-a fost pus la dispoziţie. Cezar, mai înainte de a-l goli pentru a umple casieria regimentelor sale, a vărsat în el toate prăzile din ultimele campanii. Furtul da; însă, mai întâi, legalitatea.

Conservatorii pregăteau riposta, strângând trei armate: pe a lui Pompei, din Albania; pe a lui Cato, din Sicilia; şi o alta din Spania. Socoteau să-i oblige pe Cezar şi Italia să capituleze prin foame, fără să mai fie necesară o bătălie de care se cam temeau. Cezar a trimis în Sicilia două legiuni sub comanda lui Curion, care l-a urmărit pe Cato îmbarcat pentru Africa, l-a atacat fără nici o pregătire, a fost învins şi, murind în luptă, i-a cerut iertare lui Cezar pentru răul pe care i-l făcuse. Împotriva Spaniei, Cezar a plecat în persoană, ca să se asigure şi de aprovizionarea cu grâu. Credea că pompeienii o să fie mai puţin tari, dar s-a găsit în faţa unei dificultăţi neprevăzute. Numai că Cezar dădea tot ce avea mai bun tocmai în momentele cele mai grele. Într-o zi, asediat fiind, a abătut un râu şi, din asediat, a devenit asediator. Inamicul a capitulat, iar Spania a căzut din nou sub controlul Romei. Populaţia, eliberată

de spectrul foametei, l-a aclamat; iar Senatul i-a acordat titlul de dictator. Dar, de data aceasta, a fost Cezar acela care a refuzat: îi era de ajuns cel de consul pe care i-l conferiseră alegătorii.

Cu promptitudinea-i obişnuită, a pus ordine în treburile interne ale statului, dar fără procese, fără exilări şi fără confiscări. După aceea, a adunat armata la Brindisi, a îmbarcat douăzeci de mii de oameni pe cele douăsprezece vase pe care le avea la dispoziţie şi i-a debarcat în Albania, pe urmele lui Pompei care a împietrit, convins fiind că, pe timp de iarnă, n-ar fi îndrăznit nimeni să traverseze acest braţ de mare patrulat de flota sa puternică. Nu s-a ştiut niciodată de ce nu l-a atacat pe temerarul său duşman, apărut înainte-i cu nişte forţe atât de puţine. Şi a mai avut de partea lui şi o furtună care i-a scufundat lui Cezar o escadră, împiedicându-l astfel să-şi aducă şi restul ostaşilor. În ambarcaţia cu care încerca totuşi să ajungă pe malul italian, Cezar striga vâslaşilor îngroziţi: „Nu vă temeţi: îi aveţi cu voi pe Cezar şi steaua lui". Dar urganul i-a izbit de stânci şi pe Cezar şi steaua lui, încât, dacă în clipa aceea Pompei ar fi luat iniţiativa, n-ar mai fi scăpat nici unul.

Până la urmă, vremea s-a îndreptat şi, în ajutorul trupelor demoralizate ale lui Cezar, a sosit Marc Antoniu, cel mai bun dintre locotenenţii săi, cu alţi oameni şi cu mâncare. Mai înainte de a ataca, Cezar zice că i-a trimis lui Pompei o nouă propunere de pace, dar fără efect. Însă nici măcar atacul lui Cezar nu a avut efect. Pompei a rezistat, a capturat câţiva prizonieri şi i-a ucis. A luat şi Cezar prizonieri, dar i-a înrolat. Veteranii săi au recunoscut că bătălia mersese prost, pentru că ei nu luptaseră cum trebuia şi au cerut să fie pedepsiţi. Cezar a refuzat, şi atunci ei l-au rugat să-i conducă din nou la atac. El i-a condus, în schimb, în Tesalia, ca să se odihnească şi să se întremeze în grânarul acela.

În tabăra lui Pompei, Afranius era de părere să se înapoieze toţi la Roma, rămasă fără apărare, şi să-l lase pe Cezar în plata Domnului. Cei mai mulţi însă erau de părere să-i dea lovitura de graţie, deoarece îl considerau deja învins. Pompei, care, neavând idei proprii, le urma pe ale altora, s-a luat după inamic şi l-a ajuns în câmpia de la Farsala. Avea cincizeci de mii de infanterişti şi şapte mii de călăreţi; Cezar, douăzeci şi unu de mii de infanterişti şi o mie de călăreţi. În ajunul bătăliei a avut loc în tabăra lui Pompei o mare petrecere, cu discursuri, băutură şi cupe închinate victoriei sigure. Cezar a mâncat o raţie soldăţească de grâu cu varză,

împreună cu ostaşii săi, în noroiul tranşeei. Dincolo, împărţind ordine de nediscutat ofiţerilor lor, se aflau mii de strategi fiecari, cu mii de planuri diferite şi cu un general care aştepta să i se sugereze unul.

Farsala a fost capodopera lui Cezar, în care a pierdut doar două sute de oameni, a ucis cincisprezece mii, a capturat douăzeci de mii, a ordonat ca aceştia să fie cruţaţi, şi şi-a celebrat victoria consumând, sub cortul somptuos al lui Pompei, prânzul triumfal pe care bucătarii i-l pregătiseră acestuia. Nefericitul general fugea în acel moment călare spre Larissa, urmat tot de turma lui de pierde-vară, printre care se găsea şi un anume Brutus, al cărui cadavru îl căutase Cezar pe câmpul de luptă, înspăimântat că s-ar fi putut să-l găsească. Era fiul fostei sale iubite Servilia, sora vitregă a lui Cato, şi nu era chiar imposibil ca Cezar să-i fi fost tată. A respirat uşurat atunci când a primit din Larissa o scrisoare de la el, în care îi cerea iertare, tot aşa şi pentru cumnatul său Cassius, căsătorit cu soră-sa Tertia (aceea care urmase Serviliei în graţiile lui Cezar), căzut şi el prizonier împreună cu alţi pompeieni.

Cezar i-a iertat imediat pe amândoi, pentru că Roma era pe atunci ceea ce spune Ennio Flaiano* că este azi Italia: o ţară nu numai de poeţi, de eroi, de navigatori; ci şi una de unchi, de nepoţi şi de veri.

Dar să revenim la Pompei care, întâlnindu-se la Mitilini cu nevastă-sa, s-a îmbarcat împreună cu ea pentru Africa, având probabil intenţia să ia comanda ultimei armate senatoriale: aceea pe care veniseră s-o organizeze, la Utica, Labienus şi Cato. Corabia a ancorat în apele Egiptului, stat vasal Romei, care îl administra prin intermediul unui rege tânăr, Ptolomeu al XII-lea. Era un domnişor semidegenerat şi pe jumătate tembel, condus de un vizir, adică de un prim-ministru eunuc şi canalie: Potin. Acesta aflase deja de Farsala şi credea că-şi asigură recunoştinţa învingătorului, dacă îl asasinează pe învins. Pompei a fost înjunghiat pe la spate, sub chiar privirea soţiei sale, pe când debarca dintr-o şalupă. Iar capul retezat i-a fost prezentat lui Cezar, care a întors privirea îngrozit când a venit şi l-a văzut. Lui Cezar nu-i plăcea sângele, nici măcar acela al duşmanului. Şi nu încape îndoială că l-ar fi graţiat pe Pompei dacă l-ar fi capturat viu.

Acum, că se afla aici, Cezar a vrut, mai înainte de a se înapoia la Roma, să pună în ordine treburile în această ţară, care de câtva

* Ennio Flaiano (n.1910), prozator, autor dramatic şi autor de scenarii cinematografice. Colaborator al regizorului Fellini.

timp mergea prost. Ptolomeu ar fi trebuit, conform testamentului părintelui său, să împartă tronul cu sora lui, Cleopatra, după ce avea să se însoare cu ea. (Aceste amoruri între fraţi au rămas frecvente în Egipt până la Faruk*: ele fac parte din „culoarea locală".) Dar Cleopatra nu era acolo când a sosit Cezar: Potin o îndepărtase şi o închisese, pentru a-şi putea face el jocul. Cezar a trimis după ea în taină. Ca să poată veni, ea a trebuit să se ascundă în pledurile unui pat pe care sclavul Apollodor trebuia să le aducă în apartamentul ilustrului oaspete, în palatul regal. Cezar a dat peste ea în clipa când voia să se culce: o clipă extrem de potrivită pentru o femeie de calitatea ei.

Nu prea frumoasă, dar plină de *sex-appeal*, blondă, şerpoaică, maestră desăvârşită în pudre şi cosmetice, cu o voce melodioasă, care nu avea de fapt nimic comun, aşa cum se întâmplă adesea, cu caracterul său lacom şi calculat, intelectuală atât cât trebuia ca să facă faţă cu brio unei conversaţii, şi absolut fără probleme legate de tot ce ar fi putut să însemne pudoarea; era exact ceea ce îi trebuia unui afemeiat fără prejudecăţi ca Cezar, după atâtea luni de tranşee şi de abstinenţă. Fiindcă, în materie de femei, Cezar rămăsese acelaşi din totdeauna: pentru el un lucru lăsat era un lucru pierdut.

A doua zi i-a pus de acord pe frate şi pe soră, adică practic i-a redat acesteia toate puterile în dauna lui Potin, care a fost în mod discret suprimat, pe motiv, poate adevărat, că pregătea un complot. Din păcate, oraşul s-a răsculat împotriva lui Cezar, iar garnizoana romană care îl ocupa s-a alăturat rebelilor. Cezar, cu puţinii lui oameni, a transformat palatul regal într-o fortăreaţă, a trimis un emisar în Asia Mică după întăriri, a dat foc flotei, ca să nu cadă în mâna duşmanului (din nefericire, incendiul s-a propagat şi la marea bibliotecă, mândria şi orgoliul Alexandriei) şi, cu o lovitură de comando condusă de el însuşi, s-a aruncat în mare şi a înotat până la mica insulă Faro pe care a pus mâna şi unde a rămas să aştepte întăriri. Ptolomeu, crezând că s-a terminat cu Cezar, s-a aliat cu rebelii, şi apoi nimeni n-a mai ştiut nimic de dânsul. Cleopatra, curajoasă, a rămas cu Cezar care, la sosirea forţelor sale, i-a împrăştiat pe egipteni şi a aşezat-o pe ea pe tron.

Au rămas împreună nouă luni, atât cât i-a trebuit ei ca să aducă pe lume un băieţel care a căpătat, fiindcă nu exista nici o îndoială asupra paternităţii, numele de Cezarion. Trebuie că a fost între ei

* Faruk, rege al Egiptului între anii 1936 şi 1952, când a fost detronat.

un mare amor, dacă Cezar a rămas surd la apelurile Romei, căzută, în absenţa sa, pradă „echipelor" lui Milone, revenit de la Marsilia. Până la urmă, la vestea că generalul pregătea împreună cu regina o lungă plimbare pe Nil, s-au revoltat înşişi soldaţii lui: se şoptea printre ei că Cezar vrea s-o ia pe Cleopatra de nevastă ca să rămână în Egipt ca rege al Mediteranei.

Atunci generalul s-a scuturat, a revenit în fruntea ostaşilor, s-a repezit în Asia Mică, unde „a venit, a văzut şi a învins" la Zela pe Farnace, fiul rebel al lui Mitridate.

După aceea s-a îmbarcat pentru Tarent, unde Cicero şi alţi conservatori l-au întâmpinat cu cenuşă pe cap. Dând dovadă de aceeaşi mărinimie obişnuită, Cezar le-a întrerupt discursurile de pocăinţă şi le-a întins mâna. Toţi au fost atât de fericiţi, că nici n-au mai avut timp şi nici dorinţa de a se scandaliza pentru faptul că stăpânul se întorcea într-o Romă plină de masacre şi de doliu, aducând cu el o femeie îmbrăcată şi fardată ca o dansatoare, care mai împingea şi un cărucior cu un mormoloc plângăreţ înăuntru.

Cu o astfel de „pradă de război" vie, el s-a prezentat înaintea Urbei şi a propriei sale neveste, care nici n-a clipit măcar, pentru că era învăţată cu asta. Credem totuşi că a fost singura persoană care şi-a dat seama că nasul Cleopatrei era puţin cam lung. Şi, să fim drepţi, lucrul i-a făcut mare plăcere.

XXVII

IDELE LUI MARTIE

La Roma, situaţia nu era deloc roză. Grâu nu mai venea din Spania, unde fiul lui Pompei organizase o altă armată; nici din Africa, unde Cato şi Labienus erau acum stăpâni pe situaţie şi aveau sub ordinele lor forţe egale cu cele care fuseseră înfrânte la Farsala. În interior, haosul creştea. Ginerele lui Cicero, Dolabella, se coalizase cu Celius, succesor al lui Clodius şi şef al extremiştilor. Împreună ordonaseră anularea tuturor datoriilor, ceea ce însemna un marasm economic; mai chemaseră de la Marsilia şi pe Milone, marele maestru al demagogiei şi al ciomagului. Marc Antoniu, care, reprezentându-l pe Cezar, cu manierele sale expeditive de soldăţoi trebuia să menţină ordinea, dezlănţuise trupele; vreo mie de romani fuseseră măcelăriţi în For, iar Celius şi Milone fugiseră ca să organizeze revolta în provincii, unde câteva legiuni se răsculaseră.

Cezar, obişnuit să se bată cu dreapta, adică împotriva reacţionarilor, detesta să aibă duşmani la stânga şi nu voia s-o sfârşească la fel ca Marius, constrâns să-i masacreze pe ai săi, ca să poată instaura ordinea. A început să-şi ţească intrigile politice pornind de la soldaţi, „pentru că", zicea el, „aceştia depind de bani care, la rândul lor, depind de forţă, care forţă depinde de ei". S-a prezentat singur şi dezarmat în faţa legiunilor revoltate şi le-a spus, cu calmul său obişnuit, că recunoştea ca îndreptăţite revendicările lor şi că avea să le satisfacă la înapoierea din Africa, unde se ducea să lupte, dar „cu alţi soldaţi". La auzul acestor vorbe, spune Suetoniu, veteranii au tresărit de ruşine şi de căinţă, strigând că asemenea lucru nu se poate întâmpla, că soldaţii lui Cezar erau ei şi aşa intenţionau să rămână. Cezar s-a prefăcut că ezită, dar, până

la urmă, a cedat, pentru simplul motiv că alţi soldaţi nici nu avea. Acest mare general mai era, cum am spune-o noi azi, şi un mare şmecher. Şi-a îmbarcat pe vase trupa, care ardea de dorinţa să-şi răscumpere greşeala, a debarcat în Africa, la Tapsus, în aprilie anul 46, unde era aşteptat de optzeci de mii de oameni sub comanda lui Cato, Metellus Scipio, Labienus, fostul său locotenent, şi Juba, regele Numidiei.

Iarăşi trebuia să lupte unul contra trei. Iarăşi a pierdut prima bătălie. Iarăşi a câştigat-o pe cea decisivă, care a fost teribilă. Cu această ocazie, soldaţii săi n-au mai respectat ordinul de clemenţă şi i-au masacrat pe prizonieri. Juba s-a sinucis pe câmpul de luptă. Scipio a fost ajuns pe mare şi omorât. Cato s-a refugiat cu un mic detaşament la Utica, l-a sfătuit pe fiul său să se predea lui Cezar, a împărţit toţi banii ce-i avea în ladă tuturor celor care voiau să fugă, a oferit prietenilor mai apropiaţi un prânz, vorbindu-le despre Socrate şi Platon, apoi, retrăgându-se în camera sa, şi-a înfipt pumnalul în burtă. Sclavii şi-au dat seama, au chemat un doctor care, pe cât a putut, i-a strâns intestinele şi i-a bandajat rana. Cato s-a prefăcut că e în comă şi, când a rămas singur, şi-a smuls bandajul şi şi-a lărgit rana cu propria-i mână.

L-au găsit mort, cu capul aplecat peste paginile lui Platon, la capitolul despre *Fedon*. Cezar, îndurerat, a spus că nu putea să i-o ierte pentru că îl lipsise de prilejul de a-i acorda clemenţa. I-a făcut funeralii solemne şi l-a copleşit cu bunăvoinţa sa pe fiu. Poate că până şi el îşi dădea seama că acest om, neplăcut şi antipatic în unele privinţe, ducea cu sine în mormânt virtuţile Romei republicane. Bucuros ar fi preferat viaţa acestui inamic în locul vieţilor multor amici: a lui Cicero, de exemplu.

După o scurtă oprire la Roma, a plecat să dea lovitura de graţie şi ultimei armate pompeiene, cea din Spania. A împrăştiat-o la Munda şi, în sfârşit, a putut să se dedice cu totul operei sale de reorganizare a statului. Acum putea s-o facă, deoarece Senatul îi acordase titlul de dictator, mai întâi pe zece ani, apoi pe viaţă. Dar asta era o muncă uriaşă şi necesita o structură de conducere pe care Cezar nu o avea. El i-a invitat pe vechii săi adversari aristocraţi, care erau cei mai competenţi, să colaboreze cu el. I-au răspuns cu sarcasme şi comploturi, reamintindu-i de vechea poveste cu Cleopatra şi cu transferarea capitalei la Alexandria. Cezar nu putea conta decât pe un număr restrâns de prieteni credincioşi, dar nepricepuţi în ad-

ministraţie, cu care a format un fel de guvern: Balbus, Marc Antoniu, Dolabella, Oppius şi alţii. Adunarea era de partea sa. Senatul l-a redus la un corp pur consultativ, după ce mărise numărul membrilor săi de la şase sute la nouă sute, prin venirea unor elemente noi din burghezia romană, unele din provincie, altele constând din vechii săi ofiţeri celţi, din care mulţi erau fii de sclavi.

Manevra aceasta făcea parte dintr-un proiect mai vast pe care Cezar îl schiţase atunci când acordase cetăţenie Galiei Cispadane. Senatul nu validase niciodată această măsură; dar acum a trebuit să admită ca ea să fie extinsă asupra întregii Italii. Cezar înţelege că nu mai era nimic de sperat acum de la romanii din Urbe, reduşi, degeneraţi şi incapabili să dea altceva decât intriganţi şi dezertori. El ştia că lucrul bun îl găseai numai în provincii, unde familia rămăsese solidă, obiceiurile sănătoase şi educaţia severă. Şi cu provincialii aceştia de origine ţărănească şi mic-burgheză intenţiona el să reformeze cadrele birocraţiei şi ale armatei.

Adevărata sa revoluţie aceasta era, şi a încercat s-o realizeze cu ajutorul marii reforme agrare proiectate de Grahi. Ca să reuşească, a invitat să colaboreze cu el marea burghezie industrială şi comercială, care i-a finanţat opera. Marii capitalişti, ca Balbus şi Atticus, au devenit bancherii şi consilierii lui. Cezar a consumat în treaba asta aceeaşi energie pe care o dovedise ca general în luptă. Voia să vadă totul, să ştie totul, să hotărască totul. Nu admitea nici risipa, nici incompetenţa. Şi, ca să le elimine şi pe una şi pe cealaltă, nu-i ajungea timpul. Politica folosirii în întregime a mâinii de lucru se împăca foarte bine cu pasiunea sa pentru lucrările în piatră. Era un constructor înnăscut şi se simţea foarte încântat atunci când îl aglomerau treburile. Cleveteala duşmanilor, în loc să-l irite, îl amuza.

Cerea să-i fie relatată, pentru ca apoi să o povestească şi el Calpurniei, la care revenise după paranteza cu Cleopatra. Era, în felul său, un soţ de treabă care îşi recompensa nevasta, pentru toate coarnele puse, cu mii de atenţii, cu o stimă profundă şi cu o camaraderie plină de afecţiune. Avea întotdeauna ceva de povestit când venea de la birou, unde îşi trata colaboratorii şi subalternii cu obişnuita-i atitudine de domn. Se îmbrăca îngrijit, iar dintre însemnele de dictator la care îi dădea dreptul titlul său nu-l interesa nici unul, cu excepţia coroniţei de laur pe care o purta pe cap, ca să-i ascundă chelia. Făcea totul cu eleganţă, chiar când ierta pe

cineva care îl supărase. Ba mai mult, dacă putea, prefera să ignore ofensele. Din acest motiv dăduse foc, fără s-o citească, întregii corespondenţe abandonate de Pompei în cortul său de la Farsala, şi celei a lui Scipio de la Tapsus. Cine ştie câte porcării, trădări şi cât joc dublu ar fi descoperit în ele? Când aflase că Sixtus se pregătea să-şi răzbune tatăl, în Spania, îi trimisese nepoţii rămaşi la Roma. Şi, din cei doi adversari, Brutus şi Casius, făcuse doi guvernatori în provincii. Poate că în acest fel de mărinimie se ascundea şi puţin dispreţ faţă de oameni: un caracter care e aproape întotdeauna vecin cu măreţia. Şi poate că în acest dispreţ al său stă şi explicaţia totalei indiferenţe pe care o arăta primejdiilor care îl pândeau. El nu putea să nu ştie că în jurul său se complota şi că generozitatea este un stimulent şi nu un calmant al urii. Dar nu-i credea pe duşmanii săi destul de curajoşi ca să îndrăznească. Şi visa la noi isprăvi: să-l răzbune pe Crassus, pedepsindu-i pe parţi, să extindă imperiul asupra Germaniei şi Sciţiei, să refacă definitiv întreaga societate italiană la nivelul unei clase medii, provinciale şi ţărăneşti, mai viguroasă şi mai ataşată obiceiurilor din bătrâni.

În luna februarie a acelui an 48, tocmai redacta planurile acestor campanii, când Cassius a luat conducerea conspiraţiei şi a încercat să-l atragă şi pe Brutus, la care Cezar continua să ţină ca la propriul său copil, ştiind poate că într-adevăr era. Romancierii şi dramaturgii au făcut mai târziu din acest tinerel un erou al libertăţilor republicane. Noi ne îndoim că a fost. Complotul era înveşmântat în noile idealuri: spunea că vrea moartea unui tiran care aspira la coroana regală pentru a o împărţi cu ţiitoarea lui străină, Cleopatra, şi a o lăsa apoi bastardului Cezarion, după ce avea să mute capitala ţării în Egipt. Oare nu-şi ridicase singur o statuie alături de acelea ale vechilor regi? Nu bătuse monedă nouă cu propria-i efigie? I se urcase puterea la cap, ameţit deja de crizele sale de epilepsie. Era mai bine, şi pentru el şi pentru amintirea lui, să fie suprimat mai înainte de a i se da prilejul să distrugă dintr-o lovitură libertatea şi supremaţia Romei.

Acestea au fost probabil argumentele pe care „palidul şi uscăţivul" Cassius, cum îl descrie Plutarh, le-a folosit ca să-şi convingă cumnatul. Dar probabil că acelea care au triumfat au fost cu totul altele, mai personale şi mai ascunse. Brutus îl detesta pe Cezar, nu pentru că ignora că îi era fiu, ci pentru că ştia că este. Poate că nu-i ierta mamei sale că făcuse din el un bastard. Dar

astea sunt presupuneri, pentru că Brutus era un taciturn şi un ascuns. O sursă foarte îndoielnică relatează că el ar fi trimis o scrisoare unui prieten: „Bătrânii noştri ne-au învăţat că nu trebuie să-l suportăm pe un tiran, chiar dacă ne este tată". Însă e prea simplu să atribui cuiva asemenea idei după ce le-a pus în practică.

Era un om cult, care cunoştea greaca şi filozofia. Guvernase în mod corect şi cu competenţă Galia Cisalpină, încredinţată de Cezar. Se căsătorise cu propria-i verişoară, Portia, fiica unchiului său Cato, care e sigur că nu-i crease atmosferă favorabilă dictatorului. Dar lucrul cel mai îngrijorător era că scria studii despre virtute. Virtutea este una din acele doamne cumsecade pe care atunci când o iubeşti, o iubeşti fără să spui la nimeni.

La începutul lui martie, după ce le „clocise" bine, Cassius a venit la el ca să-i spună că la idele următoare, adică pe 15, Cezar avea să dea marea lovitură. Locotenentul său, Lucius Cotta, urma să propună adunării, deja hotărâtă să aprobe, proclamarea dictatorului ca rege, pentru că Sibilla prezisese că numai un rege putea să-i învingă pe parţi, împotriva cărora se pregătea o expediţie. Pe opoziţia Senatului nu se putea conta: ultima reformă făcută adusese partizanilor lui Cezar majoritatea. Nu mai rămânea, deci, altceva decât pumnalul, acum cât încă nu era prea târziu. Convorbirea asta a avut loc în prezenţa Portiei, care a îmbrăţişat teza lui Cassius şi, ca să demonstreze că era în stare să păstreze secretul, chiar sub tortură, şi-a înfipt un pumnal în coapsă. Brutus a fost şi el de acord, poate şi numai ca să nu se arate mai prejos de nevastă.

În seara aceea, Cezar lua masa cu nişte prieteni. După obiceiul amfitrionilor romani, el a propus un subiect de discuţie: „Ce fel de moarte aţi prefera?" Fiecare şi-a spus părerea. Cezar s-a exprimat în favoarea unui sfârşit rapid şi violent. A doua zi de dimineaţă, Calpurnia i-a spus că l-a visat plin de sânge şi l-a rugat să nu se ducă la Senat. Dar un prieten, care făcea parte din conjuraţie, a venit să-l cheme şi Cezar l-a urmat, cu câteva clipe mai înainte de a se întâlni cu un altul, credincios lui, care venea să-l informeze despre complot. Pe drum, un ghicitor i-a strigat să se ferească de idele lui martie. „Astăzi sunt", i-a răspuns Cezar. „Dar încă n-au trecut", i-a replicat celălalt. Când a intrat în aulă, cineva i-a înmânat un papirus făcut sul. Cezar credea că era vorba de o cerere obişnuită şi n-a desfăcut sulul. Îl mai ţinea încă în mână când a murit: era un denunţ bine informat despre complot.

De-abia păşise în sală, că s-a trezit cu conjuraţii sărind cu pumnalele asupra lui. Singurul care ar fi putut să-l apere, Marc Antoniu, fusese reţinut în anticameră de Trebonius. Cezar a încercat mai întâi să se apere cu mâinile dar, când l-a văzut printre asasini chiar pe Brutus, a renunţat. E foarte probabil să fi şi spus chiar: „Şi tu, fiule?", aşa cum povesteşte Suetoniu. Este o vorbă pe care orice părinte ar spune-o în asemenea împrejurări.

A căzut străpuns de lovituri la picioarele statuii lui Pompei care fusese aşezată acolo din ordinul său, şi în faţa căreia obişnuia să se încline ori de câte ori îi trecea pe dinainte.

Lovitura i-a lăsat consternaţi şi descumpăniţi chiar şi pe cei care o dăduseră. Agitând pumnalul însângerat, Brutus a adresat un zgomotos salut lui Cicero, numindu-l „Părinte al Patriei" şi invitându-l să ţină un discurs. Îngrozit de ideea că ar putea fi amestecat într-o asemenea treabă şi înţelegând cât de inoportun ar fi fost orice discurs, marele avocat a rămas, pentru prima oară în viaţa lui, fără grai. Marc Antoniu a intrat în sală, a văzut cadavrul căzut la pământ, şi toată lumea se aştepta să-l audă izbucnind şi cerând mâniosrăzbunare. Dar nu; „prea fidelul" a tăcut. Şi, liniştit, a ieşit afară. Acolo, mulţimea se înghesuia agitată şi tulburată de vestea care începuse deja să circule. Cam cu teamă, conjuraţii s-au îndreptat spre ieşire; iar unul din ei a încercat să explice ce se întâmplase, prezentând faptul ca pe o victorie a libertăţii. Însă acest cuvânt nu-i mai impresiona deloc pe romani, care l-au primit cu murmure ameninţătoare. Conjuraţii s-au retras şi s-au baricadat în Capitoliu, punând de pază sclavi înarmaţi şi trimiţând un mesaj lui Marc Antoniu să vină să-i scoată din încurcătură.

„Prea fidelul" a venit a doua zi, când Brutus şi Cassius pronunţaseră deja un al doilea discurs, inutil, pentru liniştirea mulţimii care devenise tot mai ameninţătoare. A reuşit mult mai bine el, ţinând un alt discurs, abil ticluit, în care a cerut menţinerea ordinii, promiţând în schimb pedepsirea vinovaţilor. După aceea s-a dus la Calpurnia, zdrobită de durere, şi a cerut testamentul lui Cezar, sigilat într-un plic. Conform uzanţelor de la Roma, Antoniu l-a încredinţat apoi vestalelor, fără să-l deschidă, atât era de sigur că figura în el ca moştenitor. În secret, a trimis să fie aduse trupele cantonate în afara oraşului; şi, revenit la Senat, a pronunţat acel discurs echilibrat, în genul lui Cezar, care deja constituia un program de guvernare şi urmărea destinderea. A aprobat

propunerea de amnistie generală făcută de Cicero, cu condiţia ca Senatul să ratifice toate proiectele lăsate în suspensie de Cezar. Le-a promis lui Cassius şi lui Brutus câte un guvernorat departe de Roma şi i-a reţinut, în seara aceea, la el la masă.

Pe 18 martie, a fost însărcinat să pronunţe elogiul defunctului, cu ocazia funeraliilor acestuia, care au fost ceva nemaivăzut de solemn la Roma. Comunitatea evreiască, recunoscătoare lui Cezar pentru tratamentul pe care acesta i-l acordase, însoţea sicriul, în mijlocul veteranilor eroului, cântând imnurile sale vechi şi solemne. Soldaţii şi-au aruncat armele pe foc, actorii şi gladiatorii, costumele. Întreaga noapte, toţi cetăţenii oraşului au rămas strânşi în jurul catafalcului.

A doua zi, Antoniu a cerut vestalelor testamentul, l-a deschis solemn înaintea demnitarilor statului şi i-a dat în mod public citire. Din averea sa personală, care se ridica la o sută de milioane de sesterţi, Cezar lăsa câte ceva fiecărui cetăţean al Romei; iar oraşului îi dăruia grădinile sale splendide, ca să fie transformate în parc public. Restul trebuia împărţit între cei trei descendenţi ai săi, dintre care pe unul, Caius Octavianus, îl adopta ca fiu şi îl desemna moştenitor.

„Prea fidelul" care, la patruzeci de ore după asasinarea şefului său, îi invitase la masă pe ucigaşi, era răsplătit pentru credinţă.

XXVIII

ANTONIU ŞI CLEOPATRA

În afară de vreo câţiva prieteni ai casei, care îl cunoscuseră adolescent, nimeni la Roma nu-l ştia pe acest Caius Octavianus, destinat să-şi schimbe de două ori numele şi, cu ultimul, August, să intre în istorie ca cel mai mare om de stat al Romei. Bunica sa fusese Iulia, sora lui Cezar, căsătorită cu un provincial din Velletri, un ţărănoi plin de bani. Tatăl său făcuse o carieră acceptabilă şi ajunsese guvernator în Macedonia. Cât despre fiu, acesta crescuse într-o disciplină aproape spartană, studiase cu folos, iar unchiul Cezar, rămas fără copii legitimi, cu toate nevestele pe care le avusese, îl adusese în casa lui şi-l îndrăgise. Când a avut loc împrăştierea ultimelor resturi ale armatei lui Pompei, în anul 45, l-a luat cu el în Spania. Şi, cu această ocazie, admirase tăria de caracter a copilandrului imberb şi fragil care ştia să reziste unor eforturi disproporţionate faţă de sănătatea lui. Adevărul e că suferea de colită, eczeme şi bronşită: boli care, cu timpul, au devenit din ce în ce mai supărătoare şi l-au obligat să trăiască în puf, ca un pui de găină, cu brâuri, şaluri, căciuli de lână, cu un arsenal de pilule, unguente şi siropuri pe lângă el, şi cu un medic la dispoziţie, chiar şi în campanie. Nu bea, mânca puţin, ca o păsărică, avea o sfântă spaimă de curent, în schimb îl înfrunta pe duşman cu mult curaj şi nu făcea nimic, nici cel mai neînsemnat lucru, fără să cântărească bine avantajele şi dezavantajele.

Cezar, strălucitul improvizator, temerarul, îngăduitorul, nesocotitul generos, cu replica promptă şi iute în acţiune, l-a luat pe lângă el tocmai pentru că iubea contrastul. I-a supravegheat studiile, l-a îndrumat spre cele militare şi administrative, iar când tânărul a împlinit şaptesprezece ani, i-a încredinţat o comandă mai

mică în Iliria, ca să facă practică de oştean şi de conducător. Acolo, către sfârşitul lui martie, l-a găsit un mesager cu vestea morţii unchiului şi a testamentului lăsat. A alergat la Roma şi, împotriva părerii mamei sale, neîncrezătoare în Marc Antoniu, s-a dus să-l caute pe acesta, care l-a tratat de sus spunându-i „băieţaş".

Băieţaşul nu s-a supărat. Şi, calm, a întrebat dacă banii lăsaţi de Cezar au fost efectiv distribuiţi cetăţenilor şi soldaţilor. Antoniu a răspuns că erau lucruri mai urgente de făcut. Caius Octavianus, care acum, prin adopţiune, îşi luase numele de Caius Iulius Caesar Octavianus, a cerut cu împrumut fonduri de la amicii bogaţi ai defunctului şi le-a distribuit aşa cum poruncise el. Veteranii au început să se uite cu simpatie la „băieţaşul" care promitea să arate că ştie ce face.

Iritat, Antoniu a declarat, câteva zile mai târziu, că a fost victima unui atentat şi că a aflat că lovitura fusese organizată de Octavian. Octavian a pretins dovezi. Şi, cum acestea nu veneau, a adunat atunci cele două legiuni pe care le adusese între timp din Iliria, le-a reunit cu acelea ale celor doi consuli în funcţie, Irtius şi Pansa, şi a pornit cu ele contra lui Antoniu.

Nu avea în momentul acela decât optsprezece ani şi, de aceea, Senatul a fost de partea lui. Aristocraţii erau alarmaţi de aroganţa lui Antoniu care, văzându-se lipsit de moştenirea lui Cezar, încerca acum s-o acapareze cu forţa. În acele câteva zile cât deţinuse puterea, jefuise vistieria, însuşindu-şi cincisprezece miliarde, ocupând în mod arbitrar palatul lui Pompei şi proclamându-se singur guvernator al Galiei Cisalpine, ca să poată pretinde păstrarea unei armate în Italia şi să devină astfel stăpânul ţării. Senatul şi-a dat seama că, dacă îl lasă în pace, lui Cezar mort avea să i se substituie un altul şi mai rău. Şi atunci s-a hotărât în favoarea lui Octavian, un „băieţaş" care ar fi făcut mai puţină umbră. Cicero şi-a pus la contribuţie oratoria, în lupta asta contra lui Antoniu, printr-o serie de *Filippice* care se legau în special de viaţa sa particulară. Material era destul. Antoniu, care avea pe atunci treizeci şi opt de ani, şi-i trăise în isprăvi soldăţeşti, în abuzuri, risipă şi indecenţe. Chiar şi Cezar, cât de larg era el în vederi şi cât ţinea el la dânsul, a trebuit să se scandalizeze totuşi de haremul de ambe sexe pe care îl căra cu sine generalul, chiar şi în campanie. Antoniu era un aristocrat ignorant şi amoral, zdravăn,

sanguin şi brutal. Cicero, scormonindu-i viaţa, a găsit pretexte destule pentru toate acuzaţiile.

Ciocnirea dintre cele două armate a avut loc lângă Modena. Şi norocul l-a ajutat cu atâta neruşinare pe Octavian, încât a rămas singurul general pe teren; Irtius şi Pansa căzuseră în luptă; iar Antoniu, învins pentru prima oară în viaţa sa, fugise. Astfel, „băieţaşul" a revenit la Roma în fruntea tuturor trupelor din Italia, a mers în Senat, şi-a impus propria numire în funcţia de consul, a hotărât anularea amnistierii conspiratorilor din martie şi condamnarea acestora la moarte. Senatul, care socotise să-l utilizeze ca instrument, s-a indignat şi a rezistat. Octavian a chemat atunci pe un alt locotenent al lui Cezar, Lepidus, l-a trimis ca ambasador de pace la Antoniu şi, cu amândoi, a pus bazele unui nou triumvirat, dovedind în felul acesta că învăţase bine lecţia unchiului. Senatul s-a plecat şi a avut astfel răgaz să reflecteze că urmaşul unui dictator te face întotdeauna să-l regreţi pe primul.

Patrule de soldaţi au fost dislocate la porţile oraşului şi marea vendetă s-a pornit. Au fost inculpaţi, judecaţi şi executaţi, după confiscarea tuturor bunurilor, trei sute de senatori şi două mii de mari funcţionari. Pe capul oricui încerca să fugă se plăteau douăzeci şi cinci de mii de drahme, circa zece milioane de lire. Însă cei mai mulţi au preferat să se sinucidă; şi, în gestul lor, s-a regăsit stilul marilor strămoşi de odinioară. Tribunul Salvius a oferit un banchet, a băut otravă, exprimându-şi ultima dorinţă ca masa să continue şi în prezenţa propriului său cadavru. L-au satisfăcut. Fulvia, soţia lui Antoniu, a pus să-l spânzure de poarta casei pe nevinovatul Rufus, numai pentru că acesta nu voia să-i vândă ei casa. Bărbatul n-a putut s-o împiedice, pentru că în momentul acela era în pat cu soţia lui Coponius care, în felul acesta, a scăpat cu viaţă.

Dar prada cea mai grasă pentru Antoniu a fost Cicero, nu doar pentru că îi mai rămăseseră încă în gât *Filippicele* marelui avocat, ci şi pentru că trebuia să-l răzbune pe Clodius, cu văduva căruia se căsătorise, şi pe Lentulus, pe care Cicero ordonase să-l ucidă zbirii în închisoare, pe vremea lui Catilina, şi al cărui fiu vitreg era însuşi el, Antoniu. „Părintele Patriei" încercase să fugă, îmbarcându-se la Anzio. Dar, vai, suferea de rău de mare, lucru care i s-a părut mai greu decât moartea şi care l-a obligat să debarce la Formia. Patrulele lui Antoniu i-au căzut în spate. Cicero le-a

interzis servitorilor să le opună rezistenţă şi şi-a oferit docil gâtul. Capul, retezat, a fost dus triumvirilor împreună cu mâna sa dreaptă. Antoniu nu mai putea de bucurie. Octavian a fost indignat, sau s-a prefăcut că este. Nu simţise niciodată simpatie pentru Cicero, care se purtase într-un mod ambiguu faţă de Cezar; îl ridicase în slăvi cât trăia, iar acum, când era mort, se împăcase cu ucigaşii lui. Pe Octavian îl definise *laudandum adolescentem, ornandum, tollendum*. Părea elogios. Însă *tollendum* nu înseamnă numai „de slăvit", ci şi de „ucis". Iar în gura lui Cicero, sensurile acestea duble se ştia foarte bine cum trebuiau interpretate.

Astfel s-a sfârşit, victimă a propriei sale elocinţe, cel mai mare orator al Romei.

Acum mai rămâneau de pedepsit şi cei doi principali vinovaţi, Brutus şi Cassius care, plecaţi să guverneze Macedonia şi respectiv Siria, îşi uniseră forţele şi formaseră astfel ultima armată a Romei republicane, sortită să nu lase prea frumoase amintiri în aceste provincii. Palestina, Cilicia, Tracia au fost literalmente jefuite. Populaţii întregi, mai ales evreieşti, care nu aveau cu ce să plătească birurile, au fost făcute sclave şi vândute. Virtutea nu l-a împiedicat pe Brutus să-i asedieze, să-i înfometeze şi să-i aducă, în masă, în pragul sinuciderii pe locuitorii din Xantos. Armatele lui Antoniu şi Octavian, când au ajuns acolo, au fost primite ca „eliberatoare".

Ciocnirea s-a produs la Filippi, în septembrie 42. Brutus a străpuns frontul lui Octavian, dar Antoniu l-a împrăştiat pe cel al lui Cassius, care a cerut unui aghiotant al său să-l ucidă. Octavian era în pat, în cort, cu una din obişnuitele sale gripe. Antoniu l-a aşteptat să se facă bine, pentru ca amândoi să pornească în urmărirea lui Brutus. Acesta, văzându-şi oamenii fugind în debandadă, s-a aruncat în spada unui prieten şi a rămas străpuns în ea. Antoniu i-a căutat cadavrul şi, impresionat, l-a acoperit cu mantaua sa de purpură. Îşi amintise că Brutus participase la complotul împotriva lui Cezar punând o singură condiţie: să nu fie amestecat Antoniu.

La Filippi au căzut, o dată cu republica, şi cei mai iluştri aristocraţi ai Romei, stâlpii înşişi ai existenţei sale. Cei care nu-şi găsiseră moartea pe câmpul de luptă şi-au căutat-o în sinucidere, cum au făcut fiul lui Hortensius şi fiul lui Cato. Era tot ce mai rămăsese bun din vechii patricieni romani: cel puţin se dovediseră,

până la unul, ostaşi curajoşi. Acasă rămăseseră doar ambuscaţii, afaceriştii, lume dispusă să accepte orice, numai să nu muncească şi să nu rişte; să fie de acord până şi cu împărţirea marelui Imperiu, făcută de învingători. Lui Octavian i-a revenit porţia europeană; lui Lepidus, cea africană; Antoniu şi-a ales Egiptul, Grecia şi Orientul Mijlociu. Toţi aceşti trei bărbaţi ştiau că înţelegerea lor era provizorie; fiecare din ei, în afară de Lepidus care se considera mulţumit, spera să-i înlăture pe ceilalţi mai curând sau mai târziu. Cel mai sigur de reuşită era Antoniu, care nu credea decât în puterea militară şi ştia că este, ca general, superior celorlalţi.

Pentru început, el i-a trimis Cleopatrei un mesaj prin care îi cerea să-l întâlnească la Tars, ca să răspundă acuzaţiilor ce i se aduceau, cum că l-ar fi ajutat cu bani pe Cassius. Cleopatra s-a supus. În ziua fixată pentru întâlnire, Antoniu a aranjat s-o primească pe regină, aşezat pe un tron impresionant înălţat în centrul Forului, în prezenţa populaţiei nerăbdătoare să asiste la un proces. Cleopatra a sosit pe un vas cu pânze roşii, având prora aurită la vârf şi chila îmbrăcată în argint. Echipajul era format din sclavele sale costumate în nimfe, aşezate în jurul unui baldachin din *lamé*, sub care egipteanca stătea tolănită într-o ţinută provocatoare, în chip de Venus, ascultând absentă o muzică de fluiere şi flaute.

Când s-a răspândit în oraş zvonul acestei extraordinare apariţii pe apele Cidnului, toată lumea a alergat în port, aşa cum aleargă azi toţi s-o vadă pe Sofia Loren, lăsându-l singur şi enervat pe Antoniu. El a trimis s-o cheme. Ea i-a răspuns că îl aşteaptă pe bord, la masă. Furios, Antoniu s-a dus totuşi, socotind că judecătorul este el, iar acuzata, ea. Dar, când a văzut-o, a rămas înmărmurit. O cunoscuse fetiţă, la Alexandria, după aceea n-o mai văzuse; iar acum o reîntâlnea femeie împlinită; şi împlinită într-un fel care explica foarte bine de ce până şi Cezar rămăsese fără grai. Generalii lui Antoniu erau toţi făcuţi praf, la picioarele ei. Când s-a servit aperitivul, el a început, trufaş, s-o acuze; când s-a ajuns la fructe, îi făcuse deja cadou Fenicia, Ciprul şi mari regiuni din Arabia şi Palestina. Iar ea l-a răsplătit chiar în aceeaşi noapte; generalii au trebuit să se declare mulţumiţi cu nimfele. Apoi l-a dus cu ea până la Alexandria, unde el părea să fi uitat cu totul în ce situaţie de provizorat se afla. Cleopatra, în schimb,

îşi dădea foarte bine seama de asta. Ea ştia că Imperiul nu tolera trei stăpâni. Nu-l iubea pe Antoniu; poate că nu iubise niciodată pe nimeni. Dar se gândea să facă din el instrumentul loviturii care nu-i reuşise cu Cezar.

În timp ce toate acestea se petreceau la Alexandria, Octavian, la Roma, punea bazele unificării. Treaba nu era uşoară. În Spania, Sixtus Pompeius începuse iar să se agite şi bloca aprovizionarea; şomajul creştea; inflaţia devenea ameninţătoare. Senatul era mereu în opoziţie şi trebuia cumpărat de fiecare dată. Iar în plus, Fulvia, nevasta lui Antoniu, poate pentru a-l smulge pe bărbat din mrejele Cleopatrei rechemându-l la Roma, a organizat împreună cu fratele lui, Lucius, un complot. Au strâns amândoi o armată şi au lansat un apel la revoltă către toţi italienii. A trebuit să intervină Marcus Agrippa, cel mai credincios locotenent al lui Octavian, ca să înăbuşe tentativa. Lucius s-a predat la Perugia. Fulvia a murit de necaz, de dezamăgire şi de gelozie.

Cleopatra a văzut în aceste întâmplări pretextul de a-l îndemna pe Antoniu să joace cartea cea mare. El a strâns armata şi a suit-o pe corăbii. A debarcat-o la Brindisi şi a asediat garnizoana lui Octavian. Însă soldaţii au refuzat să se bată între ei şi i-au obligat pe generali să facă pace. Pacea a fost întărită cu o căsătorie: aceea a lui Antoniu cu sora lui Octavian, Octavia, o fată cumsecade, de care ar fi fost o prostie să se creadă că un asemenea zăpacit avea să se lase stăpânit.

Istoria nu a înregistrat reacţiile Cleopatrei la acest episod care îi arunca în aer toate planurile.

Antoniu, departe de ea, părea să-şi mai recapete un pic din minte. Şi-a condus soţia la Atena unde ea, femeie instruită, l-a purtat prin muzee, l-a dus să asculte prelegeri ale filozofilor, sperând să trezească în acest om gustul pentru cultură. Antoniu se prefăcea că admiră şi ascultă. În realitate, el se gândea doar la Cleopatra şi la război, singurele două lucruri pe lume care îi plăceau cu adevărat. O fi reflectat poate că, dintre amândouă, tot războiul era mai puţin periculos. Şi, obosit de atâta cumsecădenie şi de atâtea virtuţi casnice, a trimis-o pe Octavia la Roma, iar el s-a îndreptat cu ostaşii contra Persiei, unde Labienus, fiul generalului care îl trădase pe Cezar, tocmai pregătea o armată ca s-o pună în serviciul regelui rebel al acestei ţări. Cleopatra l-a ajuns pe Antoniu în Antiohia, n-a fost de acord cu iniţiativa lui şi n-a

vrut s-o finanţeze; dar şi-a însoţit iubitul. Acesta l-a fugărit în mod inutil pe inamic vreo cinci sute de kilometri, şi-a pierdut o bună parte din cei o sută de mii de oameni ai săi, a impus Armeniei o vasalitate teoretică, s-a proclamat învingător, şi-a oferit singur un triumf în Alexandria, scandalizând Roma care se considera depozitară unică a unor astfel de ceremonii, şi a trimis Octaviei o notificare de divorţ, rupând astfel şi singura legătură care îl mai unea cu Octavian; s-a căsătorit apoi cu Cleopatra, i-a înzestrat cu Orientul Mijlociu pe cei doi copii avuţi cu ea şi l-a numit pe Cezarion prinţ ereditar al Egiptului şi Ciprului.

Astfel, cu mâna lui, a făcut să fie inevitabil conflictul dintre el şi Octavian care, în felul său prudent şi tenace, a şi început să se pregătească. Avusese şi el complicaţiile lui sentimentale. Închipuiţi-vă, se îndrăgostise de o femeie însărcinată în cinci luni, Livia, nevasta lui Tiberius Claudius Nero. Mai înainte de asta, fusese căsătorit de două ori, deşi n-avea nici treizeci de ani: prima oară cu Claudia, apoi cu Scribonia, care îi dăruise o fată, pe Iulia. Acum a divorţat şi de a doua soţie şi l-a convins prieteneşte pe Tiberius Claudius Nero să facă acelaşi lucru cu Livia, ca s-o ia el, cu doi copii: Tiberius, deja măricel, şi Drusus, care urma să se nască. I-a adoptat ca şi cum ar fi fost ai săi.

Însă, odată rezolvate aceste probleme conjugale, s-a pus serios pe treabă în vederea reconstrucţiei. Blocajul lui Sixtus a fost eliminat o dată cu distrugerea flotei sale; ordinea a fost restabilită; şi încrederea renăscută a eliberat capitalurile păstrate ascunse. Marius Agrippa s-a dovedit nu numai un bun general, ci şi un incomparabil ministru de război. El a fost adevăratul reorganizator al marii armate, aceea care urma să ofere întregului Imperiu Roman o comandă unică.

XXIX

AUGUST

În primăvara anului 32 înainte de Hristos, a sosit la Roma un emisar al lui Antoniu cu o scrisoare către Senat, în care triumvirul propunea celorlalţi doi colegi ai săi să depună toţi, în acelaşi timp, puterea şi armele şi să se retragă din viaţa publică, după ce, mai înainte, aveau să reinstaureze instituţiile republicane. Ni se pare imposibil de crezut ca un descreierat ca el să fi conceput o mişcare atât de bine gândită. Aici trebuie că era lăbuţa Cleopatrei.

Octavian se găsea în încurcătură. Ca să scape, a deschis testamentul lui Antoniu, spunând că i l-au dat vestalele care îl aveau în păstrare. Acolo erau desemnaţi, ca moştenitori ai săi, copiii avuţi cu Cleopatra, iar aceasta era numită regentă. Avem mari îndoieli asupra autenticităţii unui asemenea document. Dar el a servit să confirme bănuielile pe care întreaga Romă le avea asupra acestui intrigant şi i-a permis lui Octavian să anunţe războiul de „independenţă" pe care, cu multă perspicacitate, l-a declarat Cleopatrei şi nu lui Antoniu.

A fost un război maritim. Cele două flote s-au întâlnit la Atium. Şi cea a lui Octavian, comandată de Agrippa, deşi inferioară ca număr de unităţi, a pus-o pe fugă pe cea duşmană, care s-a repliat în dezordine la Alexandria. Octavian n-a urmărit-o. Ştia că timpul lucra în favoarea lui şi că Antoniu, cu cât rămânea mai mult în Egipt, cu atât se istovea mai tare în orgii şi-n lenevie. A debarcat la Atena, pentru a pune în ordine câteva lucruri în Grecia. S-a înapoiat în Italia, ca să potolească o revoltă. Apoi a luat-o pe ocolite, începând cu Asia, pentru distrugerea alianţelor încheiate acolo de Antoniu, izolându-l în felul acesta pe rival. La sfârşit, s-a îndreptat spre Alexandria şi, pe drum, a primit trei

scrisori: una de la Cleopatra, împreună cu un sceptru şi o coroană, semne de supunere, şi două de la Antoniu, care implora pacea. Lui nu i-a răspuns. Ei i-a replicat că îi lăsa tronul dacă îşi ucidea iubitul. Cunoscut fiind genul, ne miră că n-a făcut-o.

Cu îndrăzneala disperării, Antoniu a lansat un atac şi a obţinut o victorie parţială, ceea ce nu l-a împiedicat însă pe Octavian să înconjoare oraşul ca într-un cleşte. Dar, a doua zi, mercenarii Cleopatrei s-au predat şi lui Antoniu i-a parvenit vestea că regina a murit. Atunci a încercat să se sinucidă cu o lovitură de pumnal. Şi când, agonizând, a aflat că, din contra, ea era în viaţă, a cerut să fie transportat în turnul unde se baricadase cu roabele şi, în braţele ei, şi-a dat sufletul. Cleopatra i-a cerut lui Octavian permisiunea să îngroape mortul şi i-a solicitat şi o audienţă. Octavian a fost de acord. Ea s-a prezentat înaintea lui aşa cum se prezentase şi înaintea lui Antoniu: parfumată, aranjată şi înfăşurată numai în văluri regale. Dar, vai, sub aceste văluri se ascundea acum o femeie de patruzeci de ani, nu de douăzeci şi nouă; şi i se vedeau toţi. Iar nasul său încetase de mult să mai fie compensat de prospeţimea cărnii şi de strălucirea zâmbetului. Lui August nu i-a trebuit cine ştie ce tărie de caracter ca s-o trateze cu răceală şi s-o anunţe că o va duce la Roma ca să-i orneze carul triumfal. Şi poate că, mai mult decât ca regină, Cleopatra s-a simţit pierdută ca femeie; acesta a şi fost motivul care a împins-o la sinucidere. Şi-a aşezat o viperă pe sân şi s-a lăsat inoculată cu venin; iar roabele au imitat-o.

Octavian a lichidat ereditatea ei şi a lui Antoniu cu un „tact" ce ne dezvăluie întregul său caracter. A permis ca cei doi morţi să fie îngropaţi unul lângă altul, l-a ucis pe tânărul Cezarion, i-a trimis Octaviei pe cei doi copii ai defuncţilor, pe care ea i-a crescut ca şi cum ar fi fost ai săi, s-a autointitulat rege al Egiptului, pentru a nu umili ţara proclamând-o provincie romană, a pus mâna pe imensa ei vistierie, a lăsat acolo un prefect şi s-a înapoiat acasă; pe tăcute, l-a suprimat şi pe copilul cel mai mare al lui Antoniu şi al Fulviei. Apoi, cu cugetul împăcat al omului convins că, prin acest dublu infanticid, şi-a făcut datoria, s-a apucat de lucru.

Avea în momentul acela treizeci şi unu de ani şi era stăpânul absolut al întregii moşteniri a lui Cezar. Senatul nu mai avea nici chef şi nici puterea să i-o refuze; iar el, doar din prevedere, nu i-a pretins investitura la tron. I s-ar fi acordat. Însă Octavian ştia cât cântăresc titlurile şi mai ştia că acela de rege nu era agreat. De ce

să stârnească nişte indispoziţii care mai dormitau încă în nişte conştiinţe aţipite? Romanii încetaseră să mai creadă în instituţiile democratice şi republicane, pentru că ştiau cât sunt de corupte, dar ţineau la forme. Ei cereau ordine, pace, siguranţă, o bună administraţie, o monedă sănătoasă şi garantarea economiilor. Iar Octavian şi-a propus să li le ofere.

Cu aurul adus din Egipt, a demobilizat armata care număra o jumătate de milion de oameni şi costa prea mult, păstrând în serviciu doar două sute de mii de ostaşi al căror *Imperator* s-a proclamat, titlu de altfel pur militar, şi i-a împroprietărit pe ceilalţi, ca ţărani, cu pământ achiziţionat în acest scop; a anulat datoriile particularilor către stat; şi a demarat marile lucrări de interes obştesc. Dar aceştia au fost doar primii paşi, şi cei mai uşori. Ca şi Cezar, el urmărea nu numai să administreze, ci voia să realizeze şi o reformă de proporţii care să schimbe întreaga societate, după modelul conceput de unchiul său. Pentru asta avea nevoie de un sistem birocratic pe care l-a conceput singur. A format în jurul său un fel de cabinet ministerial, alcătuit din tehnicieni, la alegerea cărora a avut mână bună. El cuprindea un mare organizator ca Agrippa, un mare financiar ca Mecena, şi diverşi generali, printre care s-a remarcat curând fiul său vitreg, Tiberiu.

Deoarece, însă, toţi aceştia aparţineau aproape în întregime marii burghezii, iar aristocraţii se plângeau că sunt excluşi, Octavian a ales vreo douăzeci dintre ei, toţi senatori, şi a alcătuit un fel de Consiliu de Coroană, care, încet-încet, a devenit purtătorul de cuvânt al Senatului, angajând toate deciziile acestuia. Adunarea, sau Parlamentul, a continuat să se reunească şi să discute, dar cu tot mai puţină fermitate şi niciodată ca să respingă vreo propunere de-a lui Octavian. Acesta a candidat cu regularitate de treisprezece ori la consulat şi, evident, tot de atâtea ori a ieşit învingător. În anul 27, pe neaşteptate, a proclamat restaurarea republicii şi a anunţat că vrea să se retragă. Nu avea în acel moment decât treizeci şi cinci de ani şi singurul titlu pe care îl acceptase era acela nou de Principe. Senatul, drept răspuns, s-a autodizolvat, cedându-i lui toate puterile, rugându-l să şi le asume şi conferindu-i titlul de Augustus, ceea ce voia să spună literalmente „augmentatorul". Era doar un adjectiv, dar mai târziu, cu practica, a devenit substantiv. Iar Octavian l-a acceptat având aerul că se resemnează. A fost o scenă foarte bine jucată de ambele părţi şi a

demonstrat că, din acel moment, fronda conservatoare şi republicană luase sfârşit: chiar şi orgolioşii senatori preferau un stăpân în locul haosului.

Dar stăpânul a continuat să se arate moderat în exercitarea puterii. Locuia în clădirea somptuoasă a lui Hortensius, care era foarte frumoasă, dar n-a transformat-o într-un palat şi, ca apartament personal, şi-a rezervat o încăpere mică la parter, cu un studio, mobilate foarte simplu. Chiar şi atunci când, după mulţi ani, clădirea s-a deteriorat în urma unui incendiu şi şi-a construit alta la fel, a cerut ca cele două camere să fie refăcute identic. Pentru că el era un om al rutinei, sobru, şi respecta orele de lucru. Muncea mult, considerându-se primul servitor al statului. Şi scria totul: nu numai discursurile pe care trebuia să le ţină în public, dar şi ceea ce se discuta în casă cu nevasta şi cu membrii familiei. A trebuit să-l aşteptăm pe Franz Joseph al Austriei, cu care se asemăna în multe privinţe, ca să ne ofere istoria un suveran tot atât de sclav al datoriei, respectabil şi prozaic, puţin amabil, şi nefericit în ceea ce priveşte căldura căminului.

Acesta era reprezentat de Iulia, fiica avută de la Scribonia, de Livia, cea de a treia soţie a sa, şi de cei doi copii vitregi pe care ea îi adusese în casă: Drusus şi Tiberius. Livia a fost, ca soţie, o femeie căreia nu i se putea reproşa nimic, deşi cam plicticoasă cu ideile ei ostentative despre virtute. Şi-a educat frumos copiii, a făcut multe binefaceri şi a purtat cu dezinvoltură coarnele pe care i le punea bărbatul. Totul ne lasă să credem că ea, mai mult decât la dragoste, ţinea la puterea lui August şi la cariera copiilor pe care, de fapt, aceştia au şi făcut-o repede. Generali la douăzeci de ani, au fost trimişi să subjuge Iliria şi Panonia. August, care a realizat *pax romana*, a renunţat curând la război şi la alte anexiuni. Dar voia să asigure graniţele Imperiului, mereu ameninţate. Drusus, preferatul său, ca să le facă şi mai sigure, le-a împins de pe Rin pe Elba, bătându-i în mod strălucit pe germani. Dar, căzând de pe cal, s-a rănit grav. Tiberius, care îl adora, se găsea în Galia, şi a galopat patru sute de mile ca să sosească la timp pentru a-i închide ochii. August a fost zguduit de moartea acestui băiat vesel, impetuos şi expansiv, pe care socotea să şi-l facă moştenitor. Acum spera ca Iulia să-i dea un alt urmaş.

Pentru el, această fată vioaie, senzuală şi cam prost crescută era ca şi mâna sa dreaptă. O măritase la paisprezece ani cu Marcellus,

fiul surorii sale Octavia, văduva lui Antoniu. Însă Marcellus murise curând după aceea şi Iulia devenise „văduva veselă" a Romei. Se distra, nu numai lăcând, dar şi povestind. Iar tatăl său, care începuse să emită legi pentru instaurarea moralei, s-a gândit s-o îndrume pe calea cea dreaptă dându-i un alt bărbat: pe acel Marcus Agrippa, ministrul de război care, după ce îi oferise victoria de la Atium, devenise cel mai de încredere şi cel mai priceput colaborator al său. Mare gentleman, mare ostaş, mare inginer, pacificase Spania şi Galia, reorganizase comerţul, construise drumuri, şi era singurul mare personaj despre care nu se putea spune nici măcar că ar fi avut vreun avantaj personal din toate astea. August, care avea stofă de „planificator" şi care se considera îndreptăţit să organizeze şi fericirea altora, nu şi-a făcut probleme că el avea patruzeci de ani şi Iulia numai optsprezece, că era soţul unei femei care îl făcea fericit. I-a impus divorţul şi o altă căsătorie.

Formau o pereche cum nu se putea mai prost asortată, deşi au avut cinci copii care, curios, semănau toţi cu Agrippa. Când cineva, obraznic, i-a cerut explicaţii, Iulia i-a răspuns cu neruşinare: „Eu nu urc pe corabie alţi marinari decât atunci când ea e încărcată." După opt ani, Agrippa a murit şi Iulia a redevenit „văduva veselă" a Romei. Din nou, August a vrut să remedieze treaba şi a obligat-o la o altă căsătorie; de data asta cu Tiberiu, în care vedea acum, sau Livia îl făcea să vadă, un posibil conducător al Imperiului până la majoratul copiilor Iuliei, Caius şi Lucius. Tiberiu era şi el căsătorit, şi tocmai cu fata lui Agrippa, Vipsania, cu care avea o căsnicie fericită. Dar această fericire nu coincidea cu cea planificată de August, care a distrus-o pentru a crea în locul ei o nefericire. Devenit succesorul lui Agrippa, după ce îi fusese ginere, Tiberiu a suportat din partea Iuliei tot ceea ce poate suporta cel mai nefericit dintre soţi de la o nevastă. Când n-a mai putut să suporte, s-a retras din viaţa publică, la Rodos, unde a trăit şapte ani, ocupându-se de diverse studii, în timp ce Iulia estompa cu scandalurile ei amintirea Clodiei. Caius şi Lucius muriseră, unul de tifos, celălalt în război. August, om de şaptezeci de ani acum, doborât de atâtea necazuri, mâncat de o eczemă şi de reumatism, şi în continuare sub papucul Liviei, până la urmă şi-a alungat fata pentru imoralitate, închizând-o la Ventotene, l-a chemat pe Tiberiu şi l-a adoptat ca fiu şi ca moştenitor, deşi nu prea ţinea la el. Poate credea în momentul acela că se afla în pragul morţii. Colita şi răcelile nu-i dădeau pace, şi nu făcea un pas fără medicul său

personal, Antonius Musa. Devenise îndărătnic, suspicios şi crud. Din cauza unei indiscreţii, i-a rupt picioarele secretarului său Tallus. Şi, ca să se păzească de comploturi, de fapt inexistente, a inventat poliţia, adică pe acei „pretorieni", sau gărzi personale, care aveau să desfăşoare o atât de nefastă activitate mai târziu sub urmaşii săi. Dar lucrul cel mai trist şi mai amar decât suferinţa era că el vedea limpede falimentul operei sale de reconstrucţie. Da, exista o *pax augusta*; şi marinarii Orientului veneau să-i mulţumească pentru siguranţa cu care se naviga. Dar pe Elba Varus fusese masacrat împreună cu trei legiuni de către Arminius; graniţa a trebuit să fie retrasă pe Rin; şi August intuia că, dincolo de fluviu, în umbra pădurilor, triburile germanice se agitau. Da, comerţul reorganizat de Agrippa înflorea, iar moneda, însănătoşită de Mecena, era solidă. Birocraţia funcţiona. Armata era puternică. Dar marea reformă a moravurilor dăduse greş. Divorţurile şi malthusianismul uciseseră familia, iar tulpina romană se uscase. Ultimul recensământ arăta că trei sferturi din cetăţi erau liberţi, sau fii ai unor liberţi străini. Se construiseră sute de temple noi, dar în ele nu se mai aflau zei, pentru că nimeni nu mai credea în existenţa lor. O morală nu se poate reface fără o bază religioasă. August încercase să reînvie vechea credinţă fără s-o împărtăşească; iar poporul i-a răspuns prefăcându-se că îl adoră pe el ca pe un zeu.

Iulia, moartă în exil, îi lăsase lui August o nepoată care, întocmai ca şi ea, se numea tot Iulia şi care, din păcate, a arătat curând că vrea s-o imite pe maică-sa nu numai cu numele. Bunicul a trebuit s-o oblige şi pe ea la domiciliu forţat, pentru imoralitate. Distrus de această nouă durere, s-a gândit să facă greva foamei. Dar îndatoririle de lucru, cărora le era foarte ataşat, precum şi certitudinea că nu mai avea mult de trăit, au fost mai tari. În schimb, ca toţi cei care ţin de suflet cu dinţii, şi el a ţinut de al său timp îndelungat pentru vremurile de atunci.

Avea şaptezeci şi şase de ani când, convalescent dintr-o bronşită, la Nola, l-a surprins sfârşitul. În dimineaţa aceea lucrase, ca de obicei, de la opt până la prânz, semnând toate decretele, răspunzând la toate scrisorile, ca un funcţionar desăvârşit ce era. A chemat-o pe Livia, cu care era pe cale să-şi serbeze nunta de aur, şi a salutat-o afectuos. Apoi, ca un adevărat mare roman, li s-a adresat celor de faţă spunând: „Mi-am jucat bine rolul. Permiteţi-mi, prieteni, să părăsesc scena în mijlocul aplauzelor voastre".

Senatorii i-au purtat coşciugul pe umeri prin toată Roma, mai înainte de a-i incinera cadavrul în Câmpul lui Marte. Poate că ar fi fost mulţumiţi de moartea lui, dacă n-ar fi aflat că, drept urmaş, îi fusese deja desemnat Tiberiu.

XXX

HORAŢIU ŞI LIVIU

Cu câţiva ani mai înainte, când se întorcea victorios din campania contra lui Antoniu, August i-a găsit, aşteptându-l la Brindisi, pe Mecena şi pe un tânăr poet mantovan, Virgiliu. Acesta era fiul unui funcţionar de stat, celt de origine, căruia legionarii îi sechestraseră mica fermă în care îşi investise toate economiile. Tânărul venise la Roma, unde publicase cu mare succes o carte de versuri, *Eclogele*; Mecena îl proteja, iar acum voia să facă din el un instrument de propagandă pentru August, căruia venise să i-l prezinte.

August l-a pus să-i citească manuscrisul *Georgicelor*, încă inedite, şi a prins simpatie pentru el, din două motive care nu aveau nici o legătură cu arta, de care prea puţin se sinchisea: primul, pentru că Virgiliu era bolnăvicios şi prăpădit ca şi el, aşa că puteau discuta pe săturate despre bronşite, amigdalite şi colite; al doilea, pentru că poeziile sale cântau bucuriile vieţii rustice, frugale, către care August dorea să se îndrepte toţi romanii. În realitate, cum spunea mai târziu Seneca, Virgiliu descria satul pe tonul şi cu gustul unuia care trăia la oraş, adică sunând fals. Dar August nu avea ureche ca să-şi dea seama. Ce îl interesa pe el era că poezia lui Virgiliu avea calităţi didactice. Şi l-a răsplătit pe autor, restituindu-i ferma rechiziţionată de la tatăl său. Virgiliu nu s-a mai întors acolo, pentru că prefera să scrie despre ogoare stând la Roma; însă i-a rămas recunoscător lui August, compunând în cinstea lui *Eneida*, o epopee destinată să-i celebreze victoriile. Scria încet, cu multă sârguinţă şi scrupulos în ceea ce privea stilul, dedicând acestei activităţi cea mai mare parte a zilei, deoarece veniturile fermei şi atenţiile lui Mecena îl scuteau să mai

muncească pentru existenţă; iar alte distracţii nu cunoştea. Din motive de sănătate nu se căsătorise, şi prietenii săi din Neapole, unde se ducea mereu să-şi petreacă iarna, îi spuneau „Virginica". August era nerăbdător să-i vadă opera terminată. Virgiliu îi citea tot timpul câte un fragment, dar era departe încă de sfârşit. În anul 19 a întrerupt scrisul ca să-l urmeze pe împărat la Atena, a făcut o insolaţie şi, înainte de a muri la Brindisi, unde fusese transportat, a cerut să-i fie ars manuscrisul. Îşi dăduse poate seama că-i lipsea coarda epică şi prefera să i se păstreze amintirea din alte scrieri, mai scurte şi mai elegiace. August a interzis ca voinţa mortului să fie respectată. În dorinţa sa de a păstra pentru gloria proprie acest monument neterminat, a salvat, pentru poezie, o capodoperă de autentică artă.

Solicitudinea lui August faţă de literatură nu s-a oprit doar la Virgiliu, ci s-a extins şi asupra altor scriitori, ca Horaţiu şi Properţiu. I-i prezenta Mecena, care era impresarul lor şi care şi-a împrumutat de atunci numele tuturor protectorilor artei, obţinând prin asta iertarea pentru versurile proaste pe care se încăpăţâna să le compună. Dar acest obicei era răspândit printre toţi romanii bogaţi, deveniţi simţitori faţă de „cultură", chiar şi atunci când nu o aveau. După prima casă editorială a lui Atticus, au mai apărut multe altele care deschideau drum unui comerţ înfloritor. Ediţii de cinci sau zece mii de exemplare, toate scrise de mâna sclavilor, se epuizau în câteva luni, la o mie sau două mii de lire unul. Cartea devenise o garnitură obligatorie în orice casă care se respecta, chiar dacă nu era citită; iar din provincie comenzile plouau.

Moda aceasta a avut o mare influenţă asupra societăţii care, din războinică şi incultă, a devenit una literară şi de salon. Şi, tocmai din acest motiv, August a văzut în ea un instrument de reformă morală. Atâta vreme cât bătrâneţea şi durerile nu-l făceau prea susceptibil şi supărăcios, s-a arătat foarte înţelegător chiar şi faţă de epigramele şi de satirele care îl vizau personal. A construit biblioteci publice, i-a recomandat întotdeauna lui Tiberiu să se abţină de la pedepse şi să evite cenzura; ba odată a compus şi el nişte versuri ca să i le trimită unui grec ce-l aştepta zilnic la poarta palatului, dorind să i le citească el pe ale sale. Grecul l-a plătit cu un bacşiş modest şi cu o scrisoare politicoasă, în care îşi cerea scuze că e sărac şi nu poate da mai mult. August s-a distrat enorm la această replică spirituală şi i-a trimis grecului o sută de mii de sesterţi.

Totuşi, scriitorii şi poeţii i-au dezamăgit împăratului speranţele, deoarece păstrau pentru glorificarea statului tot ce era mai prost în opera lor şi rezervau partea cea mai valoroasă pentru sprijinirea tendinţelor decadente ale unei societăţi din ce în ce mai sceptice şi mai libertine. În locul marilor teme, dedicate eroismului şi credinţei, erau preferate acelea ale amorului şi ale galanteriei. Bardul acestor noi inspiraţii a fost Ovidiu, un avocat din Abruzzi, care îl necăjise pe tatăl său refuzând să îmbrăţişeze cariera politică şi care s-a proclamat singur alesul lui Venus, pentru că îl cânta pe Eros. A avut trei neveste şi a iubit multe altele; iar despre toate a scris fără nici un menajament, declarând că îşi bate joc de toţi Cato mărunţi care îl critică. Succesul obţinut cu versurile sale dulcege şi lascive l-a făcut într-atât să se creadă un mare poet, că ultimele cuvinte din *Metamorfozele* sale sunau foarte modest: „Voi trăi peste veacuri".

Abia se apucase să le schiţeze, că un ordin al lui August l-a expediat în exil la Tomis, pe malul Mării Negre. Nu se ştie exact pe ce motiv a vrut să-l pedepsească împăratul. Se spune că ar fi avut ceva relaţii cu nepoata sa Iulia care, de fapt, fusese şi ea surghiunită cam în aceeaşi vreme. Ovidiu, ca de altfel toţi bărbaţii cu succese facile, nu avea stofa unuia care să suporte uşor nenorocirea. Lamentaţiile lui din locul acela îndepărtat, *Ex Ponto* şi *Tristia*, au fost mai mult spre lauda talentului său elegiac decât a tăriei sale de caracter. La Roma a revenit, însă mort, după ce implorase în mii de scrisori mila împăratului şi ajutorul prietenilor.

În general, chiar dacă a fost numită Perioada de Aur, Epoca lui August n-a avut parte de o înflorire literară şi artistică demnă de comparat cu cea a Greciei lui Pericle, sau cu a Italiei din timpul Renaşterii. Sub acest împărat burghez s-au dezvoltat gusturi la fel de burgheze, care preferau calea de mijloc; iar ceea ce este de mijloc adesea este mediocru. Calităţile cele mai apreciate erau moderaţia şi măsura, condimentate cu un fel de scepticism blând, de casă. Iar scriitorul acelor vremuri, care le-a reprezentat cel mai bine, a fost Horaţiu.

Era fiul unui perceptor din Apulia, care dorea să facă din odrasla sa un avocat şi un om politic. Cu preţul a cine ştie câte sacrificii, l-a trimis să studieze mai târziu la Roma, apoi la Atena. Aici, Horaţiu l-a cunoscut pe Brutus care se pregătea pentru bătălia de la Filippi şi care a prins drag de el, numindu-l pe loc comandantul unei legiuni; ceea ce ne ajută să înţelegem cum de a fost

bătută armata lui. Horaţiu, în toiul luptei, şi-a aruncat coiful, scutul şi sabia, şi s-a înapoiat la Atena, ca să scrie o poezie despre cât de dulce şi de nobil este să mori pentru patrie.

Revenit acasă, fără un ban, s-a angajat la un chestor şi a început să scrie versuri despre curtezanele pe care, deoarece nu era invitat în saloane, le frecventa, căci doamne cumsecade nu cunoştea. Într-o zi Virgiliu a citit o carte de a lui şi i-a vorbit entuziasmat despre ea lui Mecena care i-a cerut să i-l prezinte pe autor. L-a simpatizat repede pe acest provincial, cam de la ţară, bondocel, orgolios şi timid, şi i l-a propus lui August ca secretar. August a consimţit. Numai că Horaţiu a refuzat ceva ce pentru oricare altul ar fi fost o mană cerească. Şi asta pentru că, în primul rând, temperamentul său îl îndemna mai mult la contemplaţie decât la acţiune, apoi pentru că nu era nici ambiţios, nici lacom, dar mai mult, credem, pentru că nu voia să-şi lege viaţa de aceea a unui om politic care, azi-mâine, putea fi ucis, şi l-ar fi atras şi pe el s-o sfârşească tot aşa. Mecena, ca să-i dea posibilitatea să se dedice mai uşor literaturii, i-a dăruit o vilă cu ceva pământ în Sabinum. În anul 1932 ea a fost dezgropată, fapt care ne-a dat posibilitatea să cunoaştem măsura generozităţii acestui bogătaş. Avea douăzeci şi patru de camere, un portic mare, trei băi, o grădină frumoasă şi cinci ferme.

Acum, că era proprietar înstărit, Horaţiu putea să se dedice cu totul adevăratelor sale înclinaţii şi inspiraţii de moralist. *Satirele* sale sunt o colecţie extrem de preţioasă de cele mai obişnuite figuri şi personaje romane ale vremii. El le-a luat de pe stradă, nu din istorie sau de prin palate, şi ni le-a portretizat cu atâta relief şi cu atâta ironie, încât din fiecare a făcut un „caracter". Din când în când, ca să se pună bine cu guvernul, mai scria şi câte un vers de laudă retorică şi nesinceră la adresa lui August, care era foarte încântat şi i-a porunci să completeze odele cu un *Carmen Saeculare*, în care să fie celebrate faptele şi isprăvile lui Drusus şi ale lui Tiberius. Horaţiu s-a apucat de lucru oftând şi fără pic de inspiraţie. Trebuia să aibă oricum de a face cu Gloria, cu Norocul şi cu inevitabilul Destin: toate astea, nişte lucruri prea mari pentru el şi pe care nu le simpatiza deloc. Până la urmă, vlăguit şi plictisit, a terminat poemul acesta imposibil, după mii de întreruperi, scriind între timp acele *Epistole* către prieteni, mai ales către Mecena, care rămân, împreună cu *Satirele*, opera sa de căpetenie.

Devenea din ce în ce mai sedentar, asta şi din cauza sănătăţii şubrede care îl obliga la multe îngrijiri şi la o dietă rigidă. Zadarnic îl invita Mecena la câte o călătorie, ca turist. Horaţiu prefera să rămână la Roma; mai mult chiar, în vila lui, să mănânce câteva macaroane pregătite în casă, o bucăţică de rasol de vacă şi un măr copt. Chit că după aceea avea să se răzbune cântând în versurile sale prietenia de pahar, mesele suculente, marile beţii şi amorurile cu Glicera, Neera, Pirra, Lidia, Lalage şi multe alte femei care n-au existat niciodată, sau erau prea puţin cunoscute. Avea pentru virtute un fel de respect stoic, pentru plăceri o simpatie de epicurean, însă nu le-a putut practica, nici pe una nici pe cealaltă, din cauza arsurilor la stomac, a reumatismelor şi a insuficienţei hepatice.

Nu-şi făcea iluzii în privinţa decadenţei societăţii şi o atribuia, pe bună dreptate, decăderii religiei. Dar nu avea nici tăria s-o afirme categoric, pentru că el însuşi nu credea în nimic.

Frica de moarte i-a întunecat ultimii ani ai vieţii, când n-a mai vrut să vină nici măcar la Roma. Toate scrisorile lui sunt pline de această spaimă. „Ai făcut, mâncat şi băut destul. Acum e momentul să pleci", şi-o repeta el mereu. Însă nu era adevărat. Ar fi vrut să mai facă, să mai mănânce şi să mai bea încă puţin şi fără dureri de burtă.

A murit la cincizeci şi şapte de ani, lăsându-şi proprietatea moştenire împăratului şi rugându-l să-l îngroape alături de Mecena care se stinsese cu câteva luni înaintea lui. A fost satisfăcut.

Tot ceea ce epoca lui August n-a ştiut să ofere artelor şi filozofiei a oferit în schimb istoriei, prin Tit Liviu, şi el tot un celt ca şi Virgiliu, născut la Padova. Şi el, după dorinţa familiei, ar fi trebuit să se facă avocat, dar a preferat să se dedice studiului Romei antice, din dezgustul pe care i-l inspira cea contemporană. Din păcate, despre viaţa sa personală nu ne-a lăsat nimic scris; era prea ocupat să ne povestească întâmplările cu Horaţii şi Scipionii de care, *ab Urbe condita*, adică de la întemeierea Romei, erau pline o sută patruzeci de cărţi, însă numai vreo patruzeci au ajuns până la noi. A fost o muncă imensă, depusă aşa cum a făcut-o el, gen Bacchelli*, adică fără să se cruţe deloc. Şi înţelegem de ce, ajuns la capitolul războaielor punice, era atât de istovit, că n-a mai vrut să scrie. L-a îndemnat să continue însuşi August.

* Riccardo Bacchelli (n.1891) prolific scriitor şi dramaturg bolognez. Cunoscut mai ales pentru lucrarea cu caracter istoric *Memorie del tempo presente.*

Ne miră însă, oarecum, faptul că toată opera lui Liviu slăveşte marea aristocraţie republicană şi conservatoare, şi, ca atare, e împotriva lui Cezar şi a cezarismului. Dar e în schimb un imn închinat vechilor obiceiuri austere, deci „caracterului" roman, şi acesta era un lucru care plăcea împăratului. Însă, în privinţa exactităţii celor relatate de Liviu, ţinem să păstrăm anumite rezerve, mai ales acolo unde el pune în gura personajelor sale nişte adevărate discursuri care mai puţin le seamănă acestora decât lui Tit Liviu însuşi. Istoria sa este o istorie de eroi, o frescă imensă plină de episoade, şi serveşte mai mult ca să-l înflăcăreze pe cititor decât să-l informeze. După el, Roma trebuie să fi fost populată, ca şi Italia lui Mussolini, numai de luptători şi de navigatori care, total dezinteresaţi, au cucerit lumea doar ca s-o facă mai bună şi s-o moralizeze. După el, oamenii se împărţeau în buni şi în răi. La Roma existau numai cei buni, iar în afara ei, cei răi. Chiar şi un mare general ca Hannibal devine sub pana sa un banal pungaş.

Dar asta nu înseamnă că istoria lui Tit Liviu, rezultatul a cincizeci de ani de trudă, cât l-au costat pe autor, care s-a ocupat numai de ea, nu rămâne un uriaş monument literar. Poate cel mai mare printre acelea, cam mediocre, apărute sub semnul lui August.

XXXI

TIBERIU ŞI CALIGULA

Singurul lucru exact care se poate afirma despre Tiberiu este că s-a născut într-o zodie rea. Judecaţi şi dumneavoastră.

Atunci când, copil fiind, l-a adus maică-sa în casa lui August, acesta n-a avut ochi decât pentru fratele său Drusus, zgomotos, simpatic, autoritar, impulsiv, pe cât era de timid, rezervat, gânditor şi de sensibil cestălalt. Tiberiu ar fi putut ajunge, din cauza asta, un ranchiunos şi un invidios. Dar nu, el l-a admirat şi l-a iubit pe Drusus, riscându-şi chiar viaţa atunci când a încercat să-l salveze, rănit, în Germania; iar moartea fratelui a fost pentru el o adevărată tragedie. I-a însoţit sicriul călare, de la Elba până la Roma, şi i-au trebuit ani ca să-i treacă durerea.

Studiase intens şi cu folos; de îndată ce i-au încredinţat o armată, a condus-o din victorie în victorie, împotriva unor duşmani căliţi şi vicleni, ca ilirii şi panonicii; atunci când a avut de administrat provincii, a făcut-o cu competenţă şi seriozitate. La douăzeci de ani i se spunea „bătrânelul", din cauza seriozităţii sale. Puţinele clipe de odihnă care îi mai rămâneau, le dedica reîmprospătării cunoştinţelor de limbă greacă pe care o ştia foarte bine, sau studiului astrologiei care i-a atras numele de „ereticul". Nu frecventa nici saloanele şi nici Circul. Şi poate că prima femeie pe care a cunoscut-o a fost nevastă-sa, Vipsania, fiica lui Agrippa, o doamnă foarte virtuoasă şi cu preocupări gospodăreşti, ca şi ale lui.

Dacă ar fi putut să rămână cu ea, probabil că firea sa ar fi rămas aceeaşi ca în tinereţe: firea unui stoic senin în simplitatea lui, generos faţă de prieteni, mai intransigent cu sine însuşi decât cu alţii. O demonstrează chiar faptul că ostaşii îl adorau, în timp ce la Roma lumea îl detesta, pentru că era considerat un model de

virtute care îi plesnea pe toţi în obraz. Însă August l-a divorţat, ca să-i dea în căsătorie pe fiica sa Iulia, o mică mizerabilă drăguţă, cea mai nepotrivită fiinţă de pe lume ca să-i fie tovarăş de viaţă unui om ca el. De ce a acceptat? Este adevărat că era în joc moştenirea. Însă el nu arătase niciodată prea mult că ar aspira la ea. Era un colaborator serios al tatălui vitreg, dar niciodată nu-i făcuse prea multă curte, şi preferase întotdeauna să fie stimat de el şi nu iubit. Sigur că aici îşi vârâse coada şi Livia, nevastă exemplară pentru August, dar mamă teribilă pentru Tiberiu, căruia voia să-i ofere gloria chiar cu preţul fericirii.

Tiberiu şi-a suportat nefericirea conjugală cu o demnitate de senior. Şi nu este adevărat că ar fi refuzat s-o acuze pe Iulia de adulter, aşa cum îi dădea dreptul legea; ba chiar era necesar s-o facă, pentru a nu pierde bunăvoinţa lui August. Adevărul e că, până la urmă, a părăsit şi baraca şi marionetele, pentru a se retrage ca simplu cetăţean la Rodos, unde a trăit poate perioada cea mai liniştită a vieţii sale. Mai târziu, împăratul, impunând domiciliu obligatoriu Iuliei şi pierzându-i şi pe cei doi copii ai acesteia, Gaius şi Lucius, l-a rechemat. Recunoaştem şi aici tot mâna Liviei. Tiberiu şi-a reluat lucrul alături de tatăl său vitreg, devenit acum şi mai nesuferit şi mai melancolic, şi i-a suportat atitudinea făţişă de antipatie. Atinsese vârsta de cincizeci şi cinci de ani când a trebuit să-i urmeze la tron. A făcut-o prezentându-se în faţa Senatului şi cerând să fie exonerat de obligaţie, pentru a fi reinstaurată Republica. Senatul a considerat că totul nu era decât un teatru, cum probabil că a şi fost, şi l-a rugat, deşi îl detesta, să accepte, cerându-i totodată şi acordul de a boteza cu numele său încă o lună a anului, aşa cum procedase şi cu August. „Şi ce-o să faceţi", le-a răspuns Tiberiu, „de la cel de al treisprezecelea urmaş încolo?"

Cu o asemenea atitudine sarcastică faţă de orice formă de adulaţie, taciturnul şi castul Tiberiu s-a apucat să guverneze; a făcut-o cu multă corectitudine şi pricepere, lăsând, la dispariţia sa, un stat mai înfloritor şi mai bogat decât cel pe care îl găsise. Din păcate, însă, a căzut sub pana lui Tacit şi a lui Suetoniu, doi istorici republicani, care au făcut din el ţapul ispăşitor al tuturor relelor timpului.

Acuzaţia cea mai gravă care i se aducea era aceea de a-şi fi ucis nepotul, pe Germanicus, după ce-l adoptase şi-l desemnase ca moştenitor. Germanicus era fiul lui Drusus şi nepotul

lui Antoniu: un tânăr frumos, inteligent, vioi şi curajos, care plăcea întregii Rome. Tiberiu îl trimisese în Orient, ca să facă practică de guvernator, şi lumea a lansat zvonul că l-a exilat din gelozie. Acolo a murit, şi s-a spus că Piso l-ar fi asasinat din ordinul împăratului. Piso, ca să scape de proces, s-a sinucis; iar văduva lui Germanicus, Agrippina, a fost una din cele mai înverşunate acuzatoare ale lui Tiberiu, în timp ce mama dispărutului, Antonia, a rămas fidelă împăratului. Şi noi, între nevastă şi mamă, o credem mai mult pe mamă.

O altă vină care i se aduce este aceea de cruzime faţă de Livia. Sigur că Liviei îi datora tronul. Dar nu trebuie să-i fi fost uşoară viaţa cu ea, o femeie care pretindea să contrasemneze rescriptele imperiale şi care, la fiecare pas, îi amintea că, fără ajutorul ei, ar fi rămas un simplu particular emigrat la Rodos; dar mai ales, în casă, ea se considera stăpână şi refuza să-i încredinţeze chiar şi cheile, atunci când părăsea locuinţa. Până la urmă, Tiberiu s-a dus să stea singur într-un apartament modest şi trist, unde nu-l bătea nimeni la cap. Dar a avut de a face cu Agrippina care, şi ea, emitea pretenţii asupra lui: viaţa lui Germanicus.

Agrippina, în afară de nepoată, prin căsătoria cu fiul fratelui său Drusus, îi mai era şi fiică vitregă, deoarece o născuse Iulia din căsătoria cu Agrippa. Era o femeie plângăreaţă, cu toate defectele maică-sii, dar cu nici una din calităţile tatălui, om simpatic, spiritual şi generos. De la Germanicus a avut un fiu, unul Nero, care, după părerea ei, trebuia să fie desemnat atunci moştenitor al tatălui său defunct. Tiberiu suporta cu calm şi resemnare asalturile ei. „Chiar te simţi păgubită de faptul că nu eşti împărăteasă?", îi spunea el. Avea şi el un fiu, tot Drusus, de la virtuoasa Vipsania. Dar pe acesta, om de nimic şi plin de vicii, îl renegase. Era efectiv în căutarea unui urmaş, iar Nero nu-l convingea.

S-au organizat împotriva lui o serie de comploturi. Dovezile i le aducea Sejanus, comandantul pretorienilor palatului. Cine ştie dacă erau adevărate? Însă, puţin câte puţin, Tiberiu a început să aibă încredere numai în el; şi i-a permis să mărească paza până la nouă cohorte, fără să-şi dea seama de teribilul precedent pe care îl crea. Apoi s-a retras la Capri.

Nu se poate spune că de acolo a încetat să guverneze. Însă ordinele le transmitea prin Sejanus, care le modifica după bunul său plac şi care, datorită lor, a devenit adevăratul stăpân al Romei.

ARBORELE GENEALOGIC AL FAMILIEI IULIA– CLAUDIA

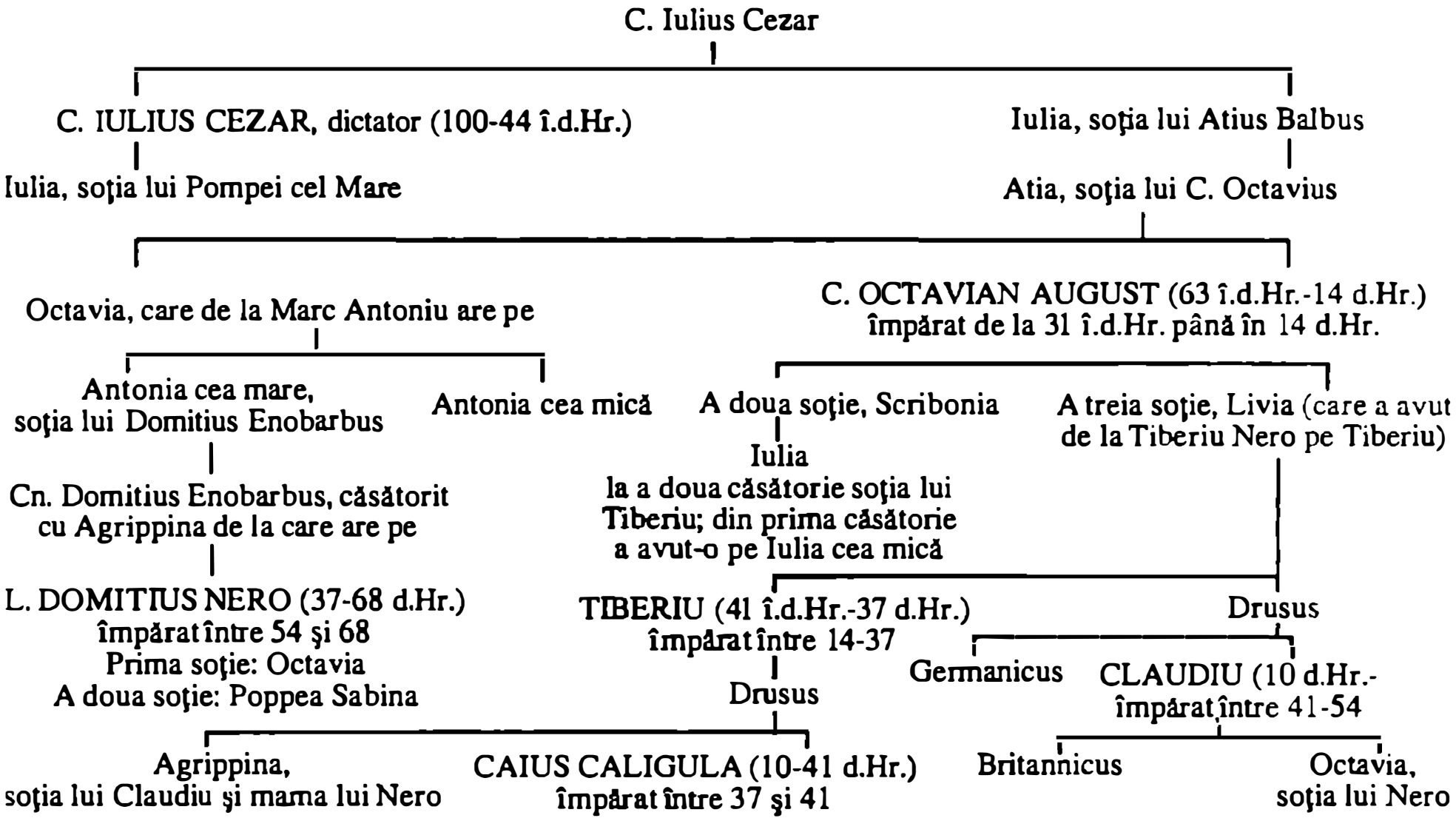
C. Iulius Cezar
C. IULIUS CEZAR, dictator (100-44 î.d.Hr.)
Iulia, soţia lui Atius Balbus
Iulia, soţia lui Pompei cel Mare
Atia, soţia lui C. Octavius
Octavia, care de la Marc Antoniu are pe
C. OCTAVIAN AUGUST (63 î.d.Hr.-14 d.Hr.)
împărat de la 31 î.d.Hr. până în 14 d.Hr.
Antonia cea mare,
soţia lui Domitius Enobarbus
Antonia cea mică
A doua soţie, Scribonia
A treia soţie, Livia (care a avut
de la Tiberiu Nero pe Tiberiu)
Cn. Domitius Enobarbus, căsătorit
cu Agrippina de la care are pe
Iulia
la a doua căsătorie soţia lui
Tiberiu; din prima căsătorie
a avut-o pe Iulia cea mică
L. DOMITIUS NERO (37-68 d.Hr.)
împărat între 54 şi 68
Prima soţie: Octavia
A doua soţie: Poppea Sabina
TIBERIU (41 î.d.Hr.-37 d.Hr.)
împărat între 14-37
Drusus
Drusus
Germanicus
CLAUDIU (10 d.Hr.-
împărat între 41-54
Agrippina,
soţia lui Claudiu şi mama lui Nero
CAIUS CALIGULA (10-41 d.Hr.)
împărat între 37 şi 41
Britannicus
Octavia,
soţia lui Nero

A descoperit un al nu ştiu câtelea complot, urzit de Poppeus Sabinus, Agrippina şi Nero, obţinând permisiunea să-i pedepsească. Cel dintâi a fost suprimat, cea de a doua a fost exilată la Pantelleria, cel de al treilea s-a sinucis. Muriseră şi Drusus şi Livia, „Mama Patriei", cum i se spunea în bătaie de joc.

Într-o zi, cumnata ei, Antonia, mama lui Germanicus, i-a trimis în taină, riscându-şi viaţa, un bilet prin care îl avertiza că Sejanus pregătea chiar el un complot contra împăratului, urmărind să-l ucidă şi să-i ia tronul. Tiberiu a dat printr-o scrisoare ordin să fie arestat trădătorul şi să fie trimis în judecata Senatului care, ani de zile, fusese terorizat de acest satrap. Au fost ucişi nu numai el, ci şi toţi amicii şi rudele sale. Fiica lui cea mai mică, deoarece legea interzicea executarea fecioarelor, a fost defloră înainte de proces. Nevastă-sa s-a sinucis, nu însă mai înainte de a-i adresa lui Tiberiu o scrisoare unde o denunţa pe Lavilla, fiica Antoniei, drept complice a lui Sejanus. Tiberiu a arestat-o. Ea s-a sinucis în închisoare, refuzând să mai mănânce. S-a sinucis şi Agrippina. Iar Tiberiu, care a rezistat acestor hecatombe de familie, acestui infern de sânge, era firesc să nu mai fie omul de altădată. A mai trăit şase ani, şi se pare că mintea îi era tulburată. În anul 37 s-a hotărât să părăsească insula Capri şi, în timp ce urca spre Campania, i s-a făcut rău; probabil un infarct. Dar, când curtenii au văzut că îşi revine, l-au îngrămădit sub perne şi l-au sufocat.

Tiberiu menţinuse pacea, îmbunătăţise administraţia şi îmbogăţise Vistieria. Imperiul părea neatins, dar capitala sa se deteriora tot mai mult. Pentru a pune stavilă descompunerii, ar fi fost nevoie de mâna forte a unui mare reformator. Şi poate că Tiberius a crezut că a găsit-o la cel de al doilea copil al Agrippinei şi al lui Germanicus, Gaius, pe care ostaşii, în mijlocul cărora crescuse în Germania, îl numeau Caligula, sau „Cizmuliţă", după încălţămintea de tip militar pe care o purta.

De fapt, la început alegerea părea să fie bună. Caligula s-a arătat generos cu săracii, a redat statului o aparenţă de democraţie, restituind Adunării vechea putere; iar el era cunoscut ca un militar viteaz şi disciplinat. Schimbarea sa bruscă şi rapidă nu poate fi explicată decât printr-o boală care i-a întunecat mintea: un caz tipic de schizofrenie şi de dedublare a personalităţii. A început prin a avea crize nocturne de spaimă, mai ales când era furtună: rătăcea prin palat şi cerea ajutor. Mare şi robust cum era, atletic, sportiv,

petrecea ore întregi în faţa oglinzii făcând strâmbături care îi reuşeau foarte bine din cauza ochilor săi bulbucaţi şi a cheliei ce aducea a tonsură de călugăr. La un moment dat a prins dragoste de civilizaţia egipteană, şi s-a gândit să introducă obiceiurile ei la Roma. Le-a pretins senatorilor să-i sărute picioarele, să lupte în circ cu gladiatorii şi să se lase ucişi de-a binelea; le-a cerut să-l aleagă consul pe Incitatus, calul său, căruia i-a construit un grajd din marmură şi o iesle din fildeş. Şi, ca să imite şi mai bine Egiptul, şi-a luat ca ţiitoare pe cele două surori ale sale. Ba chiar cu una din ele, Drusilla, s-a şi căsătorit, declarând-o moştenitoare a tronului, ca apoi s-o repudieze pentru a o înlocui cu Orestilla, chiar în ziua când aceasta se căsătorea cu Gaius Piso. S-a oprit la a patra nevastă, Cesonia, care era însărcinată când a cunoscut-o, şi cam urâţică. Acesteia, cine ştie de ce, i-a rămas ataşat şi fidel.

Se prea poate ca Dio Cassius şi Suetoniu, în ura lor împotriva monarhiei, să fi exagerat puţin. Dar nebun, Caligula trebuie să fi fost cu adevărat. Într-o dimineaţă, s-a trezit cu un fel de alergie la oamenii chei. Şi pe toţi i-a trimis în Circdrepthrană fiarelor, ţinute mult timp nemâncate. După aceea, i-a căşunat pe filozofi şi i-a condamnat pe toţi la moarte sau la exil. Au reuşit să scape doar unchiul său Claudiu, pentru că era considerat idiot, şi tânărul Seneca, pentru că s-a prefăcut că e foarte bolnav. Nemaiştiind pe cine să persecute, a obligat-o într-o zi pe bunică-sa Antonia să se sinucidă, numai pentru că, uitându-se odată la ea, a găsit că are un cap frumos, dar că nu-i şedea bine pe umeri. Până la urmă, s-a luat şi de Jupiter. Spunea că e un balon umflat care uzurpă locul regelui zeilor; a poruncit să se reteze capul la toate statuile şi l-a pus în loc pe al său.

Păcat, pentru că în rarele momente de luciditate era simpatic, cordial, spiritual, avea ironia gata şi replica promptă. Odată, i-a răspuns unui cizmar gal care l-a făcut în faţă „histrion îngâmfat": „Aşa e, dar crezi tu că supuşii mei sunt mai buni?" Chiar dacă ar fi fost cu mult mai buni, s-ar fi debarasat de ei într-un fel sau altul. Dar ei, dimpotrivă, îl aplaudau şi-i sărutau picioarele, cu senatorii în frunte.

A fost nevoie de hotărârea comandantului pretorienilor, Cassius Cherea, ca Roma să fie eliberată de acest flagel. Caligula se amuza copleşindu-l, ca de obicei, cu insulte obscene. Cassius era un susceptibil şi, într-o seară, pe când îl întovărăşea printr-un

coridor al teatrului, l-a înjunghiat. Oraşului nu-i venea să creadă. Se temea de vreun truc al lui Caligula, care dorea poate să vadă cine se bucura de moartea sa şi să-l pedepsească. Pentru a dovedi tuturor că era adevărat, pretorienii i-au ucis şi nevasta, pe Cesonia, şi i-au zdrobit capul de pereţi şi fiicei sale, copil mic.

Era un sfârşit în ton cu personajele şi cu climatul întunecat de teroare şi de demenţă în care acestea trăiseră. Dar asta era acum Roma: capitala unui Imperiu în care, împotriva unui satrap fără minte, nu exista alt remediu decât regicidul; şi, pentru regicid, era nevoie de mercenari. Fiindcă romanii nu mai ştiau cum să-i ucidă nici pe propriii lor tirani.

XXXII

CLAUDIU ŞI SENECA

Pretorienii care, după uciderea lui Caligula, deveniseră stăpâni pe situaţie şi voiau să şi rămână, au pornit în căutarea unui succesor de care să poată dispune ei după bunul lor plac. Şi li s-a părut că personajul cel mai indicat era unchiul defunctului, acel sărman Claudiu, om de cincizeci de ani, cu picioarele împiedicate de o paralizie infantilă, bâlbâit şi cu aerul tont, care, în noaptea asasinatului, a fost găsit stând ascuns după o coloană, tremurând de frică.

Era fiul Antoniei şi al lui Drusus; acesta, la rândul său, fiul lui Drusus Nero. Supravieţuise tuturor tragediilor casei, apărat numai de faima sa de cretin. Dacă juca doar teatru, trebuie să recunoaştem că-l juca chiar foarte bine, încă de mic, pentru că însăşi mamă-sa nu-i spunea altfel decât „avortonul"; şi, dacă voia să-l încondeieze bine pe cineva, îl califica drept „mai tâmpit decât bietul meu Claudiu".

E greu de spus până la ce punct a fost un idiot acest personaj care s-a dovedit mai târziu un excelent împărat; sau a făcut pe prostul ca să nu plătească vam ă? Lucru cert e că, din toată familia, el a fost singurul care a scăpat cu viaţă. Târându-şi picioarele, scuipându-i pe toţi în obraz când vorbea, înalt, burtos şi cu nasul roşu de băutură, trăise până la vârsta aceea fără să deranjeze pe nimeni, studiind şi scriind povestiri, printre care şi propria-i biografie. Vorbea greaca, avea bune cunoştinţe de geometrie şi de matematici. Şi, când s-a prezentat în Senat ca să fie proclamat împărat, a spus: „Ştiu că mă consideraţi un biet nătâng. Dar nu sunt. M-am prefăcut doar. De aia mă şi aflu azi aici". După care a

stricat totul, ţinând o conferinţă despre felul cum trebuie tratate muşcăturile de viperă.

Claudiu a început cu un bacşiş gras acordat pretorienilor care îl aleseseră, primind în schimb de la ei pe asasinii lui Caligula, pe care i-a omorât, ca să instaureze, zicea el, un principiu: acela că împăraţii nu pot fi asasinaţi. Apoi, dintr-o trăsătură de condei, a abrogat toate legile predecesorului său şi s-a apucat să pună ordine în administraţie, dovedind o înţelepciune şi un echilibru pe care nimeni nu i le-ar fi bănuit. Convins că printre senatori nu exista nimic bun, a alcătuit un guvern de tehnicieni, aleşi dintre liberţi. Şi a început să studieze şi să realizeze împreună cu ei lucrări publice de mare amploare, încântat să facă personal calcule şi să prezinte proiecte. Cel mai mult l-a preocupat asanarea lacului Fucino. S-a folosit de treizeci de mii de săpători şi, în unsprezece ani de zile, a excavat un canal pentru scurgerea apelor. Când totul a fost gata, le-a oferit romanilor un ultim spectacol înainte de golirea lacului: o bătălie navală între două flote cu douăzeci de mii de condamnaţi la moarte, care l-au salutat cu faimosul: *„Ave Caesar! Morituri te salutant!"* S-au scufundat reciproc şi s-au înecat. Spectatorii, care umpleau colinele din jur, s-au distrat grozav.

Pe toţi i-a umflat râsul atunci când, în anul 43, acest împărat beţiv, cu aerul unui neghiob vesel, a plecat în fruntea armatei ca să cucerească Britania. Nu fusese în viaţa lui ostaş, pentru că ar fi fost respins la recrutare, şi Roma era convinsă că ar fi rupt-o la fugă la prima ciocnire. Dar când s-a răspândit zvonul că a murit, doliul a fost general şi imens: romanii se ataşaseră sincer de acest împărat al lor care, cu toate extravaganţele, se dovedise cel mai bun, sau măcar cel mai omenos, dintre urmaşii lui August.

Însă Claudiu nu numai că nu murise, dar chiar cucerise cu adevărat Britania, şi acum se înapoia aducându-l cu sine pe regele Caractacus, care a fost cel dintâi rege învins de Roma şi graţiat. Sigur că meritele acestei victorii au aparţinut mai mult generalilor decât lui Claudiu. Dar pe generali el îi numea; şi, la alegerea lor, nu făcea gafe. Însuşi Vespasian s-a format la şcoala lui.

Din păcate, acest om de treabă avea o slăbiciune: femeile. Era o poamă incorigibilă. Avusese şi înşelase deja trei neveste când, la aproape cincizeci de ani, s-a căsătorit cu cea de a patra, Messalina, în vârstă de şaisprezece ani. Messalina a intrat în istorie ca cea mai infamă dintre toate reginele. Şi poate că nu este chiar

adevărat. A fost, credem, doar o destrăbălată. Cum nu era frumoasă, când vreun tânăr îi rezista, îl obliga atunci, printr-un ordin din partea lui Claudiu, să-i cedeze, transformând astfel amorul într-un act de patriotism. Claudiu era de acord, numai să-l lase Messalina în pace cu servitoarele lui. În fond, erau amândoi o pereche foarte potrivită; nenorocirea făcea că bătrânul îşi pusese în cap să însănătoşească moravurile romane pe bază de austeritate, iar o nevastă de teapa împărătesei nu constituia exemplul cel mai bun. Odată, când el lipsea, ea s-a căsătorit, pur şi simplu, cu iubitul ei de serviciu, unul Silius. Miniştrii l-au informat pe împărat, spunându-i că Silius vrea să-i ia tronul. Claudiu s-a înapoiat, l-a ucis pe individ, apoi a trimis doi pretorieni după Messalina care se ascunsese acasă la maică-sa. Temători de vreo vendetă, pretorienii au înjunghiat-o în braţele mamei. Claudiu le-a dat ordin să-l ucidă şi pe el, dacă va încerca să se recăsătorească.

S-a recăsătorit, totuşi, după un an; iar cea de a cincea nevastă, virtuoasă, a făcut să fie regretată neruşinata care o precedase. Agrippina, fiica Agrippinei şi a lui Germanicus, îi era nepoată, mai avusese deja doi bărbaţi şi, de la primul, îi rămăsese un băieţel pe nume Nero, a cărui carieră a fost singura ei pasiune. În ea trăia o Livie mult mai rea. Cu cei treizeci de ani ai săi, i-a fost uşor să-l ţină sub papuc pe bărbatul acesta de şaizeci, stors de amorurile lui cu servitoarele. Ea l-a despărţit de colaboratorii săi, l-a numit în fruntea pretorienilor pe amicul ei Burrus, şi a instaurat o nouă domnie a teroarei, pe spinarea senatorilor şi a cavalerilor. Condamnările la moarte purtau semnăturile lui Claudiu, care s-au dovedit, după dispariţia lui, că erau falsificate. Se pare că sărmanul de el, deşi dăduse în mintea copiilor, şi-a dat seama la un moment dat de ceea ce se întâmplă şi a vrut să remedieze lucrurile. Agrippina i-a luat-o însă înainte, dându-i la masă nişte ciuperci otrăvite. Nero, care în felul său avea ceva spirit, a spus mai târziu că ciupercile sunt o hrană pentru zei, din moment ce l-au transformat în zeu pe sărmanul Claudiu.

Nero, în dialect sabin, înseamnă „puternic" şi, în primii cinci ani de domnie, fiul Agrippinei şi-a respectat numele, dovedindu-se un împărat mărinimos şi înţelept. Dar meritul nu-i aparţine; a fost al lui Seneca, acela care a guvernat în numele său.

Seneca era un spaniol din Cordoba, dintr-o familie milionară, de profesie filozof; nume cunoscut deja mai înainte ca Agrippina

să-l angajeze ca preceptor pentru fiul ei. Caligula îl condamnase la moarte pentru „impertinenţă"; apoi l-a graţiat pentru că suferea tare de astm. Claudiu îl exilase în Corsica pentru o aventură amoroasă cu mătuşă-sa, Iulia, fiica lui Germanicus. Seneca stătuse acolo opt ani, timp în care a scris excelente eseuri şi câteva tragedii proaste. Nu ştim cine i l-a propus Agrippinei drept omul cel mai potrivit ca să i-l educe pe Nero după regulile stoicismului, al cărui maestru necontestat a fost. Dar oricum, în câteva zile numai, el şi-a schimbat statutul de surghiunit cu acela de stăpân al viitorului stăpân al Imperiului.

Era un om ciudat. A profitat fără prea multe scrupule de poziţia sa pentru a-şi îmbogăţi patrimoniul, dar nu a folosit acest patrimoniu ca să ducă o viaţă de senior. Mânca foarte puţin, bea numai apă, dormea pe un pat de campanie, îşi petrecea timpul numai cu cărţile şi cu operele de artă; iar din ziua când s-a căsătorit, i-a fost pe deplin credincios nevestei. Cui îi reproşa că iubeşte prea mult banii şi puterea, îi răspundea: „Dar eu nu laud viaţa pe care o duc. O laud pe aceea pe care ar trebui s-o duc. Un model pe care mă străduiesc, de departe, să-l imit." Pe când se găsea în culmea gloriei, un pamfletar l-a acuzat în public de însuşirea, în dauna statului, a trei milioane de sesterţi; că i-ar fi speculat făcând camătă, şi că s-ar fi descotorosit de duşmani şi de rivali prin denunţuri. Seneca, în momentul acela om care ar fi putut să trimită la moarte pe oricine ar fi vrut, s-a abţinut să-l denunţe pe pârâtor. Totuşi, după cum spune Dio Cassius, camăta a continuat s-o practice.

Când s-a urcat pe tron elevul său, Seneca i-a dat să citească în Senat un frumos discurs, prin care noul împărat se angaja să exercite doar puterea de comandant suprem al armatei. Probabil că nu l-a crezut nimeni, dar promisiunea a fost ţinută timp de cinci ani, interval în care toate celelalte puteri au fost exercitate de Agrippina şi de Seneca. Şi lucrurile au mers destul de bine, atâta vreme cât ei au fost de acord. Nero, având-u-i în spate pe aceşti doi sfătuitori, a luat câteva măsuri judicioase: a respins propunerea Senatului de a i se înălţa statui de aur, a refuzat să semneze condamnări la moarte şi, când a trebuit să facă odată o excepţie, a exclamat cu pana tremurându-i în mână: „De n-aş fi învăţat să scriu!" Părea într-adevăr un băiat de treabă, interesat aproape exclusiv de poezie şi de muzică; şi nimeni nu se gândea vreodată

că aceste frumoase predispoziţii ale sale aveau să se dovedească primejdioase într-o zi.

Apoi, Agrippina a vrut să-şi depăşească atribuţiile, adică să le facă ea singură pe toate. Seneca şi Burrus s-au alarmat şi, ca s-o neutralizeze, l-au îndemnat pe Nero să-şi exercite autoritatea. Furioasă, Agrippina a ameninţat să strice totul, înscăunându-l la domnie pe Britannicus, fiul lui Claudiu. Iar Nero a ripostat prin suprimarea acestuia şi prin domiciliu forţat impus maică-sii, într-o vilă unde ea a făcut, credem noi, un prost serviciu istoriei, scriind o carte de *Memorii* despre Tiberiu, Claudiu şi Nero. Din ea, Suetoniu şi Tacit s-au inspirat copios şi, cum dorinţa de a scrie a avut la bază o răzbunare, noi ne temem că, pentru istorie, sursa nu poate prezenta prea mare încredere.

Ce rol să fi avut Seneca în uciderea lui Britannicus? Ne întrebăm şi noi. Ca autor al unui eseu intitulat *Despre clemenţă*, am dori să nu fi avut nici unul. Însă, date fiind unele antecedente, nu băgăm mâna în foc.

Câtă vreme Nero a continuat să joace aşa cum i-a cântat Seneca, Roma şi Imperiul au avut linişte, hotarele erau sigure, comerţul prosper şi industria în progres. Dar, la un moment dat, elevul, care împlinise abia douăzeci de ani, a început să se simtă atras către un alt maestru, unul care îi satisfăcea mai din plin tendinţele de estet: Caius Petronius, arbitrul eleganţei romane, întemeietorul unei categorii de oameni foarte răspândite: aceea de *dandy*.

Avem oarecare dificultăţi să-l identificăm pe acest aristocrat bogat, pe care Tacit ni l-a descris ca pe un om rafinat în gusturi, amator de plăceri alese, având un mod de a conversa ironic şi elegant, cu Caius Petronius, autorul lui *Satyricon*, cărţulie de versuri vulgare până la obscer itate, cu personaje banale şi situaţii la fel. Dacă este adevărat că reprezintă una şi aceeaşi persoană, atunci înseamnă că între modul său de viaţă, de a fi, şi acela de a scrie există, nu o întinsă mare ci un imens ocean. Oricum, Nero, încântat de al său Petroniu, cunoscut în societate, rafinat, cult, seducător şi de bărbaţi şi de femei, cunoscător fără greşeală al Frumosului, a găsit că e mai uşor să-l imite pe acest poet prost şi să-i pună în practică învăţăturile literare. Şi, şi i-a făcut tovarăşi pe toţi eroii din *Satyricon*, iar împreună cu ei s-a dedat la orgii prin cartierele cele mai rău famate ale Romei.

Pentru moment, castul Seneca nu a găsit nimic de obiectat, ba e chiar probabil să-şi fi împins singur elevul pe acest drum, pentru a-l distrage cât mai mult de la problemele statului, pe care prefera să le rezolve personal, sau împreună cu Burrus. În felul acesta, timp de câţiva ani, sub un împărat care se degrada tot mai mult, Imperiul a continuat totuşi să prospere. Traian, mai târziu, a definit primii cinci ani ai lui Nero ca „epoca cea mai bună a Romei". Însă, la un moment dat, tânărul suveran a dat peste Poppea, o Agrippină frumoasă, în plină floare, care voia să facă pe împărăteasa; şi, ca să izbutească, l-a împins şi pe Nero să facă pe împăratul. Când a cunoscut-o, Nero avea douăzeci şi unu de ani, o nevastă cumsecade, Octavia, care îşi suporta cu multă demnitate toate nefericirile conjugale, şi o amantă, Acte, fată de treabă şi ea, care îl iubea. Numai că lui Nero nu-i plăceau femeile cinstite; şi le-a trădat pe amândouă pentru destrăbălata, senzuala şi calculata Poppea. Iar din acest moment încep povestea ei şi necazurile Romei.

XXXIII

NERO

Agrippina a fost, desigur, o femeie nefastă. Dar ultimele episoade ale vieţii sale sunt acelea ale unei adevărate matroane din antica Romă. Ea n-a ezitat să i se opună fiului, atunci când acesta i-a cerut acordul să divorţeze de Octavia. Tacit spune că ea a ajuns până acolo încât i s-a şi oferit.

Nero, deşi îi dăduse domiciliu forţat într-o vilă, se mai temea de ea. Dar tot atât se temea şi de Poppea, care i se refuza şi-şi râdea de teama ce i-o inspira împărăteasa mamă. Până la urmă, a reuşit să-l facă să creadă că Agrippina complota împotriva lui; iar el, neavând curajul s-o ucidă, a încercat totuşi odată s-o otrăvească, iar altădată s-o azvârle într-un râu. Agrippina se aştepta la aşa ceva. Poate că fusese informată de vreun servitor credincios, rămas la palat, de ceea ce i se pregătea şi a încercat să se salveze; prima oară, cu un medicament care a anihilat otrava; a doua oară, înotând. Oamenii lui Nero au trebuit să facă şi ei acelaşi lucru, ca s-o urmărească pe malul celălalt. Şi ne întrebăm ce a simţit şi ce a gândit această femeie, văzându-se urmărită de ucigaşii trimişi de un fiu pentru care îşi sacrificase întreaga viaţă. Dar nu şi-a dat gândurile pe faţă atunci când zbirii au ajuns-o. Le-a spus simplu: „Loviţi aici", şi şi-a arătat pântecul din care Nero se născuse. Acesta, când i-au adus corpul gol al mamei sale moarte, n-a spus decât atât: „Ia uite, nu mi-am dat niciodată seama că am avut o mamă aşa de frumoasă". Şi poate că singurul lucru pe care l-a regretat a fost că n-a avut-o atunci când ea i s-a oferit.

Ca şi în cazul lui Caligula, nu putem presupune altceva decât nebunia, pentru a explica asemenea reacţii. Probabil că în sângele Claudiilor zăcea o boală ereditară care le afecta creierul.

Istoria ne încredinţează că Seneca n-a luat parte la această oribilă crimă. Dar putem crede că a acceptat-o, din moment ce a rămas alături de împărat. Spera poate să-i oprească alunecarea pe panta decăderii morale? Dacă a nutrit astfel de speranţe, a fost curând dezamăgit. Nero i-a respins toate sfaturile atunci când a încercat să-l facă să-şi dea seama că nu era un lucru potrivit pentru un împărat să facă pe jocheul în Circ, sau pe tenorul la teatru. Ba mai mult, ca să arate cât de puţin ţinea acum la sfaturile învăţătorului său, le-a poruncit senatorilor să concureze împreună cu el la întreceri de gimnastică şi la competiţii muzicale, spunând că astea constituiau tradiţia greacă, şi că tradiţia greacă era superioară celei romane.

Poate că Senatul, luat în mare, nu merita un tratament mai bun; dar printre senatori mai tresărea uneori şi câte o licărire de demnitate. Trasea Pètus şi Elvidius Priscus au vorbit pe faţă împotriva împăratului, ai cărui spioni i-au acuzat de complot. Nero, care, după uciderea mamei sale, revenise la o atitudine de oarecare clemenţă, s-a lăsat acum din nou pradă unei orgii de sânge şi, cum vistieria, înfloritoare sub Claudiu, se golise în urma debandadei pe care o provocase, a impus condamnaţilor să-i lase lui averea. Seneca s-a opus acestei măsuri. Însă adevăratul motiv pentru care el şi-a pierdut poziţia a fost că a criticat versurile stăpânului. Şi s-a retras, poate cu un oftat de uşurare, la vila sa din Campania, unde a încercat cu toată râvna să se răzbune ca scriitor pentru falimentul preceptorului. Burrus murise cu câteva luni mai înainte şi locul i-l luase un scelerat, Tigellinus.

Acum, fără nici o opreliştе, Nero se prăbuşea. Portretul său fizic, aşa cum ne-a fost lăsat, o demonstrează: la douăzeci şi cinci de ani, cu părul blond împletit în coade, cu ochi inexpresivi şi cu o burtă adipoasă pe două picioare rahitice. Poppea, care îi era acum nevastă, făcea din el ce voia. Nemulţumită numai cu divorţul impus Octaviei, l-a convins s-o condamne şi la domiciliu forţat. Şi, deoarece romanii nu au fost de acord şi îi acopereau statuile cu flori, l-a convins s-o ucidă chiar. Octavia a murit urât, înspăimântată şi implorând milă: avea abia douăzeci de ani şi se născuse să fie o soţie bună, pentru un bărbat bun, nu o eroină de tragedie.

Nici de data aceasta Nero nu a avut remuşcări, pentru că între timp se consacrase zeu; iar zeii nu sunt obligaţi la examene de conştiinţă. Acum nu voia decât să-şi construiască un nou palat, de

aur, care să fie propriul său templu şi, deoarece îl proiectase de dimensiuni uriaşe, nu găsea, în centrul aglomerat al Romei, un loc potrivit. De câtva timp tot bombănea că oraşul fusese rău construit şi că ar trebui refăcut în întregime după un plan urbanistic mai bine gândit, când, în luna iulie a anului 64, a izbucnit faimosul incendiu.

Să-l fi provocat oare chiar el? Poate că nu. În momentul acela el se găsea la Anzio şi a alergat repede la Roma, unde a făcut dovada unei energii de nebănuit în acţiunile întreprinse pentru stăvilirea dezastrului. Dar faptul că, imediat după aceea, glasuri din popor îl acuzau, arată că, chiar dacă n-a făcut-o, lumea îl socotea în stare s-o facă. Lucru destul de curios, el nu a reacţionat de data aceasta la asemenea acuzaţii, nu i-a persecutat nici măcar pe autorii fluturaşilor şi ai pamfletelor care îl arătau cu degetul în faţa furiei poporului. Însă, ca un adevărat şef de regim totalitar, s-a gândit că, având în vedere dezastrul, mai înainte de a drege totul, trebuia procedat la găsirea unui vinovat. Şi aşa s-a întâmplat, spune Tacit, că s-a oprit asupra unei secte religioase, apărută de câtva timp la Roma, şi care îşi luase numele după acela al unui oarecare Hristos, un evreu condamnat la moarte de Pontius Pilat în Palestina, pe vremea lui Tiberiu.

Nero altceva nu mai ştia despre aceşti oameni atunci când a pus să fie arestaţi toţi câţi i-au căzut în mână şi, după un proces sumar, i-a trimis în camera de tortură. Unii din ei au fost aruncaţi la fiare, alţii răstigniţi, iar alţii unşi cu răşină şi transformaţi în torţe vii. Roma nici nu prea ştia de existenţa lor. Dar, după acest martiriu în masă, lumea a început să se uite la ei cu o oarecare curiozitate. Acum, împăratul putea, în sfârşit, să construiască o capitală aşa cum îi plăcea. Şi, la această treabă care l-a absorbit complet, a demonstrat o oarecare pricepere. Dar, în timp ce noua Romă se înălţa mai frumoasă decât cea distrusă, murea Poppea, în urma unui avort. Gurile rele şopteau că vinovat era bărbatul, care îi trăsese un picior în pântece pe când se certau. S-ar putea. Oricum însă, pentru el a fost o grea lovitură, deoarece, o dată cu femeia iubită, îşi pierdea şi moştenitorul mult aşteptat. Rătăcind îndurerat pe străzi, a întâlnit într-o zi un tinerel, unul Sporus, care semăna ciudat de mult la faţă cu moarta. L-a dus cu el la palat, a pus să-l castreze şi l-a luat de nevastă. Romanii comentau: „Ah, dacă şi tat-su ar fi făcut la fel!..."

În timp ce supraveghea lucrările pentru înălţarea marelui palat, spionii lui au descoperit un complot care urmărea să-l instaleze împărat pe Calpurnius Piso. Au avut loc obişnuitele arestări, obişnuitele torturi, obişnuitele mărturisiri. La una dintre acestea au fost pronunţate şi nişte nume de intelectuali, printre care Seneca şi Lucanus.

Lucanus era, şi el, tot un spaniol din Cordova, văr mai de departe cu Seneca, venit la Roma să studieze dreptul, şi care a comis nepermisa greşeală de a câştiga un premiu pentru poezie la un concurs la care se prezentase şi Nero, dar pierduse. Împăratul i-a interzis să mai scrie. Lucanus nu l-a ascultat, compunând un poem despre lupta de la Farsala, retoric şi mediocru, dar pe un ton vizibil republican. N-a putut să-l publice, însă l-a citit în saloanele aristocraţilor, unde a obţinut, evident, mare succes printre domnii aceia care nu mai aveau tăria să se opună tiranului, dar îşi deplângeau soarta. Să fi participat el oare la complot? Să fi fost trecut din oficiu pe listă de către zbirii care cunoşteau antipatia lui Nero faţă de acest rival al său? La interogatoriu, el şi-a recunoscut vina şi i-a denunţat şi pe ceilalţi complici, printre care, se pare, şi pe mama sa şi pe vărul său Seneca. Condamnat, şi-a invitat prietenii la o masă mare, a mâncat, a ciocnit cu ei şi apoi şi-a deschis venele şi a murit recitând versuri contra despotismului. Avea douăzeci şi şapte de ani.

Seneca a aflat probabil că şi el făcea parte din conjuraţia lui Piso de la emisarii împăratului, veniţi în Campania ca să-i aducă la cunoştinţă condamnarea. Tocmai adresa o scrisoare unui prieten al său, Lucilius, care se termina astfel: „În ceea ce mă priveşte, am trăit destul şi mi se pare că am obţinut tot ce meritam. Acum aştept moartea." Dar, când moartea s-a prezentat în uniforma trimisului, a obiectat că nu vedea de ce trebuia să moară, deoarece politică nu mai făcea de mult, iar acum nu-şi căuta decât de sănătate, al cărei sfârşit iminent îl prevedea. Era aceeaşi scuză invocată şi în faţa lui Caligula, care îl lăsase să trăiască până la şaptezeci de ani. Trimisul s-a înapoiat la Roma, însă Nero nici n-a vrut să audă. Atunci Seneca, foarte calm, a îmbrăţişat-o pe Paolina, soţia sa, a dictat o scrisoare de adio romanilor, a băut cucută, şi-a deschis şi venele şi a murit conform preceptelor stoice, mai frumos decât a ştiut să trăiască. Paolina a încercat să-l imite, dar împăratul a pus medicii să-i coasă rănile. Veacurile au şters contradicţiile lui

Seneca omul, şi ne-au păstrat doar opera scriitorului, care a atins măreţia. El ne-a învăţat cum se scrie un studiu de filozofie şi cum se împacă ideea de renunţare cu practicarea confortului personal. Unui asemenea profesor nu puteau să-i lipsească elevii.

După ce a făcut vid în jurul său, Nero a plecat într-un „turneu" în Grecia, unde, zicea el, oamenii se pricep în arte mai bine decât la Roma. A participat, ca jocheu, la cursele din Olimpia, a căzut, a ajuns ultimul, dar grecii tot l-au proclamat învingător; iar Nero i-a răsplătit absolvindu-i de tributul datorat Romei. Grecii au înţeles cum stă treaba, l-au scos câştigător şi la alte întreceri, au organizat la teatru o clacă zgomotoasă acolo unde cânta împăratul (era absolut interzis să părăseşti spectacolul; au fost chiar femei care au născut acolo), şi au obţinut în schimb cetăţenia romană.

Înapoiat acasă, Nero şi-a decretat singur un triumf unde, neputând prezenta nici o pradă de la vreun duşman, şi-a expus cupele câştigate ca tenor şi ca jocheu. O credea şi el când pretindea să fie admirat de concetăţenii săi; şi de aceea a rămas mai mult uimit decât îngrijorat când a aflat că Julius Vindice îi chema la arme pe gali împotriva lui. Prima sa grijă, când şi-a organizat armata contra rebelilor, a fost să pregătească un mare număr de căruţe, construite special pentru transportul scenei destinate unui teatru. Pentru că, între o bătălie şi alta, intenţiona să recite, să joace, să cânte, ca să fie aplaudat de soldaţi. Dar, în timpul acestor pregătiri, a sosit vestea că guvernatorul Spaniei, Galba, se aliase cu Vindice şi că amândoi mărşăluiau spre Roma.

Senatul, care de multă vreme aştepta această ocazie, după ce şi-a asigurat neutralitatea binevoitoare a pretorienilor, l-a proclamat împărat pe consulul rebel; iar Nero şi-a dat îndată seama că este singur. Un ofiţer din Gardă, căruia i-a cerut să-l însoţească în fuga sa, i-a răspuns cu un vers din Virgiliu: „E oare atât de greu să mori?"

Da, pentru el era foarte greu. Şi-a făcut rost de puţină otravă, dar n-a avut curajul s-o ia; s-a gândit să se arunce în Tibru, dar n-a avut tăria. S-a ascuns în vila unui prieten pe Calea Salaria, la zece kilometri de oraş. Acolo a aflat că l-au condamnat la moarte „după obiceiul din bătrâni", adică prin biciuire. Îngrozit, a pus mâna pe un pumnal, ca să şi-l înfigă în piept. Dar, mai înainte de asta, i-a încercat vârful şi şi-a dat seama că „doare". Când a auzit răsunând afară zgomot de copite, s-a decis să-şi taie beregata. Dar mâna i-a tremurat, şi l-a ajutat secretarul, Epafroditus, să-şi nimerească

artera carotidă. „Ah, ce artist dispare cu mine!“ a murmurat el horcăind. Ostaşii lui Galba i-au respectat cadavrul, care a fost înmormântat modest de către bătrâna lui doică şi de prima sa iubită, Acte. Destul de ciudat, mormântul lui a rămas multă vreme acoperit cu flori, mereu proaspete; şi numeroşi oameni continuau să creadă la Roma că nu e mort şi că se va înapoia. Acestea sunt, în general, idei care încolţesc într-un pământ udat cu regrete şi speranţe.

Să fi fost Nero, la urma urmelor, mai bun decât ni-l descrie istoria?

XXXIV

ORAŞUL POMPEI

Catastrofa telurică de la 24 august a anului 79, care a adus nenorocirea oraşului Pompei, a constituit şi fericirea sa postumă. Era unul din cele mai neînsemnate oraşe ale Italiei. Număra ceva peste cincisprezece mii de locuitori, trăia mai ales din agricultură, iar de numele său nu se lega nici un mare eveniment istoric. Însă, în ziua aceea, Vezuviul s-a acoperit cu o glugă de nori negri, din care a plouat un torent de cenuşă ce, în puţine ore, a învelit şi Pompei, şi Herculanum. Pliniu cel Bătrân, care comanda flota ancorată în portul Pozzuoli şi care, printre altele, avea şi patima geologiei, a alergat cu vasele sale să vadă despre ce era vorba şi ca să-i salveze pe locuitorii ce fugeau înspăimântaţi spre mare. Dar, orbit de fum şi târât de mulţime, a căzut şi a fost ajuns de lava care l-a îngropat. Aproximativ două mii de persoane şi-au pierdut viaţa în acel dezastru. Însă, sub giulgiul morţii, oraşul s-a păstrat intact. Şi în ziua când, acum aproximativ două secole, l-au dezgropat arheologii cu excavatoarele, ceea ce ieşea puţin câte puţin la lumină a fost cel mai instructiv document, nu numai privind arhitectura, ci şi viaţa unui mic centru provincial italian din secolul de aur al Imperiului. Amedeo Maiuri*, care şi-a dedicat întreaga existenţă acestei descoperiri, a tras şi continuă să tragă învăţăminte preţioase din Pompei.

Centrul oraşului era Forul, adică piaţa, care sigur că la origine a fost târgul de varză pentru care întreaga zonă era renumită; dar, cu timpul, mai târziu, a devenit şi teatru în aer liber, atât pentru spec-

* Amedeo Maiuri (1886-1963), distins arheolog de faimă europeană, profesor universitar, titular al catedrei de antichităţi ale Pompeiului. A condus săpăturile de la Pompei şi Herculanum şi a publicat numeroase lucrări de specialitate.

tacole de dramă, cât şi pentru întreceri sportive. Edificiile care îl înconjurau erau acelea de utilitate publică, începând cu templele lui Jupiter, Apollo şi Venus, şi sfârşind cu primăria şi diversele prăvălii.

E clar că toată viaţa oraşului se desfăşura aici; labirintul de ulicioare care se împleteau în jur constituia un fel de fundal aglomerat de prăvălioare, ateliere meşteşugăreşti răsunând de ciocane, topoare, fierăstraie, rindele, pile şi de o larmă confuză şi asurzitoare de glasuri de copii, de femei, de pisici, de câini, de vânzători ambulanţi, care şi azi mai reprezintă una din caracteristicile frumoasei şi zgomotoasei noastre ţări, mai ales în Sud. Şi, cum tot ce se păstrează mai bine din obiceiurile unui popor sunt obiceiurile proaste, aici la Pompei ne putem da seama cât este de vechi în Italia şi acela de a mâzgăli pereţii, ca instrument de propagare a ideilor, a iubirilor şi a aversiunilor noastre. Azi o facem cu manifeste, cu cretă şi cu cărbune. Pe atunci se făcea cu „graffiti", adică zgârieturi pe piatră. Dar deosebirea e numai de ordin tehnic: în ce priveşte conţinutul, e clar că italienii întotdeauna au gândit, au spus şi au urlat aceleaşi lucruri. Cutare îi promitea Corneliei o dragoste dincolo de mormânt, Caius îl invita pe Sempronius să se ducă să se spânzure, Iulius promitea linişte şi prosperitate tuturor celor care l-ar fi ales chestor, şi *„Viva Majus!"* se afişa peste tot la adresa unui edil care îl contractase, pe propria-i cheltuială, pe gladiatorul Paris - cum facem noi azi cu jucătorii de fotbal -, pentru un spectacol în amfiteatru, unde existau douăzeci de mii de locuri, cu cinci mii mai multe decât toată populaţia, rezervate, bineînţeles, cetăţenilor din împrejurimi.

Casele erau confortabile şi chiar luxoase. Nu aveau aproape deloc ferestre şi rareori încălzire centrală. Dar tavanele erau din ciment, uneori din mozaic, şi podeaua din piatră. Săli de baie aveau doar marile clădiri; unele chiar şi piscină. Dar existau în oraş trei terme publice, suficiente, fiecare cu săli de gimnastică. Bucătăriile erau prevăzute cu tot felul de ustensile: tigăi, oale, frigări; şi, într-o bibliotecă particulară, au fost descoperite două mii de volume în greacă şi latină. Mai puţin se cunoaşte ceva în privinţa mobilierului, pentru că acesta, fiind aproape tot din lemn, s-a distrus. Dar au rămas călimări, tocuri de scris, lămpi din bronz şi statui, toate de tip grec, însă frumoase ca stil şi rafinate ca lucrătură. Toate acestea ne sugerează o viaţă de confort, bine organizată care, de fapt, aşa trebuie să fi fost în toate oraşele de provincie în zilele fericite ale Imperiului.

Sigur că nici unul din ele nu se putea lua la întrecere cu Roma, ca viaţă intensă, servicii publice, saloane şi distracţii. În schimb, cine locuia aici era ferit de primejdia persecuţiilor, sau cel puţin le suporta în mult mai mică măsură; iar proastele obiceiuri ale decadenţei au ajuns aici mai târziu şi atenuate de marea rezistenţă a bunelor tradiţii. Nu degeaba Cezar, şi mai târziu Vespasian, au încercat să umple golurile aristocraţiei şi ale Senatului cultivând familiile acestea burghezo-provinciale. Iar una din cauzele pentru care, după căderea Romei, civilizaţia acesteia a rezistat şi i-a corupt pe barbari înghiţindu-i, este că intruşii, nu numai în Urbe, ci şi peste tot în peninsulă unde au pus piciorul, au dat peste aşezări perfect organizate.

N-o să facem acum un inventar al lor. Ne vom limita doar să spunem că, spre deosebire de ceea ce se întâmplă azi, oraşele meridionale erau superioare celor din Nord, pentru că veniseră în contact cu cultura greacă mai înainte de a o cunoaşte pe cea romană. Neapole era cel mai renumit oraş pentru templele sale, pentru statuile sale, pentru cerul şi marea sa, pentru şiretenia ascuţită a locuitorilor şi, ca şi în ziua de azi, pentru lenea lor. Aici venea lume de la Roma să-şi petreacă iarna; şi împrejurimile sale, Sorrento, Pozzuoli, Cuma erau o aglomerare de vile. Capri fusese descoperită de curând; şi Tiberiu a „lansat-o", făcând din această insulă reşedinţa sa obişnuită. Iar Pozzuoli a fost cea mai renumită staţiune termală a antichităţii, cu apele sale sulfuroase.

O altă regiune împânzită cu aşezări deja vechi, construite de etrusci, era Toscana.

Cele mai importante erau Chiusi, Arezzo, Volterra, Tarquinia şi Perugia, ultima fiind considerată ca făcând parte din această regiune. Florenţa care, abia născută, se numea Florentia, era cea mai puţin însemnată şi nu-şi anunţa destinul de mai târziu.

Mai sus, dincolo de Apenini, începeau oraşele-cetăţi, construite mai ales în scopuri militare, ca fortăreţe ale armatelor angajate în lupte contra populaţiilor galice mereu în fierbere. Aşa au fost Mantova, Cremona, Ferara, Piacenza. Mai la nord, se afla marele oraş comercial Como, care considera că Mediolanum, adică Milano, era un cartier al său mai sărac. Torino fusese întemeiat de galii taurini, dar a început să devină un adevărat oraş atunci când August l-a transformat în colonie romană. Veneţia nu se născuse încă, dar veneţii veniseră deja din Iliria şi întemeiaseră Verona. Herodot povesteşte

că şefii de trib strângeau fetele: pe cele mai frumoase le vindeau la licitaţie şi, cu banii luaţi, le înzestrau pe cele mai urâţele. Astfel reuşeau să le căpătuiască pe toate. Iată un lucru la care socialiştii din zilele noastre nu s-au gândit încă.

Acesta nu e un catalog; e numai o exemplificare. În linii mari, se poate spune că Italia era încă de pe atunci plină de oraşe, pentru că aproape toate cele care există azi s-au născut în acele vremuri. Şi libertăţile democratice au rezistat acolo mai mult decât la Roma, chiar dacă puterea era exercitată de un guvern de tip mai curând paternalist. El era monopolul unei Curii, un Senat în miniatură, ca şi la Roma, care îşi exercita controlul asupra magistraţilor liber aleşi de către cetăţeni. Floarea candidaţilor se rezuma totuşi la cei bogaţi, pentru că funcţiile nu numai că nu erau remunerate, ci, dimpotrivă, deţinătorii lor trebuiau să umple golurile balanţei comerciale a oraşului.

Între timp, alegerea era sărbătorită cu un banchet uriaş, la care toată lumea era invitată şi care se repeta de ziua numelui alesului, la căsătoria fiicei sale, etc. Dar succesele într-o funcţie şi posibilitatea de a se prezenta din nou, sau de a concura la o treaptă mai înaltă se măsurau prin lucrările publice sau prin spectacolele pe care demnitarul le finanţa din buzunarul propriu. Pietre cu inscripţii, găsite cam peste tot, confirmă risipa (şi vanitatea) acestor conducători care deseori îşi ruinau propria familie, numai ca să câştige stima şi voturile concetăţenilor. La Tarquinia, Desumius Tullius, pentru a-şi învinge rivalul, a promis să construiască terme şi a cheltuit pentru ele cinci milioane de sesterţi, surd la protestele copiilor care îi strigau: „Tată, ne ruinezi!...“ La Cassino, o văduvă bogată a dăruit un templu şi un amfiteatru. La Ostia, Lucilius Gemala a pavat străzile. Iar când erau lipsuri, toţi cumpărau grâu şi îl distribuiau gratis la săraci. Dar nu toţi aceştia le erau recunoscători. Există grafitti la Pompei în care candidaţii sunt acuzaţi că au dăruit populaţiei doar jumătate din ceea ce furaseră cu afacerile lor, cât timp au deţinut funcţia.

Amestecul guvernului central roman în viaţa municipală a oraşelor de provincie, până la Marc Aureliu, a fost rar şi aproape întotdeauna a urmărit să le favorizeze şi nu să le împiedice dezvoltarea. Împăraţii, rapaci aproape toţi când era vorba de administrarea provinciilor străine, aveau o slăbiciune pentru Italia, chiar dacă una interesată. Ei de aici îşi recrutau soldaţii şi

susţinătorii. Republica tratase cu duritate peninsula, pentru că pe atunci trebuia să se lupte cu ea şi să o supună; iar ades era trădată. Dar, pentru Principat, ea era acum hinterlandul Romei. Împăraţii veneau deseori să-i viziteze oraşele şi, la fiecare vizită, existau cadouri, subsidii şi privilegii, ca răspuns la primirile entuziaste cu care erau în mod regulat întâmpinaţi; fiecare suveran căuta să-l întreacă în generozităţi pe cel precedent.

Pentru provincia italiană, Imperiul a fost, la urma urmelor, o mană cerească. Ea n-a avut parte decât de beneficii: ordinea, drumurile bine întreţinute, un comerţ viguros, moneda sănătoasă, schimburi înlesnite şi frecvente, siguranţă la hotare. Cu lupte de palat, cu persecuţii ale poliţiei, cu procese şi cu masacre, cu aşa ceva ea nu a avut de-a face.

XXXV

IISUS

Printre creştinii pe care Nero i-a ınasacrat în anul 64, făcându-i răspunzători de incendierea Romei, se afla şi conducătorul lor: un oarecare Petru care, condamnat la crucificare, după ce a văzut că nevastă-sa este şi ea destinată torturii, a cerut să fie răstignit cu capul în jos, pentru că nu înţelegea să moară în aceeaşi poziţie în care murise Domnul său Iisus Hristos. Supliciul a avut loc unde se află astăzi marele templu ce poartă numele osânditului. Şi călăii nici n-au bănuit măcar că mormântul victimei lor avea să devină temelia unui alt imperiu, spiritual, hărăzit să-l îngroape pe acela, secular şi păgân, care pronunţase verdictul.

Petru era evreu şi venea din Iudeea, una din provinciile cele mai chinuite ale detestatului guvern imperial. Cu două secole şi jumătate mai înainte, Iudeea reuşise, prin minuni de curaj şi de diplomaţie, să se elibereze de stăpânirea persană şi îşi regăsise, pentru vreo şaptezeci de ani, propria independenţă, sub conducerea regilor săi sacerdoţi, începând cu Simon Macabeul. Palatul lor era Templul din Ierusalim. Şi aici s-au baricadat evreii pentru a rezista invaziei lui Pompei, care voia să extindă dominaţia Romei şi pe pământul lor. S-au bătut cu forţa disperării, dar n-au vrut să renunţe la odihna din ziua de sabat, pe care le-o impunea religia. Pompei a observat asta şi, tocmai în ziua sabatului, i-a atacat. Au fost masacrate douăsprezece mii de persoane. Templul n-a fost prădat. Dar Iudeea a devenit provincie romană. La câţiva ani după aceea, s-a revoltat, a plătit tentativa cu libertatea a treizeci de mii de cetăţeni, vânduţi ca sclavi, şi şi-a găsit o licărire de independenţă sub un rege străin, Irod, care a încercat să introducă în ţară civilizaţia greacă şi arhitectura ei păgână. În felul său, a fost un mare rege, inteligent, crud şi pitoresc, ştiind să se facă protejatul

Romei fără să devină sclavul ei, dăruind supuşilor săi un templu şi mai frumos, însă împodobit cu acele imagini pe care austera credinţă ebraică le respingea cu tărie, ca păcătoase şi împotriva legii.

Sub urmaşul său, Arhelaos, evreii s-au răzvrătit din nou; romanii au devastat Ierusalimul şi au vândut ca sclavi alţi treizeci de mii de oameni; iar August, ca să nu mai lungească treaba, a făcut din Iudeea o provincie de rangul doi, sub guvernământ sirian. Însă, cu puţin timp înainte de a se petrece toate acestea, a mai avut loc în ţară un eveniment pe care aproape nimeni nu l-a luat în seamă, dar care, cu timpul, avea să se dovedească de o mare importanţă pentru soarta întregii lumi: la Betleem, lângă Nazaret, se năştea Iisus Hristos.

Timp de câteva secole, autenticitatea acestui eveniment a fost pusă la îndoială de către o „şcoală critică" ce nu accepta existenţa lui Iisus. Astăzi orice îndoială a dispărut. A mai rămas, dacă e cazul, una singură, de importanţă secundară: aceea care persistă asupra datei exacte a naşterii Sale. Matei şi Luca, de exemplu, spun că ea ar fi avut loc în vremea domniei lui Irod, care, după sistemul nostru de numărătoare, trebuie să fi murit cu trei ani înainte de Hristos. Unii spun că a fost într-o zi de aprilie; alţii, de mai. Data de 25 decembrie a anului 753 *ab Urbe condita* a fost fixată, fără prea multă discuţie, după trecerea a trei sute cincizeci de ani de la eveniment; şi a rămas definitivă.

Istoria ne este de prea puţin folos la cunoaşterea perioadei de tinereţe a lui Iisus. Ea ne furnizează mărturii contradictorii, date incerte, întâmplări discutabile, şi are foarte puţin de spus împotriva versiunii poetizate a *Evangheliilor*: Buna Vestire către Maria, soţia fecioară a lui Iosif teslarul, naşterea într-un staul, adoraţia oilor şi a Magilor, uciderea pruncilor, fuga în Egipt. Istoria ne ajută doar să ne facem o părere despre condiţiile de viaţă din acea ţară, în momentul când s-a născut Iisus, şi asupra surselor de inspiraţie găsite acolo. Sunt singurele elemente în care se poate avea încredere.

Iudeea, sau Palestina, era toată un freamăt patriotic şi religios. Aici trăiau circa două milioane şi jumătate de oameni, din care o sută de mii erau îngrămădiţi în Ierusalim. Nu exista o unitate de rasă sau de confesiune. În unele oraşe, chiar în majoritatea lor, trăiau gentilii, adică neevreii, în special greci şi sirieni. Satele, în schimb, aparţineau evreilor, populaţie alcătuită din ţărani şi mici meşteşugari săraci, economi, austeri, muncitori şi pioşi. Îşi petreceau viaţa muncind şi

rugându-se, postind şi aşteptând întoarcerea lui Iehova, Dumnezeul lor, care, după *Cărţile Sfinte*, ce constituiau însuşi codul lor de legi, trebuia să vină să-şi mântuiască poporul şi să întemeieze pe pământ Împărăţia Cerurilor. Comerţ făceau puţin. Ba se pare chiar că erau total lipsiţi de talentul acesta al speculaţiilor, pentru care au devenit mai târziu atât de faimoşi (şi de temuţi).

Autoguvernarea limitată pe care le-a acordat-o Roma era exercitată de Sinedriu, sau Sfatul bătrânilor, compus din şaptezeci şi unu de membri, sub preşedinţia unui preot, şi era împărţit în două fracţiuni: una conservatoare şi naţionalistă, a saducheilor, care înclinau mai mult spre cele păm ânteşti decât spre cele cereşti; şi cea bigotă, a fariseilor, a teologilor care îşi petreceau vremea interpretând textele sfinte. Apoi mai exista încă o a treia sectă, extremistă, aceea a esenienilor, care trăiau organizaţi într-un sistem de tip comunist: puneau tot produsul muncii lor la un loc, se serveau de obiecte pe care şi le confecţionau singuri, mâncau toţi la aceeaşi masă, în tăcere, şi consumau atât de puţin, că trăiau în general peste o sută de ani; iar în ziua de sabat nu-şi făceau nici măcar nevoile, pentru că era contrar Legii. Scribii, însă, la care Iisus se referea atât de des, nu constituiau o sectă; erau o profesiune şi aparţineau în cea mai mare parte fariseilor. Ei reprezentau, oarecum, pe notari, pe grefieri şi pe interpreţii *Cărţilor Sfinte*, de unde extrăgeau precepte pentru buna rânduială a vieţii în societate.

Nu numai întreaga politică, dar şi întreaga literatură şi întreaga filosofie ebraică aveau un caracter profund religios (şi aşa au rămas). Ideea lor predominantă este aşteptarea Mântuitorului care va veni într-o zi să răscumpere poporul din ghearele Răului reprezentat în speţă prin Roma. Şi cei mai mulţi, după Isaia, erau convinşi că Mesia acestei Izbăviri va fi un Fiu al Omului, coborâtor din neamul lui David, miticul rege al evreilor, care va izgoni Răul şi va instaura Binele: dragostea, pacea, bogăţia.

Această speranţă începea să fie împărtăşită şi de popoarele păgâne supuse Romei, care, pierzând orice încredere în destinul lor naţional, o transferaseră pe plan spiritual. Dar în nici o ţară aşteptarea nu era atât de spasmodică şi de vibrantă cum era în Palestina, unde prezicătorii şi oracolele anunţau ca iminentă marea apariţie. Erau oameni care îşi petreceau ziua întreagă în piaţa din faţa Templului, rugându-se şi postind. Toţi simţeau că se apropie clipa când Mesia nu se va mai putea lăsa aşteptat.

Şi, totuşi, Iisus a întâmpinat câteva greutăţi în a se face recunoscut ca acel întrevăzut Fiu al Omului. Se pare că El însuşi îşi dădea seama că rămăsese singur, după ce ascultase predicile lui Ioan Botezătorul, cu care se înrudea de departe, Ioan fiind copilul unei verişoare a Mariei. În general noi ni-l reprezentăm pe Ioan, în calitatea sa de precursor, cu mult mai în vârstă decât Iisus. Dar se pare că aveau aproape acelaşi număr de ani. Ioan trăia pe malul Iordanului, înfăşurat doar în pletele sale lungi, se hrănea cu ierburi, cu miere şi lăcuste; chema lumea să se purifice prin ritualul Botezului, de unde i s-a tras şi numele, şi promitea venirea lui Mesia, dacă oamenii se vor pocăi cu adevărat.

Iisus l-a întâlnit „în al cincisprezecelea an de domnie a lui Tiberiu", adică atunci când El însuşi trebuie să fi avut vârsta de douăzeci şi opt sau douăzeci şi nouă de ani. Şi, de fapt, i-a acceptat învăţătura şi Şi-a însuşit-o, abţinându-Se însă de la a-i boteza El singur pe alţii, dar ţinându-Şi predicile în centre populate. Puţin timp după aceea, Ioan a fost arestat de ostaşii tetrarhului de la Ierusalim, Irod Antipa. Luca şi Matei spun că arestarea a avut loc în urma criticilor aduse de Botezător căsătoriei lui Irod cu Irodiada, soţia fratelui său Filip. Fiica ei, Salomea, a dansat atât de frumos înaintea tetrarhului, că acesta i-a promis să-i îndeplinească orice dorinţă. La sugestia mamei, Salomea a pretins capul lui Ioan; şi a fost satisfăcută.

În urma acestei întâmplări, învăţătura lui Iisus s-a manifestat peste tot. El a început să predice în sinagogi şi, după mărturii care concordă între ele şi au ajuns şi până la noi, s-ar spune că mulţimile se simţeau atrase către El de ceva supranatural. Din când în când Îşi însoţea predicile cu minuni; dar le făcea fără plăcere şi interzicea ucenicilor să le folosească în scop de propagandă, refuzând să le considere „dovezi" ale atotputerniciei Sale.

În jurul Lui se formase un cerc de colaboratori apropiaţi, cei doisprezece Apostoli. Primul a fost Andrei, un pescar care fusese adept al lui Ioan. El l-a adus cu sine pe Petru, pescar şi el, un om impulsiv, generos, uneori timid până la laşitate. Şi Iacob şi Ioan, fiii lui Zevedeu, erau tot pescari. Matei, în schimb, era „publican" (azi am spune „funcţionar de stat"), adică un colaborator al mult urâtului guvern roman. Iuda Iscariotul era administratorul fondurilor pe care Apostolii le păstrau în comun.

În urma acestora, mai existau încă şaptezeci şi doi de Discipoli care Îl precedau desculţi pe Iisus prin oraşele pe unde El intenţiona să meargă, pentru a pregăti mulţimile să-l asculte predicile. Şi apoi, o întreagă suită de credincioşi, bărbaţi şi femei, care Îl urmau, păstrând între ei relaţii frăţeşti, după regulile esenienilor.

La început, Sinedriul nu l-a acordat lui Iisus prea multă atenţie. Din două motive: primul, pentru că adepţii Săi erau foarte puţini; şi al doilea, pentru că ideile propovăduite de El nu erau, în general, incompatibile cu Legea şi cu dogmele. Venirea Mântuitorului şi a Împărăţiei Cerurilor făceau parte din doctrina ebraică şi a mesianismului, la fel ca şi preceptele morale ale lui Iisus. „Iubeşte-l pe aproapele tău ca pe tine însuţi", „Celui ce ţi-a dat o palmă, întoarce-i şi obrazul celălalt", etc., făceau de mult parte din codul bunelor maniere ale acestui popor. Iisus spunea: „Eu nu am venit să stric legea lui Moise, ci ca s-o împlinesc pe ea."

Ruptura cu autorităţile s-a produs numai atunci când Iisus a afirmat că El este Fiul Omului, Mesia aşteptat de toţi; şi atunci când mulţimea din Ierusalim, unde se înapoiase după ce predicase în provincie şi prin împrejurimi, L-a salutat ca atare, Sinedriul a început să fie îngrijorat, în special din motive de ordin politic: se temea ca Iisus, profitând de convingerea născută în popor că El ar fi Mesia, să nu provoace cumva o răscoală împotriva conducerii romane, răscoală ce s-ar fi încheiat cu un nou masacru.

În seara zilei de 3 aprilie a anului 30, El a fost informat că Sinedriul hotărâse să-L aresteze, în urma denunţului unuia dintre Apostoli. A luat totuşi masa cu ei în casa unui prieten şi, la această cea din urmă cină, le-a spus că unul dintr-înşii Îl va vinde, anunţându-i totodată că puţin timp I-a mai rămas de petrecut în mijlocul lor. Jandarmii L-au prins în chiarnoaptea aceea în grădina Getsemani. Şi, când a răspuns Sinedriului, care Îl întreba dacă El era Mesia, „Da, eu sunt", a fost deferit procuratorului Pontius Pilat, sub acuzaţia de impietate.

Pilat era un funcţionar superior, care mai târziu şi-a încheiat cariera fără glorie: a fost demis pentru afaceri dubioase şi cruzimi. Totuşi, în cazul lui Iisus, nu s-a comportat prea rău din punct de vedere birocratic. L-a întrebat dacă îşi menţine pretenţia că ar fi regele evreilor, dar pe un ton de glumă, sperând probabil că acuzatul o să răspundă „nu". Însă Iisus i-a răspuns „da". Şi i-a şi explicat ce fel de

împărăţie voia să instaureze. Petru spune că El avea intenţia să se lase ucis pentru a-i mântui pe toţi oamenii de păcate.

Pilat a pronunţat fără convingere verdictul de condamnare la moarte, aceea pe care confesiunea o impunea: prin răstignire. A fost ţintuit pe cruce între doi tâlhari, pe la orele nouă dimineaţa. Chinuit de groaznica suferinţă, a şovăit o clipă şi a murmurat: „Dumnezeul meu, Dumnezeul meu, de ce m-ai părăsit?“ La orele trei după-amiază şi-a dat sufletul . Doi membri influenţi ai Sinedriului i-au cerut lui Pilat, şi li s-a aprobat, permisiunea să îngroape mortul. Două zile după aceea, Maria Magdalena, una din cele mai credincioase adepte ale lui Iisus, când s-a dus la mormânt, l-a găsit gol. Vestea a zburat din gură în gură şi a fost confirmată de câteva apariţii ale lui Iisus pe pământ, când S-a prezentat în carne şi oase Discipolilor Săi.

La patruzeci de zile după decesul oficial, El s-a ridicat la Cer, conform tradiţiei ebraice, ca Moise, Ilie şi Isaia. Iar ucenicii Săi s-au răspândit în lume, ca să anunţe marea veste a învierii şi a apropiatei Sale întoarceri pe pământ.

XXXVI

APOSTOLII

Această activitate misionară s-a desfăşurat la început numai în Palestina şi în ţinuturile vecine, unde existau colonii evreieşti. Pentru că, la început, se convenise în mod tacit între Apostoli că Iisus era Mântuitorul, nu al tuturor oamenilor, ci numai al poporului evreu. Abia după misiunea lui Pavel în Antiohia şi succesul obţinut de el printre gentilii din acest oraş, s-a pus şi s-a rezolvat problema universalităţii creştinismului.

Pavel a fost pentru „ideologia", cum am spune noi azi, a noii credinţe ceea ce a fost Petru pentru organizarea ei. Era un evreu din Tars, fiul unui fariseu bogat, deci de origine burgheză, care i-a lăsat moştenire cel mai preţios dintre toate bunurile la vremea aceea: cetăţenia romană. Studiase greaca şi urmase cursurile lui Gamaliel, preşedintele Sinedriului. Avea o inteligenţă ascuţită, tipic evreiască, în despicarea firului de păr în patru, şi un caracter dificil, autoritar, nerăbdător, adesea chiarnedrept. Prima sa reacţie faţă de Hristos, pe care nu L-a cunoscut personal, şi faţă de creştini, a fost una de antipatie violentă. Îi considera eretici şi, când i-a căzut în mână unul din ei, Ştefan, condamnat pentru încălcarea Legii, a participat cu entuziasm la uciderea lui cu pietre. Într-o zi, a aflat că ereticii făceau prozeliţi la Damasc. A cerut Sinedriului să-l lase să se ducă să-i aresteze şi, în timpul călătoriei, a fost orbit de o lumină ca de fulger şi a auzit un glas care îi spunea: „Pavele, Pavele, de ce mă prigoneşti?" „Cine eşti tu?" a întrebat el ameţit. „Eu sunt Iisus." A rămas timp de trei zile fără vedere, apoi s-a dus şi s-a botezat, devenind cel mai aprig propagandist al noii credinţe.

Pavel a predicat timp de trei ani în Arabia, apoi a revenit la Ierusalim, i-a cerut lui Petru să-i ierte trecutul de persecutor şi,

împreună cu Barnaba, a plecat în Antiohia să facă operă de prozelism printre greci. Apostolii, când au aflat că cei doi misionari nu pretindeau circumcizia pentru noii convertiţi, aşa cum prescria Moise, deci că îi recrutau şi dintre gentili, l-au chemat să dea explicaţii. Cu sprijinul lui Petru, bătălia a fost câştigată de Pavel, dar ea a fost reluată după cel de al doilea „turneu" al său în Grecia. Majoritatea Apostolilor mai erau încă fideli Legii, frecventau Templul, nu voiau s-o rupă cu poporul lor şi cu tradiţia. Pavel şi-a dat seama că, dacă îi lăsa aşa, ei ar fi făcut din creştinism doar o erezie ebraică; şi-a susţinut tezele predicând în public şi riscând să fie linşat de mulţime. Au vrut să-l judece pentru sacrilegiu. Dar l-a salvat cetăţenia romană, care îi dădea dreptul să facă apel la împărat. Aşa că l-au îmbarcat pentru Roma, unde a ajuns după o călătorie plină de peripeţii.

La Roma l-au ascultat cu răbdare, n-au înţeles nici o boabă din teoria pe care o expunea, dar şi-au dat în schimb seama că nu era vorba de politică şi, în aşteptarea acuzatorilor, l-au tratat bine, mărginindu-se doar să-i pună un soldat de pază la locuinţa pe care îi permiseseră să şi-o aleagă singur. Pavel i-a invitat aici pe toţi exponenţii coloniei evreieşti, dar n-a reuşit să-i convingă. Chiar şi aceia dintre ei care erau deja creştini au respins cu groază ideea că botezul ar fi mai important decât circumciziunea, şi l-au preferat pe Petru, sosit puţin după aceea, căruia i-au făcut o primire mult mai călduroasă.

Pavel a reuşit să convertească vreo câţiva gentili; însă a rămas de fapt singur şi, însufleţit cum era de zelul misionarului, şi l-a consumat în întregime cu faimoasele *Epistole* pe care le-a adresat cam tuturor vechilor săi prieteni din Corint, Salonic şi Efes, şi care constituie încă şi azi baza teologiei creştine. După unii istorici, el a fost achitat, s-a înapoiat să predice în Asia şi în Spania, dar a fost din nou arestat şi condus la Roma. Se pare însă că nu este adevărat. Pavel n-a fost niciodată eliberat; îndurerat în acest exil solitar, şi-a pierdut puţin câte puţin credinţa în iminenta revenire a lui Hristos pe pământ, sau, mai bine zis, a convertit-o într-o Lume de Apoi, sancţionând astfel esenţa adevărată a noii religii.

Nu ştim cum, când şi de ce l-au judecat din nou. Ştim doar că acuzaţia spunea: „Nesupunere la poruncile Împăratului şi pretenţia că adevăratul rege este un anume Iisus." De fapt, se putea să nu mai fi existat nimic altceva împotriva lui. Poliţiştii aleg

întotdeauna drumul cel mai scurt şi, auzindu-l pe Pavel că-i spune rege lui Iisus, atunci când pe tron se afla Nero, l-au arestat şi l-au condamnat. O legendă spune că el a fost executat în aceeaşi zi a anului 64 în care a fost răstignit şi Petru şi că cei doi mari rivali, întâlnindu-se pe drumul spre locul execuţiei, s-au îmbrăţişat în semn de împăcare. Lucru prea puţin demn de crezare. Petru se afla pe atunci printre ceilalţi creştini ucişi în masă, ca răspunzători de incendierea Romei. Pavel era „cetăţean" şi, ca atare, avea dreptul la o oarecare consideraţie. De fapt, s-au şi mărginit doar să-i taie capul. Iar două sute de ani mai târziu, pe locul unde se crede că a fost îngropat, Biserica a aşezat te nelia unui locaş sfânt care îi poartă numele: Sfântul Pavel din afara Cetăţii.

Câţi neofiţi o fi făcut creştinismul la Roma în clipa când cei doi mari Apostoli dispăreau?

Cifrele sunt imposibil de precizat, dar noi nu credem să fi depăşit câteva sute, cel mult câteva mii. Însuşi faptul că autorităţile le-au acordat prea puţină atenţie demonstrează acest lucru. Acuzaţia de incendiere nu făcea parte dintr-o politică de persecuţii; a fost doar o stratagemă, improvizată cu scopul de a abate bănuielile de la persoana lui Nero. Pentru moment, se părea că masacrul distrusese definitiv secta. Dar, după aceea, ca mai toate masacrele, s-a dovedit a fi un fertilizant. Lucrul acesta însă s-a datorat organizării făcute de Petru.

Creştinii se adunau în *ecclesiae*, adică în biserici, sau organizaţii care, în acele vremuri de început, nu au avut în ele nimic secret sau conspirativ. Comparaţiile care se fac astăzi cu organizarea de celule comuniste sunt cu totul ridicole şi lipsite de orice temei. Nu numai pentru că în aceste *ecclesiae* se propovăduia iubirea în locul urii; nu numai pentru că nu se urmărea nici un fel de prozelitism politic. Ci, mai ales, pentru că aici nu exista nici umbră de fereală sau secret, şi că oricine venea era primit fără suspiciune sau neîncredere. O altă convingere din zilele noastre este aceea că adepţii erau toţi numai proletari, „drojdia societăţii", cum ar fi numit-o mai târziu Celsus. Nimic mai fals. Venea aici tot felul de lume. Şi, în general, era vorba de oameni muncitori şi paşnici, de gospodari, mai modeşti sau mai înstăriţi, care ajutau cu banii lor comunităţile creştine mai sărace. Lucian Necredinciosul îi definea: „Nişte imbecili care folosesc în comun tot ceea ce posedă." Tertulian, convertit, preciza: „Care folosesc în comun

tot ceea ce alţii păstrează separat; şi păstrează separat singurul bun pe care alţii îl folosesc în comun: nevasta". O discriminare, impusă de circumstanţe, s-a făcut totuşi, însă numai între locuitorii oraşelor şi cei ai satelor. Primii prozeliţi au apărut la oraş, din motive uşor de înţeles: pentru că numai la oraş aveau posibilitatea să se adune cu regularitate, pentru că aici nemulţumirile erau mai profund simţite şi minţile mai receptive la discuţii; pentru că la ţară tradiţiile şi obiceiurile vechi se păstrau mai bine şi se sprijineau pe mai multă forţă morală. Şi iată de ce creştinii au început să-i numească pe necredincioşi *pagani*, adică ţărani, de la *pagus* care înseamnă sat.

Primul lucru către care ţinteau aceşti precursori a fost instaurarea unui model de viaţă sănătoasă şi decentă; şi înţelegem prestigiul şi farmecul pe care ei îl exercitau asupra unei capitale devenită tot mai depravată şi mai lipsită de ruşine. Originea ebraică a noii credinţe şi a celor care s-au convertit primii la ea era dovedită prin austeritatea pe care ea o impunea. Femeile luau parte la oficierea cultului, care încă se mai consuma doar în rugăciuni, dar purtau văl, pentru că părul îi putea distrage pe îngeri, cum spunea Sfântul Ieronim care voia să le taie la toate părul. Iar regula de bază era un regim de viaţă ordonată şi de casă. Sărbătoarea sabatului, şi ea de origine ebraică, era respectată şi celebrată printr-o masă comună care începea cu rugăciuni şi cu o lectură din Cărţile Sfinte. Preotul binecuvânta pâinea şi vinul, care simbolizau trupul şi sângele Domnului, iar ceremonia se încheia cu sărutul frăţesc între toţi participanţii, dar care trebuie să fi dat naştere unei satisfacţii deosebite, pentru că foarte curând el a început să fie practicat separat între bărbaţi şi între femei, cu recomandarea să se ţină gura închisă şi să nu fie repetat dacă provoca plăcere.

Avortul şi infanticidul au fost abolite şi execrate de către creştini, în sânul unei societăţi pe moarte care le practica tot mai mult. Ba chiar, credincioşii erau obligaţi să-i strângă pe copiii găsiţi, să-i adopte şi să-i educe în noua credinţă. Homosexualitatea era şi ea execrată; iar divorţul, admis numai la cererea soţiei, dacă aceasta era păgână. Un succes mai mic a avut interzicerea mersului la teatru. Însă, până la urmă, regula a rămas rigidă doar atâta vreme cât a fost practicată mai ales şi în exclusivitate de către evrei. După aceea, puţin câte puţin, o dată cu creşterea numărului şi a impor-

tanţei gentililor, ea a devenit mai maleabilă. Iar sărbătoarea austeră a sabatului a devenit cu timpul aceea, mai plăcută, a duminicii.

În această „zi a Domnului", lumea se strângea în jurul preotului care citea un fragment din Scriptură, începea rugăciunile, apoi ţinea o predică. Aceasta a fost prima Slujbă, rudimentară, care, mai pe urmă, a evoluat după un ritual mai precis şi mai complicat. În acei ani de început, ascultătorii erau şi protagonişti, pentru că lor li se conferea dreptul de a „profetiza", adică de a exprima în stare de extaz concepte pe care apoi sacerdotul trebuia să le interpreteze. Obiceiul acesta însă nu a durat, pentru că ameninţa să provoace haos tocmai acolo unde Biserica se silea să pună ordine: în problemele teologice.

Din cele şapte Taine erau practicate pe atunci doar două: Botezul nu se deosebea de Confirmare (prima comuniune), pentru că era impus deja persoanelor adulte, aşa cum fuseseră primii convertiţi. Dar apoi, cu timpul, au început să apară copiii creştinilor, şi atunci cele două Taine s-au separat, cea de a doua constituind „confirmarea" celei dintâi. Căsătoria era numai civilă; preotul se limita doar s-o binecuvânteze. În schimb, mare grijă se avea cu înmormântarea, pentru că, din clipa când cineva murea, acesta aparţinea exclusiv Bisericii care trebuia să dispună totul în vederea reînvierii sale. Mortul trebuia să aibă un mormânt personal, iar preotul oficia în timpul înmormântării. Mormintele erau construite după modelul sirian şi etrusc: cripte săpate în pereţii unor lungi galerii subterane, catacombele.

Obiceiul a ţinut până în secolul al nouălea, apoi s-a pierdut. Catacombele au devenit loc de pelerinaj şi au fost uitate. Au fost redescoperite în anul 1578 printr-o simplă întâmplare. Faptul că ramificaţiile lor erau complicate şi întortocheate a făcut să se creadă că au fost săpate ca ascunzători pentru „conspiratori". Şi pe aceste presupuneri s-au brodat multe poveşti.

Cu o astfel de zestre, s-a născut religia cea adevărată; aceea care nu se limita numai la un popor şi la o singură rasă, ca iudaismul, sau la o singură clasă socială, ca păgânismul Greciei şi al Romei, unde era considerată un monopol al cetăţenilor lor. Superioritatea sa morală, marea Speranţă care se năştea în inima oamenilor şi avântul misionarilor care o aprindeau într-însa l-au făcut pe Tertulian să spună cu mândrie: „Existăm numai de ieri. Dar am umplut de mult pământul."

XXXVII

FLAVII

Cel ce le-a dat, fără să vrea, o mână de ajutor creştinilor a fost un împărat care nu-i simpatiza pe evrei, comiţând marea greşeală de a-i persecuta şi contribuind astfel, prin împrăştierea lor în lume, la răspândirea credinţei celei noi.

Vespasian s-a urcat pe tron în anul 70, după îngrozitorul interregn care a urmat morţii lui Nero şi cu care lua sfârşit dinastia Iulia-Claudia. A venit la tron generalul rebel Galba, un aristocrat cu nimic mai rău decât atâţia alţii, un om pleşuv, gras, cu încheieturile înţepenite de artrită şi cu mania economiilor. De-abia ajuns împărat, primul său gest a fost să ordone tuturor celor care primiseră daruri de la Nero să le restituie statului. Asta l-a costat tronul şi viaţa, pentru că printre beneficiari erau şi pretorienii care, la trei luni după proclamarea sa, întâlnindu-l în For purtat într-o lectică, i-au tăiat capul, braţele şi buzele şi l-au proclamat succesor pe Otton, un bancher fraudulos care promitea acum să administreze finanţele statului cu aceeaşi nesocotinţă cu care şi le administrase pe ale sale proprii.

La această veste, armata dislocată în Germania sub comanda lui Aulus Vitellius, şi cea dislocată în Egipt, sub Vespasian, s-au răsculat şi au pornit în marş spre Roma. Primul a ajuns Vitellius, care l-a înmormântat pe Otton, gata sinucis, şi s-a proclamat împărat. Dar s-a lăsat apoi în voia pasiunii sale preferate, aceea a meselor bogate şi, ghiftuindu-se cu carne de miel, a neglijat să iasă în întâmpinarea forţelor lui Vespasian, debarcate între timp. Bătălia sângeroasă de la Cremona a decis soarta acestui război de succesiune. Vitellius a fost bătut, iar romanii s-au distrat grozav cu masacrul care a urmat în propriul lor oraş. Tacit povesteşte că

populaţia se strânsese grămadă pe acoperişuri şi pe la ferestre ca să asiste la acest măcel, făcând galerie participanţilor, ca şi cum ar fi fost vorba de un meci de fotbal. Între un om ucis şi altul, combatanţii mai intrau şi prin prăvălii, jefuiau şi dădeau foc; sau dispăreau pe vreo poartă, ademeniţi de câte o prostituată şi, în timp ce petreceau cu ea, erau înjunghiaţi de alţi clienţi, veniţi de la adversar. Vitellius, când a fost prins în ascunzătoarea unde, pentru variaţie, stătea şi benchetuia, a fost tras afară gol şi plimbat prin oraş cu un laţ de gât, bombardat cu excremente, torturat pe îndelete şi, până la urmă, azvârlit în Tibru.

Un oraş care se distrează cu lupte fratricide, armate care se răzvrătesc, împăraţi mânjiţi cu murdării la numai câteva zile după ce fuseseră copleşiţi cu osanale: iată ce devenise capitala Imperiului.

Titus Flavius Vespasianus trăise puţin aici. Se născuse în provincie, la Rieti, şi apoi îmbrăţişase cariera militară, care îl purtase peste tot. Nu era de neam. Provenea din burghezia de la ţară; gradele şi solda şi le câştigase cu mii de sacrificii, şi ţinea la mare cinste în special două virtuţi: disciplina şi economia. Avea şaizeci de ani când s-a urcat pe tron, dar se ţinea bine. Era complet chel, cu o figură deschisă, colţuroasă şi cinstită, împodobită cu o pereche de urechi imense şi păroase ca ale lui Ante Pavelici*. Pe aristocraţi îi detesta; îi considera nişte puturoşi, şi n-a fost niciodată tentat, ca toţi snobii, să treacă drept unul de-al lor. Când un specialist în heraldică, intenţionând să-l înnobileze, a venit să-i spună că i-a descoperit strămoşii, care s-ar fi tras chiar din Hercule, a izbucnit într-un hohot de râs, de să dărâme zidurile şi să ne facă să credem că, într-o astfel de bazaconie, o fi fost ceva adevăr. Când primea pe vreun demnitar, îi pipăia îmbrăcămintea, ca să vadă dacă era din stofă prea fină, şi îl adulmeca puţin, ca să simtă dacă e parfumat. Nu putea să sufere asemenea fineţuri.

Prima sa grijă a fost aceea de a reorganiza armata şi finanţele. Pe cea dintâi a încredinţat-o unor ofiţeri de carieră, aproape toţi provinciali ca şi el. Pentru cea de a doua, a ales drumul cel mai drept: să vândă, la preţuri foarte piperate, demnităţile publice mai importante. „Şi aşa", spunea el, „sunt toţi nişte tâlhari, indiferent cum îi promovăm. Mai bine s-o pornească dând înapoi statului, acum la

* Ante Pavelici (1889-1959), om politic croat, naţionalist. Iniţiatorul şi organizatorul mişcării teroriste ai cărei membri i-au asasinat la Marsilia, în octombrie 1934, pe regele Alexandru al Iugoslaviei şi pe preşedintele Franţei, Louis Bourbon.

început, câte ceva din ce or să fure mai târziu." Aceeaşi metodă a folosit-o şi pentru reorganizarea fiscului. L-a încredinţat unor funcţionari aleşi printre cei mai rapaci şi mai lacomi, şi le-a dat drumul, învestiţi cu puteri depline, în toate provinciile Imperiului. Închipuiţi-vă ce chilipir pe bieţii locuitori. Niciodată perceptiile Romei n-au funcţionat cu o atât de nemiloasă precizie. Dar când jaful s-a terminat, Vespasian i-a chemat la Roma pe executanţi, i-a elogiat şi le-a confiscat toate câştigurile personale cu care, echilibrând mai întâi balanţa, a compensat mai apoi victimele. Fiul său, Titus, care era un puritan plin de scrupule, a protestat împotriva acestor procedee ce repugnau unui bigot cinstit şi virtuos ca el. „Eu sunt popă la biserică", i-a răspuns taică-său. „Cu banditii mă fac bandit". Şi, ca să mărească veniturile, a inventat şi acele mici monumente care îi mai poartă şi azi numele, vespasienele, stabilind o taxă pentru cine le folosea şi o amendă pentru cine nu. N-aveai de ales. Cine făcea afară plătea mai mult decât cine făcea înăuntru. Şi la o astfel de măsură Titus a protestat. Taică-său i-a vârât un sesterţ sub nas şi l-a întrebat: „Miroase a ceva?"

Acest fecior delicat şi de treabă, pe care el îl iubea cu duioşie, era cea mai mare preocupare a bătrânului şi scepticului suveran care nu avea pretenţia să schimbe lumea şi să desfiinţeze viciile, ci numai să le menţină fixate pe locul unde se găseau. Ca să-l înveţe meseria de om, l-a trimis să facă ordine în Palestina, unde izbucnise ultima şi cea mai teribilă revoltă. Evreii au apărat Ierusalimul cu un curaj fără precedent. După un istoric de al lor, ar fi pierit acolo două milioane de oameni; după Tacit, doar şase sute de mii. Ca să poată veni de hac rezistenţei, Titus a dat întregul oraş pradă flăcărilor, care au distrus şi Templul. Dintre supravieţuitori, unii s-au sinucis, alţii au fost vânduţi ca sclavi, iar alţii au fugit. Împrăştierea lor în lume, începută deja cu şase veacuri mai înainte, a devenit adevărata „diasporă". Şi, precum în raniţa soldatului lui Napoleon se aflau *Drepturile omului*, în traista multora din aceşti sărmani emigranţi se afla Cuvântul lui Hristos.

Vespasian, foarte mândru, i-a acordat lui Titus un triumf, puţin cam disproporţionat faţă de valoarea militară a isprăvii şi, în cinstea lui, a construit faimosul arc ce-i poartă numele. Dar, spre uimirea sa cea mare, şi-a văzut fiul că trecea pe sub el ţinând alături, drept pradă de război, o graţioasă prinţesă evreică, pe Berenice. Nu avea nimic împotrivă ca feciorul său să şi-o păstreze

ca iubită; dar necazul era că Titus voia s-o ia de nevastă, susţinând că o „compromisese". Nu înţelegea Vespasian cum putea băiatul ăsta să confunde amorul, capriciu nestatornic, cu familia, instituţie serioasă şi permanentă. Chiar şi el, de când rămăsese văduv, îşi mai luase câte o concubină, dar nu se căsătorise cu ea. De ce nu făcea şi Titus la fel, păstrându-şi-o concubină pe Berenice? Parcă îl auzim pe papà, atunci când îi cerem voie să ne însurăm cu o şanteză. Şi, până la urmă, tot ca şi noi, a renunţat şi Titus la şanteză.

Puţină vreme după aceea, i-a venit şi lui rândul să fie împărat. După zece ani de domnie înţeleaptă, cea mai înţeleaptă de care a beneficiat Roma după August, Vespasian s-a dus la Rieti în vacanţă. Venea deseori aici ca să-şi întâlnească prietenii din tinereţe, să meargă împreună cu ei la vânătoare de iepuri, să mai trăncănească, să mai mănânce o fasole cu costiţă, sau să facă o partidă de cărţi, căci astea erau distracţiile lui preferate. I-a venit proasta idee să-şi clătească rinichii cu apă de la Fonte Cottorella. Fie că nu i se potrivea cura, fie că exagerase doza, adevărul e că l-au apucat nişte colici şi, deodată, şi-a dat seama că nu mai era nimic de făcut. *„Vae!"*, a exclamat el, făcând cu ochiul şi nerenunţând, nici măcar într-o asemenea clipă, la obişnuita şi naturala sa bună dispoziţie, *„puto deus fio"*. (Vai, vai, am impresia că sunt pe cale să devin zeu). Pentru că în Roma aceea a linguşitorilor exista obiceiul ca toţi împăraţii să fie divinizaţi atunci când mureau. După trei zile şi trei nopţi de dizenterie, a mai găsit putere să se ridice, galben ca o lămâie, şi, cu fruntea îmbrobonată de sudoare, să se uite la cei din jurul său, care îl priveau speriaţi; râzând şiret, ca să le demonstreze că-şi dădea seama de toată farsa, a bolborosit: „Eh, ştiu, ştiu... Dar ce să-i faci? Un împărat trebuie să moară în picioare!"

Şi în picioare a murit, în anul 79, acest burghez născut ca să moară ca orice burghez, în patul său: un actor conştiincios, obligat să joace un rol ce nu i se potrivea.

Titus, care i-a urmat, a fost un suveran foarte norocos, pentru că n-a avut vreme să comită erori, cum sigur i s-ar fi întâmplat din cauza nu a defectelor, ci a calităţilor sale: onestitate, curăţenie sufletească şi generozitate. N-a semnat niciodată o condamnare la moarte. Când a aflat de un complot, le-a trimis conjuraţilor un mesaj de mustrare şi unul de liniştire mamelor. În cei doi ani ai săi de domnie, Roma a căzut pradă unui groaznic incendiu, oraşul Pompei a fost acoperit de

cenuşa Vezuviului, iar Italia a fost devastată de o teribilă epidemie. Ca să repare pagubele, Titus a golit Vistieria. Umblând să-i ajute pe bolnavi, s-a îmbolnăvit şi el şi şi-a pierdut viaţa la patruzeci şi doi de ani, regretat şi plâns de toţi, afară de un singur om, fratele său Domiţian, care i-a urmat la tron.

Nu ştim cum să-l apreciem mai exact pe acest ultim reprezentant al dinastiei Flavilor. Printre scriitorii care au trăit în vremea lui, Tacit şi Pliniu ne-au lăsat despre el o imagine foarte neagră; Statius şi Martial, una foarte roză. Ei nu cad de acord nici asupra aspectului său fizic: cei dintâi îl descriu pleşuv, burtos şi cu picioare de rahitic; ceilalţi doi, frumos ca un arhanghel, timid şi agreabil. Că a trebuit să sufere mult din cauza preferinţei pe care Vespasian a avut-o întotdeauna pentru Titus, asta da. Şi, când a murit bătrânul, a venit cu pretenţia să împartă în două puterea. Titus i-a oferit-o. Domiţian s-a răzgândit şi a început să comploteze. Dio Cassius susţinea că, atunci când fratele său a căzut bolnav, i-a grăbit moartea, îngropându-l în zăpadă.

Domnia lui aduce puţin cu cea a lui Tiberiu, căruia avem impresia că îi şi semăna. La fel i-a fost şi începutul: înţelept şi prudent, cu oarecare trăsături de austeritate puritană. Domiţian era, mai ales, un moralist şi un inginer. Funcţia la care a ţinut cel mai mult a fost aceea de cenzor, care îi oferea posibilitatea de a controla moravurile; iar miniştrii cu care s-a înconjurat erau nişte tehnicieni, special calificaţi pentru reconstruirea oraşului distrus de incendiu. N-a dorit războaie. Şi când guvernatorul Britaniei, Agricola, a încercat să împingă hotarele Imperiului până în Scoţia, l-a demis. Poate că asta a fost cea mai mare greşeală a lui, pentru că Agricola era socrul lui Tacit, care îl iubea mult şi care şi-a asumat obligaţia să-i judece pe bărbaţii vremii. Şi atunci e limpede că l-a aranjat bine pe acest biet suveran.

Din păcate, ca să obţii pacea, este nevoie de doi care s-o vrea. Iar Domiţian a avut de-a face cu dacii care nu o voiau. Aceştia au trecut Dunărea, i-au bătut pe generalii romani şi l-au obligat pe împărat să ia în propriile sale mâini hăţurile armatei. O conducea foarte bine, în momentul când guvernatorul Germaniei, Antonin Saturninus, s-a revoltat împreună cu câteva legiuni, obligându-l la o pace prematură şi dezavantajoasă cu dacii, mai căpătând şi obsesia comploturilor. Acela care până atunci guvernase aproape ca un Cromwell a devenit deodată un Stalin; şi ca să-şi salveze propria

„personalitate", i-a instaurat cultul cel mai deşănţat. S-a instalat pe un tron adevărat, a cerut să i se adreseze lumea cu „Domnul şi Dumnezeul nostru" şi a pretins ca vizitatorii să-i sărute picioarele. Apoi i-a expulzat pe filozofi din Italia, pentru că nu-i acceptau absolutismul, i-a decapitat pe creştini, pentru că nu-i recunoşteau esenţa divină, şi le-a dat mână liberă delatorilor, fiind convins că o să-l apere de duşmani. Senatorii îl urau, îl tămâiau şi-i înghiţeau sentinţele de condamnare la moarte. Iar printre aceşti senatori se afla şi Tacit, viitorul său judecător neîndurător. Într-o criză de manie a persecuţiei, şi-a adus aminte că propriul său secretar, Epafroditus, era acela care cu un sfert de veac în urmă îl ajutase pe Nero să-şi taie carotida. Şi, temându-se ca acesta să nu-i fi prins gustul, l-a condamnat la moarte. Atunci toţi ceilalţi slujbaşi ai palatului s-au simţit ameninţaţi şi au organizat un complot, la care au chemat-o să ia parte şi pe împărăteasa Domiţia. L-au ucis cu pumnalele, noaptea. Domiţian s-a apărat cu furie până în ultima clipă. Avea cincizeci şi cinci de ani şi, vreme de cincisprezece, domnise mai întâi ca un înţelept, apoi ca cel mai nefast dintre suverani.

Astfel a luat sfârşit, în bezna din care ieşise, şi cea de a doua dinastie de urmaşi ai lui August. Din zece împăraţi care s-au succedat, într-un interval de o sută douăzeci şi şase de ani (de la 30 î.d.Hr. până la 96 d.Hr.), şapte muriseră ucişi. Era ceva care nu mergea în sistemul acesta; ceva ce-i transforma pe bărbaţii predispuşi la lucruri bune în tirani sângeroşi; ceva mai puternic decât boala ereditară care stricase sângele familiilor Iulia-Claudia.

Şi acest ceva trebuie căutat în societatea romană, aşa cum începuse ea să se schimbe în ultimele trei secole.

XXXVIII

ROMA EPICUREANĂ

Roma acestei perioade, pe care obişnuim s-o numim epicureană, avea o populaţie evaluată azi de unii la un milion de suflete; iar de alţii, la un milion şi jumătate. Era împărţită în aceleaşi ordine şi clase; aristocraţia mai era încă numeroasă, dar memorialiştii vremii nu mai pomenesc, în afară de Cornelii, nume mari ca cele de odinioară: Fabii, Emilii, Valerii etc. Decimate la început de războaie, unde contribuiau cu un număr ridicat de morţi, apoi de persecuţii şi, în sfârşit, de practici malthusiene, aceste familii ilustre se stinseseră şi erau acum înlocuite cu altele, având mai puţini strămoşi, dar mai mulţi bani, şi care proveneau din burghezia industrială şi comercială a provinciilor.

„Astăzi, în marea societate", spunea Juvenal, „singura afacere bună este o femeie stearpă. Toţi vor să-ţi fie prieteni, cu gândul la testament. Iar aia care ţi-o face un copil, cine îţi garantează ţie că n-o să aducă pe lume un negru?"

Juvenal cam exagera puţin, însă răul pe care îl denunţa era real. Căsătoria, care în perioada stoică fusese un lucru sfânt, şi avea să redevină aşa în creştinism, era acum o aventură trecătoare; iar creşterea copiilor, considerată un timp o îndatorire faţă de stat şi faţă de zeii care promiteau o viaţă senină numai acelora ce aveau pe cine lăsa să se îngrijească de mormântul lor, era privită acum ca un deranj, o plictiseală bună de evitat. Infanticidul nu era admis, dar avortul devenise o practică obişnuită şi, dacă nu reuşea, atunci se recurgea la abandonarea copilului lângă *colonna lattaria*, un loc numit astfel pentru că acolo stăteau de strajă nişte doici plătite special de către stat ca să-i alăpteze pe sugarii abandonaţi.

Sub influenţa unor astfel de obiceiuri, însăşi structura biologică şi rasială a Romei se schimbase. Exista vreun cetăţean care să nu aibă în vinele sale măcar o picătură de sânge străin? Minorităţile greceşti, siriene şi istraelite, puse la un loc, deveneau majoritate. Evreii erau deja atât de puternici, mai ales datorită solidarităţii lor, pe vremea lui Cezar, că au constituit un adevărat pilastru pentru regim. Printre ei erau puţini oameni bogaţi. Dar toţi împreună alcătuiau o comunitate disciplinată, foarte muncitoare şi cu obiceiuri sănătoase. Nu acelaşi lucru se putea spune despre egipteni, despre sirieni şi despre alţi orientali, mari specialişti, mai ales, în materie de bursă neagră.

Mama romană care se hotăra să aducă pe lume un copil, dacă nu era chiar săracă lipită pământului, se descotorosea repede de el, încredinţându-l la început unei doici care să-l alăpteze, apoi unei educatoare grecoaice, care ţinea pe atunci locul ocupat azi de nemţoaice sau de englezoaice şi, în sfârşit, unui pedagog, de obicei grec şi el, care să-l instruiască. Astfel, îl trimitea la una din şcolile apărute deja peste tot, însă acestea nu erau de stat, ci particulare, mixte, şi conduse de magistri. Elevii frecventau cursurile elementare, cam până pe la doisprezece -treisprezece ani. Apoi fetele erau separate de băieţi. Ele îşi completau educaţia în colegii speciale, unde se învăţau mai ales muzica şi dansul. Băieţii continuau cu clasele secundare, ţinute de grămătici. Aceştia, fiind în cea mai mare parte greci, insistau în special asupra limbii, literaturii şi filozofiei greceşti care, de fapt, au şi sfârşit prin a sufoca întreaga cultură romană. Universitatea era reprezentată prin cursuri ţinute de retori; şi nu era nimic organizat. Nu existau examene, nu existau lucrări de licenţă şi nici de doctorat. Existau numai conferinţe urmate de discuţii. Cursurile costau cam la vreo două mii de sesterţi, circa două sute sau două sute cincizeci de mii de lire pe an. Petronius se plângea că nu se învăţau aici decât lucruri abstracte, fără nici un fel de folos practic. Dar ele zgândăreau gustul tipic roman al controversei, al subtilităţilor şi al chiţibuşăriei: un viciu care s-a transmis până azi în fiinţa italianului.

Familiile mai avute îşi trimiteau copiii să se perfecţioneze în străinătate: la Atena pentru filozofie; la Alexandria pentru medicină; la Rodos pentru elocinţă. Se cheltuiau atâţia bani pentru întreţinerea lor acolo, că zgârcitul de Vespasian, ca să împiedice această hemoragie de valută, a preferat să-i recruteze pe cei mai

grozavi profesori din aceste oraşe şi să-i transplanteze la Roma, în institute de stat unde li se plătcau lefuri de o sută de mii de sesterţi pe an, adică vreo cinci milioane de lire.

Moralitatea acestor tineri, vorbim de băieţi, n-a fost niciodată cine ştie ce, nici chiar în vremurile stoice. De la şaisprezece ani în sus, era clar că tânărul frecventa lupanarele, şi nu se sinchisea nimeni nici dacă avea legături, nu doar cu femei, ci chiar cu bărbaţi. Pe atunci, însă, toate acestea se prezentau într-un stadiu grosolan; bordelurile erau mizere, iar perioada de libertinaj lua sfârşit o dată cu încorporarea în armată şi apoi cu însurătoarea, care inaugurau perioada austerităţii. Acum, însă, tinerii reuşeau să se sustragă de la serviciul militar, bordelurile deveniseră mai de lux, curtezanele se simţeau datoare să-i ofere clientului nu numai graţiile, ci să-l şi distreze cu o conversaţie, cu muzică şi dans, cam aşa cum fac gheişele în Japonia; iar clienţii continuau să le frecventeze şi după căsătorie.

Lucrurile se prezentau mai serios cu fetele, atâta timp cât rămâneau fete. Dar, în general, ele se căsătoreau înainte de douăzeci de ani, pentru că după această limită de vârstă erau considerate fete bătrâne; iar căsătoria le oferea aceleaşi libertăţi ca şi bărbaţilor, sau aproape tot atâtea. Seneca îl considera norocos pe bărbatul a cărui nevastă se mulţumea doar cu doi amanţi. Şi un epitaf, scris pe un mormânt, suna cam aşa: „A rămas timp de patruzeci şi unu de ani credincios aceleiaşi neveste". Juvenal, Marţial, Statius ne povestesc despre femei din burghezie care luptau în Circ, umblau pe străzile Romei conducându-şi personal caleştile, se opreau sub porticuri să stea de vorbă şi „ofereau trecătorilor", spune Ovidiu, „spectacolul delicios al umerilor lor goi".

„Intelectualele" înfloreau. Teofila, amica lui Marţial, ar fi învins cu siguranţă la orice concurs de „cine ştie câştigă" având ca subiect filozofia stoică. Sulpicia scria versuri; evident, de dragoste. Şi mai erau şi „optimistele", care organizau „cluburi" feminine, aşa-zisele colegii de femei, unde se ţineau conferinţe despre îndatoririle lor în societate, aşa cum se întâmplă peste tot în lumea unde aceste îndatoriri nu mai sunt respectate.

Oamenii se îngrăşau. Statuile din această perioadă, în comparaţie cu cele din Roma stoică, toate reprezentând figuri uscate şi colţuroase, ne înfăţişează acum o lume relaxată şi rotofeie, de atâta huzur şi indulgenţă dietetică. Barba a dispărut, frizerii (*ton-*

sores) s-au înmulţit; cel dintâi bărbierit constituia o sărbătoare inaugurală în viaţa bărbatului. Părul, majoritatea îl tundeau numărul zero; dar existau şi filfizoni care, din contra, îl lăsau să crească şi şi-l împleteau în codiţe. Toga de purpură devenise un monopol exclusiv al împăratului. Ceilalţi, toţi, purtau acum o tunică sau o bluză albă, sandale de piele „model Capri", adică având şiretul trecut printre degete.

În schimb, moda la femei era ceva mai complicată. Unei doamne de oarecare poziţie socială nu-i ajungeau mai puţin de trei ore şi vreo cinci-şase sclave pentru făcutul toaletei dimineaţa. O bună parte a literaturii era consacrată ilustrării acestei arte; iar camerele de baie gemeau de brice, foarfece, perii, periuţe, creme, pudre, cosmetice, uleiuri, săpunuri. Poppea inventase o mască pentru aplicat noaptea, pe bază de lapte, destinată frăgezirii pielii obrazului, practică devenită de uz comun. Şi baia de lapte era ceva normal; aşa că bogătaşele călătoreau însoţite de cirezi de vaci, ca să aibă întotdeauna lapte proaspăt la dispoziţie. Specialişti, gen Hauser, prescriau diete, gimnastică, băi de soare, masaje împotriva celulitei. Şi au existat *tonsores* care au făcut avere, inventând câte o coafură originală, alta decât cea obişnuită: părul pieptănat peste cap, strâns la ceafă, sau prins foarte elegant într-o plasă, sau cu o fundă.

Rufăria era de mătase sau de in. Şi începuse să-şi facă apariţia sutienul. Nu se foloseau ciorapi. Dar pantofii erau complicaţi, din piele moale şi uşoară, cu toc înalt, pentru a corecta un defect al femeilor romane, care este şi cel al italiencelor noastre: fundul jos; pantofii aveau şi ornamente în filigran de aur.

Iarna purtau blănuri, primite cadou de la soţi, sau de la iubiţii detaşaţi în provinciile din nord, în special în Galia şi în Germania. Iar în toate anotimpurile se făcea multă risipă de bijuterii, marea pasiune a acestor doamne. Lollia Paolina ieşea cu patruzeci de milioane de sesterţi, adică două miliarde de lire, pe ea, sub formă de pietre preţioase, pe care Pliniu le numără la peste o sută de feluri. Existau însă şi „imitaţii", care se pare că erau nişte capodopere. Un senator a fost exilat de către Vespasian pentru că purta în deget un inel de opal valorând o sută de milioane de lire. Severul Tiberiu a încercat să pună stavilă unor asemenea exhibiţionisme, dar a trebuit să renunţe: să desfiinţezi industria obiectelor de lux însemna să împingi Roma într-o criză economică.

Mobilierul casei era în ton cu acest lux ostentativ, ba poate că îl şi depăşea. Un palat demn de acest nume trebuia să aibă o grădină, un portic mare din marmură, nu mai puţin de patruzeci de încăperi, printre care câteva saloane cu coloane din onix sau alabastru, planşeu şi tavan din mozaic, pereţi dublaţi cu plăci scumpe, mese din cedru cu picioare de fildeş, brocarturi orientale (din care Nero cumpărase în valoare de trei sute de milioane de lire), vase de Corint, paturi din fier forjat, cu baldachin, şi vreo câteva sute de sclavi: câte doi în spatele scaunului fiecărui oaspete, ca să-l servească la masă, doi ca să-i scoată în acelaşi timp sandalele când se culca, etc.

Personajul de vază al acelor vremuri se scula de dimineaţă, la şapte, şi primul lucru pe care îl făcea era să-şi primească, timp de câteva ore, clienţii, lăsându-l pe fiecare să-l sărute pe obraz. Apoi lua prima gustare, foarte sobră. Şi, în sfârşit, primea vizitele prietenilor, apoi le întorcea. Aceasta era una din obligaţiile cel mai riguros respectate în *social life* romană. Să-l refuzi pe un prieten care te solicita la redactarea testamentului, sau să nu iei parte la nunta copilului, sau să nu-i citeşti versurile, să nu-i susţii candidatura, să nu-i girezi o poliţă, acestea erau ofense care te discreditau în ochii tuturor. Numai după îndeplinirea unor astfel de îndatoriri puteai să te gândeşti la treburile tale personale.

Regula era valabilă şi pentru cetăţenii de condiţie mai modestă, din burghezia de mijloc. Aceştia lucrau până la prânz, luau o masă uşoară, în stil american, şi se întorceau la lucru. Însă toţi, mai curând sau mai târziu, îşi încheiau ziua ducându-se la terme, pentru a face o baie. N-a existat popor mai curat ca poporul roman. Fiecare casă mare avea o piscină proprie. Dar existau mii şi mii de băi publice, la dispoziţia populaţiei, având o capacitate de o mie de persoane. Erau deschise din zorii zilei până la ora unu pentru femei, şi de la două până pe înserat, pentru bărbaţi, până ce au devenit mixte; iar intrarea costa zece lire, taxă ce includea şi serviciul. Te dezbrăcai într-o cabină, mergeai în terenul de sport să faci câteva exerciţii de box, de aruncarea suliţei, puţin baschet, sărituri, aruncarea discului; apoi treceai în sala de masaj. Iar, la urmă de tot, începea baia propriu-zisă, care respecta un ritual foarte strict. Mai întâi intrai în *tepidarium*, cameră cu aer călduţ, apoi în *calidarium*, cu aer cald; după aceea în *laconicum*, o cameră cu aburi fierbinţi, unde se făcea uz de o noutate de curând

importată din Galia: săpunul. În sfârşit, pentru a provoca o reacţie sănătoasă în sânge, te aruncai să înoţi în apa rece a piscinei.

După toate astea, te ştergeai, te ungeai cu ulei, te îmbrăcai şi treceai în sala de jocuri, la o partidă de şah sau de zaruri, ori în sala de conversaţii, ca să mai flecăreşti puţin cu prietenii pe care ştiai sigur că o să-i găseşti acolo. Sau poate treceai în *restaurant*, pentru a lua o masă bună care, oricât de sobră ar fi fost, tot consta din cel puţin şase feluri, dintre care două cu carne de porc. Aici mâncai stând întins pe *triclinium*, un fel de divan cu trei locuri, total destins ca să-ţi odihneşti corpul după exerciţiile făcute mai înainte, ţinând braţul stâng rezemat de pernă, pentru a sprijini capul, şi dreptul liber, ca să poţi lua mâncarea de pe masă. Bucatele erau grele, cu multe sosuri de grăsime animală. Dar romanii aveau un stomac rezistent, lucru demonstrat la banchetele lor adevărate, pe care le organizau foarte des.

Aceste banchete începeau la orele patru după-amiază şi ţineau până târziu noaptea, dacă nu chiar până a doua zi. Mesele erau împodobite cu flori, şi aerul din încăpere pulverizat cu parfumuri. Servitorii în livrele bogate trebuiau să fie, ca număr, cel puţin de două ori mai mulţi decât invitaţii. Nu se serveau decât mâncăruri rare şi exotice. „În ce priveşte pescăria", spunea Juvenal, „se consuma doar peşte care costa mai mult decât pescarii înşişi." Langusta roşie era la mare cinste; se plăteau chiar şaizeci de mii de lire pe bucată. Vedius Pollione a fost cel dintâi care a încercat să facă o crescătorie. Stridiile şi pieptul de sturz erau obligatorii. Apicius şi-a câştigat un loc în societate numai inventând un fel nou de mâncare, acel *paté de foie gras*, îndopând gâştele cu smochine. Era un om ciudat, Apicius ăsta: a mâncat o avere colosală numai în banchete; şi, când a văzut că-i rămăsese doar un miliard, s-a sinucis, socotindu-se căzut în mizerie.

Astfel de banchete se transformau în orgii; amfitrionul oferea oaspeţilor obiecte de preţ, iar sclavii treceau pe la mese şi împărţeau vomitive, care să permită invitaţilor s-o ia de la început cu mâncatul.

Râgâitul era permis. Ba chiar, considerat un semn de apreciere la adresa mesei excelente.

XXXIX

CAPITALISMUL

Roma n-a fost un oraş industrial. Întreprinderi mai mari erau doar o fabrică de hârtie şi una de coloranţi. Încă din vremurile vechi, adevărata sa industrie a fost politica; ea oferea căi mai directe spre câştig decât munca adevărată. Şi vocaţia aceasta nu s-a schimbat nici în timpurile noastre.

Sursele principale de îmbogăţire a domnilor romani erau aranjamentele din culisele ministerelor şi jaful din provincii. Ei cheltuiau mult bănet pentru a face carieră. Dar, odată ajunşi pe o oarecare treaptă administrativă, se refăceau cu profit mare; şi câştigul îl investeau în agricultură. Iunius Columella şi Pliniu ne-au lăsat un tablou al acestei societăţi latifundiare şi al metodelor folosite de ea pentru exploatarea moşiilor.

Mica proprietate pe care Grahii, Cezar şi August au vrut s-o reinstaureze cu legile lor agrare nu rezistase concurenţei marilor moşieri: un război şi un an secetos erau de ajuns ca s-o distrugă, în profitul marilor feude care aveau posibilitatea să reziste. Existau proprietăţi întinse cât nişte regate, spunea Seneca, gospodărite de sclavi care nu costau nimic, dar care lucrau pământul fără nici un criteriu, specializaţi în creşterea vitelor, activitate ce renta mai mult decât aratul ogoarelor. Păşuni de zece şi douăzeci de mii de hectare, cu zece sau douăzeci de mii de capete de vite nu erau ceva nou.

Dar în perioada dintre Claudiu şi Domiţian a început o lentă schimbare. Lungul interval de linişte, cu extinderea cetăţeniei şi asupra provincialilor, a întrerupt afluenţa de sclavi, care au început să devină din ce în ce mai rari şi deci mai costisitori: şi creşterea numărului de vite, prin îmbunătăţirea încrucişărilor, a condus la o criză de supraproducţie; vitelor nu le mai a jungea nutreţul, şi deci le-a

scăzut preţul. Mulţi crescători au găsit că era mai convenabil să revină la agricultură; şi-au împărţit moşiile în ferme şi le-au dat spre exploatare unor arendaşi, sau *coloni*, care au fost strămoşii ţăranilor de azi; şi, dacă e adevărat ceea ce povesteşte Pliniu despre ei, mulţi le seamănă: tenaci, puternici, zgârciţi, neîncrezători şi conservatori.

Oamenii aceştia se pricepeau la pământ şi aveau tot interesul să-l facă să producă. Imediat au început să fie folosite îngrăşămintele, rotirea culturilor şi selecţionarea seminţelor. Producătorii de fructe au importat şi, după experimentări raţional făcute, au aclimatizat strugurii, piersicul, caisul şi cireşul. Pliniu enumeră douăzeci şi nouă de varietăţi de smochin. Iar vinul a fost produs în asemenea cantitate că Domiţian, ca să împiedice o nouă criză, a interzis să se mai planteze noi vii.

Industria s-a născut pe o bază artizanală şi de familie în jurul acestor microcosmosuri agricole, ca să le completeze autarhia. O fermă era considerată cu atât mai bogată cu cât făcea mai bine faţă nevoilor proprii. Aici exista un abator, unde erau tăiate vitele şi unde se executau preparate din carne. Dincoace erau cuptoarele pentru ars cărămidă. Mai încolo, se tăbăcea pielea şi se confecţiona încălţămintea. Dincolo se ţesea lâna şi se croia îmbrăcămintea. Nu exista nici urmă de acea „specializare" care face astăzi munca insuportabilă şi îl transformă pe cel ce o depune într-un automat. Ţăranul vrednic al acestor vremi, după ce îşi dejuga boii de la plug, devenea dulgher sau se apuca să bată fierul ca să fabrice cârlige şi cratiţe. Viaţa acestor agricultori meşteşugari era plină şi variată, mult mai mult decât în zilele noastre.

Singurele ramuri industriale conduse pe principii moderne erau cele extractive. Teoretic, proprietar al subsolului era statul, care însă încredinţa exploatarea lui, în condiţii modeste de închiriere, particularilor. Interesul i-a condus pe aceştia la descoperirea sulfului în Sicilia, a cărbunelui în Lombardia, a fierului în insula Elba şi a marmurei la Lunigiana, când au învăţat şi utilizarea lor. Costurile de producţie erau minime, pentru că munca în subteran o făceau exclusiv sclavii şi condamnaţii, cărora nu era nevoie să li se plătească nimic, şi nici nu se cerea să fie asiguraţi împotriva accidentelor. Date fiind condiţiile de lucru în mine, o Marcinelle* trebuie să fi avut loc în fiecare săptămână, cu

* Marcinelle: Centru minier în Belgia în apropiere de Charleroi. Şi-a căpătat o tristă faimă în urma unui dezastru (o explozie de grinzi) care, în ziua de 8 august 1956, a costat viaţa a 263 de muncitori mineri.

mii de morţi. Istoricii romani au neglijat să ne-o spună, deoarece pentru ei asemenea episoade nu „făceau prima pagină", cum se vorbeşte în jargon gazetăresc. O altă ramură mare a industriei era aceea a construcţiilor, cu toţi specialiştii ei, de la lemnari la instalatori şi geamgii. Dar chiar un adevărat capitalism industrial nu a putut să se dezvolte, mai ales din cauza concurenţei pe care munca sclavilor o făcea mecanizării. O sută de sclavi costau mai puţin decât ar fi costat o turbină, iar mecanizarea ar fi dat naştere problemei şomajului, de nerezolvat.

Şi totuşi, multe servicii publice au fost organizate pe atunci mai bine decât, să zicem, în Europa secolului optsprezece. Imperiul poseda o sută de mii de kilometri de autostrăzi; numai Italia avea circa patru sute de mari artere pe care se desfăşura un trafic intens şi ordonat. Pavarea drumurilor îi dăduse lui Cezar posibilitatea să parcurgă o mie cinci sute de kilometri în opt zile; mesagerul pe care i l-a trimis Senatul lui Galba, ca să-i anunţe moartea lui Nero, a avut nevoie doar de treizeci şi şase de ore ca să bată cinci sute de kilometri. Poşta nu era o instituţie publică, deşi se numea *cursus publicus*. Organizată de August după sistemul persan, ea trebuia să servească numai ca valiză diplomatică, adică pentru corespondenţa de stat; iar particularii puteau să o folosească numai cu aprobare specială. Telegraful era realizat prin semnalizări luminoase, făcute cu ajutorul unor faruri instalate pe înălţimi; sistem rămas neschimbat până în vremea lui Napoleon. Serviciul poştal pentru populaţie era gestionat de întreprinderi particulare; corespondenţa putea fi încredinţată unor prieteni sau cunoscuţi care aveau drum prin localitatea destinatarului. Persoanele de vază însă, ca Lepidus, Apicius, Pollione, posedau un serviciu al lor propriu, de care erau foarte mândri. Staţiile de poştă şi legăturile erau minunat de bine organizate. La fiecare kilometru se afla un indicator care marca distanţa până la oraşul cel mai apropiat. La fiecare zece kilometri găseai un restaurant, camere de dormit, grajduri, cai de schimb odihniţi. Din treizeci în treizeci de kilometri existau complexe mai spaţioase şi mai bine organizate, cărora li se mai adăuga şi câte un bordel. Drumurile erau supravegheate de patrule de poliţie care, totuşi, nu reuşeau să le facă întotdeauna sigure. Domnii cei mari le parcurgeau însoţiţi de adevărate convoaie de căruţe, unde dormeau păziţi de sclavi înarmaţi.

Turismul înflorea, aproape ca şi în vremea noastră. Plutarh îi ironiza pe acei *globe-trotters* care umpleau oraşul. Educaţia

tinerilor romani, ca şi cea a tinerilor englezi din secolul trecut, nu era considerată completă mai înainte de efectuarea unui *grand tour*. Îl făceau îndeosebi în Grecia, pe mare, îmbarcându-se la Ostia sau la Pozzuoli, cele două porturi mai mari ale vremii. Cei săraci luau una din numeroasele corăbii-cargou care mergeau să facă negustorie în Orient; pentru cei bogaţi existau adevărate transatlantice cu pânze, având o deplasare de câteva mii de tone, lungi de o sută cincizeci de metri şi înzestrate cu cabine de lux. Pirateria dispăruse aproape de tot, încă de pe vremea lui August care, pentru desfiinţarea ei, instituise două mari *home fleets* permanente în apele Mediteranei. Aşa că vasele navigau acum şi pe timpul nopţii, dar cam întotdeauna pe lângă coastă, de teama furtunilor. Nu existau orare precise, pentru că totul depindea de vânt. Normal se mergea cu cinci sau şase noduri pe oră; şi, de la Ostia la Alexandria, îţi trebuiau cam zece zile. Dar şi biletul costa puţin; cu un cargou, drumul până la Atena nu era mai scump de cincizeci de lire. Echipajele se prezentau bine pregătite şi semănau cu cele de azi: bărbaţi fără probleme, duri şi cu mare apetit pentru cârciumă şi bordel. Comandanţii erau oameni de specialitate care, încetul cu încetul, au transformat meseria de navigator într-o adevărată ştiinţă. Ippalus a descoperit periodicitatea musonilor; iar călătoriile din Egipt spre India, care la început necesitau şase luni, acum începuseră să fie realizate într-una singură. Au apărut primele hărţi, s-au instalat primele faruri.

Toate acestea au fost realizate repede, pentru că romanii aveau în ei, pe lângă pasiunea armelor şi a legilor, şi pe aceea a ingineriei. Ei nu au împins studiul matematicii la un nivel ridicat, de speculaţii teoretice, ca grecii, însă l-au aplicat în mod foarte practic. Asanarea lacului Fucino a fost o veritabilă capodoperă, iar drumurile construite de ei au rămas până în ziua de azi adevărate modele. Principiile hidraulice le-au descoperit egiptenii; cei care le-au concretizat în apeducte şi canalizări de proporţii colosale au fost însă romanii. Şi tot lor trebuie să le datorăm dantelăria de fântâni şi havuzuri din Roma zilelor noastre. Frontinus, cel care a organizat tot acest sistem, l-a şi explicat într-un manual de o nepreţuită valoare ştiinţifică. Pe bună dreptate, el pune această operă de utilitate publică faţă în faţă cu inutilitatea piramidelor egiptene şi a atâtor construcţii greceşti. Simţi din cuvintele lui cum

a strălucit geniul roman, practic, pozitiv, în serviciul societăţii şi nu la remorca unor capricii estetice individuale.

Este greu de spus până la ce punct s-a datorat dezvoltarea economică a Romei şi a Imperiului său iniţiativei particulare şi cât a aparţinut statului. Acesta din urmă era proprietar al subsolului, al unor domenii întinse şi, probabil, al unor industrii de armament. Garanta preţul grâului prin sistemul colectării, şi organiza direct marile lucrări publice, pentru a evita şomajul. Folosea şi Vistieria statului, ca să acorde particularilor împrumuturi pe bază de garanţii solide şi de dobândă ridicată. Dar statul nu era prea bogat. Veniturile sale, sub Vespasian care le-a făcut să crească şi le-a administrat cu străşnicie, nu depăşeau o sută de miliarde de lire, obţinute mai ales din impozite.

Se poate spune că, în mare, era un stat mai mult liberal decât unul socialist, care lăsa până şi la iniţiativa generalilor săi dreptul de a bate monedă în „provinciile" guvernate de ei. Complicatul sistem monetar, care a luat naştere de aici, a constituit un chilipir pentru bancheri, şi a stat la baza tuturor drăcoveniilor pe care aceştia le-au conceput apoi: librete de economii, poliţe, cecuri, ordine de plată. Au întemeiat instituţii în acest scop, cu sucursale şi corespondenţi în toată lumea; iar sistemul acesta complex a făcut să devină de neînlăturat *boom*-urile şi crizele, aşa cum de altfel se întâmplă şi azi.

Depresiunea din Wall Street din 1929 şi-a avut precedentul la Roma, atunci când August, înapoiat din Egipt cu o uriaşă comoară în buzunar, a pus-o în circulaţie cu scopul de a reanima afacerile care stagnau. Politica aceasta inflaţionistă le-a stimulat, dar a stimulat şi preţurile care au urcat vertiginos, până în momentul când Tiberiu a întrerupt brusc această spirală, retrăgând banii din circulaţie. Cine făcuse datorii, contând pe creşterea inflaţiei, s-a trezit deodată fără bani lichizi şi a alergat să şi-i retragă din casele de economii. Aceea a lui Balbus şi Ollius a trebuit să facă faţă, într-o singură zi, la trei sute de milioane de obligaţiuni şi a fost nevoită să închidă ghişeele. Fabricile şi atelierele care lucrau cu aceşti bani n-au putut să-şi plătească furnizorii şi au fost obligate şi ele să tragă obloanele. Panica s-a extins. Toţi alergau să-şi retragă depunerile din bănci. Chiar şi aceea a lui Maximus şi Vibo, care era cea mai solidă, n-a mai putut face faţă cererilor şi a cerut ajutor băncii lui Pettius. Vestea s-a răspândit ca fulgerul,

şi atunci au dat năvală clienţii lui Pettius, cu libretele, făcând imposibilă salvarea celor doi colegi ai acestuia. Interdependenţa dintre economia naţională şi cea a provinciilor, în sânul marelui Imperiu, a fost confirmată de asaltul simultan asupra băncilor din Lyon, Alexandria, Cartagina, Bizanţ. Era limpede că vidul de neîncredere de la Roma se reverbera imediat către periferii. Au avut şi atunci loc falimente în lanţ şi sinucideri. Multe din proprietăţi, înglodate în datorii, n-au mai putut aştepta noua recoltă ca să şi le poată plăti; au trebuit să fie vândute, sau mai bine zis înghiţite de latifundiile care aveau posibilitatea să reziste. Au reînflorit cămătarii, pe care cândva apariţia băncilor îi alungase. Preţurile s-au prăbuşit vertiginos. Şi Tiberius a trebuit să-şi dea seama, până la urmă, că deflaţia e mai sănătoasă decât inflaţia. Oftând din greu, a distribuit băncilor o sută de miliarde, ca să le repună în circulaţie, cu dispoziţia de a acorda timp de trei ani împrumuturi fără dobândă.

Faptul că această măsură a fost de ajuns pentru reanimarea economiei, pentru dezgheţarea creditelor şi redarea încrederii, ne demonstrează cât de mult contau băncile, cu alte cuvinte cât de capitalistă era, în substanţă, regimul imperial roman.

XL

DISTRACŢIILE

Când August a luat puterea, calendarul roman cunoştea şaptezeci şi şase de zile de sărbătoare, aproximativ câte şi azi. Când a dispărut şi ultimul său succesor, existau o sută şaptezeci şi cinci, adică o zi sărbătoare, o zi nu. Ele erau celebrate cu *ludi scenici* şi întreceri atletice.

Aceste *ludi scenici* încetaseră să mai fie drama clasică, pompoasă şi solemnă, dispărută după o scurtă stagiune, mult mai repededecât apăruse. Exista ceva în atmosfera, nu numai a Romei, ci şi a întregii Italii, care le făcea pe acestea alergice la teatru. Drame au mai continuat să fie scrise şi în acest prim secol al Imperiului, aşa ca nişte exerciţii de poezie care îşi mai găseau ceva ascultători prin saloanele unde le citeau autorii, dar nu spectatori la teatru cu actori să le interpreteze. Publicul, necioplit, alcătuit în cea mai mare parte din străini care nu cunoşteau decât o latină rudimentară, prefera pantomimele unde, pentru a înţelege intriga dramei, n-aveai nevoie de cuvinte, ci doar de gesturi şi de dans. A luat atunci naştere tradiţia aceea a „histrionilor" grosolani, vulgari, care îşi rostogoleau ochii, se strâmbau şi gesticulau; atitudini din care se mai inspiră şi azi actorii noştri. Roma şi-a avut şi ea pe Toto şi pe Macario* ai săi în Esop şi Roscius, „vedetele" vremii, care se pretau la toate extravaganţele pentru a-şi face publicitate; înnebuneau amfiteatrele cu „scheciurile" lor decoltate, pline de expresii cu două înţelesuri, şi deveneau „cocuţele noastre" prin saloanele aristocraţilor. Unii aveau amante printre doamnele cele mai de vază, câştigau milioane şi lăsau moşteniri de miliarde. În trupele lor se mai găseau acum şi femei, un fel de *girls* din vremea

* Cunoscuţi comici contemporani ai cinematografiei italiene.

accea care, din cauza meseriei lor, fiind asimilate oficial cu prostituatele, nu aveau nimic de pierdut în probleme de pudoare, şi contribuiau fără nici o jenă la obscenităţile spectacolului.

Goana după aplauze îi îndemna adesea pe aceşti interpreţi să prezinte scene pline de aluzii politice sub chiar nasul cenzurii, aşa cum se întâmplă întotdeauna într-un regim tiranic, atunci când nimeni nu îndrăzneşte să spună nimic, dar toţi se extaziază în faţa aceluia care o face. În seara funeraliilor lui Vespasian, un actor, imitându-l pe împăratul mort, s-a ridicat din coşciug şi i-a întrebat pe ciocli: „Cât costă înmormântarea asta?" „Zece milioane de sesterţi." „Aa, daţi-mi o sută de mii", a răspuns mortul, „şi aruncaţi-mă în Tibru." Trebuie să recunoaştem că gluma era în ton cu caracterul defunctului. Mizerabilul actorn-a păţit însă nimic, pentru că succesorul la tron era Titus. Dar, numai cu câţiva ani mai înainte, Caligula l-ar fi ars de viu pe autorul unei aluzii mai puţin îndrăzneţe.

În timp ce teatrul decădea astfel, transformându-se într-o revistă de varietăţi, tot mai mult creştea succesul Circului. Afişe pe ziduri, ca cele care fac azi publicitate filmelor, anunţau întrecerile atletice. Ele erau subiectul zilei; despre ele se discuta aprins în casă, la şcoală, în For, la terme, în Senat; până şi gazeta *Acta diurna* le prezenta şi le recenza. În ziua întrecerilor, mulţimi de sute de mii de persoane se îndreptau spre Circus Maximus, ca azi spre stadion, purtând basmale cu culorile echipelor preferate; iar bărbaţii, înainte de a intra, se mai opreau puţin şi pe la bordelurile aliniate la porţi. Demnitarii îşi aveau lojile lor, cu scaune de marmură ornate cu bronz. Ceilalţi ocupau locuri pe bănci de lemn, după ce mai înainte cercetau excrementele cailor ca să-şi dea seama dacă au fost bine hrăniţi, şi îşi pariau, pe favorit, până şi cămaşa. Şi, pentru că spectacolul ţinea toată ziua, îşi mai procurau şi o pâine şi o pernă. Împăratul avea la dispoziţie, pentru sine şi pentru familia sa, un adevărat apartament cu camere de dormit, ca să mai tragă un pui de somn între o întrecere şi alta, precum şi nelipsita cameră de baie pentru abluţiuni şi alte necesităţi.

Ca şi azi, caii şi jocheii aparţineau unor grajduri particulare, fiecare cu o cazacă purtând culorile proprii, printre care cele mai faimoase erau culorile roşu şi verde. Cursele de galop alternau cu cele de trap, cu trei sau patru cai. Conducătorii, aproape toţi sclavi, purtau chivăre de metal, ţineau într-o mână hăţurile şi într-alta biciul, iar de gât atârnat un cuţit cu care să taie hamurile în caz de accident. Cazurile erau frecvente, deoarece cursele erau foarte

primejdioase, cum este astăzi Palio la Siena*. Trebuiau parcurse şapte circuite, adică tot atâţia kilometri, în jurul arenei în formă elipsoidală, evitând bornele (*metae*) şi luând turnantele cât mai strâns posibil. Carele intrau uşor în coliziune şi, bipezi cu patrupezi împreună se rostogoleau la pământ, printre oişti şi roţi, spre a fi striviţi de echipajele care veneau din urmă. Toate astea, în urletele spectatorilor, care înspăimântau caii.

Dar numerele cel mai mult aşteptate erau luptele: între animale, între om şi animal, între oameni. În ziua când Titus a inaugurat Colosseumul, Roma a rămas cu ochii holbaţi de atâta minunăţie.

Arena putea fi lăsată în jos şi inundată ca un lac, sau ridicată la suprafaţă, înfăţişând decorul unui deşert sau o porţiune de junglă. Demnitarilor le era rezervat un balcon de marmură în centrul căruia se înălţa *suggestum*, loja imperială, cu toate anexele, unde împăratul şi împărăteasa ocupau loc pe tronuri de fildeş. Oricine se putea apropia de suveran ca să-i ceară o pensie, o mutare, iertare pentru un condamnat. Pe la toate colţurile, fântâni cu apă parfumată îşi aruncau în aer jeturile, iar în foaiere stăteau pregătite mese cu gustări, servite între o întrecere şi alta. Totul era fără bani, gratis: intrare, loc, pernă, fripturi şi vin.

Primul număr a fost prezentarea animalelor exotice, multe din ele nemaivăzute de romani până atunci. Au defilat vreo zece mii: elefanţi, tigri, lei, leoparzi, pantere, urşi, lupi, crocodili, hipopotami, girafe, râşi etc. Şi multe erau îmbrăcate şi gătite, ca să parodieze, ca nişte caricaturi, personaje istorice sau legendare. Apoi arena a fost ridicată şi a apărut pregătită pentru lupte: lei contra tigri, tigri contra urşi, leoparzi contra lupi. Pe scurt, la sfârşitul spectacolului, numai jumătate din aceste zece mii de biete animale mai rămăseseră în viaţă. Cealaltă jumătate dispăruse în burţile celor dintâi. După aceea, arena a fost iar coborâtă şi, când a fost ridicată din nou, reprezenta o *plaza de toros*. Corida fusese de mult practicată de etrusci şi importată apoi la Roma de către Cezar, care o cunoştea din Creta. El avea o slăbiciune pentru acest gen de serbări şi fusese primul care oferise concetăţenilor săi şi o luptă între lei. Lupta cu taurul a plăcut enorm romanilor care au făcut pentru ea o adevărată pasiune; şi de atunci au cerut-o mereu. Toreadorii nu cunoşteau meseria şi erau deci sortiţi morţii. De fapt,

* Palio di Siena, întrecere ecvestră tradiţională, care are loc anual, la 2 iulie şi 16 august în oraşul toscan Siena. Originea acestor jocuri datează din sec. XIII.

ei erau aleşi dintre sclavi şi dintre condamnaţi, ca şi toţi gladiatorii de altfel. Mulţi dintre ei nici măcar nu luptau. Trebuiau doar să reprezinte vreun personaj mitologic şi să aibă, cu adevărat, acelaşi sfârşit ca şi el. Pentru a da cât mai multă viaţă propagandei patriotice, unul a fost prezentat ca Mucius Scaevola şi obligat să-şi ardă mâna pe jar; un altul, ca Hercule, ars de viu pe rug; altul ca Orfeu, sfâşiat în timp ce cânta din liră. Voiau, cu alte cuvinte, să producă spectacole „edificatoare" pentru tineret şi, ca atare, ele nu erau interzise minorilor sub şaisprezece ani; dimpotrivă.

Urmau luptele între gladiatori, toţi condamnaţi la pedepse capitale, pentru omucideri, jaf, sacrilegii sau rebeliune; toate, delicte care erau pedepsite cu moartea. Dar când se ducea lipsă de oameni, atunci tribunalele, înţelegătoare, condamnau la moarte şi pentru vini mai puţin grave. Roma şi împăraţii săi nu se puteau lipsi de această carne de om destinată măcelului. Şi totuşi, existau şi voluntari, nu chiar toţi de condiţie proastă, care se înscriau la şcoli speciale pentru lupta în Circ. Poate că erau cele mai serioase şi mai riguroase şcoli din Roma. Se intra aproape ca la seminar, după ce jurai că eşti gata să fii „biciuit, ars, sau înjunghiat". Gladiatorii aveau, în fiecare luptă, o posibilitate din două să devină eroi populari, cărora poeţii le dedicau versuri, sculptorii statui, edilii străzi, iar doamnele graţiile lor. Mai înainte de întrecere li se oferea un mare banchet. Şi, dacă nu învingeau, aveau obligaţia să moară cu zâmbetul pe buze. Purtau diverse nume, după armele pe care le foloseau, şi fiecare spectacol număra sute de astfel de dueluri care puteau să sfârşească chiar fără nici un mort, dacă învinsul, comportându-se cu curaj şi bravură, era graţiat de mulţime prin înălţarea degetului mare în sus. La un spectacol oferit de August, care a durat opt zile, au luat parte zece mii de gladiatori. Paznici, costumaţi în Caron şi Mercur, îi împungeau pe cei căzuţi, cu furci ascuţite, ca să vadă dacă erau morţi; simulatorilor li se reteza capul. Sclavi negri îi strângeau pe morţi şi cărau nisip proaspăt pentru luptele următoare.

Acest fel de distracţie, la vederea sângelui şi a torturilor, nu ridica obiecţiuni nici macar printre moraliştii cei mai severi. Juvenal, dispus să critice orice, era un pasionat al Circului, pe care îl găsea cu totul firesc. Tacit a mai avut ceva ezitări; dar după aceea a socotit că sângele vărsat în arenă era un sânge de „proastă calitate" şi, cu asta, a justificat şi el Circul. Până chiar şi Pliniu, cel mai civilizat şi mai

modern gentleman din vremea aceea, a considerat că masacrele aveau totuşi o valoare educativă, pentru că îi obişnuiau pe spectatori să dispreţuiască în mod stoic viaţa (pe a altora). Să nu mai vorbim de Staţius şi de Marţial, cei doi poeţi lăudători ai lui Domiţian, care în Circ şi-au petrecut toată viaţa. Şi din Circ s-au inspirat pentru versurile lor. Staţius era un napolitan care îşi făcuse nume cu o poemă proastă, *Tebaida*. Jucase teatru, fusese invitat la masă de către împărat şi, ca s-o afle tot oraşul, scrisese despre acesta o carte, înfăţişându-l pe Domiţian ca pe un zeu şi dedicându-i *Silvae*-le sale, singurele poezii ale acestui autor care mai pot fi citite. A murit la cincizeci de ani, când deja steaua lui era întunecată de Marţial ce se inspira mai des din Circ şi din bordeluri.

Marţial era un spaniol din Bilbao, care venise la Roma când avea douăzeci şi patru de ani şi s-a bucurat de protecţia compatrioţilor săi, Seneca şi Lucan. Fiindcă pe atunci spaniolii se ajutau între ei, cum fac azi sicilienii. N-a fost un poet mare. Dar l-a anticipat pe Longanesi* cu „replica" sa care lăsa urme de dinţi. „Paginile mele miros a om", spunea el; şi este adevărat. Personajele lui sunt de rang inferior, pentru că el le alegea din acele medii de proastă faimă, al prostituatelor şi al gladiatorilor; însă tocmai din acest motiv sunt vii, în vulgaritatea şi abjecţia lor. El însuşi era mai degrabă un tip fără caracter. L-a adulat pe Domiţian, şi-a calomniat binefăcătorii, a trăit cu drojdia societăţii, cheltuindu-şi banii pe băutură, la jocuri de noroc şi în pariuri pe cai de curse. Dar n-a ştiut ce e aia retorica. *Epigramele* lui rămân un perfect monument al genului, şi mărturiile sale despre Roma sunt poate cele mai autentice imagini care ne-au rămas. Până la urmă, s-a înapoiat la Bilbao, un sătuc pe vremea aceea, unde a trăit, ca să mai schimbe, pe spinarea unui amic ce-i făcuse cadou o vilă şi unde, din Roma, n-a regretat decât un singur lucru: Circul, prea în vârstă fiind ca să-i mai ducă dorul şi celeilalte plăceri, bordelul.

Singur Seneca ne-a lăsat o condamnare a luptelor de gladiatori, pe care zice că nu le-a frecventat niciodată. S-a dus să viziteze Colosseumul, dar numai o singură dată, şi a rămas năucit. „Omul, lucrul cel mai sfânt pentru om, este ucis aici în jocuri sportive", a scris el înapoindu-se acasă.

* Leo Longanesi (1905-1967), scriitor fecund, subtil şi ironic. După război a întemeiat editura care îi poartă numele.

Adevărul e că acest sport şi această distracţie erau deja în ton cu nivelul moral al unei Rome care nu se creştinase încă, dar nici păgână nu mai era. Împăratul, care prezida aici, era şi un preot de rang înalt, adică papă al unei religii de stat ce nu avea nimic de obiectat la asemenea neomenii, pentru simplul motiv că nici chiar ea nu mai credea în nimic. Celebra sărbătorile cu un ritual tot mai complicat, înălţa temple tot mai fastuoase, crea noi idoli, ca Annona şi Fortuna. Dar, ca să-i susţină, existau numai capitelurile de marmură. Credinţa, nu. Ea era monopolul acelor câteva sute, sau mii, de creştini, mai ales evrei, care, în loc să se ducă la Circ ca să se distreze văzându-i pe oameni murind, se adunau în micile lor *ecclesiae* ca să se roage pentru propriul lor suflet.

XLI

NERVA ŞI TRAIAN

Ucigaşii lui Domiţian nu-i dăduseră timp victimei lor să numească un urmaş. Iar Senatul, care niciodată nu recunoscuse în mod oficial împăraţilor acest drept, dar practic acceptase întotdeauna alegerea făcută de ei, a profitat de ocazie ca să vină el cu o numire pe gustul său, în persoana unui membru al înaltului for.

Marcus Cocceius Nerva era un jurist ce-şi ocupa timpul liber cu poezia, fără să aibă nimic din gustul pentru litigiu al avocatului şi nici din vanitatea poetului. Era un uriaş, înalt şi solid, care nu făcuse în viaţa lui rău nici unei muşte, nu avusese nici un fel de ambiţii, iar la sfârşitul domniei ar fi putut afirma pe drept cuvânt că nu comisese niciodată nimic ce l-ar fi putut împiedica să se retragă fără riscuri în viaţa privată.

Poate că a fost preferat nu atât pentru calităţile sale, cât pentru faptul că avea deja şaptezeci de ani şi suferea de stomac, ceea ce lăsa să se întrevadă o domnie scurtă. De fapt, ea a şi durat numai doi ani; dar lui Nerva i-au fost de ajuns ca să repare greşelile predecesorului său. I-a rechemat pe proscrişi, a distribuit mult pământ săracilor, i-a absolvit pe evrei de tributul impus de Vespasian, şi a pus ordine în finanţe. Asta nu i-a împiedicat pe pretorieni, nemulţumiţi cu noul stăpân, care se opunea aroganţei lor, să-l asedieze în palat, să ucidă vreo câţiva consilieri de ai săi şi să impună predarea asasinilor lui Domiţian. Nerva, ca să-şi salveze colaboratorii, şi-a oferit propria persoană. Şi, cum ei nu au vrut să-i facă nici un rău, a abdicat; dar Senatul nu a fost de acord. Nerva nu luase niciodată vreo hotărâre fără să-l consulte pe acesta şi nu s-a situat niciodată în opoziţie cu el. A cedat şi de astă dată. Îşi dădea seama că ajunsese la capăt şi, în puţinul timp cât îi

mai rămânea de trăit, a încercat să găsească un succesor care să fie şi pe placul Senatului. Se gândea să adopte un fiu (n-avea copii), pentru a tăia pretorienilor pofta de a mai încorona pe vreunul după capul lor. Alegerea lui Traian a fost poate serviciul cel mai mare pe care Nerva l-a făcut statului.

Generalul Traian comanda în acel moment o armată în Germania şi, când a aflat că l-au proclamat împărat, nu s-a pierdut prea mult cu firea. I-a comunicat Senatului că-i mulţumeşte pentru încrederea acordată şi că avea să vină să preia puterea de îndată ce va găsi puţin timp. Însă, vreme de doi ani, nu l-a găsit, pentru că trebuia să pună la punct câteva controverse cu teutonii.

Se născuse în Spania cu aproape patruzeci de ani în urmă, dintr-o familie romană de mari slujbaşi; şi slujbaş a rămas şi el toată viaţa, adică jumătate ostaş, jumătate administrator. Era înalt, robust, cu apucături spartane şi de un curaj neîntrecut, fără ostentaţie. Soţia sa, Plotina, se considera cea mai fericită dintre neveste, pentru că el n-o înşela decât uneori, cu vreun tinerel; cu alte femei, niciodată. Trecea drept un om cult, fiindcă obişnuia să-l aibă lângă el, în carul său de general, pe Dio Crisostomul, un celebru retor al vremii, care îi vorbea mereu de filozofie. A mărturisit însă într-o zi că, din multele cuvinte spuse de Dio, nu a înţeles mai nimic, ba că nici nu-l asculta măcar: se lăsa doar legănat de sunetul lor argintiu, cu gândul în altă parte: la conturile de cheltuieli, la planurile unei bătălii, la proiectarea unui pod.

Când, în sfârşit, a găsit faimosul moment ca să-şi pună pe cap coroana, Pliniu cel Tânăr a fost însărcinat să-i adreseze un panegiric, în care i se reamintea în mod politicos că îşi datora alegerea senatorilor şi că deci, pentru orice decizie, trebuia să se consulte cu ei. Traian a subliniat, dând aprobativ din cap, acest pasaj pe care nimeni nu l-a respectat vreodată. Dar lumea se înşela, deoarece el a urmat cu stricteţe regulile Senatului. Puterea nu i s-a urcat niciodată la cap, şi nici chiar ameninţarea cu vreun complot nu l-a transformat într-un despot bănuitor şi sângeros. Când l-a descoperit pe acela al lui Licinius Sura, a luat masa cu el şi, nu numai că a mâncat tot ce i s-a servit în farfurie, dar s-a mai lăsat şi bărbierit de omul conjuratului.

Era extraordinar de muncitor şi le pretindea acelaşi lucru tuturor din jurul său. A trimis mulţi senatori comozi să plece să facă ordine în provincii şi, din scrisorile schimbate cu ei, care

LIMITELE EXTREME ALE IMPERIULUI SUB TRAIAN (117 d.Hr.)

ne-au parvenit, putem să ne dăm seama de competenţa şi sârguinţa acestui om. Ideile sale politice erau acelea ale unui conservator înţelept, care credea mai mult într-o bună administraţie decât în marile reforme; excludea violenţa, dar ştia să recurgă la forţă. De aceea nici n-a ezitat să pornească război împotriva Daciei (România de azi), atunci când regele ei, Decebal, a atacat cuceririle romane din Germania. A fost o campanie condusă în mod strălucit. Învins, Decebal s-a predat, însă Traian i-a cruţat viaţa şi tronul, mărginindu-se doar să-l considere un vasal. Atâta mărinimie, ceva nou în analele istoriei romane, a fost rău răsplătită, deoarece, doi ani mai târziu, Decebal a pus iar mâna pe arme. Traian a reluat lupta, l-a învins din nou pe sperjur, a jefuit minele de aur transilvane şi, cu această pradă, a finanţat timp de patru luni de zile jocuri neîntrerupte în Circ, cu zece mii de gladiatori, pentru celebrarea victoriei; şi a organizat totodată un program de lucrări publice, destinate să facă din domnia lui una din cele mai memorabile domnii din istoria urbanisticii, a ingineriei şi a arhitecturii.

Un apeduct gigantic, un port nou la Ostia, patru mari drumuri, amfiteatrul din Verona au fost o parte din cele mai însemnate opere ale sale. Dar cea mai cunoscută a fost Forul lui Traian, datorat geniului lui Apollodor, un grec din Damasc, care mai construise deja pentru el, în puţine zile, acel minunat pod peste Dunăre ce-i permisese să-l dea peste cap pe Decebal. Pentru ridicarea coloanei, care încă se mai înalţă şi azi în faţa bazilicii Ulpia, au fost transportate de la Paros optsprezece cuburi de marmură specială, cântărind cincizeci de tone fiecare: un miracol pentru vremurile acelea. Pe această marmură au fost săpate, în basorelief, două mii de figuri, într-un stil vag neorealist, deci cu o pronunţată tentă de concret în scenele reprezentate. Este o sculptură prea încărcată ca să fie şi frumoasă dar, din punct de vedere documentar, interesantă; acest lucru i-a plăcut desigur lui Traian.

După şase ani de pace, ocupaţi cu opera sa de reconstrucţie, pe Traian l-a apucat dorul de tabără şi, cu toate că ajunsese acum la şaizeci de ani, şi-a pus în gând să ducă la bun sfârşit opera lui Cezar şi a lui Antoniu în Orient, adică să împingă graniţele imperiului până la Oceanul Indian. A reuşit, după un marş triumfal prin Mesopotamia, Persia, Siria, Armenia, toate transformate în „provincii" romane. A construit o flotă pentru Marea Roşie,

regretând că este prea bătrân ca să se mai îmbarce şi să treacă şi la cucerirea Indiei şi a Extremului Orient. Dar acestea erau ţări unde nu se putea să laşi doar nişte garnizoane pentru menţinerea unei păci de durată. Traian se găsea deja pe drumul său de înapoiere când, aproape peste tot în urma sa, au izbucnit revoltele. Bătrânul luptător, obosit, voia să se întoarcă înapoi ca să le potolească. Dar l-a reţinut hidropizia. I-a trimis în locul său pe Lucius Quietus şi Marcus Turba, şi şi-a continuat drumul spre Roma, nădăjduind să ajungă la timp ca să moară acolo. La Selino l-a fulgerat paralizia. Era anul 117 după Hristos, cel de al şaizeci şi patrulea al vieţii sale. Iar la Roma nu a mai ajuns decât cenuşa sa, care a fost îngropată sub columnă.

Nerva şi Traian au fost desigur doi mari împăraţi. Dar, pe lângă numeroasele lor merite reale, care ne obligă să-i păstrăm în amintirea noastră, ei au avut şi noroc: acela de a-şi fi câştigat recunoştinţa unui istoric cum e Tacit şi a unui memorialist ca Pliniu, ale căror mărturii aveau să fie hotărâtoare în faţa tribunalului posterităţii.

Tacit, care ne-a povestit viaţa atâtor oameni, a uitat să ne spună ceva şi despre a sa proprie. Nu ştim exact nici unde s-a născut şi nici măcar dacă a fost copilul lui Cornelius Tacit, administrator financiar în Belgia. Familia sa trebuie să fi aparţinut acelei burghezii înavuţite care a ajuns apoi să facă parte din aristocraţie. Dar, mai mândru decât de familia sa proprie, el era de cea a nevestei, fiica lui Agricola, proconsulul şi guvernatorul Britaniei, pe care Domiţian făcuse prostia să-l demită. Pe acest Agricola îl cunoaştem după biografia lăsată de ginerele său care, în materie de biografii, trebuie să fi fost un maestru neîntrecut. Dar, deoarece în Tacit se concentrează toate însuşirile unui mare scriitor, mai puţin obiectivitatea, noi nu ştim dacă şi acest tablou este întru totul veridic. Ştim doar că admiraţia care l-a inspirat trebuie să fi fost sinceră.

Tacit a fost un mare avocat. Pliniu îl consideră mai mare chiar decât Cicero. Noi ne temem însă că el şi-a compus istoriile pe aceleaşi criterii cu care îşi apăra clienţii: adică urmărind mai mult să-i triumfe tezele decât să stabilească adevărul. A debutat cu o carte dedicată epocii cuprinse între Galba şi Domiţian, pe care o trăise personal. Şi puternicul său rechizitoriu împotriva tiraniei a avut un astfel de succes în cercurile aristocrate, din plin victime

ale acesteia, încât s-a hotărât să scrie şi despre domniile lui Nero, Claudiu, Caligula şi Tiberiu. În mod cinstit, a recunoscut singur că a trebuit să se plece, sub Domiţian, în faţa capriciilor de satrap ale suveranului şi să-i înghită, în calitate de senator, toate vexaţiunile. Nu ne este greu să înţelegem că dragostea de libertate trebuie să se fi născut în el tocmai în acea vreme. A scris paisprezece cărţi de *Istorii*, dintre care la noi au ajuns numai patru, şi şaisprezece de *Anale*, din care au supravieţuit doar douăsprezece; în afară de alte lucrări, ca *Agricola* şi un pamflet despre germani unde, cu o abilitate polemică extraordinară, sunt lăudate virtuţile acestui popor, în timp ce, pe nesimţite, sunt denunţate viciile celui roman.

Tacit trebuie citit cu judecată. Să nu-i pretindem nici analize sociologice şi nici economice. Trebuie să ne mulţumim cu marile sale „reportaje", perfecte ca mecanică a naraţiunii, cu *thrill* şi *suspense*, cum se spune în limbaj cinematografic, animate probabil de personaje fictive, dar extraordinar de bine caracterizate. Ele pătrund în memorie cu o vigoare şi cu un stil pe care nici un alt scriitor nu le-au mai avut după aceea. Izvoarele sale sunt îndoielnice, şi probabil că nici el nu s-a deranjat prea mult să le caute. Se spune că, acceptând ceea ce îi convenea, chiar dacă era fals, şi respingând ceea ce nu-i plăcea, chiar dacă era adevărat, doar în scopul de a-şi susţine tezele preferate, socotea că cel mai mare bun este libertatea şi că ea e garantată numai de oligarhiile aristocratice; că mai mult valorează caracterul decât inteligenţa; şi că reformele nu sunt altceva decât paşi către mai rău. Pe scurt, a fost un mare păcat că Tacit s-a încăpăţânat să scrie istorie. Dacă ar fi avut ambiţii de romancier, ar fi fost mai bine şi pentru el şi pentru noi.

Cu mai puţin talent şi cu mai puţină culoare, dar mai exact şi mai demn de crezut este portretul făcut societăţii acelor vremi de Pliniu cel Tânăr. Acesta a fost un mare domn, plin de toate noroacele, inclusiv acela al unui unchi bogat care i-a lăsat şi nume şi avere. A mai beneficiat şi de o excelentă educaţie şi de o soţie virtuoasă (lucru rar pentru vremurile acelea), dar şi de un caracter sănătos care îl făcea să vadă doar ce era frumos în tot şi-n toate. Se situa, cu alte cuvinte, în tradiţia lui Atticus: aceea a gentlemenilor. Născut la Como, începuse, evident, ca avocat. Tacit i-a propus să împartă cu el obligaţia şi cinstea de a-l acuza pe Marius Priscus, slujbaş incriminat pentru malversaţiuni şi

cruzime. Pliniu a acceptat. Dar, în loc să pronunţe o cuvântare contra inculpatului, a ţinut un discurs elogios, lung de două ore, la adresa colegului său care, când i-a venit rândul, a răspuns şi el la fel (iar Priscus, în boxă, trebuie că îşi freca mâinile de bucurie că e uitat de tot).

A primit şi câteva însărcinări. Le-a îndeplinit pe toate cu conştiinciozitate şi cu cinste. Dar, în special, a strălucit în misiuni diplomatice, pentru care îl şi alesese Traian, mare cunoscător de oameni. De fapt, calitatea sa de bază era „tactul". E suficient să citeşti scrisoarea adresată bătrânului său preceptor, Quintilian, celebrul jurist, unde se scuză că nu poate da mai mult de cincizeci de mii de sesterţi (cam trei milioane de lire), ca zestre fiicei sale: ai impresia că el cere o favoare, nu că oferă un dar. Când era trimis în vreo solie sau inspecţie, refuza să fie plătit, renunţa la diurnă şi la deplasare, îşi încărca valizele cu daruri pentru soţiile guvernatorilor, ale generalilor şi prefecţilor pe care ştia că îi va întâlni în drum, şi lua cu el, plătindu-l din buzunarul propriu, pe cineva cu care să discute literatură: de obicei pe Suetoniu, pentru care avea o slăbiciune. Şi deoarece, cu mania asta a lui de a adresa tuturor scrisori, întreţinea „relaţiile" (care în toate timpurile au fost o mare şmecherie), oriunde se ducea îi picau ca grindina pe cap invitaţiile. Întotdeauna răspundea în scris: „Accept invitaţia ta la masă, prietene, dar cu condiţia să nu mă reţii mult şi să mă tratezi fără pretenţii. Iar la masă să se discute probleme de filozofie. Dar şi acestea cu moderaţie."

„Cu moderaţie": iată etica, estetica şi dietetica sa. Pliniu a făcut totul cu moderaţie, chiar şi dragostea. Şi despre toate, cu moderaţie a vorbit în scrisorile sale către împărat, către rude, către clienţi; scrisori care reprezintă tot ce este mai bun din ce a rămas de la el, constituind, poate, cea mai preţioasă mărturie despre societatea în care a trăit şi despre obiceiurile ei.

XLII

ADRIAN

Mărturisim că am încercat o oarecare strângere de inimă când am admis că un eveniment atât de fericit, ca venirea pe tron a celui mai mare împărat al antichităţii, s-a datorat unei coincidenţe banale, sau mai curând urâte, ca adulterul. Şi totuşi, Dio Cassius ne afirmă cu certitudine că Adrian a fost îndreptăţit să ia locul lui Traian, mort fără să-şi fi desemnat urmaşul, doar de un singur titlu: acela de amant al soţiei acestuia, Plotina.

Lui „se spune că" trebuie să-i acorzi credit numai până la un punct, în special în materie de coarne. E sigur însă că Plotina cel puţin o mână de ajutor la încoronare i-a dat lui Adrian. Era mătuşă şi nepot, nu însă de sânge; dar, oricum, la Roma rudenia n-a constituit niciodată o piedică în amor. Traian şi Adrian erau concetăţeni, fiindcă se născuseră în acelaşi oraş din Spania, Italica. Iar nepotul, care purta numele de Adrian pentru că familia sa era originară din Adria, şi care era cu douăzeci şi patru de ani mai tânăr decât unchiul, a sosit la Roma chemat de cel dintâi, prietenul de familie şi tutorele său. Era un băiat plin de viaţă, curios şi interesat de orice; studia cu plăcere de toate: matematică, muzică, medicină, filozofie, literatură, sculptură, geometrie; şi asimila repede. Traian i-a dat de soţie pe nepoata sa Vivia Sabina. A fost o căsătorie respectabilă şi glacială, din care nu s-au născut nici dragostea şi nici copiii. Sabina, frumoasă ca o statuie, dar lipsită de *sex appeal*, se plângea cu jumătate de gură că bărbatul său avea mai mult timp pentru câini şi pentru cai decât pentru ea. Adrian o lua cu dânsul în călătoriile sale, o copleşea cu atenţii şi l-a concediat pe propriu-i secretar, Suetoniu, pentru că vorbise într-o zi despre ea cu prea puţin respect; însă noaptea dormea singur.

Împlinise abia patruzeci de ani când s-a urcat pe tron, şi primul său gest a fost să rezolve imediat problemele militare rămase de la Traian. Fusese întotdeauna împotriva acţiunilor războinice ale tutorelui său. Şi, de îndată ce i-a luat locul, s-a grăbit să retragă armatele din Persia şi din Armenia, spre marea nemulţumire a comandanţilor, care socoteau că o strategie pur defensivă avea să fie începutul dispariţiei Imperiului sau, pentru ei, sfârşitul unei cariere, al medaliilor şi al „diurnelor". Nu s-a ştiut niciodată exact cum s-a întâmplat că patru din aceşti comandanţi, cei mai bravi şi cei mai capabili, au fost repede îndepărtaţi fără proces. Adrian, în acel moment, se afla pe Dunăre şi încerca o soluţie definitivă cu dacii, pentru a exclude conflicte ulterioare. S-a grăbit spre Roma, şi Senatul şi-a asumat toată răspunderea eliminării generalilor, spunând că se pătaseră complotând contra statului. Dar nimeni nu a crezut în neamestecul lui Adrian, care a plătit tăcerea distribuind cetăţenilor un miliard de sesterţi, iertându-i de datorii faţă de fisc şi distrându-i săptămâni întregi cu spectacole măreţe în Circ.

Acest început i-a făcut pe mulţi romani să se teamă de o revenire a epocii lui Nero. Şi temerile lor erau îndreptăţite, căci Adrian cânta, picta şi compunea întocmai ca şi Nero. S-a văzut însă că în aceste ambiţii artistice ale sale nu exista nimic patologic. Adrian se destindea în timpul liber, pentru a se reface după truda zilnică de administrator meticulos şi foarte priceput. Era un bărbat frumos, înalt, elegant, cu părul ondulat şi cu o barbă blondă pe care toţi romanii voiau s-o imite, neştiind probabil că el şi-o lăsase doar pentru a ascunde câteva pete albăstrii, neplăcute, de pe gât. Nu era uşor să înţelegi caracterul complex şi contradictoriu al acestui om. De obicei era amabil şi bine dispus, dar uneori se manifesta cu duritate, până la cruzime. În particular se arăta sceptic şi batjocoritor faţă de zei şi oracole. Însă, atunci când îşi îndeplinea obligaţiile de Pontifex Maximus, vai de cel care dădea semne de ireverenţă. Nimeni nu ştia în ce credea personal.

În stele, poate, pentru că mereu căuta să afle din ele viitorul şi era foarte superstiţios în privinţa eclipselor şi mareelor. Dar, considerând religia ca pe un stâlp al societăţii, nu admitea ca aceasta să fie ofensată în public; şi el personal a redactat proiectul templului zeiţei Venus din Roma, după ce îl condamnase la moarte pe Apollodor pentru că răspunsese la o convocare a sa cu un refuz plin de dispreţ.

Din punct de vedere intelectual, înclina spre stoicism, şi era un admirator al lui Epictet, pe care îl studiase cu atenţie. În practică, însă, nu s-a silit niciodată să-i aplice preceptele. S-a bucurat de plăceri peste tot unde le-a găsit, după gustul său rafinat, şi fără jenă sau remuşcări. Se îndrăgostea la fel şi de băieţi şi de fete frumoase, dar nici unul şi nici una nu l-au făcut să-şi piardă capul. Îi plăcea să mănânce bine, dar detesta banchetele; iar orgiilor prefera mesele cu un număr redus de convivi aleşi care, în loc să bea, se pricepeau mai bine să converseze. Şi, pentru a avea asemenea oameni, a înfiinţat o universitate, la care a invitat să ţină cursuri pe cei mai strălucişi profesori ai timpului, în special greci. Ei şi elevii lor erau, de altfel, invitaţii săi obişnuiţi. În conversaţie se dovedea un bun partener: accepta şi părerile contrare, şi critica. Ba, într-o zi, i-a reproşat lui Favorinus, un intelectual gal, că îi dă prea des dreptate. „Dar un om care îşi sprijină argumentaţia pe treizeci de divizii înarmate are întotdeauna dreptate", i-a răspuns spiritual tânărul filozof. Iar împăratul a povestit scena în Senat, distrându-se şi el şi senatorii.

Trăsătura sa de caracter cea mai deosebită a fost că nu s-a socotit „necesar", ba a făcut chiar tot posibilul ca să nu devină şi să nu fie confundat cu eternul „bărbat providenţial", cum se cred şi cum aspiră să fie consideraţi toţi monarhii absoluţi. Efortul său permanent a fost acela de a pune pe picioare o organizaţie birocratică supravegheată de Senat. Şi atâta tot; suficient pentru ca treaba să meargă. Avea vocaţia ordinii, pe care a căutat s-o instaureze, simplificând legile ce se acumulaseră într-un haos de nedescurcat. În această acţiune, încredinţată lui Iulian, a fost precursorul lui Justinian.

Cu o astfel de diviziune raţională a muncii care imprima aparatului de stat un oarecare caracter de mecanism funcţional, el se dovedea şi oarecum egoist: pentru că, având pasiunea călătoriilor, voia să le facă în linişte, fără grijă că, în lipsa lui, lucrurile ar fi putut să meargă prost. Adevărul e că a întreprins călătorii foarte lungi, care au durat şi până la cinci ani, numai ca să-şi cunoască mai îndeaproape imperiul, prin toate ungherele sale. Exces de zel? Curiozitate? Şi una, şi alta. La patru ani de la încoronare, a plecat într-o inspecţie făcută cu grijă în Galia. Călătorea ca un cetăţen oarecare, însoţit doar de un grup format aproape numai din tehnicieni. Guvernatorii şi generalii se trezeau

cu el picat ca din cer, şi trebuiau să-i arate toate chiţibuşurile administraţiei lor, până la unul. Adrian ordona construirea unui pod nou sau a unui drum, promova pe câte un funcţionar sau demitea pe un altul; şi, dacă era cazul, lua personal în mână conducerea unei legiuni, el, omul de pace, pentru a definitiva, cu o bătălie, o porţiune neprecizată de hotar. Mărşăluia ca un infanterist în fruntea ostaşilor, până la patruzeci de kilometri pe zi, şi n-a pierdut nici o bătălie.

Din Galia a trecut în Germania, a organizat aici garnizoanele, a studiat cu atenţie obiceiurile localnicilor, a căror forţă zdravănă i-a stârnit o îngrijorată admiraţie, a coborât Rinul pe un vas, şi s-a îmbarcat pentru Britania, unde a dat ordin să se construiască acel sistem de „Linie Maginot", faimosul său *Val*. După aceea s-a înapoiat în Galia şi a trecut în Spania. La Taragon a fost agresat de un sclav. Cum era puternic, l-a dezarmat şi l-a dat pe mâna medicilor, care l-au declarat nebun. Adrian, acceptând diagnosticul, l-a graţiat. A trecut în Africa, în fruntea a două legiuni, a înăbuşit o revoltă a maurilor şi şi-a continuat drumul spre Asia Mică.

La Roma, lumea intrase la griji din cauza acestui plimbăreţ de împărat care nu mai venea acasă. Şi şoaptele au început să capete o turnură rea, atunci când s-a aflat că el s-a îmbarcat pe un vas care urca pe Nil, cu un nou musafir, pe nume Antinou, un tânăr cu ochi de catifea şi părul în inele.

De la Cezar încoace, parcă era un destin: de-abia călcau mărimile romane pe pământul Egiptului, că şi intrau într-o încurcătură de ordin sentimental. De ce natură să fi fost pentru Adrian aceasta, personificată de Antinou, nu se ştie. Sabina, care îl întovărăşea pe împărat, nu pare să fi protestat împotriva prezenţei acestui tânăr. Oricum însă, nu s-a clarificat niciodată cum a murit el; înecat în Nil, pe cât se pare. Pentru Adrian a fost o lovitură foarte dureroasă. „A plâns", spune Spartianus, „ca o muieruşcă", şi a pus să se construiască un templu în cinstea sărmanului decedat; iar în jurul acestuia a construit un oraş, Antinopol, ajuns un centru important în vremea Bizanţului. Conform unei legende, născută desigur după aceea, Antinou s-ar fi sinucis, deoarece aflase că planurile protectorului său nu aveau să se realizeze decât dacă el murea; sigur că, murind, acest tânăr a făcut Romei un serviciu: acela de a lăsa liberă succesiunea la tron

pentru un monarh de valoarea lui Antoninus. Dacă ar fi trăit, poate că Roma s-ar fi trezit cu el în spinare ca împărat.

Bărbatul care s-a înapoiat în ţară după această nenorocire nu mai era acelaşi strălucitor, vesel şi jovial suveran de mai înainte. Adrian devenise cam mizantrop şi, pe când altădată părăsea masa de lucru liniştit, bucuros să se odihnească puţin, şi ştiind foarte bine cum s-o facă, acum părea că se teme de timpul liber şi şi-l ocupa scriind. O gramatică, vreo câteva poezii şi o autobiografie au fost fructul acestei însingurări. Dar ceea ce îl ţinea tot mai mult ocupat erau planurile sale de reconstrucţie. Adrian suferea de boala pietrei, întovărăşită de inspiraţie şi de bun gust. A refăcut Pantheonul înălţat de Agrippa şi distrus de foc, în stilul grec pe care îl prefera celui roman. Şi nu încape îndoială că se poate vorbi aici de monumentul cel mai bine conservat al antichităţii. Când Papa Urban VII i-a desfăcut tavanul porticului, a scos de acolo bronz pentru mai mult de o sută de tunuri, precum şi pentru baldachinul care se mai găseşte şi azi deasupra marelui altar de la Sfântul Petru.

O altă capodoperă a arhitecturii sale a fost şi vila în jurul căreia a luat naştere Tivoli. Erau de toate aici: temple, hipodromuri, biblioteci şi muzee; timp de două mii de ani toate armatele au venit să prade aici, găsind mereu câte ceva. Dar medicii stabiliseră că o boală începea să-l macine pe împărat. I se umfla corpul şi pierdea mult sânge pe nas. Simţindu-şi sfârşitul aproape, Adrian l-a chemat şi l-a adoptat ca fiu pe prietenul său Lucius Verus, pentru a-l pregăti la succesiune; dar acesta a murit înainte.

Alegerea lui Adrian a căzut atunci asupra lui Antoninus căruia, păstrând pentru sine titlul de August, i l-a acordat pe acela de Cezar, folosit din clipa aceea pentru toţi moştenitorii prezumtivi ai tronului.

Suferinţele sale erau atât de mari, încât el nu se mai gândea acum decât la mormânt. Şi-l clădise dincolo de Tibru, cu un pod special construit, podul Elius, ca să se poată ajunge acolo: este acel mare mausoleu care se cheamă azi Castel Sant' Angelo. Într-o zi, când edificiul era gata terminat, filozoful stoic Eufratus a venit să-i ceară împăratului permisiunea să se sinucidă. Împăratul i-a dat-o, a discutat cu el despre zădărnicia vieţii şi, după ce filozoful a băut cucuta, a cerut-o să i se dea şi lui, ca să-i urmeze exemplul; dar nimeni n-a vrut să i-o ofere. I-a cerut şi medicului său personal,

însă acesta, ca să nu-l refuze, s-a sinucis. Atunci a rugat un sclav să-i procure o spadă sau un pumnal; dar sclavul a fugit.

„Iată un om", a exclamat el disperat, „care ar putea să trimită pe oricine vrea la moarte, numai pe el singur, nu."

Până la urmă, la şaizeci şi doi de ani, după o domnie de douăzeci şi unu, a închis ochii. Cu puţine zile mai înainte, scrisese un poem în amintirea timpului care a fost; poate una din cele mai admirabile capodopere ale liricii latine: *Animula vagula, blandula, hospes comesque corporis...* *

O dată cu el a murit nu numai un mare împărat, ci şi unul din personajele cele mai complexe, mai controversate şi mai captivante din istoria tuturor timpurilor, şi poate cel mai modern al lumii vechi. Ca şi Nerva, el şi-a luat rămas bun de la Roma, făcându-i un foarte mare serviciu: acela de a-l fi desemnat drept succesor pe omul cel mai potrivit, care să nu-l facă regretat.

* Suflet rătăcitor şi drag, oaspete şi însoţitor al trupului...

XLIII

MARC AURELIU

Titlul de Piul a fost dat lui Antoninus *a posteriori* de către Senat, care l-a mai numit şi *Optimus Princeps*, cel mai bun dintre împăraţi. Urmaşul său, Marc Aureliu, îi zicea „un monstru de virtute" şi, când nu ştia cum să se descurce, îşi recomanda singur: „Fă cum ar fi făcut în cazul ăsta Antoninus". Precept, ca să fim cinstiţi, mai uşor de enunţat decât de urmat, pentru că problema era de fapt să ştii cum ar fi făcut Antoninus.

Acesta nu mai era chiar foarte tânăr, în anul 138 după Hristos, când s-a urcat pe tron, deoarece trecuse deja de cincizeci. Şi totuşi, dacă vreunul din atâţia romani care salutau cu bucurie venirea sa la domnie ar fi fost întrebat pentru care motiv toată lumea era atât de fericită, n-ar fi ştiut ce să răspundă. Antoninus, până în acel moment, nu făcuse nimic extraordinar. Era un bun avocat, însă cam sătul de retorică; profesa puţin şi, atunci când o făcea, o făcea gratis, pentru că era foarte bogat. Aparţinea unei familii de bancheri venită cu vreo două generaţii în urmă din Franţa; iar el primise o educaţie de mare burghez. Studiase filozofia, însă fără s-o pătrundă prea mult, preferând, ca reazem sufletesc, religia. Nu era bigot, dar era respectuos: poate unul din cei din urmă romani care mai credeau sincer în zei sau, cel puţin, care se comportau ca atare. Cunoştea literatură şi i-a protejat pe mulţi scriitori, dar tratându-i cam de sus, cu o indiferenţă indulgentă, de aristocrat, ca pe nişte elemente decorative ale societăţii, pe care nu trebuie să le iei prea în serios. Însă toţi îl iubeau şi tuturor le era drag pentru chipul său blând şi senin, susţinut de doi umeri largi, pentru gentileţea sa, pentru sincera înţelegere a necazurilor altora şi pentru discreţia cu care ştia să şi le ascundă pe ale sale, ca să nu

plictisească pe nimeni. Bărbatul acesta lipsit de duşmani a avut totuşi unul în propria-i casă: nevasta. Faustina era frumoasă dar, puţin spus, cam vioaie. Chiar făcând rabat la tot ce se vorbea despre ea, tot mai rămânea ceva care să-l scoată din pepeni pe orice bărbat. Antoninus a vrut să nu ştie nimic. Avusese de la ea două fete: una murise; cealaltă o moştenise pe mamă, şi nu l-a tratat altfel nici pe bărbatu-său, Marc Aureliu. Antoninus şi-a consumat deziluziile în tăcere. Când Faustina a murit, a construit în cinstea ei un templu şi a instituit un fond pentru educarea fetelor sărace, după ce, pentru prima oară în viaţă, îi făcuse un reproş: asta atunci când ea, aflând că e împărătească, avansase câteva pretenţii la lux. „Nu-ţi dai seama", i-a spus, „că azi am pierdut şi ce-am avut?"

Nu era o simplă retorică, pentru că primul gest al lui Antoninus ca împărat a fost acela de a vărsa întregul său imens patrimoniu în casieria statului. Când a murit, toată averea sa personală era zero, iar cea a imperiului se ridica la două miliarde şapte sute milioane de sesteţi, cifră nemaiatinsă niciodată până atunci. Ajunsese la acest rezultat datorită unei administraţii chibzuite, însă fără economii meschine. A revăzut şi a redus programul de reconstrucţii al lui Adrian, dar nu l-a revocat. Şi, pentru orice cheltuială, chiar şi cea mai neglijabilă, cerea aprobare de la Senat, căruia îi dădea socoteală până la centimă. Tot cu asentimentul acestuia, a continuat reforma şi liberalizarea legilor iniţiate de predecesorul său. Pentru prima oară, drepturile şi obligaţiile între soţi au fost egalizate, tortura aproape desfiinţată, iar uciderea unui sclav proclamată delict.

Spre deosebire de neastâmpăratul şi ciudatul Adrian, marele călător, el avea o fire mai sedentară, de birocrat care respectă orarul. Şi într-adevăr, n-a reieşit de nicăieri ca el să se fi îndepărtat, măcar o zi, dincolo de Lanuviu, unde avea o vilă şi unde se ducea să-şi petreacă *weekend*-ul, pescuind sau vânând cu prietenii. Când a rămas văduv, şi-a luat o iubită care i-a fost mai credincioasă decât i-a fost nevasta. Dar o ţinea deoparte şi nu o amesteca în treburile statului. A vrut pacea. Poate că a vrut-o chiar prea mult: adică chiar cu preţul prestigiului Imperiului, ca de exemplu în Germania, unde s-a arătat excesiv de înţelegător, încurajând obrăznicia rebelilor. Dar nu există scriitor străin al timpului care să nu fi lăudat liniştea şi ordinea de care s-a bucurat lumea sub domnia lui. Dacă îi dăm ascultare lui Appianus, Antoninus era pur şi simplu asediat de ambasadorii tuturor ţărilor,

care cereau anexarea la imperiu. Întocmai ca toate domniile fericite, şi a sa, deşi a durat douăzeci şi trei de ani, nu a avut istorie, adică a fost lipsită de evenimente. „Idealul", spune Renan, „părea atins: lumea era guvernată de un părinte."

La şaptezeci şi patru de ani, poate pentru prima oară în viaţă, Antoninus a căzut bolnav. Şi, cum nu era obişnuit cu aşa ceva, deşi era vorba doar de o durere de stomac, şi-a dat seama că venise sfârşitul. Un Cezar de schimb îl avea deja: i-l propusese, când era pe moarte, chiar Adrian, în persoana unui tânăr de şaptesprezece ani, Marc Aureliu, nepot al lui Antoninus. A trimis după el şi i-a spus pur şi simplu: „Acum, fiule, e rândul tău." Apoi a poruncit sclavilor să ducă în camera lui Marc statuia de aur a zeiţei Fortuna, i-a dat ofiţerului de gardă parola zilei: „Dreptate", a cerut să fie lăsat singur, fiindcă voia să doarmă, s-a întors pe partea cealaltă în pat şi a adormit, într-adevăr. Pentru totdeauna.

Marc avea la ora aceea, în anul 161 după Hristos, exact patruzeci de ani. Şi era unul din acei bărbaţi care, născut fiind cu căiţă, a recunoscut-o cinstit. „Am o mare obligaţie faţă de zei", a spus el. „Ei mi-au dat bunici buni, părinţi buni, o soră bună, învăţători şi prieteni buni." Printre aceştia din urmă fusese chiar Adrian, care îl vizita acasă şi-l îndrăgise mult încă de mic. Motivul acestei prietenii era originea lor comună, spaniolă. Chiar şi Aurelii veneau din Spania, acolo unde îşi câştigaseră porecla de „Dreptii", pentru cinstea lor. Rămas orfan la câteva luni, de el se ocupase bunicul său, pe atunci consul; şi câtă încredere îşi pusese într-însul o demonstrează numărul de preceptori pe care i-a avut: patru pentru gramatică, şase pentru filozofie şi unu pentru matematică. Pe scurt, erau în total şaptesprezece. Cum a făcut acest copil să înveţe ceva fără să înnebunească, Dumnezeu ştie. L-a preferat, dintre aceştia toţi, pe Cornelius Frontone, retorul, dar i-a dispreţuit disciplina. Avocatura şi oratoria erau tot ce-i plăceau mai puţin la concetăţenii săi. În schimb, l-a pasionat filozofia, preferând-o pe cea stoică; şi nu numai că a vrut s-o studieze, ci chiar s-o şi practice. La doisprezece ani şi-a scos patul din cameră, a dormit pe podeaua goală şi a practicat un astfel de regim şi o astfel de abstinenţă încât, până la urmă, i-a slăbit sănătatea. Dar nu s-a plâns. Dimpotrivă, le-a mulţumit zeilor şi pentru că, până la optsprezece ani, l-au păstrat cast şi capabil să-şi reprime dorinţele sexuale.

Poate că ar fi devenit pur şi simplu un sacerdot al stoicismului, şi printre cei mai puritani, dacă Antoninus nu l-ar fi făcut Cezar pe când era încă adolescent, şi dacă nu şi l-ar fi asociat la guvern, după ce-l adoptase împreună cu Lucius Verus, fiul aceluia care trebuia să-i urmeze lui Adrian, dar care murise înainte. Însă Lucius era de cu totul altă fire: om de lume, petrecăreţ, afemeiat, care nu s-a supărat deloc atunci când, mai târziu, Antoninus l-a îndepărtat, ca să-l numească Cezar doar pe Marc. Acesta, aducându-şi aminte de dorinţa lui Adrian, l-a invitat totuşi pe Lucius să împartă cu el puterea şi i-a dat-o în căsătorie pe fiica sa Lucilla. Din păcate, însă, în politică corectitudinea nu este întotdeauna un bun sfătuitor.

Toţi filozofii imperiului au exultat atunci când a fost încoronat Marc, văzând în el propriul lor triumf şi realizarea Utopiei. Dar s-au înşelat. Habar n-avea el de probleme economice, greşea bilanţurile şi mereu era nevoie să i se controleze socotelile. Dar, din ucenicia făcută sub Antoninus, iluminatul conservator realist şi puţin sceptic, trăsese învăţăminte despre oameni. Ştia că legile nu sunt îndeajuns ca să-i facă mai buni, de aceea a mers încet cu reforma codurilor, începută de predecesorii săi, fără entuziasm şi fără să creadă în utilitatea lor. Ca bun moralist ce era, credea mai mult în puterea exemplului; şi a încercat să-l dea prin propria sa viaţă de ascet, pe care supuşii i-au admirat-o, însă n-au fost deloc ispitiţi s-o imite.

Evenimentele nu i-au fost prielnice. De-abia se urcase pe tron, că britanicii, germanii şi perşii, încurajaţi de docilitatea lui Antoninus, au început să ameninţe hotarele Imperiului. Marc l-a trimis în Orient pe Lucius care, în Antiohia, a dat peste Pantèa; şi aici s-a oprit. Era Cleopatra locului; şi Lucius era un fel de Marc Antoniu, dar fără curajul şi capacitatea militară a eroului. Când a văzut-o pe această femeiuşcă, şi-a pierdut complet capul. Se spune că ea l-a ajutat la asta cu nişte filtre magice. Dar, dacă era într-adevăr frumoasă, aşa cum a fost descrisă, atunci nu cred să fi avut nevoie de filtre.

Marc n-a protestat contra comportării lui Lucius, care continua să facă pe filistinul cu Pantèa, în timp ce perşii devorau nestingheriţi Siria. S-a limitat doar să trimită, discret, un plan de operaţiuni şefului său de stat major, Avidius Cassius, cu ordinul să-l realizeze punct cu punct. Se spune că era un plan care dovedea mare talent militar. Lucius a rămas să chefuiască în Antiohia, în timp ce armata sa îi învingea în mod strălucit pe perşi; şi nu a

preluat din nou comanda decât pentru a-şi pune pe cap cununa de laur, în ziua triumfului pe care i-l decretase Marc. Din nefericire, o dată cu prada inamicului învins, el mai aducea concetăţenilor săi şi un cadou urât: microbul ciumei. A fost un flagel îngrozitor, care a ucis numai la Roma peste două sute de mii de oameni. Galenus, cel mai renumit medic al vremii, povesteşte că trupul bolnavului era scuturat de o tuse violentă, se umplea de bube, iar respiraţia îi era rău mirositoare. A fost contaminată întreaga Italie; oraşe şi sate au rămas pustii, oamenii se îngrămădeau în temple, invocând protecţia zeilor; nu mai muncea nimeni şi, în urma epidemiei, se profila foametea.

Marc nu mai era un împărat; era un infirmier care nu părăsea nici un moment culoarele spitalelor; dar ştiinţa acelor vremuri nu oferea remedii. La aceste nenorociri publice, lui i se mai adăugau şi cele personale. Faustina, fiica pe care Antoninus i-o dăduse de soţie, era în totul şi în toate asemenea omonimei sale mame: în frumuseţe, în vioiciune şi în infidelitate. Adulterele ei nu sunt dovedite, dar toată Roma vorbea de ele. Poate că avea şi scuze: un bărbat ascetic şi melancolic, absorbit de munca sa de „cel dintâi servitor al statului", nu era făcut pentru o femeie atât de plină de viaţă şi cu atâta piper într-însa. Mare domn, ca şi predecesorul şi socrul său, Marc a copleşit-o numai cu atenţii şi cu tandreţe, fără să scoată un cuvânt de reproş sau să se plângă; ba încă, în *Meditaţiile* sale le-a mulţumit zeilor că i-au dat o soţie atât de devotată şi de afectuoasă. Din cei patru copii născuţi din această căsătorie, o fată murise, o alta ajunsese nefericita soţie a lui Lucius, care a avut faţă de ea o comportare frumoasă doar în ziua când s-a hotărât s-o lase văduvă; iar cât despre cei doi gemeni, despre care toată Roma zicea că tatăl lor era un gladiator, unul murise, iar celălalt, pe nume Commodus, acum în vârstă de şapte ani, era o minune de frumuseţe atletică, şi deja îi băgase în sperieţi pe toţi învăţătorii săi cu îndărătnicia la carte şi cu pasiunea sa nepotolită pentru Circ şi lupta cu fiarele. Cum se spune, sângele! Totuşi, Marc îl iubea la disperare. Urmele lăsate de ciumă şi de foamete făcuseră din Roma un oraş trist şi descurajat. Îmbătrânit deja, înainte de a fi împlinit cincizeci de ani, în vârtejul atâtor amărăciuni, gentilomul Marc, măcinat de insomnii şi de un ulcer la stomac, nu apuca să dreagă o stricăciune că se ivea alta. Acum apăruseră triburile germanice care se revărsau înspre Ungaria şi

România de azi. Când Marc a pornit personal în fruntea legiunilor, mulţi au zâmbit: acest bărbat fragil şi istovit, obligat la un regim vegetarian, nu inspira încredere ca om care să-i antreneze după sine pe alţii. Şi, totuşi, rareori legiunile luptaseră cu atâta ardoare cum au făcut-o sub comanda sa directă. Acest om al păcii a dus un război de şase ani, învingându-i, unul după altul, pe cei mai agresivi duşmani ai săi: quazii, longobarzii, marcomanii şi sarmaţii. Iar atunci când, după o zi de luptă, rămânea singur cu sine în cortul său de simplu soldat, deschidea caietul de *Meditaţii* şi scria: „Un păianjen, în ziua când a prins o muscă, îşi închipuie că a făcut cine ştie ce ispravă. Tot aşa crede şi cine a capturat un sarmat. Nici unul şi nici celălalt nu-şi dau seama că nu sunt decât doi mici tâlhari". Şi, cu toate astea, a doua zi relua lupta contra sarmaţilor.

Se afla în Boemia, după o serie de strălucite victorii, când Avidius Cassius, general în Egipt, s-a răsculat şi s-a proclamat singur împărat. Era fostul şef de stat major al lui Lucius care, conform planurilor lui Marc, îi bătuse pe perşi. Marc a încheiat o pace rapidă şi generoasă cu adversarii săi, i-a adunat pe soldaţi şi le-a spus că, dacă Roma i-o cerea, el se putea retrage bucuros, pentru a lăsa locul liber concurentului său; şi s-a îndreptat spre casă. Dar Senatul a refuzat în unanimitate propunerea, şi, în timp ce Marc pornea împotriva lui Cassius, acesta a fost ucis de către un ofiţer al său. Marc a regretat că nu a avut posibilitatea să-l ierte; s-a oprit la Atena pentru un schimb de vederi cu maeştrii diverselor şcoli filozofice locale şi, înapoiat la Roma, a suportat fără plăcere triumful care i se atribuia. Apoi şi l-a asociat pe Commodus, care devenise deja celebru pentru isprăvile lui de gladiator, pentru cruzimea şi pentru vocabularul lui de mahala.

Poate tocmai pentru a-l distrage pe acest copil de la preocupările lui nesănătoase, a reînceput imediat lupta contra germanilor, luându-l pe băiat cu sine. Şi din nou era în pragul victoriei definitive când, la Viena, a căzut la pat; adică mai bolnav decât de obicei. Timp de cinci zile a refuzat să mănânce şi să bea. În ziua a şasea s-a ridicat, l-a prezentat trupei adunate în careu pe Commodus ca pe noul împărat, i-a recomandat acestuia să împingă hotarele Romei până la Elba, s-a întins în pat şi şi-a acoperit faţa cu cearşaful, aşteptând să vină moartea.

Meditaţiile scrise de el în cort, în limba greacă, au ajuns până la noi. Ele nu reprezintă un mare document literar, dar conţin cel mai înalt cod de morală pe care ni l-au lăsat clasicii. Exact în clipa când conştiinţa Romei se stingea, ea descoperea în acest împărat lumina sa cea mai orbitoare.

XLIV

SEVERII

Prezentându-l ostaşilor drept succesorul său, Marc îl numise pe Commodus „soarele care răsare". Şi probabil că, în ochii săi de tată (dacă era), îl vedea astfel. Dar şi legionarilor le-a plăcut acest tânăr iute de mână, fără scrupule, mare mâncău şi vorbind măscări. Îl socoteau mai milităros decât tatăl său.

Aşa că mare le-a fost surpriza şi neplăcerea atunci când tânărul, în loc să-l lichideze pe inamicul prins deja într-o „pungă", i-a oferit cea mai fără de minte şi mai grăbită pace. Era a doua oară când o minune intervenea spre salvarea acestor germani turbulenţi; o minune pentru care Roma avea să plătească mai târziu.

Commodus nu era un laş, dar singurul război care îi plăcea lui era acela împotriva gladiatorilor şi a sălbăticiunilor, în Circ. Dimineaţa, când se scula, nu mânca nimic până nu-şi măcelărea tigrul cotidian. Şi, cum tigri în Germania nu se prea găseau, era grăbit să se întoarcă la Roma, unde guvernatorii aveau sarcina să-i trimită din Orient haite întregi. Din acest motiv, păsându-i prea puţin şi de Imperiu şi de soarta acestuia, a încheiat acea pace nenorocită care lăsa toate problemele nerezolvate. Senatul a renunţat la dreptul său de a alege un împărat prin adopţiune, care de la Nerva dăduse în continuare atât de bune rezultate, şi a acceptat reluarea principiului eredităţii pe care îl încarna actualul împărat.

Ca şi pentru Nero şi Caligula, chiar dacă vrem să renunţăm puţin la ceea ce au scris contemporanii despre el, mai rămâne încă destul ca să-l catalogăm pe Commodus drept o catastrofă publică. Jucător şi băutor, cu un harem, se spune, de sute de fete şi de tineri pentru propriile sale plăceri, se pare că a avut totuşi o singură

afecţiune faţă de o oarecare Marcia care, fiind creştină, e de neînţeles cum de a putut să împace credinţa sa austeră cu acest ibovnic desfrânat; dar le-a fost totuşi de folos coreligionarilor săi, pentru că i-a salvat de la o probabilă persecuţie.

Necazul a început atunci când vreo câţiva turnători au denunţat lui Commodus un complot condus de propria sa mătuşă, Lucilla, sora tatălui. Fără să-l intereseze dovezile, a ucis-o; iar acesta a fost începutul altui val de teroare, încredinţat unui anume Cleandru, şeful pretorienilor. Pentru prima oară după Domiţian, Roma a început să tremure la abuzurile acestor trupe. Într-o zi, populaţia, mai mult de frică decât din curaj, a asediat Palatul şi a cerut capul lui Cleandru. Commodus li l-a oferit fără să şovăie, înlocuind victima cu Letus, un om inteligent care şi-a dat imediat seama că, ocupând acest post, ori avea să fie ucis de popor, spre a-i face pe plac împăratului, ori avea să fie ucis de împărat, spre a-i face pe plac poporului. Ca să iasă din această dilemă, nu exista decât o singură cale: să-l omoare el pe împărat. Şi a ales-o, cu complicitatea Marciei, al cărei creştinism, şi de data aceasta, nu-l înţelegem. Ea i-a dat lui Commodus un pahar cu o băutură în care turnase otravă. L-au terminat strangulându-l în baie, fiindcă tânărul, de treizeci de ani abia, se lăsa greu să moară.

Era ziua de 31 decembrie a anului 192 după Hristos. Începea anarhia cea mare.

Senatorii, bucuroşi de moartea lui Commodus, au acţionat ca şi cum ei ar fi fost autorii, alegându-l ca urmaş pe un coleg de-al lor, unul Pertinace, care nu voia să mai ştie de ei; şi avea dreptate. Ca să pună în ordine finanţele, a trebuit să facă economii; dar, ca să facă economii, a trebuit să dea afară mulţi profitori, printre care şi pretorieni. După două luni de guvernare în felul ăsta, l-au găsit mort, ucis de propria lui pază care a anunţat că tronul e pus la licitaţie: urca pe el cine dădea un bacşiş mai gras.

Un bancher miliardar, pe numele său Didius Iulianus, stătea liniştit la masă în palatul lui, când nevasta şi fata, foarte ambiţioase, i-au pus toga în spate şi i-au poruncit să dea fuga să concureze. Fără nici un chef, dar temându-se mai mult de femeile casei decât de necunoscutul puterii, Didius le-a oferit pretorienilor trei milioane de om (avea ceva bani!), şi a câştigat.

Senatul decăzuse rău de tot, dar nici într-atât încât să înghită şi o asemenea negustorie. A expediat în secret cereri disperate de ajutor

către generalii dislocați în provincie și unul din ei, Septimius Sever, a venit, a văzut, a promis dublu decât oferise Iulianus și a învins. Bancherul plângea într-o cameră de baie, unde i-au și retezat capul. Nevastă-sa, rămasă văduvă, s-a consolat cu titlul de ex-împărătească.

Pentru prima oară, cu Septimius, urca pe tron un african de origine evreu. Roma nu și-l alesese; ba Senatul s-a declarat chiar în favoarea altui general, Albinus. Dar nu s-a simțit prea rău nici când Septimius a câștigat partida, când i-a omorât pe toți opozanții și a transformat definitiv Principatul într-o monarhie ereditară de tip militar. Era trist că se ajunsese până aici. Dar în situația asta, și desigur nu din vina lui Septimius, nici el nu avea cum să procedeze altfel. Trebuia o mână de fier pentru a stăvili dezastrul; și Septimius Sever a avut-o. Era un bărbat frumos, spiritual, de vreo cincizeci de ani, robust, excelent strateg, dar slab comandant. Provenea dintr-o familie înstărită, studiase filozofia la Atena, dreptul la Roma, dar vorbea latina cu un puternic accent fenician. Nu avea, desigur, stofa morală a lui Antoninus sau Marc Aureliu și nici complexitatea intelectuală a lui Adrian. Era chiar un cinic, dar drept și cinstit, cu un simț limpede al realității. Singura sa ciudățenie era astrologia, căreia i-a datorat o căsătorie ce n-a adus noroc Romei. Se găsea în Siria când i-a murit prima nevastă, o femeie simplă și de treabă. Văduvul, care imediat a întrebat astrele, a aflat că unul din ele, un meteorit probabil, a căzut în apropiere de Emesa. S-a dus acolo și, pe bucata aceea picată din cer, a găsit înălțat un templu, unde era adorată piatra, a cărei grijă fusese încredințată unui preot și fiicei sale, Iulia Donna care, pe lângă toate, mai era și o floare de fată. Văzând-o, greu nu i-a fost lui Septimius să se lase convins că aceasta era soția pe care i-o destinaseră aștrii. Până aici nimic rău. Dar, ajunsă împărătească, Iulia i-a făcut destule necazuri bărbatului său, care era prea ocupat ca să le observe. A fost și asta o nenorocire, însă numai una cu caracter personal. Ea era o femeie inteligentă și cultă, care a ținut un salon literar și a adus la Roma obiceiurile și modele Orientului. Din păcate însă, i-a adus pe lume și pe Caracalla și pe Geta.

Septimius a guvernat șaptesprezece ani, adresându-se Senatului numai când avea de dat ordine, și aproape tot timpul făcând războaie. El a introdus o mare și periculoasă noutate:

serviciul militar obligatoriu pentru toţi, cu excepţia italicnilor, cărora le era interzis. Se recunoştea astfel decăderea militară a ţării noastre şi a caracterului ei iremediabil. De acum înainte, ţara era la cheremul legiunilor străine. Cu ele, Septimius a dus câteva războaie norocoase nu numai în scopul de a întări graniţele, dar şi pentru a menţine în formă legiunile. Şi tocmai termina cu al nu ştiu câtelea, când l-a surprins moartea în Britania în anul 211 după Hristos. Acest om, care îl criticase pe Marc Aureliu pentru că-l desemnase succesor pe Commodus, îi numea acum urmaşi pe Caracalla şi pe Geta. Pentru că şi el era tată, sau poate pentru că nu-şi cunoştea copiii, de care stătuse mereu departe ? Sau, poate, pentru că nu-l interesa nimic? Într-o zi, i-a spus unui locotenent al său: „Am reuşit să fiu tot ce mi-am dorit. Şi-mi dau seama că nu merită osteneala." Iar celor doi urmaşi ai săi le-a recomandat: „Nu faceţi economie la bani pentru ostaşi; cât despre rest, puţin să vă pese."

Recomandaţie inutilă: şi Caracalla şi Geta se interesau prea puţin de rest, chiar şi de tatăl lor, căruia l-au rugat pe medic să-i grăbească moartea.

Dintre amândoi, primul la rând a fost Caracalla, şi nu a întârziat să se manifeste. Deranjat să tot fie obligat să împartă puterea cu fratele său, l-a asasinat, a condamnat la moarte douăzeci de mii de cetăţeni bănuiţi că ar fi fost partizanii acestuia şi, ţinând minte instrucţiunile date de părintele său, i-a liniştit pe soldaţi, umplându-le buzunarele cu sesterţi. Nu era nebun. Era pur şi simplu un amoral. În fiecare dimineaţă, cum se scula, cerea un urs viu cu care să se măsoare, pentru a-şi păstra muşchii în formă; la masă, mânca în tovărăşia unui tigru şi dormea culcat între labele unui leu. Nu-i primea pe senatorii care se înghesuiau în anticamera sa, însă era foarte cordial cu soldaţii, pe care îi răsfăţa cu favoruri. A extins cetăţenia asupra tuturor persoanelor de sex bărbătesc din Imperiu, dar asta numai ca să se poată mări venitul de pe urma taxelor de succesiune, la care erau obligaţi toţi cetăţenii.

De politică se ocupa prea puţin. Prefera s-o lase pe mâna maică-sii, care se pricepea, dar care, evident, o făcea ca orice femeie, bazându-se pe simpatii şi antipatii. Ea era aceea care rezolva corespondenţa şi-i primea în audienţă pe miniştri şi pe ambasadori. La Roma se vorbea că-şi câştigase această poziţie cedând dorinţelor incestuoase ale fiului. Sigur că nu era adevărat.

Din punctul ăsta de vedere, Caracalla era destul de serios; singura lui adevărată pasiune erau războaiele şi duelurile. Într-o zi, cineva i-a vorbit despre Alexandru cel Mare. A fost entuziasmat şi a vrut să-l imite. A recrutat o „falangă" la fel ca acelea ale eroului, a pornit spre Persia, dar în bătălie uita că este general, pentru că se amuza mai mult să facă pe soldatul, provocându-şi duşmanul la luptă corp la corp. Până când, într-o zi, legionarii, sătui de lupte fără cap şi coadă, fără un plan, dar mai ales fără prăzi, l-au străpuns cu cuţitele.

Iulia Donna, deportată în Antiohia, după ce îşi pierduse bărbatul, tronul şi copiii, a făcut greva foamei până a murit. Dar a lăsat în urma ei o soră, Iulia Mesa, care avea şi cap şi ambiţie. Ea mai avea şi doi nepoţi, copiii a două fiice: unul se numea Varius Avitus şi era, sub pseudonimul de *Heliogabal*, adică zeul soare, preot la Emesa, de unde provenea familia împărătesei; celălalt se numea Alexianus şi era încă un copil.

Mesa a răspândit zvonul că Heliogabal era fiul natural al lui Caracalla, iar legionarii, care acolo în Siria se convertiseră la credinţa locului şi respectau în acest copil de strană, în vârstă de paisprezece ani, pe reprezentantul Domnului, l-au proclamat împărat şi l-au purtat în triumf până la Roma, împreună cu bunica şi mama sa.

Într-o zi de primăvară a anului 219 după Hristos, Urbea a văzut venind pe cel mai ciudat dintre *Augusti*: un băiat îmbrăcat din cap până-n picioare în mătase roşie, cu buzele rujate, cu genele retuşate cu *henna*, cu un şirag de perle la gât, cu brăţări de smarald la mâini şi la glezne, şi cu o coroană de diamante pe cap. Şi totuşi l-au aclamat. De acum nici o mascaradă nu-i mai scandaliza.

Şi, încă o dată, adevăratul împărat a fost o femeie: bunica Mesa, sora celei de mai înainte. Pentru Heliogabal, tronul era o jucărie; şi l-a folosit ca atare. În nevinovăţia lui infantilă, băieţaşul acesta era chiar drăguţ, ca un căţeluş. Plăcerea lui cea mai mare era să facă tuturor câte o şotie, însă nevinovată: tombole şi loterii cu surprize, farse, jocuri de cărţi. Dar era şi un sibarit; din toate voia ce e mai bun, iar bani cheltuia cu lopata. Nu călătorea cu mai puţin de cinci sute de care în urma lui şi, pentru o sticluţă de parfum, era gata să plătească milioane. Când un ghicitor i-a prezis că o să piară de moarte violentă, a golit Vistieria statului pentru a-şi procura cele mai rafinate mijloace de sinucidere: o spadă de

aur, o trusă cu frânghii de mătase, cutii bătute cu briliante pentru cucută. Din când în când, aducându-şi aminte de trecutul său de preot, cădea în crize de misticism. Într-o zi s-a circumcis; într-alta a încercat să se castreze; iar altă dată a cerut să-i fie trimis de la Emesa faimosul meteorit al străbunicului său matern. A construit deasupra lui un templu şi le-a promis evreilor şi creştinilor că le recunoaşte religia ca religie de stat, dacă acceptă să-l înlocuiască pe Iehova şi pe Iisus cu pietricica lui.

Bunica Mesa şi-a dat seama că nepoţelul ăsta al ei punea în pericol dinastia. L-a convins să-l adopte pe verişorul Alexianus şi să-l declare Cezar, sub impunătorul nume de Marcus Aurelius Sever Alexandru. Şi, cu dezinvoltura caracteristică familiei, i-a ucis şi pe împărat şi pe mama acestuia, care îi era de fapt fiică.

E ciudat să vezi cum ia naştere dintr-un asemenea oribil masacru domnia unui sfânt, Alexandru Sever, care avea paisprezece ani şi făcea cinste numelui pe care îl purta. Studiase cu sârguinţă, dormea pe tare, mânca puţin, făcea duşuri reci, chiar şi iarna, se îmbrăca la fel ca orişicare, iar de la predecesorul său moştenise doar un singur lucru: imparţialitatea faţă de toate religiile, cu o pronunţată simpatie pentru regulile de morală ale evreilor şi creştinilor. Preceptul acestora: „Nu face altuia ceea ce nu vrei să ţi se facă ţie", l-a săpat pe multe edificii publice. Discuta fără părtinire cu teologii şi, la îndemnul mamei sale, Mammea, care luase locul defunctei Mesa şi care înclina către creştinism, a căpătat o slăbiciune pentru Origene, un ascet care aducea în noua credinţă vocaţia stoicilor.

În timp ce Alexandru se ocupa mai mult cu Cerul, Mammea guverna bine pământul, asistată de sfaturile lui Ulpian, fost tutore al lui Alexandru. Ea a practicat cu pricepere o bună politică economică, a redus influenţa militarilor şi i-a redat Senatului o parte din vechile puteri. Nedreptăţi a comis doar faţă de noră-sa, pentru că, după ce i-a dat-o fiului său de nevastă, a devenit geloasă pe ea şi a alungat-o. Chiar şi împărătesele sunt şi ele femei şi mame. Dar când perşii au reînceput cu ameninţările, ea a pornit împreună cu băiatul în fruntea armatei, ca să-i respingă. Alexandru, mai înainte de a se angaja în luptă, i-a trimis regelui inamico scrisoare în care încerca să-l convingă să renunţe. Celălalt a luat-o drept semn de slăbiciune, a atacat şi a fost bătut. Împăratul, căruia nu-i plăceau războaiele, a încercat să-l evite pe cel cu

germanii. Şi, întâlnindu-se în Galia cu emisarii lor, le-a oferit un tribut anual, dacă acceptau să se retragă.

A fost probabil singura lui greşeală; şi a plătit-o scump. Legionarii n-or mai fi fost ei dornici de bătaie, dar nici amatori nu erau să plătească pacea. Indignaţi, s-au revoltat, l-au ucis pe Alexandru în cort, cu mamă cu tot şi cu toţi curtenii, şi l-au aclamat împărat pe generalul armatei din Panonia, Iulius Maximinus.

Era în anul 235 după Hristos.

XLV

DIOCLEŢIAN

Anarhia care a urmat după moartea lui Alexandru Sever a durat cincizeci de ani, adică până la venirea lui Diocleţian; şi deja nu mai face parte din istoria Romei, ci din cea a descompunerii cadavrului său. Devin chiar greu de urmărit succesiunile la tron şi nu credem ca cititorul, oricâtă bunăvoinţă ar avea, să poată ţine minte numele tuturor acelora care s-au înlocuit unul pe altul, fiecare de regulă tăind gâtul predecesorului. Să ne limităm doar la un fel de „pro memoria".

Maximinus ar fi trebuit să se numească Maximan, pentru că era înalt de peste doi metri, cu un torace pe măsură şi nişte degete atât de groase că folosea drept inele brăţările nevestii. Era fiul unui ţăran din Tracia, suferea de complexul propriei sale ignoranţe şi, în anii cât a domnit, nici n-a vrut să calce pe la Roma care, de fapt, nu l-a văzut niciodată. A preferat să rămână printre soldaţii în mijlocul cărora crescuse; iar ca să-şi finanţeze războaiele, care constituiau pentru el o distracţie şi care îi reuşeau foarte bine, a impus bogaţilor astfel de impozite, încât aceştia l-au aţâţat împotriva lui pe Gordianus, proconsulul Africii, un domn cult şi rafinat, dar acum în vârstă de optzeci de ani. Maximinus i-a ucis fiul în luptă, iar bătrânul s-a sinucis.

Capitaliştii s-au adresat atunci lui Maximus şi lui Balbinus, proclamându-i pe ambii împăraţi. Maximinus era pe cale să-i bată pe amândoi, când a fost asasinat de propriii săi soldaţi. Adversarii lui n-au mai avut vreme să se bucure de acest noroc picat pe gratis, pentru că pretorienii le-au rezervat şi lor aceeaşi soartă, instalând la domnie pe omul lor, un alt Gordianus. Legionarii l-au ucis pe

când îi conducea contra perşilor, şi l-au aclamat pe Filip Arabul care şi el, la rândul său, a fost omorât la Verona de către Decius.

Decius a reuşit să reziste pe tron doi ani, lucru care, pe vremea aceea, constituia un record, şi a iniţiat o serie de reforme; printre acestea şi reinstaurarea vechii credinţe, în dauna creştinismului pe care era hotărât să-l desfiinţeze. Dar a fost înfrânt şi ucis de goţi, care l-au înlocuit cu Gallus, asasinat şi acesta de propriii săi soldaţi; a fost aclamat Emilianus, ucis la rândul său numai după câteva luni.

A venit la tron Valerianus, un om de şaizeci de ani, care s-a trezit cu cinci războaie deodată pe cap: contra goţilor, alemanilor, francilor, sciţilor şi perşilor. S-a dus să se bată cu duşmanul din răsărit, lăsându-l pe cel din apus în grija fiului său Gallienus; dar a căzut prizonier şi atunci Gallienus a rămas singur împărat. Avea sub patruzeci de ani, curaj, hotărâre şi inteligenţă. În alte vremuri ar fi fost un suveran minunat. Dar acum nu mai exista nici o forţă umană care să pună stavilă catastrofei. Perşii se aflau în Siria; sciţii, în Asia Mică; goţii, în Dalmaţia. Roma lui Cezar, ca să nu spunem cea a lui Scipio, ar fi putut face faţă acestor dezastre simultane. Dar cea a lui Gallienus era o epavă în derivă, aşteptând doar o minune care s-o salveze.

Una s-a şi întâmplat în Orient, când Odenatus, care guverna Palmira în numele Romei, i-a bătut pe perşi, s-a proclamat rege al Ciliciei, Armeniei şi Capadochiei, a murit şi i-a lăsat puterea Zenobiei, cea mai mare regină din Est. Era o fiinţă care, de când se născuse, îşi greşise sexul. Avea, de fapt, mintea, curajul şi hotărârea unui bărbat. De femeie nu avea decât subtilitatea diplomatului. Oficial, ea a acţionat în numele Romei şi, ca reprezentantă a acesteia, şi-a anexat şi Egiptul. În realitate însă, regatul său a fost un regat independent, născut chiar în inima Imperiului, dar care în acelaşi timp a constituit şi o stavilă în calea invadatorilor sarmaţi şi sciţi ce se revărsau dinspre nord şi copleşiseră deja Grecia. Cu greu a reuşit să-i bată Gallienus, iar soldaţii săi, drept mulţumire, l-au ucis. Succesorul său, Claudius II, s-a trezit în faţa unui inamic şi mai puternic ca la început. Şi el, cu greu, a reuşit să-i bată într-o ciocnire care, dacă ar fi pierdut-o, ar fi marcat sfârşitul însuşi al Romei. Dar, din acest măcel, s-a răspândit ciuma, şi chiar împăratul a murit. Era anul 270 după Hristos.

Şi iată că, în sfârşit, s-a urcat pe tron un mare general, Domitius Aurelianus, fiul unui ţăran sărac din Iliria, căruia soldaţii

îi spuneau „Mână pe spadă". Nu fusese toată viaţa lui altceva decât ostaş, dar avea şi stofă de om de stat. Şi-a dat seama imediat că nu putea să lupte împotriva tuturor, aşa că s-a gândit să-i câştige pe unii de partea sa cu diplomaţia, şi a cedat goţilor, cei mai periculoşi dintre ei, Dacia, ca să-i liniştească. După aceea, i-a atacat pe rând pe vandali şi pe alemani, care tocmai invadau Italia, şi, în trei bătălii consecutive, i-a alungat.

Dar, cu aceste bătălii, îşi dădea seama că dezastrul era doar întârziat, nu şi evitat; şi de aceea a recurs la o măsură care pecetluia de jamoartea Romei şi începutul Evului Mediu: a dat ordin ca toate oraşele Imperiului să se întărească înconjurându- se cu ziduri, şi să se bazeze în viitor fiecare pe propriile sale forţe. Puterea centrală îşi dădea demisia.

Şi totuşi, această viziune pesimistă asupra realităţii nu l-a împiedicat pe Aurelian să-şi facă mai departe datoria până la capăt. El n-a acceptat separatismul Zenobiei, a pornit contra ei, i-a învins armata, a capturat-o şi pe ea în chiar capitala ţării, l-a executat pe primul său ministru şi sfetnic, Longinus, a dus-o la Roma în lanţuri şi i-a dat domiciliu forţat, până la bătrâneţe, cu o libertate relativă, într-o splendidă vilă la Tivoli. Pentru moment, Roma a crezut că a redevenit *caput mundi*, şi i-a atribuit titlul de *Restitutor*, restaurator, lui Aurelian, care a încercat să dea evenimentelor şi o bază politică şi morală. Acest bărbat ciudat, care vedea totul cu atâta dureroasă limpezime, s-a gândit să rezolve şi conflictul religios ce măcina Imperiul, creându-o nouă religie care să-i împace pe vechii zei păgâni cu Dumnezeul creştinilor; şi a inventat-o pe aceea a soarelui, pentru care a construit un templu splendid. Cu el, pentru prima oară, religia oficială a devenit monoteistă, adică a recunoscut existenţa unui singur zeu, chiar dacă nu era cel adevărat. Şi a fost un mare pas înainte către victoria definitivă a creştinismului. Aurelian a declarat că, de la acest mic zeu, şi nu de la Senat, deci nu de la oameni, a fost el investit cu puterea supremă. Şi astfel a sancţionat principiul monarhiei absolute, aceea care proclamă „prin graţia lui Dumnezeu" şi care, de origine orientală, s-a perpetuat în lume până acum un secol.

Iar ca dovadă a scepticismului cu care supuşii săi au primit această invenţie, este faptul că, deşi „unsul Domnului", ei l-au ucis şi pe Aurelian, aşa cum făcuseră cu aproape toţi predecesorii săi. În locul lui, fără să mai aştepte nici o indicaţie din partea Cerului, Senatul

l-a numit pe Tacitus, un descendent al ilustrului istoric, convins să accepte numai pentru că atinsese deja vârsta de şaptezeci şi cinci de ani, şi deci nu mai avea nimic de pierdut. De fapt, n-a supravieţuit decât şase luni, aşa că a putut să moară în patul său.

I-a urmat (276 după Hristos) Probus, care aşa a şi fost, şi după nume şi după fapte. Din păcate, a fost şi un visător. Căci, atunci când, după atâtea strălucite victorii asupra germanilor, care continuau să se întindă peste tot, i-a pus pe soldaţi să lucreze pământul, gândind să facă din ei nişte buni agricultori, aceştia, obişnuiţi să fie mercenari de meserie şi să trăiască doar din prădăciuni, l-au ucis, deşi apoi s-au căit amarnic şi i-au înălţat un monument în amintire.

Şi iată-ne ajunşi la Diocleţian, cel din urmă împărat roman adevărat. În realitate se numea Diocletes. Era fiul unui libert dalmat şi se vede că ţintea departe după felul cum a lucrat ca să obţină comanda pretorienilor: înţelesese până la urmă că pe tron se putea urca nu cu ajutorul unei cariere politice şi militare, ci afirmându-şi prezenţa prin coridoarele palatului.

Dar mai înţelesese şi că, odată încoronat la palat, nu trebuia să rămână acolo, ca să nu aibă şi el soarta celorlalţi; ba mai mult, nu trebuia să stea nici la Roma. Aşa că prima sa hotărâre a fost de a transfera capitala în Asia Mică, la Nicomedia. Romanii s-au declarat ofensaţi, dar Diocleţian şi-a justificat măsura prin necesităţi de ordin militar. Roma era departe, comandamentul suprem trebuia să fie mai aproape de frontiere, ca să le controleze mai bine. Şi de aceea l-a şi divizat: Diocleţian, având titlul de August, cu cea mai mare parte din armată, se ocupa de Răsărit, cum făcuse şi Valerian; pentru supravegherea hotarului dinspre Apus, l-a desemnat, tot cu titlul de August, pe Maximilian, un general viteaz care s-a instalat la Milano. Fiecare din aceşti doi Augusţi şi-a ales câte un Cezar propriu. Diocleţian, în persoana lui Galeriu, care şi-a instalat capitala la Mitroviţa, în actuala Iugoslavie; iar Maximilian, în persoana lui Constanţiu Clor, poreclit astfel din cauza palorii obrazului, care şi-a ales capitala la Treviri, în Germania. A luat astfel fiinţă aşa-zisa *Tetrarhie*, la care Roma nu participa defel, nici măcar pe planul doi. Ea era acum doar cel mai mare oraş al Imperiului care devenea tot mai puţin roman. Au rămas teatrele, circurile, palatele domnilor, bârfa, saloanele cu intelectuali şi pretenţiile. Dar mintea şi inima plecaseră în altă parte.

Cei doi Augusti s-au angajat în mod solemn să abdice după douăzeci de ani, fiecare în favoarea Cezarului său, cărora, pentru început, le-au dat în căsătorie pe propriile lor fiice. Însă, în acelaşi timp, Diocleţian a dus la bun sfârşit şi reforma absolutistă a statului, începută de Aurelian, lucru care contrazice din plin diviziunea puterii. Experimentul său a fost unul de natură socialistă, cu o relativă planificare a economiei, cu naţionalizarea industriei şi cu creşterea birocraţiei. Moneda a fost fixată la un singur procent în aur, rămas neschimbat timp de peste o mie de ani. Ţăranii deveneau legaţi de pământ, constituind aşa-zisa categorie de „servi ai gliei". Muncitorii şi meşteşugarii au fost „înghetaţi" în corporaţii ereditare, pe care nici unul nu avea voie să le părăsească. Au fost instituite „colectările". Sistemul acesta nu putea funcţiona fără un control sever al preţurilor. El a fost aplicat pe baza unui faimos edict în anul 301 după Hristos, care şi în ziua de azi reprezintă un strălucit model de economie controlată. Totul fusese prevăzut şi reglementat, în afară de tendinţa firească a omului către evaziune şi ingeniozitatea sa în a o realiza. Pentru a le combate, Diocleţian a trebuit să mărească, dincolo de orice limită, aparatul său fiscal (*Tributaria*). „În imperiul ăsta al nostru", bombănea liber-schimbistul Lactantius, „din doi cetăţeni, unul e precis funcţionar." Spionii, inspectorii şi controlorii mişunau. Şi, totuşi, mărfurile erau mereu sustrase de la colectare şi vândute la bursa neagră, iar dezertările din corporaţiile de artişti şi de meşteşugari erau la ordinea zilei. Plouau arestările şi condamnările pentru astfel de abuzuri, şi averi de miliarde au fost nimicite prin amenzi impuse de fisc. Atunci, pentru prima oară în istoria Romei, s-au văzut cetăţeni romani trecând fraudulos graniţele Imperiului, „cortina de fier" a timpului, ca să caute refugiu printre „barbari". Până atunci, refugiul era căutat de „barbari" pe pământul Imperiului, tânjind după cetăţenia sa, ca după bunul cel mai de preţ. Acum se făcea invers. Şi era simptomul clar al sfârşitului.

Cu toate acestea, experimentul lui Diocleţian era singurul care mai putea fi încercat. El ţintea spre un refugiu al lumii romane într-o colivie de oţel, cu scopul de a-i împiedica descompunerea. Deşi ineficace, remediul era impus de împrejurări şi, chiar în ciuda multiplelor sale inconveniente, la ceva a folosit totuşi. Constanţiu şi Galeriu, responsabili cu războiul, au împins armatele romane până în Britania şi Persia. Iar în interior a domnit ordinea. Era o ordine de cimitir, unde totul devenise sterp şi uscat. Fiecare clasă

se transforma într-o castă ereditară, obligată în primul rând să-şi elibereze o etichetă de tip oriental. Pentru prima oară, împăratul a avut o adevărată curte, cu un ceremonial bine pus la punct. Diocleţian s-a proclamat o reîncarnare a lui Jupiter (pe când Maximilian, mai modest, s-a mulţumit să fie doar Hercule), a inaugurat o uniformă de mătase şi aur, la fel ca Heliogabal, şi-a luat titlul de *Dominus* şi, pe scurt, s-a comportat exact ca un împărat bizantin, mai înainte de a-şi transfera acolo definitiv capitala. Dar nu a abuzat de această putere absolută, de care probabil că râdea în sinea lui, pentru că era un om de spirit, echilibrat şi cu bun simţ. A fost un administrator atent şi un judecător imparţial. Iar la sfârşitul celor douăzeci de ani de domnie şi-a ţinut angajamentul luat în ziua urcării pe tron.

În anul 305 după Hristos, cu un ceremonial solemn, care a avut loc simultan la Nicomedia şi la Milano, cei doi Augusti au abdicat fiecare în favoarea Cezarului şi ginerelui său. Diocleţian, în vârstă de abia cincizeci şi cinci de ani, s-a retras în prea frumosul său palat construit la Spalato, şi nu l-a mai părăsit niciodată. Când, la câţiva ani după aceea, Maximilian l-a rugat să intervină ca să pună capăt luptelor pentru succesiune, izbucnite între noii tetrarhi, i-a răspuns că o asemenea propunere nu putea veni decât din partea cuiva care nu văzuse niciodată ce frumos creşteau verzele în grădina sa. Şi nu s-a urnit.

A trăit până la şaizeci şi trei de ani; şi nimeni n-a ştiut niciodată ce părere a avut el despre anarhia izbucnită în urma sa. Făcuse însă tot ce putea face un om: a întârziat-o cu douăzeci de ani.

XLVI

CONSTANTIN

Flavius Valerius Constantin era fiul bastard al Cezarului lui Maximilian, Constanţiu Clor, devenit acum noul August de la Milano. Copilul fusese făcut cu Elena, o cameristă orientală, concubina lui. Diocleţian, când l-a numit pe Constanţiu Cezar, la Treviri, i-a cerut să rupă legătura cu o femeie nepotrivită pentru el, şi s-o ia în căsătorie pe Teodora, fata lui Maximilian. Astfel că băiatul nu avusese parte de cine ştie ce educaţie de la maică-sa vitregă, dar şi-o făcuse singur în armată, unde se înrolase de foarte tânăr. Celălalt August, Galeriu, cel din Nicomedia, l-a chemat la el pe tânărul şi strălucitul militar: socotea să-l păstreze ca ostatec, în caz de neînţelegere cu tatăl său, colegul din Milano, care în realitate trebuia să-i fie subordonat şi căruia îi impusese ca Cezar pe Sever. Pentru sine şi-l luase pe Maximin Daţa.

Însă Constantin nu se simţea liniştit în cartierul general al lui Galeriu; şi poate că avea motive. De aceea, într-o bună zi a fugit; traversând toată Europa, a ajuns la tatăl său în Britania, l-a ajutat efectiv să câştige câteva bătălii şi a mai apucat să-i închidă ochii, la York, după câteva luni. Soldaţii, care îl îndrăgiseră pentru calităţile sale reale de comandant, l-au aclamat August. Însă Constantin a preferat titlul mai modest de Cezar, „pentru că", zicea el, „asta îmi permite să am comanda legiunilor, fără de care viaţa mea ar fi în pericol". Şi Galeriu, Augustul în exerciţiu, deşi cam fără voie, a fost de acord.

Dar, în vremea asta, la Milano, titlul de August se disputa între doi pretendenţi. Păstrând ordinea, el ar fi trebuit să-i revină lui Sever, Cezarul în funcţie. Însă fiul lui Maximilian, Maxenţiu, susţinut de pretorieni, şi-a pus şi el candidatura. Temându-se că

n-o să reuşească singur, l-a chemat în ajutor pe taică-său, care şi-a reluat funcţia de la care abdicase o dată cu Diocleţian; şi amândoi au pornit-o contra lui Sever, care a fost ucis de soldaţi. De la Nicomedia, Galeriu a încercat să rezolve conflictul, numind ca August, după capul lui, pe Licinius. Atunci, şi Constantin s-a proclamat August. Ca să fie haosul complet, Maximin Daţa, Cezarul lui Galeriu, a făcut şi el acelaşi lucru. Şi, astfel, Diocleţian, tot stropindu-şi verzele la Spalato, a aflat că Tetrarhia lui devenise o Hexarhie, plină de Augusti în război declarat unii cu alţii.

Să fim corecţi, n-are rost să-l zăpăcim de cap pe bietul cititor şi aşa greu încercat, ca şi noi, cu o astfel de încâlceală, obligându-l să-i urmărească desfăşurarea. Să venim la concluzii, care au constituit de altfel în acelaşi timp şi sfârşitul epocii păgânismului, şi începutul epocii creştine. La 27 octombrie al anului 312 după Hristos, cei doi mari pretendenţi la tron, Constantin şi Maxenţiu, se aflau faţă în faţă cu armatele lor, la vreo douăzeci de kilometri nord de Roma. Primul, în urma unor manevre inteligente, a căzut în spatele celui de al doilea, pe Tibru. Aici, Constantin a privit la cer şi, i-a povestit el mai târziu istoricului Eusebiu, a văzut apărând o cruce în flăcări, care avea scris pe ea aceste cuvinte: *In hoc signo vinces*, „cu acest semn vei învinge".

Chiar în noaptea aceea, pe când dormea, un glas i-a răsunat în urechi, sfătuindu-l să aplice semnul crucii lui Hristos pe toate scuturile legionarilor. În zori, a dat ordine în consecinţă iar, în locul drapelului roman, a arborat un steag cu o cruce, având pe ea iniţialele lui Iisus. Deasupra armatei inamice flutura un steag cu simbolul Soarelui, acela impus de Aurelian ca noul zeu păgân. Era pentru prima oară în istoria Romei că avea loc un război religios. Dar victoria a obţinut-o crucea. Iar Tibrul, ducând cu el cadavrele lui Maxenţiu şi ale ostaşilor săi, de care era plin, părea că mătură definitiv rămăşiţele lumii vechi.

Dar încă nu se sfârşise, pentru că mai rămâneau Licinius şi Maximinus. Cu cel dintâi, Constantin s-a întâlnit la Milano în anul 313 după Hristos, iar rezultatul întrevederii lor a fost împărţirea Imperiului între cei doi Augusti şi redactarea faimosului edict care proclama că statul tolerează toate religiile şi restituie creştinilor bunurile confiscate în timpul ultimelor persecuţii. Maximin a murit, Licinius s-a căsătorit cu sora lui Constantin; şi se părea că, pentru moment, avea să se pună bazele unei paşnice Diarhii.

Însă, după un an, s-a ajuns din nou la cuţite. Constantin a învins în Panonia o armată a lui Licinius, care atunci s-a răzbunat pe creştinii din Orient, începând să-i persecute. Constantin nu se convertise încă oficial. Dar creştinii vedeau în el pe apărătorul lor şi constituiau acum, dacă nu totalitatea, o majoritate zdrobitoare a armatei sale de o sută treizeci de mii de oameni. Sub comanda sa directă, ei s-au îndreptat împotriva celor o sută şaizeci de mii de apărători ai păgânismului, comandaţi de Licinius. Mai întâi la Adrianopol, apoi la Scutari, victoria a fost obţinută de cei dintâi. Licinius s-a predat, salvându-şi astfel viaţa care totuşi i-a fost luată un an după aceea. Sub semnul lui Hristos, s-a refăcut un imperiu care nu avea roman decât numele.

Ce se întâmplase?

I-am lăsat la Roma pe creştini, la începutul organizării lor: mai întâi doar câteva sute, apoi câteva mii, aproape toţi evrei, adunaţi în micile lor *ecclesiae*, cu puţine legături între ei, cu o doctrină încă necristalizată, şi mai mult în mijlocul indiferenţei decât al ostilităţii gentililor. Aceste puţine celule risipite erau legate între ele doar prin credinţa că Iisus era fiul lui Dumnezeu, că revenirea Sa pe pământ, pentru întemeierea Împărăţiei Cerurilor, era iminentă, şi că cei ce credeau în El aveau să fie recompensaţi cu Paradisul. Însă deja începuseră să se nască mari neînţelegeri asupra datei revenirii Sale. Au fost unii care au crezut că ea era anunţată de calamităţile ce se abăteau asupra Imperiului; Tertulian spunea că ea era de aşteptat după ce avea să cadă Roma, lucru atât de inevitabil, în aparenţă, că un episcop din Siria a plecat pur şi simplu cu credincioşii săi în deşert, sigur că îl va întâlni acolo pe Domnul; Barnaba a anunţat că vor mai trece încă o mie de ani. Doar mult mai târziu a triumfat teza lui Pavel, care transfera definitiv Împărăţia lui Dumnezeu într-o lume nepământeană. Dar, până atunci, aşteptarea întoarcerii Sale sigure a contribuit, cu promisiunile imediate pe care le implica, la răspândirea credinţei.

Mai erau însă şi unele puncte ale doctrinei care ameninţau să provoace adevărate erezii. Celsus, cel mai violent dintre polemiştii anticreştini, scrisese că noua religie fusese împărţită în secte şi că fiecare creştin reprezenta un curent adaptat după gustul său. Irineu enumera vreo douăzeci de secte. Era deci necesară o autoritate centrală care să distingă, fără drept de tăgadă, ceea ce era adevărat de ceea ce era fals.

Prima hotărâre de luat, dezbătută timp de două secole, a fost aceea a sediului. Noua religie se născuse la Ierusalim; dar Roma avea de partea sa cuvintele lui Iisus: „Tu eşti Petre, şi pe această piatră eu am să-mi zidesc Biserica". Şi Petre venise la Roma. Mai mult decât argumentele, avea greutate faptul că lumea era dominată de Roma, şi nu de Ierusalim. Tertulian asigura că, la moartea sa, Petre încredinţase lui Linus destinele Bisericii. Dar cel dintâi urmaş sigur este un al treilea, Clement, de la care ne-a rămas o scrisoare cu caracter autoritar adresată celorlalţi episcopi.

Ei au început să se reunească tot mai des în Sinoduri, devenind curând primii arbitri ai acestei religii creştine, care a căpătat denumirea de catolică, adică universală. Termenul de Papă a fost dat exclusiv Marelui Pontif abia după patru secole, în care timp el fusese acordat tuturor episcopilor, pentru a marca egalitatea între ei.

Cu această primă şi rudimentară organizare, Biserica a purtat un război pe două fronturi: cel extern, al statului, şi cel intern, al ereziilor. Şi nu ştim care din cele două a fost mai periculos. Ştim doar că, spre sfârşitul veacului al doilea, Biserica începuse să-i neliniştească pe romani, în aşa măsură încât unul dintre ei, dintre cei mai cultivaţi, Celsus, şi-a închinat întreaga viaţă ca să-i studieze modul de funcţionare, şi a scris despre ea o carte foarte bine şi cu grijă documentată, deşi părtinitoare şi duşmănoasă în concluzii. Acestea stabileau că un creştin nu putea fi şi un bun cetăţean. Şi, într-un fel, avea dreptate, atâta timp cât statul rămăsese păgân. Adevărul e însă că păgânismul nu mai avea apărători; şi chiar şi cei care refuzau să îmbrăţişeze noua credinţă nu mai găseau argumente ca s-o apere pe cea veche. Pe urmele trasate de Marc Aureliu şi de Epictet, Plotinus a fost calificat drept filozof păgân numai pentru că nu se convertise. Dar toată morala sa era deja creştină, ca de altfel şi cea a lui Epictet şi Marc Aureliu.

Chiar când o negau, toate minţile mari ale vremii începeau să se agite în jurul doctrinei lui Iisus şi a Apostolilor. Tertulian care, deşi din Cartagina, avea simţul riguros şi juridic al romanilor şi era, mai ales, un mare avocat, când s-a convertit a extras din Evanghelie nişte reguli de viaţă practică şi le-a dat puterea unui adevărat decret-lege. Acest orator viguros, care vorbea ca Cicero şi scria ca Tacit, fire bătăioasă şi sarcastică, a fost de mare ajutor Bisericii care, după atâta teologie şi metafizică greacă, avea nevoie de organizatori şi de legiuitori. Tertulian, din prea mult zel, a sfârşit prin a ajunge eretic,

deoarece, îmbătrânind, a devenit mai aspru şi i-a criticat pe creştinii ortodocşi că sunt prea călduţi, prea indulgenţi şi prea slabi; a îmbrăţişat atunci ideile lui Montanus, un fel de Luther al timpului, care predica revenirea la o credinţă mai austeră.

Un alt formidabil propagandist a fost Origene, autor a peste şase mii de cărţi şi lucrări mai mici. Avea şaptesprezece ani când tatăl său fusese condamnat la moarte pentru că era creştin. Copilul a cerut să fie martirizat împreună cu tatăl său, dar mama, ca să-l împiedice, i-a ascuns hainele. „Te rog să nu-ţi renegi credinţa din dragoste pentru noi", îi scria băiatul celui condamnat. Şi-a impus o ucenicie de ascet. Postea, dormea gol pe podea şi, până la urmă, s-a şi castrat. În realitate, Origene era un tip de stoic perfect şi şi-a creat despre creştinism o versiune proprie, care era cât pe-aci să fie acceptată, nu însă de toată lumea. Episcopul din Alexandria, Demetrius, a considerat-o incompatibilă cu haina preoţească îmbrăcată între timp de Origene, şi i-a revocat hirotonisirea. Răspopitul a continuat cu un zel de admirat, a respins tezele lui Celsus, într-o lucrare rămasă celebră; a fost închis, torturat, dar nu şi-a renegat credinţa şi a murit sărac şi nepătat, aşa cum trăise. Însă, după două sute de ani, teoriile sale au fost condamnate de o Biserică ce avea acum autoritatea s-o facă.

Papa, care a contribuit cel mai mult la consolidarea organizaţiei în acei primi ani grei de început, a fost Calist, pe care mulţi îl considerau un aventurier. Se spunea că, mai înainte de a se converti, fusese sclav, făcuse avere într-un fel cam echivoc, devenise bancher, îşi escrocase depunătorii şi fusese condamnat la muncă silnică; dar, printr-un şiretlic, reuşise să fugă. Faptul că, de îndată ce a ajuns Papă, a proclamat validitatea penitenţei care anula orice păcat, chiar şi unul mortal, ne face să bănuim că ceva din aceste zvonuri o fi fost adevărat. Dar, oricum, a fost un mare Papă, care a desfiinţat schisma primejdioasă a lui Hippolit şi a făcut să se afirme definitiv autoritatea puterii centrale. Decius, un înverşunat duşman al creştinilor, spunea că ar fi preferat să aibă la Roma ca rival un împărat mai curând decât un Papă cum era Calist. Subel, Papalitatea a devenit, în multe privinţe, cu adevărat romană. De la sacerdoţii păgâni ai Urbei ea a împrumutat îmbrăcămintea bisericească, folosirea tămâiei, a lumânărilor aprinse în faţa altarului, ca şi arhitectura bazilicii. Dar împrumuturile nu s-au limitat numai la lucruri cu caracter formal.

Ziditorii Bisericii şi-au însuşit, mai ales, structura administrativă a Imperiului, pe care au copiat-o, numind pe lângă orice guvernator de provincie, cu aceleaşi puteri, un arhiepiscop, şi, pe lângă fiecare prefect, un episcop. Pe măsură ce puterea politică slăbea şi statul pornea în derivă, funcţiile mari le moşteneau reprezentanţii Bisericii. Când a venit la putere Constantin, deja multe slujbe de prefecţi, în mare măsură ajunşi nişte incapabili, au fost preluate de episcopi. Era clar că Biserica devenea moştenitoarea firească a Imperiului care se prăbuşea. Evreii îi împrumutaseră etica; grecii, filozofia; Roma îi împrumuta limba, spiritul practic şi organizator, liturghia şi ierarhia.

XLVII

TRIUMFUL CREŞTINILOR

În imaginaţia oamenilor, supraîncălzită de romane slabe şi de filme proaste, persecutarea creştinilor se leagă mai ales de numele lui Nero. Dar este o greşeală. Nero a condamnat şi a ucis un număr oarecare de creştini pentru incendierea Romei, cu scopul de a abate bănuielile mulţimii de la persoana sa. A fost o manevră de diversiune, ce nu avea la bază nici un resentiment al poporului sau al statului faţă de această comunitate religioasă, de altfel una din cele mai paşnice care, ca şi toate celelalte, se bucura la Roma de o largă toleranţă. Urbea îi adăpostea fără condiţii pe toţi zeii, ai tuturor străinilor ce se duceau să trăiască acolo; şi, din acest punct de vedere, Roma era într-adevăr *caput mundi*. Existau peste treizeci de mii de zei care trăiau laolaltă. Şi, chiar atunci când unul străin solicita cetăţenia, acordarea ei nu era supusă nici unei condiţii de ordin religios.

Primele neînţelegeri au luat naştere atunci când s-a impus oamenilor să-l recunoască drept zeu pe împărat şi să-l adore. Pentru păgâni, era uşor: în Olimpul lor, zei erau destui, aşa că unul în plus, pe nume Caracalla sau Commodus, nu mai avea ce să strice. Dar evreii şi creştinii, între care poliţia nu reuşea să facă distincţie, îl adorau doar pe unul, pe Acela, şi nu erau deloc dispuşi să-L negocieze. Până la urmă, chiar înainte de Nero, a fost promulgată o lege care îi scutea pe creştini să mai abjure. Însă Nero şi urmaşii săi au făcut întotdeauna prea puţin caz de ea, şi astfel a luat naştere prima neînţelegere ce scotea la lumină şi alte nepotriviri, mai adânci. Nu întâmplător, Celsus, care le-a analizat cu multă seriozitate, a spus că refuzul de a-l adora pe împărat era de fapt un refuz de a te supune legilor statului, pentru care religia nu constituia la Roma decât un

instrument. El a descoperit că aceşti creştini îl puneau pe Hristos mai presus de împărat, şi că moralitatea lor nu coincidea deloc cu cea romană, care făcea din zei primii slujitori ai statului. Tertulian, răspunzându-i că tocmai în aceasta consta superioritatea creştinilor, a recunoscut temeinicia acuzaţiei, dar a mers şi mai departe, proclamând că datoria oricărui creştin era de a nu se supune legilor, dacă le găsea nedrepte.

Atâta timp cât această diatribă a rămas un monopol al filozofilor, ea nu a provocat dispute. Dar când numărul creştinilor a crescut şi conduita lor a prins a se face simţită în mijlocul populaţiei, aceasta a început să intre la bănuială, lucru pe care abilii propagandişti l-au exploatat cum trebuie; aşa cum s-a făcut mai târziu şi contra evreilor. Se spunea despre creştini că făceau vrăji şi magie, că beau sânge roman, că adorau un măgar, că deochiau. Era un fel de „moarte ciumaţilor", care lua proporţii şi crea o atmosferă de *pogrom* şi de „vânătoare de vrăjitoare".

După Nero, ostilitatea împotriva lor a crescut ca un val uriaş, iar legea care proclama delict capital profesarea noii credinţe n-a fost o toană a unui împărat, ci rezultatul urii crescânde în sânul populaţiei. Mai mult chiar, au fost destui împăraţi care au încercat să treacă peste o astfel de lege, sau s-o aplice cu indulgenţă. Traian îi scria lui Pliniu, elogiindu-i toleranţa: „Aprob metodele tale. Acuzatul care nu recunoaşte că e creştin şi o dovedeşte printr-o atitudine de respect faţă de zeii noştri, trebuie neapărat iertat". Adrian, ca sceptic ce era, mergea şi mai departe: acorda iertarea chiar numai în baza unui simplu gest de căinţă formal. Dar era greu să te opui valului de ură a populaţiei, care se dezlănţuia tot mai des în cazul unor calamităţi atribuite de regulă indignării zeilor faţă de toleranţa arătată necredincioşilor creştini. La Roma, religia păgână murise, dar superstiţia mai trăia încă; şi nu exista cutremur, ciumă, sau foamete, care să nu fie aruncate în spinarea acestor amărâţi. Nici chiar marele om de treabă Marc Aureliu, în vremea căruia s-au întâmplat atâtea nenorociri, n-a putut să reziste acestor izbucniri şi a trebuit să li se supună. Attalus, Potinus, Policarp au fost printre cei mai cunoscuţi martiri ai vremii.

Cu Septimius Sever, persecuţiile au început să devină sistematice; el a decretat că botezul este un delict. Dar acuma creştinii erau destul de puternici ca să reacţioneze; şi au făcut-o printr-o muncă propagandistică, în urma căreia Roma căpătase calificativul de „Noul

Babilon"; propuneau distrugerea Urbei şi susţineau incompatibilitatea serviciului militar cu noua credinţă. Era manifestarea pe faţă a defetismului ce trezea mânia unor „patrioţi" care, pentru patria ameninţată de duşmanul din afară, nu se mai băteau, dar cu cel intern şi neînarmat erau intransigenţi. Decius a văzut în acest asalt repetat de indignare un liant al unităţii naţionale şi l-a exploatat susţinându-l. A organizat o mare ceremonie de slăvire a zeilor, anunţând că se vor nota numele celor care nu participă. De teamă, au existat multe apostazii, dar au fost şi multe acte de eroism, plătite cu tortura. Tertulian spusese: „Nu-i plângeţi pe martiri. Ei sunt sămânţa noastră." Teribil şi crud adevăr. Şase ani mai târziu, sub Valerian, însuşi Papa Sixtus II a fost executat.

Bătălia cea mai grea a fost aceea dezlănţuită de Diocleţian. E curios cum un împărat atât de mare nu i-a văzut inutilitatea, ba nici efectul contrar. Se pare însă că totul a pornit de la o clipă de furie. Într-o zi, pe când oficia slujba ca Pontifex Maximus, creştinii din jurul său şi-au făcut semnul crucii. Iritat, Diocleţian a ordonat ca toţi supuşii, civili şi militari, să repete sacrificiul; iar acei care refuzau să fie biciuiţi. Refuzurile au fost numeroase. Şi atunci, împăratul a dat ordin ca toate bisericile creştine să fie rase la pământ, toate bunurile lor confiscate, cărţile sfinte arse, iar adepţii ucişi.

Aceste porunci mai erau încă în curs de executare în momentul când el se retrăgea la Spalato, unde a avut destul timp să mediteze asupra rezultatelor unei astfel de persecuţii care, pentru creştinism, a constituit o strălucită încercare, destinată să-l încoroneze, ca să spunem aşa, drept învingător. *Faptele martirilor*, unde sunt povestite, poate cam exagerat, supliciile şi moartea creştinilor ce nu şi-au renegat credinţa, au constituit un formidabil motiv de propagandă. Ele au răspândit convingerea că Domnul îi făcea insensibili la chinuri pe toţi cei care le înfruntau în numele Lui, şi le deschidea Împărăţia Cerurilor.

Nu ştim dacă şi Constantin era convins de asta atunci când a aplicat crucea lui Hristos pe steagul său. Mama sa era creştină. Dar ea contribuise puţin la formarea acestui băiat care se educase singur în tabără printre soldaţi, înconjurat de filozofi şi retori păgâni.

Chiar şi după convertire, a continuat să-şi binecuvânteze armata şi să ţină slujbele după ritualul păgân; la biserică mergea rar, iar unui prieten care l-a întrebat despre secretul succeselor sale i-a răspuns: „Fortuna face din om un împărat". Fortuna, nu Dum-

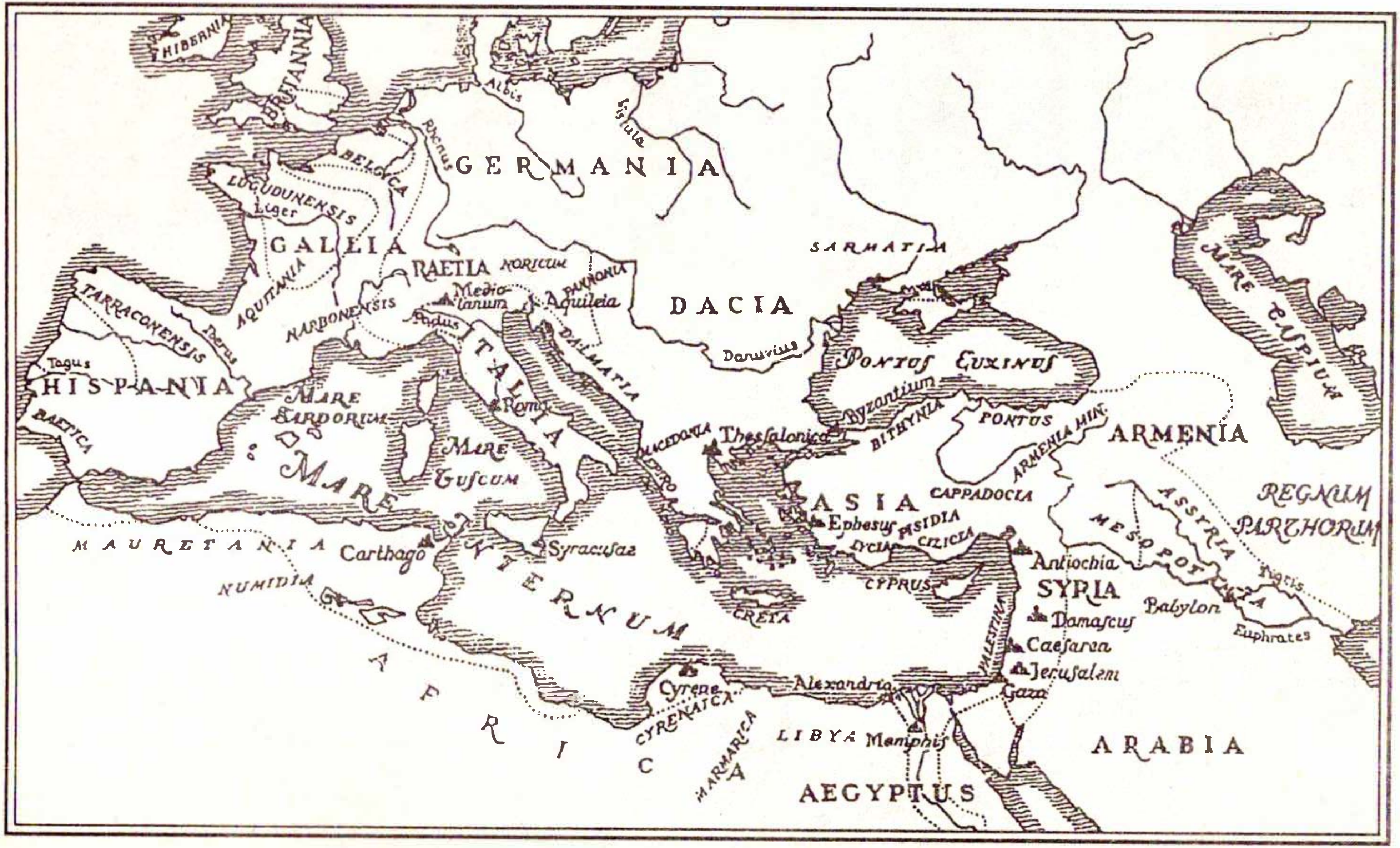

RĂSPÂNDIREA CREŞTINISMULUI LA SFÂRŞITUL SECOLULUI AL III-LEA

nezeu. În relaţiile cu preoţii, cam avea o atitudine de patron; şi doar în problemele teologice îi lăsa în pace, nu pentru că le recunoştea autoritatea în domeniu, ci pentru că erau chestiuni care îl lăsau rece. După mărturiile creştinilor contemporani cu el, cum a fost Eusebiu, care avea cele mai întemeiate motive să-i fie recunoscător, Constantin trecea aproape drept un sfânt. Dar noi credem că a fost, mai ales, un om politic echilibrat, rece, cu vederi largi şi cu mult bun simţ care, constatând singur falimentul persecuţiilor, a preferat să termine cu ele.

E foarte probabil, totuşi, ca acest calcul, ocazionat de o conjunctură, să fi fost însoţit şi de altele mai complicate. El trebuie să fi rămas foarte impresionat de moralitatea creştinilor, de viaţa lor decentă; pe scurt, de revoluţia puritană pe care o operau ei în obiceiurile unui Imperiu care nu mai poseda nici unul. Aceşti oameni erau înzestraţi cu însuşiri extraordinare de răbdare şi disciplină. Şi acum, dacă voiai să găseşti un bun scriitor, un avocat priceput, un slujbaş cinstit şi competent, printre ei trebuia să-i cauţi. Se poate spune că nu exista oraş în care episcopul să nu fie mai bun decât prefectul. Şi atunci, nu se puteau oare înlocui vechii birocraţi corupţi cu aceşti prelaţi fără reproş, făcându-se din ei instrumentele unui nou Imperiu?

Revoluţiile învinge nu prin forţa ideilor, ci atunci când reuşesc să formeze o clasă conducătoare mai bună decât precedenta. Iar creştinismul tocmai asta reuşise.

Constantin a început prin a recunoaşte episcopilor competenţa de judecători în circumscripţiile sau diocezele lor. Apoi a scutit bunurile Bisericii de impozit, a recunoscut ca „persoane juridice" asociaţiile de credincioşi, i-a dat fiului său ca tutore un preot, după ce îl botezase, şi a anulat edictul de la Milano care garanta toleranţa pentru toate religiile, ca să recunoască primatul celei catolice, devenită din acel moment religie de stat, şi făcând să devină obligatorii, pentru toţi cetăţenii, preceptele Sinodului.

Acţionând mai curând ca un papă decât ca un rege, a convocat primul *Conciliu Ecumenic*, adică universal, al Bisericii, pentru rezolvarea contradicţiilor interne care o măcinau. El personal a procurat, cu fonduri din partea statului, banii necesari pentru trei sute optsprezece episcopi şi mulţi alţi prelaţi mai mici, ca să ajungă la Nicea, lângă Nicomedia. Erau probleme importante de pus la punct. Câţiva extremişti ai ascetismului se separaseră de un sacer-

doţiu care, în ochii lor, se arăta prea dispus la compromisuri şi prea legat de bunurile pământeşti, iniţiind o mişcare monastică.

Cam în acelaşi timp, episcopul Cartaginei, Donatus, a lansat o propunere care a făcut repede prozeliţi, şi anume „epurarea" acelor sacerdoţi care, de teamă, abjuraseră în timpul persecuţiilor, cât şi a acelora botezaţi de ei. Propunerea fusese respinsă, dar provocase o schismă ce avea să dureze secole. Însă primejdia cea mai mare era aceea reprezentată de Arie, un predicator din Alexandria, care ataca însăşi temelia doctrinei, refuzând consubstanţialitatea lui Hristos cu Dumnezeu. Episcopul îl excomunicase, dar Arie continua să predice şi să capete aderenţi. Constantin trimisese să-i cheme pe cei doi adversari şi încercase să medieze între ei, invitându-i să cadă la un compromis. Încercarea dăduse greş, iar conflictul luase amploare şi se adâncise. Acesta a fost, mai ales, şi motivul pentru care devenise necesară ţinerea Conciliului.

Papa Silvestru I, bătrân şi bolnav, n-a putut lua parte. Atanasie a fost acela care a susţinut acuzaţiile contra lui Arie; iar acesta s-a apărat corect şi cu curaj. Era un om sincer, sărac şi trist, care greşea, de bună credinţă fiind. Din cei trei sute optsprezece episcopi, numai doi l-au susţinut până la sfârşit şi au fost excomunicaţi împreună cu el.

Constantin a asistat la toate dezbaterile, dar n-a intervenit decât rareori, ca să-i invite pe adversari la calm şi ponderaţie, atunci când discuţiile se încingeau. La formularea verdictului, care întărea ideea divinităţii lui Hristos şi-l condamna pe Arie, el l-a preschimbat într-un edict care izgonea pe eretic şi pe cei doi susţinători ai săi, condamna la rug cărţile sale, şi prevedea pedeapsa capitală pentru cei care le-ar fi ascuns.

Constantin a încheiat lucrările Sinodului cu un mare banchet în cinstea participanţilor, apoi s-a apucat să-şi organizeze noua capitală pe care, cu o ceremonie solemnă, a închinat-o Fecioarei Maria. A numit-o Noua Romă, dar urmaşii au botezat-o cu numele său: Constantinopolis.

Noi nu ştim dacă el îşi dădea seama că, o dată cu această schimbare de capitală, nu făcea altceva decât să decreteze sfârşitul Imperiului Roman şi începutul altuia. Da, acesta urma să se numească tot „roman", dar pentru el Italia avea să devină doar o provincie cu Roma drept capitală.

Constantin a fost un personaj straniu şi complex. Făcea mare caz de fervoare creştină, dar în relaţiile sale cu familia nu s-a dovedit un păstrător riguros al preceptelor lui Iisus. A trimis-o pe mamă-sa Elena la Ierusalim, ca să dărâme un templu al Afroditei, pe care guvernatorii romani necredincioşi îl ridicaseră pe mormântul Mântuitorului, unde, după Eusebiu, se găsise crucea pe care El fusese răstignit. Dar curând după aceea şi-a executat soţia, fiul şi un nepot.

Se căsătorise de două ori; mai întâi cu Minervina, care i-l născuse pe Crispus, un ofiţer viteaz, acoperit de glorie în campaniile sale contra lui Licinius; apoi cu Fausta, fiica lui Maximilian, care îi dăruise trei băieţi şi trei fete. Se pare că Fausta, ca să-l îndepărteze de la succesiune pe Crispus, l-a acuzat în faţa împăratului că a vrut s-o seducă; iar apoi Elena, care avea pentru Crispus o slăbiciune, i-ar fi spus lui Constantin că Fausta l-a sedus pe fiul ei vitreg. Ca să nu greşească, împăratul i-a omorât pe amândoi. Cât despre nepotul Licinianus, fiu al unei surori, Constanţa, avut cu Licinius, se spune că l-a executat pentru că a încercat să comploteze.

Toate astea nu apar deloc în *Viaţa lui Constantin*, scrisă de Eusebiu, ca un fel de panegiric destinat, evident, celui ce făcuse, dintr-o sectă persecutată, Biserica Imperiului. Constantin nu era un sfânt, aşa cum spune biograful său. A fost un mare general, un administrator priceput, un om de stat cu vederi înaintate care, şi el, a comis totuşi câteva greşeli.

În ziua de Paşti a anului 337 după Hristos, al treizecilea de la urcarea sa pe tron, a înţeles că i se apropie sfârşitul. A chemat un preot, a cerut să fie împărtăşit, s-a dezbrăcat de haina de purpură pentru a o îmbrăca pe cea albă a celor ce primeau botezul, şi şi-a aşteptat liniştit moartea.

În faţa tribunalului oamenilor, serviciile pe care el le-a făcut cauzei civilizaţiei creştine sunt cu prisosinţă suficiente ca să obţină iertarea pentru păcatele cu care s-a pătat. În faţa judecăţii lui Dumnezeu, nu ştim.

XLVIII

MOŞTENIREA LUI CONSTANTIN

Constantin a fost singurul dintre urmaşii lui August care a rămas pe tron peste treizeci de ani. Dar şi-a irosit toată opera de reconstrucţie printr-un testament absurd care împărţea Imperiul în trei felii, atribuite câte una fiecăruia din cei trei fii ai săi, Constantin, Constanţiu şi Constant, precum şi celor doi nepoţi, Delmaţius şi Hannibalianus.

Este un lucru care ne uimeşte; pentru că bătrânul nu putea să nu fi văzut ce se întâmplase cu împărţeala lui Diocleţian, şi ce păruieli izbucniseră între Augusti şi Cezari. Dar, odată ajuns aici, putea măcar să-şi boteze copiii cu nişte nume care să-i diferenţieze ceva mai bine. Frumoasă treabă, chiar şi pentru cine ar fi vrut să le scrie istoria şi să descurce iţele încâlcite ale acestor quasiomonimi. Noi vom încerca să facem ce putem.

Ne-au uşurat însă acest lucru, simplificând rivalităţile, regimentele de garnizoană din capitală care, abia intrat în groapă marele defunct, s-au răsculat şi au pornit un masacru de toată frumuseţea, în care au pierit doi din cei cinci urmaşi: Hannibalianus şi Delmaţius. I-au întovărăşit şi fraţii vitregi ai mortului şi copiii lor, în afară de doi, Gallus şi Iulian, trimişi în surghiun, şi despre care o să mai vorbim, precum şi un număr neprecis de alţi demnitari. Constantinopolul abia se născuse, şi îşi şi inaugura repertoriul de crime care aveau să-i marcheze peste veacuri istoria.

Să fi fost oare cu adevărat Constanţiu, cum s-a spus mai târziu, acela care ordonase un astfel de măcel? Exact nu se ştie. Dar se ştie că, în momentul acela, el se găsea în oraş şi n-a făcut nimic ca să-l împiedice, şi a profitat cel mai mult de pe urma lui. I-a convocat pe ceilalţi doi fraţi la Smirna şi a procedat împreună cu

ei la o nouă împărţire. A păstrat pentru sine tot Orientul cu Constantinopolul şi Tracia; lui Constant, care era cel mai mic, i-a dat Italia, Iliria, Africa, Macedonia şi Ahaia, obligându-l însă să fie un fel de vasal al lui Constantin II, căruia îi revenise Galia.

Dacă această clauză a fost ideea lui Constanţiu, cu scopul de a provoca rivalitate între ceilalţi doi şi, astfel, să rămână el arbitru, trebuie să spunem că lovitura i-a reuşit din plin. N-au trecut nici trei ani, că cei doi s-au şi luat de păr. Dar la prima bătălie, Constantin, care avea un temperament mai focos, s-a aventurat prea mult, a căzut într-o ambuscadă şi a fost ucis. Constant n-a mai aşteptat ca să-şi anexeze toate posesiunile lui. Iar Constanţiu, care poate că spera într-un război mai lung, spre măcinarea forţelor celor doi rivali, a rămas cu buzele umflate şi, e adevărat, cu un singur adversar, dar unul mai puternic decât el.

Norocul l-a ajutat însă şi de data aceasta, sub forma unui complot împotriva lui Constant care, în Galia, câştiga bătăliile una după alta contra rebelilor, fiindcă era un bun general, însă, ca om de stat, nu făcea doi bani; îi storcea pe supuşi cu birurile, îi irita cu încăpăţânarea lui şi-i scandaliza cu apucăturile. Un comandant de miliţii barbare, Magnenţiu, l-a ucis şi s-a proclamat împărat. Dar, tot aşa, îndată s-au proclamat şi Vetranion, comandantul trupelor din Iliria, şi Nepoţianus, nepotul mortului.

Constanţiu avea acum în mână toate atuurile ca să intervină în Occident sub pretextul restabilirii ordinii. Tocmai atunci încheiase un armistiţiu cu regele persan Sapor care, până în acel moment, îi dăduse multă bătaie de cap, ţinându-i armata angajată. Acum, a pornit în fruntea ei contra uzurpatorului, acţionând şi pe cale diplomatică, artă în care se pricepea mai bine. Vetranion s-a lăsat momit, şi-a alăturat trupele celor ale lui Constanţiu în Câmpia Serdică, unde îi venise în întâmpinare, şi a îngenuncheat în faţa acestuia, cerându-şi iertare. Iertarea i-a fost acordată, ba încă şi nişte noi galoane şi medalii. Apoi, cele două armate au pornit împreună în marş contra lui Magnenţiu. L-au învins în Ungaria, l-au urmărit până în Spania şi aici l-au silit să se sinucidă împreună cu fratele său Decenţiu. Astfel, Imperiul s-a reunit iarăşi sub un singur suveran.

Spre deosebire de predecesorul şi tatăl său, acesta nu era un mare general, nu-i plăceau războaiele şi căuta să le evite. Dar când era obligat să le facă, le făcea până la capăt şi, deşi foarte prudent, îşi risca totuşi cu îndrăzneală pielea. Asta,

ARBORELE GENEALOGIC AL LUI CONSTANTIN

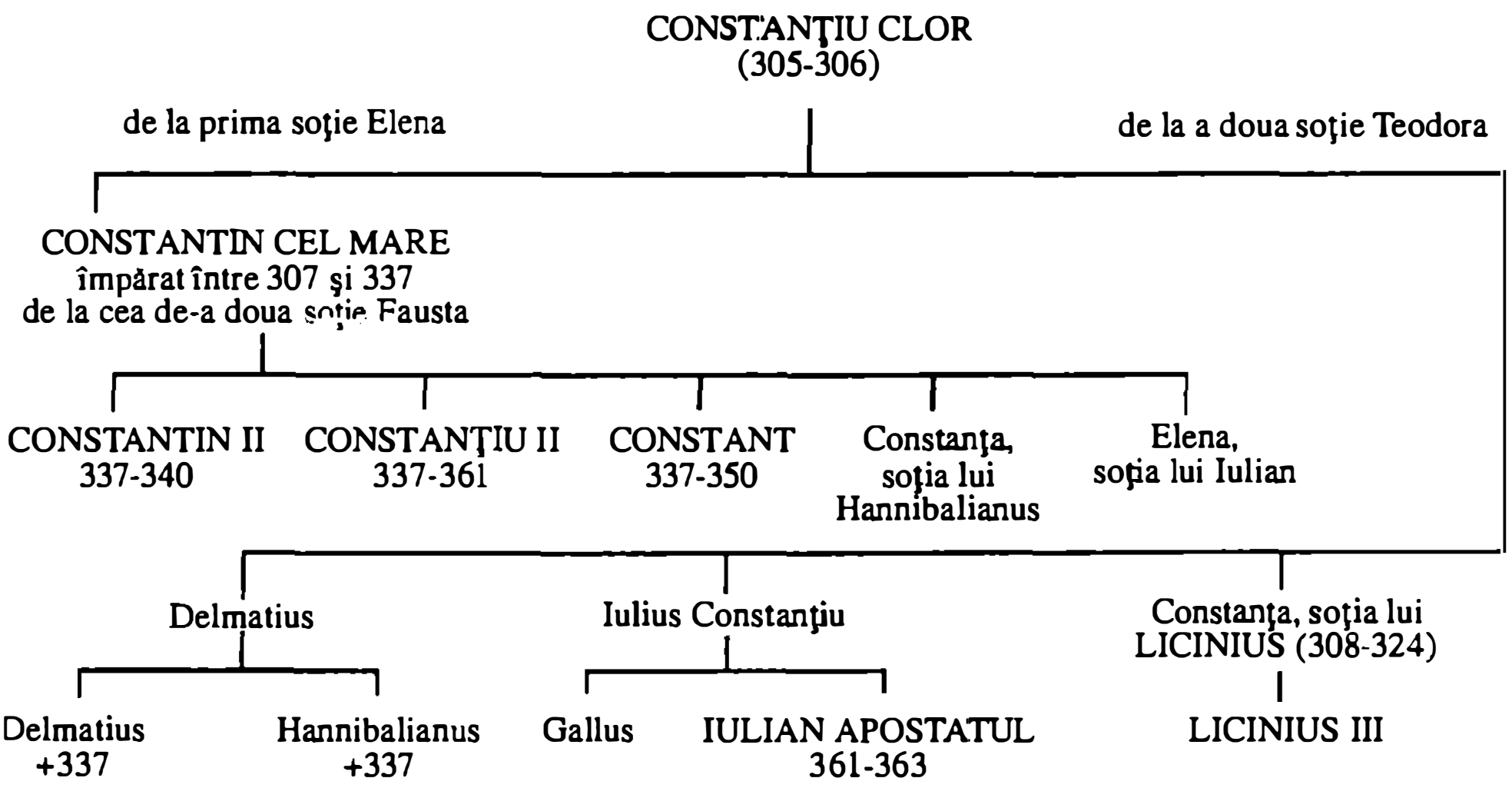

pentru că era foarte conştient de îndatoririle sale şi şi le respecta fără să ţină seama de bani sau sacrificii. Era un om singuratic, bănuitor, melancolic şi taciturn, fără efuziuni, fără căldură umană, fără vicii şi nici uitări de sine.

În multe privinţe, semăna cu Filip II al Spaniei şi cu Franz Iosef al Austriei. Ca şi ei, era credincios, dar nu-şi întovărăşea credinţa cu celelalte două virtuţi creştine: speranţa şi caritatea. Dimpotrivă, era pesimist, incapabil de indulgenţă, şi socotea că, pentru a salva un suflet, deseori era necesar să arzi un trup. Se căsătorise de trei ori, nu din dragoste, ci ca să aibă un moştenitor. Nici una din cele trei neveste nu i l-a dăruit. Acum se trezea fără succesori. Nici măcar fraţii săi nu avuseseră timp să-i lase unul. Vii, în marele cimitir unde se găsea îngropată numeroasa progenitură a lui Constantin, nu mai rămăseseră decât doi băieţi, scăpaţi din masacrul anului 337, Gallus şi Iulian.

Aceştia vegetau de ani de zile într-un orăşel din Capadochia, sub tutela unui episcop arian, Eusebiu care, nici el, prea multă iubire de aproapele său nu manifesta, ducând o viaţă monahală, singuratic şi izolat. Mama lor, Basilina, murise în ziua când, chiar sub ochii lor, avusese loc măcelărirea tatălui, a unchilor, a verilor, până şi a sclavilor. Gallus avea pe atunci zece ani; Iulian, şase. Şi amândoi au aflat mai târziu că răspunzător, direct sau indirect, de acest masacru era el, Constanţiu, care acum, aşa deodată, îşi amintea de dânşii.

Alesul a fost Gallus, cel mai mare, care, dintr-o dată, din captiv ce era, s-a trezit soţul Constantinei, sora împăratului, numit Cezar şi instalat la Antiohia cu puteri aproape absolute. Ca să nu-şi piardă capul, după acest salt brusc ce ar fi putut ameţi pe oricine, nu-l ajuta nici măcar inteligenţa, pe care natura i-o refuzase din plin. Ceea ce văzuse când era copil, îl făcuse să creadă că regula de comportare între oameni era asasinatul şi minciuna; şi, ca să se pună pe sine la adăpost, a urmat-o, dând curs oricărei bănuieli şi ucigând pe orice suspect. Mai înainte chiar de a-şi da seama Constanţiu de greşeala făcută cu o astfel de alegere, el deja ucisese nu numai câţiva oameni, ci populaţii întregi. Împăratul, temându-se că o excomunicare ar fi împins poporul la revoltă, s-a făcut că nu ştie nimic şi, arătându-se tot timpul prietenos, l-a invitat la Milano, unde se găsea în acel moment. Neliniştit, Gallus a trimis-o înaintea lui pe Constantina, ca să ghicească intenţiile lui Con-

stanţiu. Dar Constantina a murit pe drum. Gallus a trebuit să se hotărască să plece personal. În Panonia, însă, i-a ieşit în cale un detaşament care l-a arestat şi l-a condus la Pola, unde l-au închis în palatul în care Constantin îl ucisese pe primul său născut, Crispus. Constanţiu ţinea mult la tradiţiile de familie, chiar şi în materie de omor. Un proces sumar, facilitat de mărturia bine remunerată a unui eunuc de la curte, s-a încheiat cu o condamnare la moarte; sentinţă executată imediat.

Constanţiu rămăsese iar fără succesori, şi îmbătrânea. În ziua când se hotărâse să se scape de Gallus, îl exilase şi pe Iulian, bănuit de complicitate cu fratele său. Însă băiatul acesta rămăsese singurul în vinele căruia mai curgea sângele lui Constantin. După multe ezitări, l-a rechemat şi l-a numit Cezar. Alt succesor, decât el, nu avea cine să-i fie.

Această alegere, făcută oarecum cu inima îndoită, s-a dovedit imediat excelentă. Iulian, care trecea drept un pierde-vară, ocupat doar cu literatura şi filozofia, de îndată ce s-a văzut om cu răspunderi, şi-a intrat imediat în piele. Nu mai văzuse niciodată o cazarmă până în clipa când împăratul i-a încredinţat provinciile occidentale, aflate în plină revoltă. Iulian i-a lăsat la început să acţioneze pe generali, urmărindu-le însă mişcările. Apoi a luat efectiv comanda trupelor, a înfruntat hoardele francilor şi alemanilor, care se infiltraseră peste Rin, le-a nimicit, a înăbuşit revolta localnicilor şi a restabilit autoritatea imperială asupra Britaniei. Niciodată titlul de Cezar nu fusese acordat unui bărbat mai competent.

Din păcate, tocmai atunci regele perşilor, Sapor, a redeschis ostilităţile; şi, ca să pareze ameninţarea, Constanţiu i-a cerut lui Iulian să-i trimită o parte din armată. Iulian, care prinsese gustul meseriei de soldat, s-a supus, dar fără plăcere şi nu se ştie până la ce punct a ascuns oamenilor săi regretul că trebuia să se despartă de ei. Oricum, ei au fost convinşi că îi fac pe voie dacă refuză să se supună, ba chiar l-au aclamat August, adică Împărat. Imediat, Iulian s-a grăbit să-i scrie lui Constanţiu că totul s-a petrecut pe neaşteptate şi contra voinţei sale. Dar, când Constanţiu i-a răspuns că îl iartă dacă renunţă la titlu şi face act de supunere, Iulian, în loc să fie de acord, a pornit contra lui în fruntea armatei. De fapt, el nu spărsese banca, dar refuza să restituie prada ce-i căzuse din senin pe cap.

Războiul n-a mai avut loc, deoarece Constanțiu, plecat personal să-l facă, a murit pe drum. Când i-au deschis testamentul, au constatat că îl desemnase unic moștenitor chiar pe acela împotriva căruia pornise la luptă și pe care, în caz de victorie, probabil că l-ar fi ucis. Ca întotdeauna, el ascultase nu de sentimente, ci de rațiuni de stat. Și, recunoscând în răzvrătitul acela calități de mare om politic, și-l făcuse succesor. Iulian l-a răsplătit, organizându-i niște funeralii solemne, îmbrăcat în doliu și plângând cu lacrimi fierbinți deasupra sicriului. A fost o foarte frumoasă comedie, minunat interpretată de ambele părți.

În legătură cu Iulian, au curs fluvii de cerneală, ca și cum n-ar fi fost de ajuns cele risipite de el însuși. Pentru că era grafoman și avea pasiunea proclamațiilor, a panegiricelor și a eseurilor despre filozofie și politică. Dar cred că importanța acestui împărat, care a domnit doar douăzeci de luni, a fost puțin cam exagerată.

Motivul pentru care s-a făcut atâta zgomot în jurul numelui său a fost faptul că i s-a atribuit intenția de a restaura păgânismul în locul creștinismului. Deja, Constanțiu dedicase o mare parte a timpului său problemelor religioase. El acționase nu numai ca împărat, dar chiar ca Papă, intervenind în dispute interne ale Bisericii, între donatiști, arieni și meletieni. Pentru că era creștin; și încă unul din cei fervenți. Dar considera, cam păgânește, Biserica un instrument al statului și, cu scuza că o apăra, de fapt o controla.

Iulian a avut și el aceleași interese religioase, dar în sens opus, și de aceea și-a câștigat titlul de Apostatul. Nu încape îndoială că, la toată această ostilitate față de noua credință, trebuie să fi contribuit din plin și acel episcop, Eusebiu care, ca tutore, i-o fi condimentat cu bățul lecțiile de catehism. Singurul sentiment de afecțiune, în exilul său din Nicomedia, Iulian l-a aflat la un bătrân sclav scit, Mardoniu, care îi citea din Homer și din filozofii greci; nu s-a știut niciodată dacă Mardoniu a fost păgân sau creștin. Se știe doar că era tobă de clasicism și că el a fost acela care a inspirat stăpânului și elevului său dragostea pentru această cultură. Iulian privea în jurul său și nu i se părea că acești creștini care îl înconjurau ar fi fost niște exemple grozave. El nu era, orice s-ar spune, un om cu o gândire profundă; și este suficient să citiți ce a scris ca să vă dați seama. De multe ori raționamentele sale se pierd în divagații. Avea o foarte bună memorie, dar nu se pricepea deloc la artă; persista în încăpățânarea de a se ocupa cu probleme filozofice secundare, pierzându-le din

vedere pe cele mai importante, complăcându-se în citate şi în virtuozităţi estetizante. Era fatal să facă o confuzie între Biserică şi păstorii slabi ai acesteia şi să-i bage, şi pe ei şi pe ea, în aceeaşi oală a antipatiei sale. Oricum, ideea care i-a fost atribuită şi pe care, într-adevăr, a susţinut-o, aceea de a reveni la păgânism ca religie de stat, nu face deloc cinste inteligenţei sale politice. De fapt, orice *revenire* în materie de politică este o greşeală.

Faimoasa *apostazie* a lui Iulian a fost, în fond, un agnosticism clar. Pe el nu-l interesau ereziile care continuau să sfâşie Biserica, dar e probabil să le fi privit cu simpatie. Evreilor, însă, le-a recunoscut libertatea cultului şi le-a permis să reconstruiască templul lui Solomon, ale cărui schelării le distrusese un cutremur, în care scriitorii creştini au văzut pedeapsa lui Dumnezeu. Că ar fi încurajat pe sub mână refacerea vechilor culte, asta s-a spus, dar nu s-a dovedit. Oricum, prea mari satisfacţii nu trebuie să fi obţinut din asta, deoarece oamenii, dacă au aderat, nu au făcut-o decât de nevoie şi fără entuziasm. În oraşul Alexandria a fost asasinat de păgâni episcopul Gheorghios, în Antiohia a fost incendiat de către creştini templul lui Apollo: nici în primul şi nici în al doilea caz Iulian nu a ordonat represalii. Voia să se arate imparţial.

Dumnezeu ştie cum şi unde s-ar fi sfârşit această anacronică politică religioasă, dacă Sapor nu l-ar fi obligat să pună mână pe arme. El a pregătit această dificilă şi primejdioasă expediţie cu grija ce-i era obişnuită, punând la punct o armată uriaşă şi o flotă de o mie de vase, cu care intenţiona să coboare pe Tigru. Primele ciocniri i-au fost încununate de succes, dar oraşul Ctesifont, cu puternicele sale fortificaţii, i-a rezistat şi, până la urmă, a fost obligat să se retragă. Dar cine mai putea face acum corăbiile să urce împotriva curentului? Iulian a ordonat să li se dea foc. Nu avea altceva de făcut, dar hotărârea sa i-a demoralizat şi i-a înfuriat pe soldaţi. Regiunea era săracă, stâncoasă, arsă de soare, ostilă. Cavaleria persană stânjenea retragerea, provocând inamicului mari pierderi cu săgeţile sale. Una din acestea l-a nimerit şi pe Iulian, pătrunzându-i în ficat. Împăratul a încercat s-o tragă afară singur, a lărgit însă rana şi şi-a provocat o hemoragie fatală. A înţeles că acesta era sfârşitul, a chemat în jurul patului

pe care fusese întins doi filozofi, amici ai săi, Maximus şi Priscus, şi a început să discute cu ei, foarte senin, despre nemurirea sufletului.

Se spune că, la un moment dat, şi-a vârât mâna în rană, a retras-o plină de sânge şi, împrăştiind câteva picături în aer, ar fi exclamat cu ciudă: „Ai învins, Galileene!"

Dar probabil că nu e adevărat.

XLIX

AMBROZIE ŞI TEODOSIU

Cea care l-a numit pe succesorul la tron, mai ales pentru că trebuia în acele clipe de primejdie să-şi asigure propria-i salvare, a fost chiar armata care, în timp ce se retrăgea, l-a ales pe unul dintre comandanţii ei. A fost un oarecare Jovianus, căruia soarta i-a dat posibilitatea să realizeze, ca împărat, un singur lucru, însă unul stupid şi laş: să încheie o pace grăbită cu perşii, oferindu-le acestora Armenia şi Mesopotamia, drept plată pentru o victorie pe care nici nu o repurtaseră.

După asta, Jovianus s-a îmbolnăvit şi a murit, mai înainte de a ajunge în capitală.

Armata s-a decis iar să desemneze un alt împărat; şi, de astă dată, a fost preferat Valentinian, un general viteaz, fiul unui frânghier din Panonia. Pe acest ofiţer, se spune, Iulian l-ar fi deblocat cândva deoarece era creştin şi nu voise să-şi renege credinţa. Puţin speriat de răspunderile tronului care îi cădeau pe cap, Valentinian şi l-a asociat, cu puteri egale, pe fratele său Valens, căruia i-a lăsat Constantinopolul cu provinciile orientale, păstrându-şi pentru sine Apusul, a cărui capitală era acum Milano. Ne găsim în anul 364 după Hristos.

Amândoi fraţii au avut imediat de făcut faţă unei duble probleme. Valens s-a trezit cu o insurecţie a lui Procopiu, singura rudă a lui Iulian, care, în fruntea unui detaşament din Capadochia, s-a proclamat împărat. A fost învins, prins şi decapitat. Valentinian a trebuit să se înfrunte cu alemanii care, la vestea morţii lui Iulian, de care aveau o teamă grozavă, pentru că îi bătuse întotdeauna crunt, au început iar să calce hotarele Galiei. Împăratul i-a încercuit pe Rin şi i-a nimicit. Apoi, a trimis în Britania pe unul din cei mai

ARBORELE GENEALOGIC AL LUI TEODOSIU

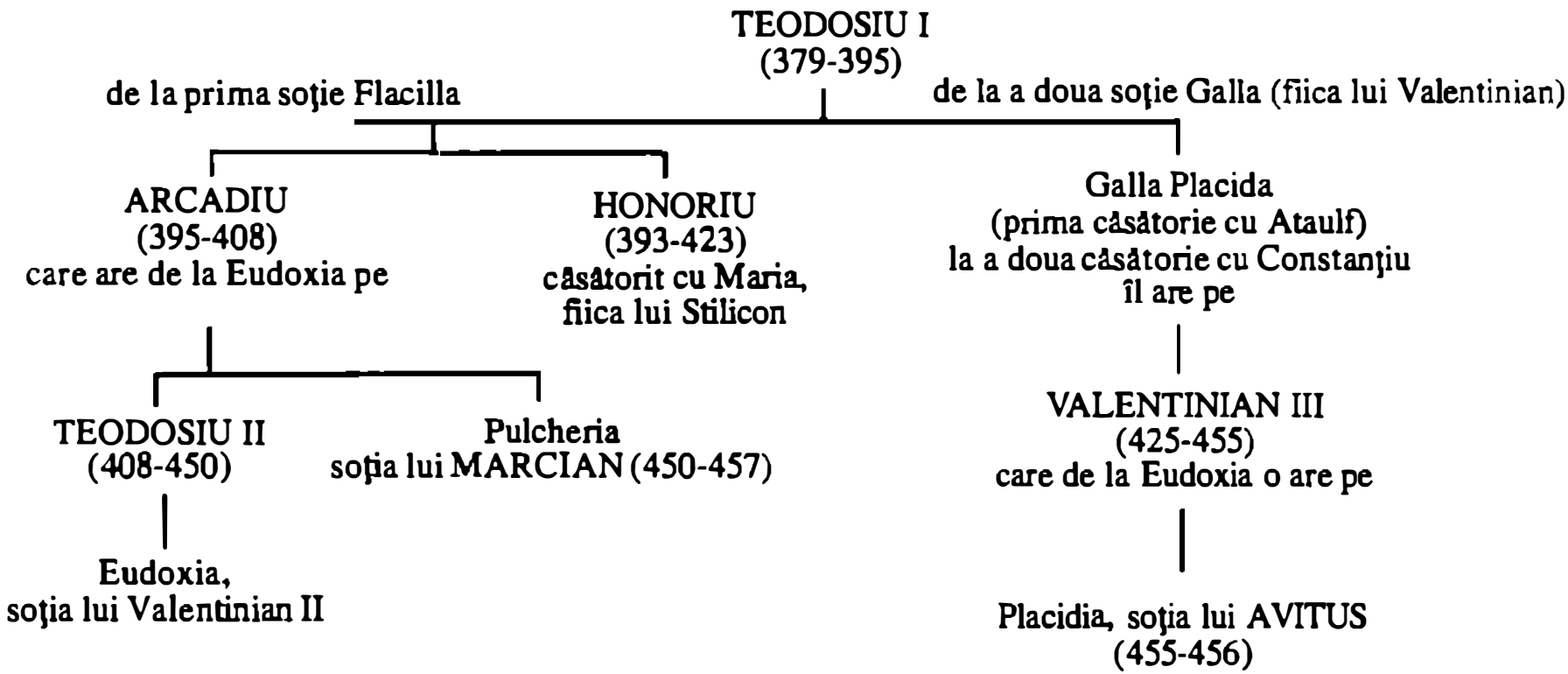

buni generali ai săi, pe Teodosiu, care a pus acolo ordine, împrăştiindu-i pe saxoni şi pe scoţi. Dar acest brav ostaş a fost rău răsplătit pentru serviciile făcute. Fiindcă, trimis imediat în Africa să restabilească pacea, a căzut victima unor demnitari afacerişti care, prin calomnii, l-au adus în faţa tribunalului, unde a fost condamnat pentru trădare şi apoi executat.

Valentinian, indus în eroare, a comis desigur această mare greşeală fiind de bună credinţă. Nu era un bărbat deosebit de inteligent, dar avea bun simţ şi un caracter solid, de om drept. Din păcate se lăsa cuprins de furie şi, în astfel de momente, a comis cele mai mari greşeli din viaţa sa: semnarea actului de condamnare la moarte a lui Teodosiu şi propria sa moarte. A murit fulgerat în urma unei crize de furie nestăpânită, provocată de nişte unităţi care se răsculaseră.

Ne găsim în luna noiembrie a anului 375 după Hristos. Dar succesiunea la tron era de data aceasta stabilită, deoarece Valentinian îşi asociase ca tovarăş, cu opt ani mai înainte, pe fiul său Graţian căruia, la vârsta de cincisprezece ani, îi dăduse de nevastă pe Constanţa, în vârstă de treisprezece ani, fiica postumă a lui Constanţiu; văduva acestuia se căsătorise apoi cu Procopiu, de pe urma căruia rămăsese iar văduvă şi cu un fiu în plus, Valentinian II. Da, e cam greu, îmi dau seama; şi, de aceea, o să încerc să mă explic altfel.

Valentinian mai avea, în afara fratelui său Valens, posesorul jumătăţii răsăritene a Imperiului, şi un fiu pe nume Graţian. Acesta era căsătorit cu Constanţa, fiica împăratului Constanţiu. Mama ei, Justina, rămasă văduvă, se căsătorise după aceea cu uzurpatorul Procopiu, care îi făcuse un copil, pe Valentinian, frate vitreg cu Constanţa. Acum e clar?

Acum, Justina, care era o femeie foarte ambiţioasă, uneltise şi intrigase grozav, ca să-l convingă pe cuscrul Valentinian să-şi ia ca părtaş la tron, nu numai pe Graţian, ci şi pe Valentinian cel mic, în vârstă de numai patru ani. Aşa că, la moartea împăratului, în timp ce la Constantinopol rămânea Valens, la Milano urca pe tron tinerelul Graţian, tutorele lui Valentinian II, cu care mai târziu avea să împartă puterea.

Erau momente grele, pentru că tocmai atunci veneau din stepele Rusiei nişte hoarde de barbari, cei mai îngrozitori dintre toţi: hunii. Ei luaseră deja contact cu goţii, pe care regele lor

Ermanric reuşise să-i strângă într-o federaţie la graniţa de răsărit a Imperiului şi înspăimântaţi, aceştia au cerut lui Valens să fie primiţi în cadrul Imperiului, promiţând să stea de pază la hotare. Valens, după câteva ezitări, a acceptat, ca să se căiască mai târziu, când a văzut că aceşti noi supuşi ai săi, cam vreo trei sute de mii la număr, au început să se dedea la banditisme şi la prădăciuni, cum le era obiceiul. Tocmai atunci se pregătea de război contra perşilor. A trebuit să-şi amâne proiectul, pentru a se repezi până la Adrianopol, unde intraseră zurbagiii de goţi. Dar, în loc să-l aştepte pe nepotul său Graţian care, conform înţelegerii, venea dinspre Nord ca să-l prindă pe inamic într-un cleşte, Valens a atacat imediat, singur, şi şi-a pierdut toată armata. El însuşi, rănit, a fost ars de viu în coliba în care se adăpostea.

Graţian, rămas singur, n-a îndrăznit să atace; deşi nu avea decât douăzeci de ani, se arătase a fi un bun general. Dar acum făcea şi dovada unei mari înţelepciuni. S-a retras prudent, şi-a dispus armatele în apărarea Iliriei şi a Italiei şi, dându-şi seama că nu putea să împartă răspunderea Imperiului cu un copil, cum era cumnatul său Valentinian II, s-a gândit să-şi asocieze pe cineva pentru Orient. Cu mult discernământ, l-a ales pe generalul Teodosiu, omonimul aceluia pe care Valentinian îl executase degeaba în Africa. Şi i-a încredinţat Imperiul de Răsărit. Între timp, însă, mai apărea pe scenă încă un personaj hotărâtor: Ambrozie, episcopul de Milano, pe care în ziua de azi toţi italienii, dar mai ales lombarzii, îl venerează ca pe un sfânt.

Nu era preot şi nu venea de la seminar. Era un slujbaş civil care până în anul 374 fusese guvernatorul Liguriei şi al Emiliei. În această funcţie, se aflase pus în situaţia de a aplana controversele dintre catolici şi arieni care, şi acolo, în acea dioceză, erau foarte încordate. Reuşise s-o facă atât de bine încât la moartea episcopului Ausenţiu, arian şi el, a fost proclamat succesorul lui. Nici măcar nu era botezat în acel moment, iar alegerea sa purta semnele ilegalităţii. Însă Valentinian I, care îl stima foarte mult, l-a confirmat. Şi Ambrozie a primit în câteva zile şi împărtăşania şi hirotonisirea şi pălăria de episcop.

Era un bărbat care, dacă s-ar fi născut azi în America, ar fi ajuns un Ford sau un Rockefeller. Iar Graţian care, după moartea tatălui său, i-a acordat încrederea deplină, a găsit în el pe cel mai serios colaborator. Episcopul şi suveranul au condus împreună lupta contra păgânismului

şi a ereziei lui Arie. Aceasta, după moartea lui Valens, fostul ei adept, n-a mai avut apărători. Teodosiu care, în bună parte, îşi datora lui Ambrozie numirea sa, era în materie de religie un zelos executant al poruncilor. Păgânismul fusese definitiv înmormântat. Iar în sânul Creştinismului triumfa Catolicismul.

Din nefericire, lucrurile nu au mers tot atât de bine şi pe plan strict politic. Acuzându-l pe Graţian că este, cum am spune noi azi, un democrat creştin, poliţist şi făţarnic, guvernatorul Britaniei, Magnus Maximus, s-a răsculat. Complotul avea aderenţi chiar şi la curtea tânărului împărat, care se găsea în acel moment la Paris şi care a fost înjunghiat când a vrut să fugă. Ipocrit, Maximus a deplâns acest incident într-o scrisoare către Teodosiu, căruia îi propunea să împartă în trei Imperiul, lăsând lui Valentinian, sub tutela maică-sii şi a lui Ambrozie, Italia, şi să-i încredinţeze lui Maximus provinciile din Apus.

Teodosiu era un om cumsecade, cu reflexe încete. Duşmanii săi îi spuneau „câcâitul" şi poate că, într-adevăr, cam exagera el puţin cu cântărirea deciziilor. Sfârşitul prietenului şi colegului său Graţian, căruia îi datora atâtea, îl indignase. Dar un război cu goţii, în situaţia în care se afla acum Imperiul în fierbere, şi cu hunii şi perşii la porţi, nu i se părea o soluţie. A trimis un răspuns cam în doi peri, încercând să tergiverseze. Maximus, însă, l-a luat de bun. Şi, uitând că îl acuzase de făţărnicie pe Graţian, a dovedit un mare zel în lupta contra ereticilor, ca să-şi câştige favorurile lui Ambrozie. Cu toate obligaţiile pe care şi le luase faţă de Valentinian, el jinduia cu lăcomie la Italia şi a reuşit să facă să fie acceptate vreo câteva din unităţile sale mai credincioase, sub pretextul întăririlor în garnizoanele de frontieră. Şi totul s-ar fi sfârşit cu un nou regicid, dacă Justina, speriată, nu ar fi fugit la Teodosiu împreună cu fiul ei, împăratul, şi cu fiica-sa, Galla, care, în treacăt fie zis, era o frumuseţe de fată.

Atât de frumoasă, că lui Teodosiu, când a văzut-o, i-a căzut cu tronc, aşa că amorul a putut face ceea ce calculul politic nu reuşise, adică să-l decidă să-l pedepsească pe uzurpator. Întâlnirea între cele două armate a avut loc în Panonia. Şi Maximus, învins, a fost decapitat. Teodosiu s-a căsătorit cu Galla, şi-a întovărăşit soacra şi cumnăţelul la Milano, au mai stat puţin împreună şi, cu asta, s-a statornicit un fel de tutelă a Imperiului de Răsărit asupra celui de Apus.

Ambrozie, între timp, îşi continua lupta împotriva ereziei. Arienii, învinşi de Teodosiu la Constantinopol, erau protejaţi în Italia de Justina, care îl educase pe Valentinian în credinţa lor. Ea cerea acum să le fie acordată măcar o biserică. Ambrozie a răspuns că nu. Valentinian l-a condamnat la surghiun. Dar Ambrozie nici nu s-a clintit. Era un sfânt, da, însă avea ceva caracter. Imediat după aceea, au mai avut loc şi alte întâmplări de răsunet. Creştinii lui Callinio au dat foc la sinagogă. Teodosiu, de la Milano, a dat ordin să fie reconstruită pe cheltuiala vinovaţilor. Ambrozie s-a dus să ceară revocarea ordinului. Şi, cum n-a fost primit, a pus mâna pe toc şi pe călimară: „Eu îţi scriu ca tu să mă asculţi la tine în palat. Altfel, o să mă fac ascultat la mine în biserică..."

Ce se petrecea oare în lume, ca să i se permită unui preot să se facă judecătorul şefului suprem al unui stat, în cadrul căruia nu fusese până atunci decât un simplu slujbaş? Teodosiu, dacă ar fi fost Valentinian I, ar fi suferit şi el o criză, atât de furios era. Însă a tăcut şi s-a supus. Puţin după aceea, a trebuit să intervină contra unor tesalonicieni care măcelăriseră nişte poliţişti, învinuiţi de arestarea unui vizitiu de cvadrigă, idolul lor. A făcut-o cu o mână cam grea poate, dar de data aceasta nu era vorba de probleme religioase. Şi totuşi, chiar şi cu o asemenea ocazie, Ambrozie s-a zburlit, a vorbit din amvon, a refuzat să mai discute cu împăratul şi i-a interzis acestuia să mai intre în biserică până nu avea să-şi ceară, solemn şi cu umilinţă, iertare. Asistăm la o victorie a puterii spirituale asupra celei pământeşti, pentru celebrarea căreia a fost destinat şi compus un imn: *Te Deum laudamus*.

Păgânismul a mai avut o ultimă zvâcnire cu Arbogaste, un luptător franc ce-i rămăsese încă fidel şi care făcuse Imperiului însemnate servicii sub Graţian. Acum era şeful pazei lui Valentinian, dar îl dispreţuia pe acest tembel care îngenunchea înaintea lui Ambrozie şi-i săruta inelul. Într-o zi, tânărul împărat a fost găsit mort în pat. Arbogaste a spus că s-a sinucis, dar nu i-a uzurpat scaunul. Îşi dădea seama că Imperiul Roman, oricât era el de decăzut, nu ajunsese încă până acolo încât să accepte pe tron un barbar ca el. Şi l-a înălţat pe Flavius Eugenius, şeful secretariatelor civile, un fel de cancelar al Majestăţii Sale, păstrând pentru sine comanda armatei.

Nici de data asta Teodosiu n-a reacţionat imediat. Dimpotrivă, a lăsat să treacă doi ani până când s-a hotărât să

pedepsească. Arbogaste i-a impus lui Eugenius o politică ce voia să fie de toleranţă şi de echidistanţă între cele două religii. Dar a trebuit să-şi dea şi el seama că păgânismul nu-şi mai putea reveni nici cu injecţii de adrenalină.

În anul 394, împăratul şi uzurpatorul au trecut la război. Flavius şi Arbogaste, care îl aşteptau pe inamic în Italia, au umplut văile Alpilor Orientali cu statui ale lui Jupiter care apărea astfel pentru ultima oară printre oameni, înarmat cu fulgere de aur. Teodosiu, mai înainte de a porni, se dusese în deşertul Tebaidei, ca să consulte un anahoret care îi prezisese victoria. Pe scurt, fiecare din cele două armate îi mobilizase pe propriii săi zei şi, de fapt, înfruntarea a fost decisă de un fel de minune meteorologică: un vânt violent, suflând dinspre nord-est drept în ochii flavienilor, aproape că i-a orbit. Jupiter, Arbogaste şi Eugeniu au pierit toţi trei în această catastrofă. Dar, ca să fim cinstiţi, de învins i-au învins goţii păgâni ai lui Alaric, în numele lui Iisus, sub comanda împăratului roman Teodosiu.

Ajuns în triumf la Milano, Teodosiu a murit aici de hidropizie. Împăratul romanilor nu împlinise încă cincizeci de ani şi nu fusese niciodată la Roma, oraş ţinut de o parte de către marea politică. Fusese nu un mare suveran, ci unul bun, corect şi cinstit, chiar dacă puţin timorat şi puţin fricos.

Lăsa în urma lui doi băieţi: pe Arcadiu, de doisprezece ani, şi pe Honoriu, de unsprezece.

L

SFÂRŞITUL

Imperiul de Apus, care îi revenea micuţului Honoriu, era de mult considerat de către Teodosiu un satelit al celui de Răsărit, pe care un episcop îl pusese sub tutela spirituală a Bisericii şi care, pentru a se putea apăra, trebuise acum să accepte între hotarele sale nişte populaţii barbare, încă păgâne, total lipsite de forme sociale şi de drept. Însă dezagregarea începuse chiar şi din interior. Nemaifiind apărate de o armată, pe care războaiele din afară o solicitau mereu la graniţă, micile comunităţi săteşti şi provinciale cer tot mai mult sprijin unor boiernaşi care pot dispune acum de miliţii proprii. Aceştia se numesc *Potentes* şi devin din ce în ce mai independenţi faţă de autoritatea centrală, pe măsură ce aceasta slăbeşte mereu. În favoarea lor mai pledează şi legislaţia care, de la Diocleţian încoace, a pietrificat tot mai mult societatea, legându-l irevocabil pe ţăran de pământ şi de proprietarul acestuia, ca serv al gliei; iar pe meşteşugar, de meseria sa. De acum înainte te naşti cu propriu-ţi destin şi nu-l poţi schimba. Cine părăseşte moşia sau atelierul, chiar dacă reuşeşte să scape de jandarmii care îl caută, e sortit să moară de foame, pentru că altceva de lucru nu mai găseşte. Iar cine e bogat trebuie să-şi plătească impozitele, chiar dacă îşi înstrăinează sau îşi pierde averea. Altfel, îl aşteaptă închisoarea.

Aceste legi, oricât de absurde ar putea să pară, erau impuse de circumstanţe. Scheletele care se sfărâmă trebuie consolidate cu ghips. Ghipsul nu împiedică descompunerea, dar o întârzie. Toate acestea, însă, reprezintă sfârşitul Romei, al civilizaţiei sale, al organizaţiei sale juridice care făcea din fiecare individ arbitrul propriului său destin, îl făcea egal cu ceilalţi în faţa legii şi, o dată

cu cetățenia, îl transforma nu numai într-un supus, ci și într-un protagonist.

Începea Evul Mediu. Cel puternic ia locul statului, căruia i se opune cu un succes din ce în ce mai mare, până ce îl fărâmițează în mii și mii de feude, fiecare cu seniorul ei, înarmat până în dinți, pe spinarea unei mase amorfe, mărunte și dezarmate, pradă capriciilor acestuia și fără nici un drept: nici măcar pe acela de a-și schimba profesiunea și locuința.

Pe lângă copilandrul de unsprezece ani, Honoriu, căruia îi revenea moștenirea acestui edificiu gata să se prăbușească, a fost atașat generalul Stilicon. Era un vandal, adică un barbar, de origine germană; și faptul că a fost ales ne spune singur cât de mult se lichefiaseră romanii. Dintre toți ofițerii armatei, numai el era singurul care oferea chezășia onestității, a curajului și a perspicacității. Și, într-adevăr, a avut curând prilejul să le și dovedească, în împrejurări în care, după înmormântarea lui Teodosiu, Milano și Constantinopolul s-au luat imediat la hartă. Fostul împărat împărțise imperiul, dar nu spusese ce anume revenea exact fiecăruia dintre milogi. Arcadiu, cocoțat pe tronul din Răsărit și sfătuit de un Stilicon al său, care se numea Ruffinus, considera că tot lui îi aparțin și Dacia și Macedonia. Între cele două capitale s-a lăsat cu bătaie. Alaric, pe care, cu toate promisiunile, nu-l răsplătise nimeni pentru ajutorul dat lui Teodosiu în războiul contra lui Arbogaste, a pornit în marș contra Constantinopolului. Și precis că l-ar fi devastat, dacă nu l-ar fi convins Ruffinus că Grecia era o bucățică mai de preferat. Imperiul, incapabil să se apere, își salva capitala pe spinarea provinciilor.

De indignat, s-a indignat doar Silicon, barbarul, care a expediat la Constantinopol un detașament de trupe, solicitate de Arcadiu, cu ordinul expres dat comandantului lor, Gaina, tot un barbar, să-l ucidă pe Ruffinus. Ordinul a fost executat la precizie, iar în locul defunctului a fost numit un adversar al său, șambelanul curții, Eutropiu, cu ajutorul căruia a fost posibilă statornicirea unei înțelegeri între cei doi frați. Îndată, Stilicon a profitat de ocazie ca să-i pună la punct pe goții care jefuiau Peloponesul. Îi prinsese deja într-o pungă în istmul Corintului, când Constantinopolul, invidios pe un succes occidental, a aranjat cu aceștia o alianță și i-a dat ordin generalului să-i lase în pace. Stilicon și-a călcat pe inimă și s-a supus, dar mai ales și pentru că tocmai atunci izbucnise

în Africa o răscoală, ajutată pe sub mână de Arcadiu şi de Eutropiu, în timp ce hoardele de barbari se revărsau peste Balcani; iar Alaric, aliat cu Constantinopolul, după ce trecuse prin Albania şi Dalmaţia, pătrundea acum drept în Câmpia Padului. Generalul vandal, săracul de el, singurul care mai credea în Imperiu, hotărât să-l slujească până la sfârşit cu credinţă, obligat să-şi petreacă viaţa în şa, călare pe un cal în galop ca să astupe toate spărturile ce se deschideau peste tot, s-a reîntors în Italia, l-a bătut pe Alaric, dar fără să-i distrugă forţele, pentru că socotea să şi-l facă aliat împotriva altor forţe ce deveneau tot mai ameninţătoare. Şi, nemaiîncrezându-se în Milano care, fără o apărare naturală, putea fi cucerit de oricine, a mutat capitala la Ravenna, un orăşel lipsit de importanţă, dar înconjurat de bălţi pline de malarie, care ar fi făcut imposibil orice asediu. Era anul 403 după Hristos.

Mutarea a fost terminată tocmai la timp, pentru a putea scăpa de o altă invazie a unor alţi goţi, ostrogoţii, spre deosebire de vizigoţii lui Alaric; şi care, sub comanda lui Radagaiso, au trecut Alpii şi s-au abătut asupra peninsulei, ocupându-o până în Toscana. Era pentru prima oară, după Hannibal, când Italia se vedea supusă unui asemenea afront. Lui Stilicon i-a trebuit un an de zile ca să strângă trupe. Abia în anul 406 a avut destule, ca să le poată surprinde pe cele ale lui Radagaiso şi la Fiesole să le poată extermina. Dar, tot atunci, vandalii, alanii şi suabii străpungeau apărarea romană de la Mainz şi pătrundeau în Galia, unde mai debarcase din Britania un uzurpator, Constantin, care i-a pus pe fugă pe barbari; dar aceştia, în loc să se retragă, au ocupat Spania. Cele mai frumoase provincii ale Occidentului erau practic pierdute, iar Italia rămăsese singură. În marasmul acesta, în care oricare altul şi-ar fi pierdut capul, Stilicon era singurul care şi-l păstra pe al său limpede. În timp ce trata cu Alaric, pentru a-şi asigura ajutorul lui, a organizat recrutări printre italieni. Aceştia au refuzat să se înroleze şi l-au acuzat de capitulare în faţa barbarilor. Şi cu ce soldaţi, de la el, ar fi putut să-i apere, când romanii singuri refuzau să i-i dea? Numai Dumnezeu ştie! Honoriu, speriat, a uitat deodată serviciile pe care, timp de zece ani de zile, i le făcuse acest căpitan credincios, şi a dat ordin să fie arestat. Stilicon ar fi putut foarte bine să se revolte, deoarece puţinele trupe de care mai dispunea imperiul îi erau credincioase doar lui. Dar respecta prea mult autoritatea pentru ca să se revolte.

L-au ucis într-o biserică la Ravenna. Şi a fost, poate, crima cea mai stupidă, cea mai ignobilă şi cea mai dezastruoasă care s-a comis vreodată în numele Romei. Ea nu numai că a lipsit Imperiul de cel mai bun slujitor al său, dar i-a făcut să înţeleagă pe toţi barbarii, care îi mai rămăseseră până atunci credincioşi, ce mai reprezenta acest Imperiu. Ei erau ostaşii şi slujitorii cei mai buni pe care se mai sprijinea încă şandramaua. Ei mai credeau în prestigiul Romei. Iar Roma, ucigându-l pe Stilicon, ucisese acest prestigiu cu propria sa mână.

Din clipa aceea, totul s-a prăbuşit. Alaric, în loc să vină în Italia ca aliat, a intrat ca învingător. I-a propus lui Honoriu un acord; acesta a refuzat cu o atitudine mândră care ar fi fost nobilă, dacă s-ar fi sprijinit pe vreun gest de curaj; dar ea devenea o insolenţă ridicolă în gura unui om care stătea închis la Ravenna şi se apăra numai de ţânţari, abandonând adversarului restul Italiei. Alaric a pornit în marş asupra Romei şi a asediat-o. Lumea întreagă îşi oprise respiraţia. Cum era oare posibil? Îndrăzneau chiar să asedieze Roma?

Însuşi Alaric a părut cuprins de teamă atunci când oraşul s-a predat fără luptă; şi a interzis ostaşilor să intre în el. S-a dus singur şi dezarmat să ceară Senatului demiterea lui Honoriu. Iar Senatul, care acum nu făcea decât figuraţie, a fost imediat de acord. Dar, după un an, deoarece Honoriu nu cobora de pe tron, Alaric s-a înapoiat şi şi-a instalat toată armata în oraş, interzicându-i însă, sau încercând să le interzică soldaţilor, să-l prade. Barbarii s-au învârtit peste tot, uimiţi şi ei, ba chiar speriaţi de propriul lor curaj. În pădurile germane, de unde se trăgeau strămoşii lor, li se vorbise despre Roma ca despre un miraj de neatins. În loc să jefuiască, s-au lăsat jefuiţi de o populaţie care se dezvăţase să mai lupte, dar care se învăţase să fure. Şi însuşi Alaric s-a transformat din cuceritor în cucerit, atunci când a dat cu ochii de Galla Plăcidia, prea frumoasa fiică a lui Teodosiu, sora vitregă a lui Honoriu şi a lui Arcadiu. Din clipa aceea, regele de care ascultau goţii a avut o regină de care asculta el. A luat-o cu dânsul, înconjurând-o cu toate onorurile, în ultima sa aventură: expediţia din Africa. Dar, în timp ce o pregătea pe coastele Calabriei, moartea i-a curmat firul vieţii, la Cosenza. Ostaşii săi i-au construit un mormânt subteran imens şi fastuos. Şi apoi, pentru ca nimeni să nu-i cunoască locul şi să-l profaneze, i-au ucis pe toţi sclavii care munciseră la săparea lui.

Ca succesor, a fost aclamat fratele soţiei sale, Ataulf, o splendoare de băiat, căruia de câtva timp Galla Placidia îi era iubită.

Violarea Romei în anul 410 şi alegerea făcută de bunăvoie de către o principesă de sânge regal, care preferase unui palat imperial luxos cortul simplu al unui condotier barbar, au surprins şi uimit o lume întreagă. Păgânii spuneau că asta era o răzbunare a zeilor pentru trădarea oamenilor. Iar creştinii, care luptaseră contra Romei timp de patru secole, s-au simţit acum, la prăbuşirea ei, deodată orfani şi au văzut în ea sermnul lui Anticrist pe pământ. „Izvorul lacrimilor noastre a secat", a suspinat sfântul Ieronim.

Numai lui Honoriu părea să nu-i pese. Închis între bălţile din Ravenna sa, a refuzat să aprobe căsătoria Gallei cu Ataulf şi, insensibil la descompunerea de care era cuprinsă Italia, a mai vegetat până în 423, când a murit. Prea curând pentru anii săi tineri. Prea târziu pentru felul cum îi trăise.

Murise şi Ataulf, mai de mult, de pumnalul unui barbar; iar Galla s-a înapoiat văduvă acasă. Honoriu a căsătorit-o forţat cu un general zaharisit, Constanţiu; şi, cum nu avea moştenitori, a hotărât să-i urmeze la tron copilul născut din această căsătorie, Valentinian III.

Şi Arcadiu murise de câtva timp la Constantinopol, lăsând pe tron un băieţel, Teodosiu II. A fost ceva tragicomic să vezi, în momentul acela, două bucăţi de imperiu supuse aceluiaşi dezastru, reluând între ele legăturile numai ca să se certe în privinţa delimitării graniţelor. Imperiul întreg se afla în mâinile barbarilor, iar cei doi împăraţi romani, printre altele şi veri buni, îşi disputau suveranitatea teoretică asupra unor provincii de mult pierdute. O ultimă scânteie de orgoliu şi de curaj a avut romanitatea numai în Africa, unde generalul Bonifaciu, deja condamnat pentru înaltă trădare, şi episcopul Augustin, asediaţi la Ippona, rezistau vandalilor lui Genseric. Aici, în toiul bătăliei în care au căzut amândoi, şi-a scris înaltul prelat opera sa de căptenie: *Oraşul lui Dumnezeu*.

Că elementul german a prevalat asupra celui roman, o putem foarte bine vedea din însăşi viaţa familiei imperiale. La Ravenna, pe tron stătea Valentinian III, dar adevăratul rege era Placidia, care îşi alesese ca instrument al puterii pe un alt barbar, Aetiu, demn urmaş al lui Stilicon. Ea demonstrase că nu avea încredere în romani nici ca soţi. Închipuiţi-vă cât putea să se încreadă în ei ca generali şi oameni de stat. Când a apărut la orizont Atila, în fruntea teribililor săi huni, ea a făcut cu fiică-sa Honoria ceea ce şi ea

făcuse cu Ataulf: i-a propus să i-o dea de nevastă. Înţelegea că Roma, acum în faţa barbarilor, nu putea învinge decât pe un singur câmp de bătaie: patul.

Dar Atila nu era Alaric. În loc să se topească după Honoria, a cerut o zestre disproporţionat de mare: Galia. Era cea mai frumoasa provincie a imperiului şi, deşi stăpânirea asupra ei era doar formală, curtea de la Ravenna nu putea să renunţe la ea. Dar, şi aşa, Atila tot a pătruns acolo, iar Aetiu a trebuit să-i declare război. Însă, pentru a-şi procura o armată ca lumea, a fost obligat, ca o minune de diplomaţie, să-şi alieze la această treabă pe Teodoric, regele vizigoţilor. Gigantica bătălie a avut loc în Câmpiile Catalaune, aproape de Troyes. Şi romanii au învins. Dar de roman nu aveau decât eticheta. Barbarii erau aceia care îi înfrângeau pe alţi barbari, şi însuşi comandantul lor suprem era tot un barbar, romanizat. El a rămas stăpânul câmpului de bătaie, dar nu l-a urmărit pe inamicul care se retrăgea în ordine. Nu avea forţe suficiente, sau poate că spera să-şi facă din duşman un aliat, aşa cum reuşise Stilicon cu goţii?

În anul 452, Atila a apărut din nou. Dar de data aceasta nu mai ataca Galia, ci Italia. Valentinian, care, după moartea mamei sale, luase personal şi definitiv puterea, n-a mai vrut să repete nedemna eroare a lui Honoriu de a abandona Roma propriului ei destin. Şi, împotriva părerii lui Aetiu, care îl sfătuia să fugă în Răsărit, poate şi ca să scape de el, s-a mutat în Urbe, ca să-i împărtăşească soarta. Şi, aici, s-a înţeles cu Papa Leon I să trimită o solie de senatori lui Atila, care îşi instalase tabăra pe Mincio.

Legenda spune că Atila s-a speriat de ameninţarea că va fi excomunicat dacă îndrăznea să atace Roma. Dar, dacă era păgân, chiar că nu vedem ce ar fi putut însemna pentru el excomunicarea. Cu toate acestea, în loc să traverseze Appeninii, a trecut Alpii şi, la un an după aceea, a murit. Din imensul, nemărginitul imperiu pe care şi-l construise din Rusia până la Pad, n-a mai rămas nimic; nici măcar poporul, care a fost repede înghiţit de populaţiile slave şi germanice, în mijlocul cărora se instalase ca stăpân.

Sfârşitul acestui duşman periculos a fost o uşurare pentru Italia şi pentru Europa, dar o lovitură de măciucă pentru Aetiu care, izolat la Ravenna, nu putuse să contribuie cu nimic la el. Valentinian, care întotdeauna îl suportase greu pe acest servitor cu aere de patron, a găsit ocazia să scape de el, aşa cum făcuse Honoriu cu Stilicon. Şi a făcut-o cu mâna lui, străpungându-l cu spada,

într-o zi când discutau mai aprins. A fost o nouă greşeală fatală, deoarece toţi barbarii din provinciile imperiului, care acceptaseră poziţia de vasali, au început să se agite, iar unul din ei l-a ucis în Câmpul lui Marte chiar pe Valentinian. Genseric, regele vandalilor care erau acum stăpânii Africii, a venit cu armata, anunţând că este răzbunătorul împăratului. În realitate, el nu voia decât să ocupe tronul pentru fiul său Unneric, dându-i-o de nevastă pe fiica defunctului, Evdochia. Căsătoria s-a făcut. Dar în timp ce soldaţii o sărbătoreau, prădând sistematic oraşul şi dând astfel expresiei de „vandali" semnificaţia pe care o cunoaştem cu toţii, Teodoric II, noul rege al vizigoţilor, alegea în Galia un alt împărat, pe un om de încredere al său, Avitus.

Genseric s-a înapoiat imediat în Africa, dar cu o frumoasă pradă: cu nora, cu cuscra văduvă a lui Valentinian, cu cealaltă fată, Placidia, şi cam cu vreo mie de romani supuşi, printre care câteva duzini de senatori, ca şi cum ar fi vrut să spună că Roma era de acum un lucru ce-i aparţinea. Ajuns acasă, a organizat o flotă cu care a ocupat Sicilia, Corsica şi Sudul Italiei. Dar Avitus avea şi el un mare general, barbar bineînţeles, dar din stofa lui Stilicon şi Aetiu: Ricimerus. Acesta l-a înfrânt pe duşman într-o mare bătălie navală, apoi l-a dat jos de pe tron pe Avitus, care s-a consolat cu religia şi s-a sfinţit episcop de Piacenza; în locul lui n-a mai numit nici un succesor, decât după patru ani, în 457, în persoana lui Majorianus.

A făcut-o numai ca să-i cheme la ordine pe vandali, pe vizigoţi şi pe toţi ceilalţi barbari care profitaseră de lipsa unui împărat pentru a se declara, chiar şi de formă, independenţi. Dar n-a folosit la prea mult, pentru că ei au continuat să-şi facă jocul. Majorianus a încercat o expediţie împotriva lui Genseric, dar acesta i-a distrus pe neaşteptate flota, iar Ricimerus, indignat că împăratul voia să guverneze cu adevărat, l-a ucis şi a pus în locul lui pe Livius Sever, un om mai de înţeles. Numai că Genseric gândea altfel. Renunţând să-l urce pe tron pe fiul său Unneric, soţul Evdochiei, îşi punea acum speranţa în senatorul Anicius Olibrius, căruia îi dăduse în căsătorie pe sora nurorii sale, Placidia. Şi a început un nou război, adică a continuat de fapt, dar cu mai multă vigoare, acelaşi război care de ani de zile se ducea împotriva Romei.

Ca să se apere, Ricimerus a avut o idee grozavă: aceea de a oferi tronul, la moartea lui Sever, unui om de încredere de la Constantinopol, şi de a-şi asigura astfel ajutorul acestuia. Se

numea Procopiu Antemius. A venit în Italia în anul 467, s-a încoronat, a echipat o flotă de o mie de vase cu o sută de mii de oameni, sub comanda generalului Basiliscus, şi a expediat-o spre coasta tunisiană. Basiliscus, cum a debarcat, n-a ştiut să facă altceva mai bun decât să-i acorde lui Genseric un fel de armistiţiu de cinci zile; iar acesta l-a atacat prin surprindere şi i-a incendiat vasele. S-a vorbit de o trădare din partea generalului. În realitate, trădarea o comisese curtea din Constantinopol, care încheiase pe ascuns un pact de alianţă cu regele vandalilor. Acesta şi-a reînceput ofensiva, a debarcat în Italia şi, pentru a treia oară, a dat Roma pe mâna jefuitorilor. Ricimerus l-a acceptat ca nou împărat pe Olibrius, dar amândoi au murit în acelaşi an, 472.

Vandalii au încercat să-l pună pe tron pe Glicherie, dar Constantinopolul nu l-a recunoscut şi l-a numit în locul său pe Iulius Nepos; şi ca să-l pună la adăpost de Genseric, i-a plătit acestuia din urmă o pace dezastruoasă, recunoscându-i stăpânirea nu numai asupra Africii, dar şi asupra Siciliei, Sardiniei, Corsicii şi a insulelor Baleare. La un an după aceea, regele vizigoţilor, Euric, pentru ca să rămână neutru, a primit în dar Spania. Burgunzii, alemanii şi ruşii şi-au împărţit ce mai rămăsese din Galia. Iar Imperiul de Apus se reducea acum doar la Italia. Nepos a dat ordin generalului Oreste să licenţieze armata, pe care nu o mai putea întreţine. Barbarii, din care era compusă, s-au răsculat. Oreste a luat comanda lor, iar Nepos a fugit, ca să se întâlnească în Dalmaţia cu Glicherie pe care el singur îl exilase, după ce îi uzurpase tronul.

Oreste a proclamat suveran pe fiul său Romulus August. Ironia soartei a făcut ca să i se dea acestui băiat, destinat să fie ultimul împărat al Romei, numele celui dintâi. Darsoldaţii barbari, îmbătaţi de victorie, reclamau acum pământuri în însăşi inima peninsulei. Care voia Câmpia Padului, care Emilia, care Toscana. Unul din ofiţerii lor, Odoacru, a luat conducerea revoltei, l-a atacat pe Oreste la Pavia, l-a învins şi l-a ucis. Romulus August, pe care mai târziu istoria l-a numit „Augustulus", adică „August cel Mic", spre a-l deosebi de cel mare, a fost dat jos şi închis la Castel dell'Uovo, la Neapole, cu o pensie bună. Odoacru i-a trimis împăratului Orientului, Zenon, însemnele imperiului şi i-a declarat că avea să guverneze pe viitor Italia ca locotenent al său.

De data asta chiar că se terminase: nu numai de fapt, dar şi de drept. Vulturii zburaseră. Începea Evul Mediu.

LI

ÎNCHEIERE

Aici ia sfârşit povestea noastră. Ca toate marile imperii, nici cel roman nu a fost doborât de duşmanii externi, ci ros de bolile sale interne. Iar actul de deces nu i-a fost semnat de izgonirea lui Romulus Augustulus, ci de adoptarea creştinismului ca religie de stat şi de mutarea capitalei la Constantinopol. Cu acest dublu eveniment, începe pentru Roma un nou capitol.

Cei mai mulţi cercetători susţin că dezastrul a fost provocat, mai ales, de două lucruri: creştinismul şi presiunea barbarilor care năvăleau din Miazănoapte şi din Răsărit. Noi n-o credem. Creştinismul nu a distrus nimic. El s-a mărginit doar să îngroape un cadavru: acela al unei religii în care acum nu mai credea nimeni. El a umplut golul pe care aceasta l-a lăsat. O religie contează, nu atât pentru că înalţă temple şi oficiază ritualuri, cât pentru că oferă reguli de conduită morală. Păgânismul oferise aceste reguli. Dar în ziua când s-a născut Hristos, nu mai era de mult actual, iar oamenii, conştienţi sau nu, aşteptau altceva. Nu naşterea noii credinţe a provocat declinul celei vechi, ci invers. Tertulian, care vedea limpede, a spus-o deschis. Pentru el, toată lumea păgână era în lichidare. Şi, cu cât avea să fie mai repede înmormântată, cu atât avea să fie mai bine pentru toţi.

În ceea ce priveşte duşmanii externi, Roma, de o mie de ani, era obişnuită să-i aibă, să-i combată şi să-i învingă. Vizigoţii, vandalii şi hunii, care apăreau la Alpi, nu erau nişte războinici mai feroci şi mai experţi decât cimbrii, teutonii şi galii, pe care Marius şi Cezar îi înfruntaseră şi-i nimiciseră. Şi nimic nu ne permite să credem că Atila a fost un general mai mare decât Hannibal, care a câştigat contra romanilor zece bătălii şi apoi a pierdut războiul.

Numai că a avut ghinionul să fie oprit din drum de către o armată romană, formată exclusiv din nemţi, chiar şi ofiţerii, deoarece Gallienus interzisese serviciul militar până şi senatorilor. Roma era deja ocupată şi păzită de garnizoane străine. Aşa-zisa „invazie" n-a fost altceva decât o schimbare de gărzi, efectuată între barbari.

Însă chiar şi criza militară n-a fost decât rezultatul unei decăderi mai complexe; în primul rând una biologică. Ea începuse cu clasele de sus ale Romei (pentru că, aşa cum se spune la Neapole, „peştele de la cap se împute"), cu slăbirea legăturilor de familie şi cu răspândirea practicilor malthusiene şi a avorturilor. Vechea şi orgolioasa aristocraţie, care poate că fusese cea mai zdravănă clasă conducătoare existentă până atunci în lume, şi care vreme de secole dăduse exemplu de integritate, curaj şi patriotism, pe scurt, de „caracter", începuse, după războaiele punice şi, încă mai mult după Cezar, să dea dovadă de egoism şi de viciu. Familiile din care ea se compunea au fost, e adevărat, decimate de războaie, unde vlăstarele lor îşi ofereau cu generozitate viaţa, şi de persecuţiile politice, dar mai mult s-au stins dintr-o penurie de copii. Marii reformatori, ca Cezar şi Vespasian, au încercat s-o înlocuiască prin dinastii mai solide, din burghezi provinciali şi ţărani. Dar şi aceştia, la rândul lor se lăsau corupţi, iar generaţiile care au urmat erau deja nişte „gagà" ramoliţi care, dacă nu ajungeau la Cinecittà *, e numai pentru că Cinecittà nu exista încă.

Acest exemplu prost s-a răspândit cu mare iuţeală şi, încă de pe timpul lui Tiberiu, se luaseră măsuri să fie acordate alocaţii băneşti drept încurajare, ţăranilor ca să aibă copii. Dar sigur că, pe lângă prăpădul molimelor şi războaielor, acum şi la ţară se practica avortul, iar populaţia satelor scădea. Pertinace oferea gratis gospodăriile abandonate tuturor acelora care se obligau să le refacă. Şi, în acest vid material, consecinţă a celui moral, se infiltrau străinii, mai ales cei din Orient, în doze atât de masive, încât Roma nici n-a avut timp să-i absoarbă şi să-i asimileze într-o nouă şi viabilă societate. Acest proces de asimilare a funcţionat până la Cezar, care i-a chemat pe gali să participe la viaţa Urbei, făcând din ei cetăţeni, slujbaşi, ofiţeri, până şi senatori chiar. Dar aşa ceva a fost imposibil cu germanii, mult prea refractari faţă de civilizaţia clasică, şi s-a încheiat cu catastrofa orientalilor, care s-au insinuat în ea, însă numai ca s-o corupă.

* Cunoscute studiouri cinematografice din Roma.

Consecinţa tuturor acestor lucruri a fost, pe plan politic, despotismul instaurat de Tiberiu, care numai în unele cazuri a fost „luminat". Dar este o prostie să-l facem ţinta tuturor criticilor şi să-i aruncăm în spinare vina dezastrului. Despotismul a fost întotdeauna o nenorocire. Dar sunt şi situaţii când el e necesar. Roma se afla într-o astfel de situaţie, atunci când Cezar l-a instaurat. Brutus, care l-a asasinat, dacă n-a fost un ambiţios vulgar, a fost cu siguranţă un amărât care îşi închipuia că o s-o vindece pe marea bolnavă, eliminând nu virusul, ci febra. Chiar şi experimentul socialist şi planificator al lui Diocleţian a fost tot un rău care n-a rezolvat nici o problemă. Dar situaţia îl impunea, ca pe un ultim şi disperat remediu.

Privind lucrurile de la distanţă şi intenţionând să le acordăm o motivaţie, se poate spune că Roma s-a născut cu o misiune, a îndeplinit-o şi a murit o dată cu ea. Această misiune a fost să strângă la un loc civilizaţiile care o precedaseră, greacă, orientală, egipteană, cartagineză, să le topească într-un tot şi să le răspândească apoi în toată Europa şi în bazinul Mediteranei. Ea nu a inventat mare lucru; nici filozofia, nici arta, nici ştiinţa. Dar le-a croit drum ca să circule, le-a creat armate ca să le apere, un admirabil complex de legi care să le garanteze dezvoltarea şi ordinea şi o limbă care să le facă universale. N-a inventat nici măcar forme politice: monarhia şi republica, aristocraţia şi democraţia, liberalismul şi despotismul fuseseră mai de mult experimentate. Dar Roma a făcut dintr-însele modèle şi, în fiecare, a strălucit cu geniul său practic şi organizator.

Abdicând o dată cu Constantin, ea şi-a încredinţat structura administrativă oraşului Constantinopol, care a trăit cu ea încă o altă mie de ani. Şi chiar creştinismul însuşi, ca să poată triumfa în lume, a trebuit să se facă roman. Petru înţelesese foarte bine că numai străbătând Appia, Cassia, Aurelia şi toate celelalte drumuri construite de inginerii romani, iar nu cărările care duceau în pustiu, puteau misionarii lui Iisus să cucerească pământul. Urmaşii lor s-au numit Mari Pontifi, ca şi cei care prezidaseră la treburile religioase ale Urbei păgâne. Şi, ca să combată austeritatea normelor ebraice, au introdus în noua liturgică elemente aparţinând celei păgâne: fastul şi spectaculosul unor ceremonii, limba latină, ba chiar şi o oarecare vână de politeism, în venerarea sfinţilor.

Astfel, nu numai ca centru politic al Imperiului, ci şi ca inteligenţă conducătoare a creştinismului, Roma a reuşit să devină *caputmundi*, şi a rămas aşa până la reforma protestantă. Niciodată în lume un oraş nu a trăit o aventură mai minunată. Istoria sa este atât de mare, încât face să pară foarte mici chiar şi uriaşele delicte cu care este presărată. Poate că unul din necazurile Italiei este tocmai acesta: că are drept capitală un oraş disproporţionat, şi ca nume şi ca trecut, faţă de modestia unui popor care, atunci când strigă: „Hai, Roma!" se gândeşte doar la o echipă de fotbal.

CRONOLOGIE

AB URBE CONDITA

Aproximativ anul 2000 î.d.Hr. – Coboară în Italia populaţii nordice care se contopesc cu indigenii liguri şi siculi: de aici se crede că au luat naştere umbrii, sabinii şi latinii.

Aproximativ anul 1000 – Dezvoltarea cetăţii Alba Longa, capitala Latium-ului.

21 aprilie 753 – data tradiţională a întemeierii Romei.

Cam până pe la 600 – Regii moşieri.

600-509 – Regii negustori.

S.P.Q.R.

509 î.d.Hr. – Etruscii sunt alungaţi din oraş şi Roma instaurează un guvern republican.

– Pacea cu Cartagina.

493 – Plebeii se retrag pe Muntele Sacru.

– După victoria romană de la lacul Regillo, se încheie între romani şi latini **foedus Cassianum**.

451-449 – Bieniul decemvirilor şi publicarea legii celor Douăsprezece Table.

449 – Altă părăsire a Romei de către plebe.

445 – **Legea Canuleia** privind căsătoriile între patricieni şi plebei.

396 – După un război aproape secular, Vejo este distrusă.

386 – Galii lui Brennus îi înfrâng pe romani, intră în Roma şi o pradă.

343-341 – Primul război cu samniţii.

327-304 – Al doilea război cu samniţii.

321 – Furcile caudine.

298-290 – Al treilea război cu samniţii.

295 – Bătălia de la Sentinum.

287 – Promulgarea **legii Ortensia**.

283 – Victoria de la lacul Vadimon asupra coaliţiei galo-etrusce.

280-273 – Războiul împotriva Tarentului.

280 – Prima victorie a lui Pirrus la Heraclea.

279 – A doua victorie a lui Pirrus la Ascoli Satriano.

278 -276 – Războaiele lui Pirrus în Sicilia pentru apărarea coloniilor greceşti împotriva Cartaginei.

275 – Pirrus este în sfârşit învins la Beneventum.

272 – Cade Tarentul.

270 – Romanii la Reggio.

264-241 – Primul război punic.

260 – Victoria navală a lui Caius Duilius la Milatium.

256 – Attilius Regulus debarcă în Africa după victoria pe mare de la Èconomo.

255 – Attilius Regulus cade prizonier.

242 – Lutatius Catulus îi înfrânge pe mare pe cartaginezi lângă insulele Egade.

240– Ia naştere literatura latină, cu primele opere ale lui Livius Andronicus.

238-233 – Operaţiuni militare împotriva ligurilor.

238 – Corsica şi Sardinia devin provincii romane.

225 – Galii sunt definitiv înfrânţi la Telamon.

218-201 – Al doilea război punic.

218 – Hannibal Cartaginezul cucereşte Saguntul, traversează Alpii, îi bate pe romani la Ticin şi la Trebbia.

217 – Romanii sunt din nou învinşi lângă lacul Trasimeno. Quintus Fabius Maximus Temporizatorul îl ţine pe Hannibal departe de Roma.

216–O nouă înfrângere a romanilor în luna august, lângă Canae. Hannibal se retrage la Capua.

216-204– Hannibal aşteaptă zadarnic întăriri ca să reînceapă războiul.

212 – Romanii recuceresc Siracuza. Moartea lui Arhimede.

211 – Romanii recuceresc Capua.

207 – O armată a lui Hasdrubal, trimisă în ajutorul lui Hannibal, este înfrântă lângă Metaurus.

215-205 – Război şi pace cu Filip al Macedoniei.

204 – Scipio îşi conduce armata în Africa, şi Hannibal este astfel constrâns să părăsească Italia.

202 – Hannibal este învins de către Scipio la Zama.

201 – Pacea cu Cartagina.

197 – Într-un nou război, Filip V al Macedoniei este învins de către consulul Flamininus la Chinocefalos.

196 – Consulul Flamininus proclamă eliberarea Greciei de sub jugul macedonean.

– Revoltă a sclavilor în Etruria.

195-190– Războiul contra lui Antioh al Siriei şi înfrângerea acestuia la Magnesia.

186 – O nouă revoltă a sclavilor în Apulia.

171-168 – Războiul contra lui Perseu al Macedoniei şi înfrângerea lui la Pidna.

149-146 – Al treilea război punic.

146 – Distrugerea Cartaginei.

146 – Prădarea Corintului.

139-133 – Revolta sclavilor din Sicilia.

133 – Tiberius Grahus este ales tribun şi propune legea agrară.

123 – Este ales tribun Caius Grahus.

117-105– Diferend şi război cu Jugurta al Numidiei.

102– Marius îi înfrânge pe teutoni la Aquae Sextiae (Aix-en-Provence)

101 – Marius îi înfrânge pe cimbri lângă Vercelli, la Campi Rudii.

100 – Marius este făcut consul pentru a şasea oară.

90-88 – Război social, împotriva **socii**-lor din Italia centro-meridională; se acordă cetăţenie romană italicilor.

88 – Marşul lui Silla asupra Romei; fuga lui Marius.

86–Silla învinge la Cheronea o armată a lui Mitridate, regele Pontului.

– Moare Marius.

82-79– Dictatura lui Silla.

78 – Moare Silla, după ce abdicase cu un an înainte.

72 – Ia sfârşit în Spania un lung război dus pentru înnăbuşirea revoltei lui Sertorius.

74-64 – Al doilea război împotriva lui Mitridate.

72-71 – Războiul împotriva gladiatorilor şi sclavilor conduşi de Spartacus.

69 – Lucullus în Armenia.

67 – Pompei împotriva piraţilor.

63 – Conjuraţia lui Catilina sub consulatul lui Cicero.

60 – Cezar, Pompei şi Crassus se înţeleg între ei să formeze aşa-numitul prim Triumvirat.

58-51 – Campania lui Cezar în Galia.

53 – Crassus îşi pierde viaţa în Orient, în războiul contra parţilor.

CEZARII

49 – Cezar trece în ianuarie Rubiconul împreună cu legiunile sale înarmate din Galia

– Războiul din Spania împotriva pompeienilor.

48 – Războiul împotriva lui Pompei în Grecia.

– Bătălia de la Farsala şi fuga lui Pompei.

– Pompei este ucis în Egipt de către Ptolomeu.

48-47 – Cezar în Egipt împotriva lui Ptolomeu.

47 – Cezar îl învinge pe Farnace la Zela.

47-46 – Campania din Africa împotriva pompeienilor; victoria lui Cezar la Tapsus.

46-45 – Campania din Spania împotriva pompeienilor; victoria lui Cezar la Munda.

44 – La 15 martie Cezar este asasinat de către conjuraţi.

43 – Antoniu, Octavian şi Lepidus se înţeleg să formeze un al doilea Triumvirat.

– Cicero este ucis din ordinul triumvirilor.

42 – Brutus şi Cassius sunt ucişi în ciocnirea de la Filippi.

40 – Ciocnire la Perugia între forţele lui Octavian şi cele ale lui Antoniu.

– Antoniu pleacă în Persia.

31 – Bătălia de la Atium între Octavian şi Antoniu, şi Cleopatra.

29 – Octavian, rămas singur stăpân, îşi celebrează triumful.

27 – Senatul renunţă la putere şi-i conferă titlul de August.

cca 4 – Se naşte în Palestina Iisus Hristos.

9 d.Hr. – Masacrarea legiunilor lui Varus în Germania.

14 – Moartea lui August.

Împăraţii din familia Claudia:

14-37 – Tiberiu.

26 – Pleacă de la Roma şi se retrage la Capri.

30 – Probabil în acest an moare la Ierusalim Iisus Hristos.

31 – Căderea lui Sejanus.

37-41 – Caligula.

41-54 – Claudiu.

54-68 – Nero.

64 – Roma este pustiită de un incendiu; învinovăţindu-i de aceasta pe creştini, Nero îşi începe astfel seria persecuţiilor împotriva lor.

68-69 – Se succed trei împăraţi: Galba, Otton şi Vitellius.

Împăraţii din familia Flavia:

69-79 – Vespasian.

70 – Ierusalimul este distrus de către Titus.

79-81 – Titus

79 – Erupţia Vezuviului.

81-96 – Domiţian.

96– După uciderea lui Domiţian, Senatul îl numeşte împărat pe Cocceius Nerva.

98 – Moare Nerva după ce-l propune ca împărat pe Traian.

98-117 – Traian.

101-107 – Campania de cucerire a Daciei.

113-117 – Campania din Orient împotriva parţilor.

117-138 – Adrian.

138-161 – Antonin Piul.

161-180 – Marc Aureliu.

165-180– Războaie împotriva quazilor, longobarzilor, marcomanilor şi sarmaţilor.

180-192 – Commodus.

193 – urmează la tron într-un singur an: Pertinace, Didius Iulianus, Clodius Albinus, Septimiu Sever şi Pescennius Nigro.

Severii:

193-211 – Septimiu Sever.

211-217– Caracalla.

212 – A fost acordată cetăţenia romană tuturor cetăţenilor liberi din Imperiu.

217-218– Macrinus.

218-222 – Heliogabal.

222-235 – Alexandru Sever.

235-268 – Anarhia militară.

– Maximin.
– Gordianus.
– Balbinus.
– Gordianus II
– Filip Arabul
– Decius (249-251)
– Gallus.
– Emilianus.
– Valerian.
– Gallienus (253-268)

268-270 – Claudiu II.

270-275 – Domitius Aurelianus, **Restitutor Urbis**.

275-276 – Tacit.

276-282 – Marcus Aurelius Probus.

282-283 – Marcus Aurelius Carus.

284-305 – Diocleţian.

301 – Edictul asupra preţurilor.

303 – Edictul împotriva creştinilor.

305 – Abdicarea.

305-306 – Constanţiu Clor.

305-312 – Lupte între Galeriu, Maximian, Maxenţiu, Sever, Maximin şi Constantin.

312, 27 octombrie – Înfrângerea lui Maxenţiu la Ponte Milvio, lângă Roma.

312-337 – Constantin (era deja August din 307).

311 – Edictul lui Galeriu în favoarea creştinilor.

313 – Edictul de la Milano al lui Constantin în favoarea creştinilor.

325 – Constantin convoacă la Nicea Conciliul ecumenic contra lui Arie.

330 – Inaugurează la Bizanţ Noua Romă: Constantinopolul.

337 – Constantin primeşte, înainte de a muri, botezul.

337 – Constantin II, Constanţiu, Constant, Delmatius, Hannibalianus.

337 – Sunt ucişi Hannibalianus şi Delmatius.

337-361 – Constanţiu.

340 – Moare Constantin II.

350 – Moare Constant.

350-353 – Lupta împotriva lui Magnenţiu.

355 – Nepotul Iulian este numit Cezar de către Constanţiu.

361-363 – Iulian Apostatul.

363-364 – Iovianus.

364-375 – Valentinian.

364-378 – Valens (împreună cu Valentinian).

367-383 – Graţian (împreună cu Valentinian şi succesorul său).

374 – Ambrozie, guvernator al Liguriei şi al Emiliei.

– Ambrozie, episcop de Milano.

375-392 – Valentinian II.

378 – Înfrângerea şi uciderea lui Valens de către goţi în bătălia de la Adrianopol.

379 – Graţian şi-l ia tovarăş la domnie pe Teodosiu.

379-395 – Teodosiu.

383-388 – Magnus Maximus.

392-394 – Flavius Eugenius.

394 – Flavius Eugenius cade în lupta de la Frigido împotriva lui Teodosiu.

395 – Arcadiu şi Honoriu îşi împart Imperiul.

395-408 – Arcadiu.

395-423 – Honoriu.

408 – Uciderea lui Stilicon.

408-450 – Teodosiu II.

410 – Alaric pradă Roma.

– Moare Alaric pe când se pregătea pentru o expediţie în Africa.

410-415 – Ataulf, regele vizigoţilor.

425-455 – Valentinian III.

430 – Vandalii lui Genseric asediază Ippona, unde moare Sf. Augustin.

451 – Hunii lui Attila invadează Galia şi sunt bătuţi de Aetiu la Câmpiile Catalaune.

452 – Attila este oprit în Italia de către Leon I.

453 – Moare Attila.

454 – Valentinian îl ucide pe Aetiu.

455-456 – Avitus.

455 – Prădarea Romei de către vandali.

457-461 – Majorianus.
461-465 – Libius Severus.
467-472 – Procopiu Antemius.
472 – Olibrius.
– Moare Ricimerus.
473-474 – Moare Glicherie.
474-475 – Iulius Nepos.
474 – Genseric este recunoscut stăpân al Africii, al Siciliei, al Sardiniei, al Corsicii şi al Balearelor.
475 – Euric, regele vizigoţilor, obţine Spania.
– Galia este împărţită între burgunzi, alemani şi rugi.
475-476 – Romulus Augustus.
476 – Odoacru îl detronează pe Romulus Augustus şi-i trimite împăratului Orientului, Zenon, însemnele Imperiului, luându-şi titlul de „patrician". Ia astfel sfârşit seria împăraţilor Imperiului Roman de Apus.

CUPRINS

I. AB URBE CONDITA 9
II. SĂRMANII ETRUSCI 17
III. REGII MOŞIERI 25
IV . REGII NEGUSTORI 33
V. PORSENNA 41
VI. SPQR 48
VII. PIRRUS 56
VIII. EDUCAŢIA 63
IX. CARIERA 70
X. ZEII 77
XI. ORAŞUL 84
XII. CARTAGINA 92
XIII. REGULUS 98
XIV. HANNIBAL 106
XV. SCIPIO 116
XVI. „GRAECIA CAPTA...“ 123
XVII. CATO 132
XVIII. „..FERUM VICTOREM CEPIT“ 139
XIX. GRAHII 147
XX. MARIUS 155
XXI. SILLA 161
XXII. O MASĂ LA ROMA 169
XXIII. CICERO 176
XXIV. CEZAR 183

XXV. CUCERIREA GALIEI 191
XXVI. RUBICONUL 199
XXVII. IDELE LUI MARTIE 206
XXVIII. ANTONIU ŞI CLEOPATRA 213
XXIX. AUGUST 220
XXX. HORAŢIU ŞI LIVIU 227
XXXI. TIBERIU ŞI CALIGULA 233
XXXII. CLAUDIU ŞI SENECA 240
XXXIII. NERO 246
XXXIV. ORAŞUL POMPEI 252
XXXV. IISUS 257
XXXVI. APOSTOLII 263
XXXVII. FLAVII 268
XXXVIII. ROMA EPICUREANĂ 274
XXXIX. CAPITALISMUL 280
XL. DISTRACŢIILE 286
XLI. NERVA ŞI TRAIAN 292
XLII. ADRIAN 299
XLIII. MARC AURELIU 305
XLIV. SEVERII 312
XLV. DIOCLEŢIAN 319
XLVI. CONSTANTIN 325
XLVII. TRIUMFUL CREŞTINILOR 331
XLVIII. MOŞTENIREA LUI CONSTANTIN 338
XLIX. AMBROZIE ŞI TEODOSIU 346
L. SFÂRŞITUL 353
LI. ÎNCHEIERE 361
CRONOLOGIE 365

Lucrarea a fost tipărită
în colaborare
cu Editura SEMNE '94

UN MARE SUCCES EDITORIAL
114 ediții
în 400.000 exemplare

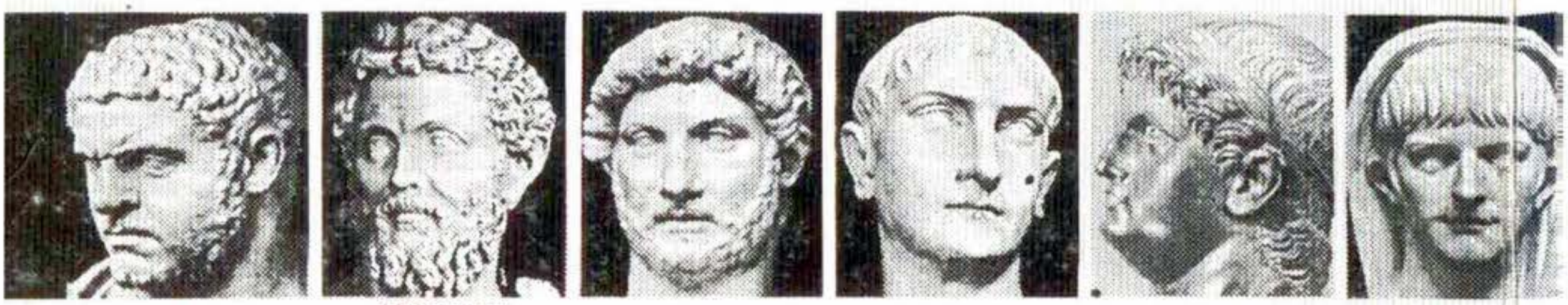

CARACALLA | SEPTIMIU SEVER | ADRIAN | TRAIAN | NERO | CALIGULA

Nimic mai plictisitor
decât să urmărești o istorie populată
de monumente
și să lupți nu de puține ori cu căscatul.
Dar sub pana inspirată a lui Indro Montanelli
eroii prind viață, se colorează cu sânge,
cu vicii și slăbiciuni,
cu manii mai mari sau mai mici,
într-un cuvânt, devin vii și adevărați.

ISBN 973–566–054–7

EDITURA ARTEMIS

Lei 6 800